Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

Рэха мінуўшчыны

*Зборнік навуковых артыкулаў
Студэнцкага навуковага таварыства
факультэта гісторыі і сацыялогіі
ГрДУ імя Я. Купалы*

Гродна
ГрДУ імя Я. Купалы
2011

УДК 93/94
ББК 63.3(0)
Р 96

Рэкамендавана Саветам факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Янкі Купалы.

Отпечатано в ООО «КолоритПак». Лиц. №02330/0494260 от 19.05.2009г. Зак. №14, тираж 24 экз.

Рэха мінуўшчыны : зб. навук. арт. / рэдкал.: А.С. Горны [і інш.]. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2011 – 283с.

У зборніку прадстаўлены навуковыя артыкулы студэнтаў факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Янкі Купалы, а таксама студэнтаў гістарычных факультэтаў БДУ і БрДУ імя А.С. Пушкіна, у якіх асвятляюцца актуальныя праблемы айчыннай і ўсеагульнай гісторыі, у тым ліку пытанні археалогіі, гендернай гісторыі і гістарычнага краязнаўства. Адрасавана навуковым супрацоўнікам, выкладчыкам сярэдніх і вышэйшых навучальных установ, аспірантам, магістрантам, студэнтам, усім, хто цікавіцца гісторыяй.

УДК 93/94
ББК 63.3(0)

ПРАДМОВА

У 2010 г. пабачыў свет першы выпуск зборніка навуковых артыкулаў “Рэха мінуўшчыны”. Пад вокладкай гэтага зборніка знайшлі сваё месца markdown разнабаковыя навуковыя напрацоўкі гарадзенскіх студэнтаў-гісторыкаў, прысвечаныя самым розным пытанням сусветнай і беларускай гісторыі. Гісторыя косаўскага канфлікта, рэлігійныя пытанні ў дзейнасці Беларускага пасольскага клубу, гістарычныя погляды Вацлава Ластоўскага, дзейнасць пажарнай каманды ў Гродне ў XIX ст. – вось няпоўны пералік тых праблем, якія разглядаліся на старонках “Рэха мінуўшчыны”. Выданне зборніка было сустрэта даволі станоўчымі водгукамі як з боку студэнтаў, так і прафесійных гісторыкаў, што і абумовіла неабходнасць працягу праекта Студэнцкага навуковага таварыства факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Янкі Купалы ў далейшым. Тая абмежаванасць магчымасцяў публікацыі вынікаў сваіх адкрыццяў і даследаванняў, якая сёння мае месца ў студэнцкай навуцы, яшчэ больш падштурхнула нас да дасягнення сваёй мэты.

І вось вы трымаеце ў руках другі выпуск нашага гадавіка. У параўнанні з мінулым выпускам значна пашырыўся тэматычны спектр дасланых артыкулаў, што прадвызначыла з'яўленне новых раздзелаў. Як і планавалася раней, з'явіўся раздзел “Археалогія”, дзе змяшчаюцца артыкулы адпаведнай тэматыкі. Працы па аналізу палітычнай сітуацыі ў сучасным свеце і ў Беларусі склалі асноўную частку новага раздзела пад назвай “Палітычны лікбез”. Спецыяльна для гэтага выпуска быў створаны асобны раздзел для даследаванняў па гендэрнай гісторыі. Актуальнасць і перспектыўнасць такога падыходу пры вывучэнні мінулага не выклікае сёння ні ў каго сумніву.

У астатніх раздзелах таксама пашырылася колькасць артыкулаў і іх тэматычная разнастайнасць. Студэнты Г. Радзюль, А. Пікаловіч, А. Весялуха, М. Супрон і інш. працягнулі распрацоўваць тыя пытанні, якія закранулі ў першым выпуску.

Акрамя тэматыкі, пашырыўся і геаграфічны дыяпазон аўтараў “Рэха мінуўшчыны”. На прапановы прыняць удзел у выданні другога выпуска шчыра адгукнуліся студэнты з Мінска (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт) і Брэста (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. Пушкіна). На наш адрас была даслана вялікая колькасць артыкулаў з гэтых гарадоў, што яшчэ раз пацвярджае і адлюстроўвае тую навуковую прагу, якую мае супольнасць студэнтаў-гісторыкаў краіны. Спадзяюся, што гэты вопыт студэнцкай інтэграцыі не будзе пакладзены на пыльную паліцу нашымі будучымі спадкаемцамі, а будзе з кожным годам развівацца і ўмацоўвацца.

Як заўсёды, хачу выказаць словы шчырай падзякі ўсім, хто спрычыніўся да выхаду другога выпуска зборніка “Рэха мінуўшчыны”. І перш за ўсё ўдзячнасць накіравана фундатарам, якія матэрыяльна дапамаглі рэалізаваць усе нашыя памкнені. Гэта ПУП «Арэгон», ПУП «Аграрыум» і кампанія «Белветагра», якая таксама ўнесла значную лепту ў выданне зборніка. Можам вас запэўніць, што вашыя інвестыцыі ў моладзевы капітал не згінуць бясследна і выльюцца ў значныя дывідэнды для нашага грамадства, краіны, для ўсяго свету.

Выказваю падзяку кіраўніцтву факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Янкі Купалы, якое дапамагала Студэнцкаму навуковаму таварыству ў выданні зборніка, а таксама ўсім аўтарам, якія падалі свае артыкулы ў “Рэха мінуўшчыны”. Сапраўды ўсе мы робім вялікую справу – справу пошука праўды і адкрыцця таямніц нашай гісторыі. Дык давайце ж не будзем пакідаць гэтую справу і надалей!

А. С. Горны,
старшыня СНТ
факультэта гісторыі і сацыялогіі
ГрДУ імя Янкі Купалы.

УДК 94(652)

Е. В. Шевчик
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

БОЙ НА О. СФАКТЕРИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ УПАДКА СПАРТАНСКОЙ СИСТЕМЫ ВОСПИТАНИЯ

Спарта – один из самых могущественных и внутренне стабильных полисов Древней Греции. Стать таковым ему помогло особенное государственное и общественное устройство, стержнем которого являлась специальная система воспитания граждан. Именно здесь взращивались лучшие воины античного мира, которых боялись и уважали все и на которых держалась мощь Спарты. Но в силу закономерностей исторического развития даже Спарте не удалось избежать всеобщего кризиса, первым ярким признаком которого явился бой на о. Сфактерия. Кризис повлиял на воспитательный процесс – основу основ спартанского строя, что сказалось на падении ее влияния и авторитета, и, в конечном счете, привело к потере независимости.

Спарта, бесспорно, – самое необычное и наиболее загадочное из всех греческих государств. Эта репутация прочно закрепилась за ним уже в древности и сохраняется поныне. Все это благодаря особенному государственному устройству, которое сделало Спарту самым внутренне стабильным полисом Древней Эллады, имевшим сильнейшую армию и внушавшим страх и уважение всему античному миру. Но даже Спарта не избежала влияния тех негативных тенденций, которые затронули Древнюю Грецию во второй половине V века до н.э. и выразились в падении гражданского самосознания, разложении традиционных устоев общества, кризисе классического греческого полиса. Пелопонесская война ускорила темпы назревавшего внутреннего кризиса в Спарте, что сказалось на упадке спартанской системы воспитания как основы этого государства [1, с. 194 – 216].

Изучение этого явления надо начать с краткого рассмотрения общественного устройства Спарты и системы воспитания.

Спартиаты называли себя «общиной равных», гомеев. В 30 лет мужчины становились гражданами. Но даже взрослые граждане не могли распоряжаться собой, а должны были подчиняться общим правилам и нормам. Граждане были наделены равными участками земли – клерами, которые нельзя было завещать, дарить или продавать [2, с. 86]. Все спартиаты обязаны были участвовать в общих трапезах – сисситиях. Участники должны были вносить одинаковую сумму денег и продуктов, на трапезах все ели одинаковую пищу. Сисситии поддерживали идею равенства граждан и способствовали их сплочению, были центром общественной жизни, осуществляли контроль над своими членами [3, I, с. 65]. Все это было необходимо в первую очередь для постоянного поддержания в повиновении рабов (илотов), численность которых в несколько раз превышала численность самих спартиатов.

На поддержание такого строя и было направлено особое воспитание спартиатов – агогэ, создание которого, как и всего внутреннего устройства Спарты, приписывается ее легендарному

правителю Ликургу [2, с. 90].

Воспитательный процесс, как указывает Плутарх, начинался с самого рождения ребенка и, по сути, не зависел от воли отца, – «он приносил его в «лесху», место, где сидели старшие члены филы, которые осматривали ребенка. Если считали, что он крепкий и здоровый, его отдавали кормить отцу, выделив ему при этом один из девяти земельных участков. Слабых и уродливых детей кидали в «апотеты», пропасть возле Тайгета [2, с. 91].

Спартанская система воспитания преследовала цель подготовить воина – члена военной общины. С семи лет мальчиков забирали у родителей в особые отряды – агелы («стада») под надзор воспитателей, педономов, из числа лучших, достойнейших граждан, где дети жили и ели вместе, приучались играть и проводить время друг с другом. В 14 лет мальчика, пропуская через жестокие физические испытания, посвящали в «ирены» – члена общины с предоставлением определенных гражданских прав. В течение последующего года «иренов» проверяли на стойкость в военных отрядах спартиатов.

Начальник агелы (им становился тот, кто оказывался понятливее других и более смелым в гимнастических упражнениях, что указывает на доминирующее влияние физического воспитания по сравнению с интеллектуально-эстетическим), как правило, двадцатилетний «ирен», предводительствовал над своими подчиненными в тренировочных сражениях и распоряжался приготовлениями к обеду. Взрослые юноши должны были собирать дрова, подростки – овощи. Все, что они приносили, было ворованным. Так как наказывали только тех, кто попадался, дети старались как можно тщательнее скрыть свое воровство. Вот как описывает один такой случай Плутарх: «Один из них, рассказывают, украл лисенка и спрятал его у себя под плащом. Зверь распорол ему когтями и зубами живот; но, не желая выдать себя, мальчик крепился, пока не умер на месте» [2, с. 92].

Мальчиков обучали правильной речи (она должна была быть четкой и краткой – лаконичной), чтению и письму, игре на музыкальных инструментах, хоровому пению. Впрочем, как пишет Плутарх, «чтению и письму они учились, но по необходимости, остальное же их воспитание преследовало одну цель: беспрекословное послушание, выносливость и науку побеждать». Перед окончанием обучения молодые спартанцы должны были пройти еще одно испытание – это была так называемая «криптия». Целый год молодой человек блуждал по горам и долам, скрываясь так, чтобы его нельзя было найти, сам добывал себе пищу, спал мало и всякий час был начеку, дабы никто не мог его выследить и застать врасплох. Успешно отбыв криптию, юный спартанец мог быть допущен к участию в принятых в Спарте совместных трапезах мужчин – «фитидиях».

В 20 лет «ирены» посвящались в воины, получали полное вооружение и начинали военную службу. К 30 годам они приобретали статус полноправного члена военной общины, в которой каждый считал себя принадлежащим не себе лично, а отечеству.

Воспитание девочек в Спарте, в соответствии с общей тенденцией развития этой страны, мало отличалось от воспитания мальчиков. На первом месте стояли физическая сила и выносливость девочек, ведь их готовили в матери будущих граждан-воинов. Девочки занимались гимнастикой наравне с мальчиками, упражнялись в беге, метании диска, даже борьбе. Поскольку они должны были участвовать в религиозных торжествах, их учили пению и танцам [2, с. 92 – 104].

Только удача на военной службе могла прославить спартиата. Лишь погибшие в бою за

отечество получали право иметь могильный камень с именем. Каждый спартиат мечтал попасть в отряд трехсот, который в битве сражался рядом с царем. Спартанское войско было единственным профессиональным во всей Греции, т. к. спартанцы не занимались ручным трудом, проводя все время в военных занятиях и охоте. На протяжении веков в военном деле спартанцы руководствовались принципом «победа или смерть», на что, собственно, и было направлена их система воспитания, и вечный позор был трусам, и даже тем кто в одиночку вернулся с поля битвы. Спарта даже не имела, в отличие от других городов, крепостных стен, так как там были уверены в непобедимости своих воинов, о чем свидетельствует выражение легендарного Ликурга: «Не без стен город, ограждаемый мужами, а не кирпичами» [2, с. 95]. Все это делало спартанцев непобедимыми, образцами для подражания, обладающими непререкаемым авторитетом для всей Эллады. На протяжении ряда столетий (по крайней мере, с VII в. до н.э. по начало IV в. до н.э.) Спарта оставалась важнейшим политическим военным фактором греческой истории, фактором, от которого во многом зависели судьбы и всего остального эллинского мира.

Но в условиях ускорения темпов экономических и социальных отношений после греко-персидских войн, различных небольших межполисных войн, масштабной Пелопонесской войны в Спарте растет имущественная дифференциация и уменьшается количество членов «общины равных», которая и составляет основу государственного строя. Если во времена легендарного законодателя Ликурга спартиатов насчитывалось около 9 или даже 10 тыс., а в период Греко-персидских войн их все еще было свыше 5 тыс., то к 425 г. до н.э. численность спартиатов упала до 2,5 тыс. [4, III, с. 27]. Развитие имущественной дифференциации оборачивалось на практике углублением социального неравенства. Теперь это особенно бросалось в глаза ввиду ставших именно в это время особенно резкими различий в быту: чрезмерная роскошь одних лишь ярче подчеркивала нищенство и убожество других. Разумеется, все это должно было самым печальным образом сказаться на внутреннем равновесии в полисе, на единстве гражданского коллектива. При этом трудность ситуации не исчерпывалась лишь одной, объективной стороной дела, т. е. реальным распадом гражданского содружества в силу все большей невозможности для одной группы граждан и незаинтересованности другой выполнять свои взаимные обязательства перед полисом. Естественно, система воспитания, направленная на полную отдачу спартанца государству, начала испытывать кризис. Первым его показателем явилось сражение на о. Сфактерия в 425 г. до н.э.

Сфактерия – небольшой остров, имеющий длину около 2,6 км, был необитаем, покрыт лесом и непроходим, но очень важен, так как, протянувшись вдоль побережья, защищал гавань г. Пилоса, находившегося всего в 70 км от Спарты, и являлся важным стратегическим пунктом, так как контролировал морские пути в Италию и из него можно было подстрекать к мятежу спартанских илотов. Именно здесь и развернулись боевые действия, поразившие всю Элладу [5, с. 356].

Пилос захватили афиняне и укрепились в нем. Сначала пелопонессцы не могли поверить, что Пилос взят врагом, но когда новости подтвердились, Спарта отозвала войска из Аттики и предприняла все возможные усилия для овладения Пилосом. Афиняне, с талантливым стратегом Демосфеном во главе, отразили все попытки штурма с суши и моря, предпринятые спартанцами, и отрезали отряд из 420 лакедемонских гоплитов на о. Сфактерия [6, IV, с. 36 – 38]. Как только об этом бедствии узнали в Спарте, то решили немедленно принять меры по освобождению их из

тяжелой ситуации, не желая, чтобы они погибли от голода или попали в плен. Было решено заключить перемирие. Но все попытки вытащить воинов из блокады завершились неудачей. После прибытия подкреплений афиняне высадились на острове, и их лёгковооружённые стрелки, нападая на спартанских гоплитов со всех сторон, принудили спартанцев к сдаче. Как пишет Фукидид, «спартанцы находились в таком же положении, как герои Фермопил. Те стояли до конца, и их перебили персы. Теперь же спартанцы сдались». Из 420 бывших на Сфактерии гоплитов в плен сдались 292 человека, включая 120 спартиатов [6, IV, с. 26 – 41].

Ни одно из событий Пелопонесской войны и предшествующих ей не было для эллинов столь неожиданным, как это. Все были убеждены, что спартанцев, а тем более спартиатов, ни голод, ни прочие лишения не заставят сдаться, они скорее умрут с оружием в руках, как это было раньше [6, IV, с. 40]. Но этого не произошло, так как в условиях растущей имущественной дифференциации, аполитичности, деморализации гражданам, особенно знатным, уже почувствовавшим «вкус жизни», не хотелось приносить себя в жертву устаревшим и не нужным им идеалам. Именно это поражение явилось показателем начала кризиса спартанской системы воспитания, во многом благодаря которой обеспечивались внутренняя стабильность и международный авторитет Спарты. Воспитательный процесс начал сводиться лишь к физическому воспитанию и обучению грамоте, всё более игнорируя патриотический и моральный аспекты. В дальнейшем это привело к падению роли Спарты в античном мире и полной потере своей независимости во II в. до н. э. Но, несмотря на это, черты спартанской системы: государственный «заказ», единое содержание, обязательность, массовость, авторитарность – будут неизменно (хотя и в разной степени) повторяться в истории образовательной практики, особенно в условиях тоталитарных режимов.

Sparta – one of the most powerful and internally stable policies of the Ancient Greece. To become those to it has helped especial state and a social system which core was the special educational system of citizens. Here the best soldiers of a classical antiquity who were afraid were cultivated owing to this system and respected with everything and on which power of Sparta kept. But by virtue of laws of historical development, even Sparta did not manage to avoid the general crisis, first which bright sign was fight on island Sfakteria, both which reserve and educational process – a basis of bases Spartan building, that has affected falling of its influence and authority, and, finally – loss of independence.

Список источников и литературы

1. Андреев, Ю. В. Спарта как тип полиса / Ю. В. Андреев // Античная Греция: в 2 т. / под ред. Ф. Н. Арского. – М. : Наука, 1983. – Т. 1: Проблемы развития полиса. – 348 с.
2. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх. – М. : Эксмо, 2006. – 1504 с.
3. Геродот. История / Геродот; перевод и примечания Г. А. Стратановского. – М. : Аст, 2006. – 696 с.
4. Ксенофонт. Греческая история / Ксенофонт; пер. С. Я. Лурье. – СПб.: София, 2000. – 436 с.
5. Козленко, А. В. Военная история античности / А. В. Козленко. – Минск: Беларусь, 2001. – 479 с.
6. Фукидид. История: в 2 т. / Фукидид. – СПб.: София, 1994. – Т. 1 – 407 с.

Научный руководитель – ***В. А. Хилюта***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК94(481)022

Г. В. Радюль
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ЭКСПЕДИЦИИ ЕВРОПЕЙЦЕВ НА ВОСТОК В XIII – XIV вв.

Данная статья посвящена исследованию экспедиций европейцев на Восток в XIII – XIV вв. В работе описываются основные пути следования миссионеров и купцов, цели экспедиций, их результаты и значение в дальнейшем изучении восточного региона.

В современных условиях одной из основных тенденций мирового развития является глобализация. Но на пути интеграции встречается много проблем. Одна из них – отношения стран Европы и Азии, поскольку происходит столкновение двух цивилизаций – западной и восточной. Поэтому необходимо вернуться к истории и проследить, как проходило сближение Востока с Западом, как «открывалась» Азия для Европы. Именно в рассматриваемый период были совершены экспедиции, которые положили начало изучению Востока.

Одним из факторов, способствующих расширению пространственного кругозора западноевропейского средневековья в XIII в., были монгольские завоевания. Результатом такого рода путешествий – сухопутных и морских – были подробные отчеты или даже книги, в которых содержался значительный географический материал. При этом встречавшиеся ранее в позднеантичных сочинениях Солина или Исидора фантастические сведения о чудовищных людях или небывалых природных явлениях постепенно вытеснялись реальными данными, которые воспринимались в феодальной Европе как чудеса, свойственные далеким странам.

Как известно, именно в XIII в. в Азии возникла мощная раннефеодальная империя монголов, под завоевательными ударами которых пали многие государства. Хотя монголы ушли из Западной Европы, но страх перед возможностью их нового нашествия остался. Проповедь крестового похода против монголов не дала ожидаемых результатов. Энергичный римский Папа Иннокентий IV (избранный в 1243 г. вместо умершего Григория IX) решил выяснить, не собираются ли монголы в новый поход на Европу. С этой целью он направил к монголам официальную миссию с поручением попытаться обратить монгольского хана в христианство. Во главе духовной миссии был поставлен один из основателей монашеского ордена францисканцев 64-летний Джованни Плано Карпини; в состав миссии входили Бенедикт Полек из Вроцлава и Стефан из Богемии.

Миссия, снабженная письмом Папы, выехала из французского города Лиона в апреле 1245 г. Трудное путешествие длилось более двух лет. Путь шел через Францию и Польшу, затем через Киев и Переяславль, далее по Днепру, через степи Нижнего Дона до ставки хана Батыя на Нижней Волге (вблизи современной Астрахани). Но Батый не принял письмо, адресованное Великому хану, и отправил посольство дальше на восток, в Монголию. Это заставило Плано Карпини и его спутника пройти севернее Каспийского и южнее Аральского морей, через Ургенч в низовье Амударьи, пересечь реки Сырдарью, Талас и Или и через горные перевалы достичь Центральной Монголии. В июле 1246 г. миссия достигла летней резиденции Великого хана – Сыр-Орды,

лежавшей к северо-западу от города Каракорума, основанного Чингисханом в 1220 г. на левом берегу верхнего Орхона. Здесь Карпини и его спутник прожили четыре месяца и присутствовали при возведении на престол нового Великого хана – Гуюка.

Только в ноябре 1246 г. после получения ответного письма хана, составленного на монгольском, персидском и арабском языках, миссия была отпущена домой [2].

Из сочинения Карпини западноевропейцы впервые узнали настоящие названия (пусть иногда искаженные). На Восточно-Европейской равнине: Непер (Днепр), Дон, Волга, Яшан (Яик – древнее название реки Урал) вместо тех, которые были знакомы им из античной литературы (Борисфен, Танаис и др.). Не раз Карпини говорил о жителях Русской земли. Иногда наряду с правдивыми данными Карпини сообщает и фантастические сведения, распространенные в эпоху средневековья и заимствованные из сочинений Исидора и Солина [2].

Вскоре после Карпини, в 1249 г., Каракорум посетил посол короля Людовика IX (Святого) французский монах Андрэ Лонжюмо. Отчет о его путешествии не сохранился, но упоминание о нем есть в сочинениях современников, в частности у Рубрука.

Через три года после начала путешествия Лонжюмо Людовиком IX ко двору Великого хана была направлена еще одна миссия, состоявшая из священнослужителей другого ордена – миноритов. В ее задачу входило выяснение возможностей проповеди христианства среди монголов и, главное, изучение реальных условий заключения с Великим ханом военного союза против ислама, иначе говоря, союза христианских крестоносцев с монголами в целях окончания затянувшейся войны в Палестине. Французский король считал эту миссию очень важной, так как он потерпел сильное поражение от «сарацин» во время крестового похода 1248 г. [1, с. 154].

В состав миссии вошли близкий ко двору короля фламандец Велем Рейсбрук (в литературе больше известный под французским именем Гильома Рубрука или под латинизированной формой его фамилии – Рубруквиста), энергичный и образованный человек, и трое его спутников (монах Бартоломео из Кремоны, клирик Гильом Госсель и переводчик, которого Рубрук называл «человеком божьим Тергеманном», или Абдуллой). Позднее в Константинополе Рубрук приобрел еще слугу Николая.

Начав путешествие со своими спутниками в конце 1252 г., Рубрук в начале 1253 г. прибыл в Константинополь, в мае того же года отплыл в Крым, где высадился в порту Салдайя (современный Судак). Этот город был торговым центром на южном берегу Крымского полуострова. Двигаясь далее на север, он прошел Перекоп, южнорусские степи и вышел к реке Этиль (Волга) в районе Укека (современный Увек вблизи Саратова). Здесь путешественники встретились с монголом Сатраком, а позднее, в низовьях Волги, с ханом Золотой Орды Батыем. Последний, дав путешественникам проводников, отправил их в Монголию к хану Мункэ [5].

Рубрук и его спутники проделали долгий путь по Прикаспийской низменности, обошли с севера Аральское море, а озера Балхаш и Алаколь – с юга. Дальше их дорога шла, видимо, через Джунгарские ворота (горный проход между хребтами Джунгарский Алатау и Тарбагатай), по долине реки Черный Иртыш и вдоль подножий Монгольского Алтая в Центральную Азию. С конца 1253 по апрель 1254 гг. Рубрук вынужден был кочевать вместе со ставкой хана и только после этого прибыл в столицу империи Каракорум. Он был единственным западноевропейцем того

времени, который прожил около двух месяцев в этой столице и составил ее описание.

Только в июне 1254 г. Рубрук получил письмо хана французскому королю, что позволило ему двинуться в обратный путь. Обратный путь Рубрука почти совпадал с его маршрутом путешествия к хану.

Сочинение Рубрука было хорошо известно современникам и ходило во многих рукописях. Значение этого произведения, названного «Путешествием в Восточные страны», весьма велико в истории географических знаний средневековья. Оно содержит много важных географических сведений о посещенных Рубруком странах. В частности, он описал междуречье Дона и Волги (правда, в отличие от Карпини, он называет Дон Танаисом, а Волгу – Этилией). Он писал, что Этилия вдвое больше Сены и разливается летом, подобно Нилу в Египте. Рубрук подтвердил, что Волга впадает в большое замкнутое озеро (которое он называет «Сиркан»), а вовсе не в залив Северного океана, как считали многие античные географы [5].

Рубрук первым из западноевропейских писателей того времени отметил характерную черту рельефа Центральной Азии – наличие высокого нагорья. По собранным данным он описал некоторые государства Центральной и Восточной Азии и первым из европейцев указал на то, что «Катай» (Китай) прилегает на востоке к океану и что «серы» античных географов – это «катайцы» (китайцы). Рубрук сообщил некоторые сведения о народностях Восточной Сибири: о «керкисах» (енисейских киргизах – предках хакасов), «оренгаях» (урянхайцах – предках тувинцев) и др. [5].

Это позволяет нам сделать вывод о том, что реальные географические факты уже начинали постепенно вытеснять в сознании людей того времени легендарные сведения.

Путешествие венецианца Марко Поло (1254 – 1324 гг.) в Китай и его возвращение оттуда морским путем было весьма крупным событием второй половины XIII в., которое способствовало расширению пространственного кругозора западноевропейцев.

В отличие от миссий к Великому хану Плано Карпини, Лонжюмо и Рубрука, носивших дипломатический и разведывательный характер, путешествие Марко Поло было предприятием торгового назначения, хотя его отец и дядя и должны были выполнить дипломатическое поручение.

Дядя и отец Марко Поло побывали в Китае примерно в 1263 – 1265 или 1264 – 1266 гг. и вернулись в Венецию в 1269 г. Также известна еще одна экспедиция в Китай, куда они отправились в 1271 г., взяв с собой 17-летнего Марко, которая закончилась в 1275 г. Во время этого путешествия венецианцы прошли через высокогорное плато Памир, природу которого позднее Марко Поло красочно описал в своей «Книге». Далее они прошли по старинному «шелковому пути», по которому издавна в Переднюю Азию и Южную Европу привозили из Восточного Китая знаменитые шелковые ткани [3, с. 14].

Семья Поло прожила в Китае более 15 лет (1275 – 1292 гг.). Свое возвращение из Китая семья Поло совершила по океану: вдоль восточных берегов Азии, через Малайский архипелаг (Марко Поло называет его «лабиринтом 7448 островов») и далее вдоль южных берегов Индокитая и Индии до Персидского залива. Во время этого плавания Марко узнал о богатом острове Чипангу (Японии), о стране Чамбо на восточном берегу Индокитая. Мореплаватели

сделали пятимесячную остановку на берегу острова Суматра (Марко Поло называет этот остров «Малой Явой»), отметив, что этот остров лежит так далеко на юге, что «Полярная звезда совсем невидима, ни мало, ни много». Эти наблюдения подтверждают его научные взгляды о форме нашей планеты; эти взгляды подтверждаются и словами Марко о том, что на далеком севере расположена «страна тьмы», где только летом светит солнце, а зимой очень холодно, а дальше к северу вообще не бывает солнца.

Во время плавания по Индийскому океану Марко Поло собрал некоторые сведения об Индокитае, Индии, острове Цейлон, а также о странах Восточной Африки – Эфиопии и островах Сокотра, Мадагаскар и Занзибар. Известно, что в те времена западноевропейцы имели весьма смутные представления о том, что кроется под названием Индия. Марко Поло впервые в европейской средневековой литературе стал подразделять Индию на три части: Великую Индию, охватывающую большую часть полуострова Индостан, и территорию Передней Азии до Оманского пролива, Малую Индию, под которой понимались области полуострова Индокитай, и Среднюю Индию, включавшую Аравию и Эфиопию. Отсюда становится понятной склонность западноевропейцев средневековья относить Эфиопию к «Африканской Индии», что, несомненно, объясняется влиянием географических представлений Марко Поло, заимствованных им у китайцев [3, с. 165].

После странствий от Ормузского пролива до Тробзона (на южном берегу Черного моря) и возвращения в Венецию Марко Поло оказался в генуэзской тюрьме. Здесь он рассказал о своих приключениях другим заключенным. Один из них, итальянский писатель Рустичано, записал в 1298 г. его рассказы, которые и явились первым вариантом будущей «Книги о разнообразии мира» (по другому источнику — «Истории чудес мира»).

После освобождения из тюрьмы Марко Поло вернулся в Венецию. Здесь он еще раз записал свой рассказ о путешествиях, которые продолжались с 1271 до 1295 гг., т.е. 24 года.

«Книга Марко Поло» получила широкую известность. Она сыграла огромную роль в ознакомлении западноевропейцев с азиатскими странами и Индийским океаном. Книга впервые рассказала об огромном океане, который омывает восточные берега Азии, о сказочно богатых странах Востока, об использовании для отопления помещений каменного угля, о применении бумажных денег, о прекрасно организованной почтовой службе, о больших зеленых городах с великолепными зданиями, хорошей планировкой улиц и т.д.

Огромное количество ценнейших географических данных, содержащихся в «Книге Марко Поло», делают этот труд бесценным в истории географии западноевропейского средневековья. Географическая номенклатура Марко Поло повторяется на ряде карт средневековья, например на Каталонской карте 1375 г., на карте Фра-Мауро 1457 г. и других произведениях картографии того времени.

Последователями Марко Поло в сборе географических сведений о Восточной, Южной и Центральной Азии явились миссионеры и купцы первой половины XIV в., которые в своих отчетах дополнили географические данные венецианского автора «Книги о разнообразии мира». Среди них следует назвать Джованни Монтекорвино, Журдена де Северака, Одорико Порденоне, Мариньолли и Ганса Шильтбергера. К их сочинениям следует прибавить еще два литературных

произведения, популярных в ту эпоху и также содержащих географический материал о далеких странах, анонимную «Книгу познания» (ок. 1345 г.) и «Путешествие сэра Джона Мандевиля» (ок. 1355 г.) [1, с. 158].

Первым по времени после Марко Поло путешествием на Восток была миссия деятеля католической церкви Джованни Монтекорвино (1292 – 1328). Она была связана с планами проникновения католической церкви на Восток, чему уделял большое внимание Папа Николай IV. В 1290 г. Монтекорвино получил предписание Папы отправиться в Индию, где он провел 13 месяцев, преимущественно на восточном (Коромандельском) берегу в общине христиан, последователей св. Фомы. Из Индии он направил Папе письмо, в котором сообщал интересные данные о географическом положении Индии, определенном им на основе наблюдений высоты Солнца над горизонтом в дни равноденствий и продолжительности дня и ночи в дни солнцестояний. В письме дается достаточно подробное описание «Верхней Индии» (так Монтекорвино называл весь полуостров Индокитай и полуостров Индостан, лежащий южнее Гималаев). Он рассказывает о равнинности страны, сухости ее климата, о разнообразии растительности, о богатстве «благовонных пряностей» (перец, имбирь, красящее дерево «берзи», коричные деревья и др.). Он также пишет о меняющих свое направление в течение года ветрах (муссонах), о других достопримечательностях Индии, а также об обычаях местного населения [4].

В 1318 г. вместе с группой новых епископов отправился на Восток миссионер Журден де Северак, которому было суждено внести заметный вклад в познание географии Восточной Азии. Его путешествие на Восток началось в 1318 г. из южнофранцузского города Авиньон, где с 1305 по 1379 гг. находился папский престол. Журден и его спутники пересекли внутренние районы Малой Азии, Армянское нагорье и прибыли в 1320 г. в порт Ормуз (через персидский город Тебриз). Отсюда они переправились в Индию, где Журден пробыл около восьми лет. Он обошел все западное побережье Индостана, посетил Куилон и восточный (Коромандельский) берег, где попытался установить связи с христианами несторианского толка. Вернувшись в Европу, по поручению Папы Иоанна XXII он написал отчет «Описание чудес», который закончил к маю 1330 г. Затем он отправился в Индию во второй раз, где и погиб в 1336 г. (его закидали камнями мусульмане и несториане).

Сочинение «Описание чудес» было хорошо известно современникам Журдена, особенно лицам из окружения Папы Иоанна XXII. «Чудеса», им описанные, – это, как правило, не вымыслы, а вполне реальные явления, диковинные для европейского читателя восточных стран. К таким «чудесам» относятся кокосовые пальмы, деревья-рощи (баньяны), ручные слоны, крокодилы, местные обычаи населения Индии. К «чудесам» Европы он отнес также течения Мессинского пролива и землетрясения в Греции.

Надо пояснить, что в пределах современной Индии Журден выделял две части: Великую Индию и Малую Индию. К первой он относит почти весь полуостров Индостан (Малабарское побережье, Декан и Коромандельский берег), а также крупные острова Индонезии – Яву и Суматру, ко второй – территорию современного нам Пакистана и район Гуджерата. Как раз в этих двух Индиях «чудеса» являются реальными явлениями, но малоизвестными европейцам. Все же

невероятное – драконы, рогатые змеи, амазонки, грифы, стерегущие золотые горы, и т.д. – Журден поместил за пределы тех стран, которые он сам посетил. Ими он населяет Третью Индию, к которой, как и Марко Поло, относит Восточную Африку, включая Эфиопию. В Малой Индии его поразили сильная жара, дожди, идущие только летом, темная кожа жителей, которые ходят почти без одежды, употребление в пищу риса и сорго, а также «чаки» (плодов хлебного дерева). Его поразило большое количество разнообразных фруктовых деревьев, приносящих вкусные плоды, например «анибу» (манго), и сильно удивившее путешественника дерево «наргиль», дающее плоды величиной с человеческую голову (кокосовые орехи) [1, с. 161].

Современником Журдена был францисканский монах Одорико Порденоне (его полное имя Одорико Маттиуси ди Порденоне), который совершил путешествие в страны Востока в 1316 – 1330 гг. Он вступил во францисканский орден и в апреле 1318 г. в возрасте 22 лет отправился как миссионер в Азию, где продолжительное время жил в Китае вместе с Монтекорвино. На обратном пути из Китая он первым из европейцев посетил Тибет и длительное время провел в Лхасе – городе, являвшемся местом пребывания верховного правителя буддистов далай-ламы. Вернулся в Европу Одорико в 1330 г. больным человеком. По указанию Папы он продиктовал свой отчет о путешествии Гильельмо Саланье – монаху монастыря Св. Антония в городе Падуе, правда, он не успел закончить свое сочинение. Он умер 14 января 1331 г.

Сочинение Одорико Порденоне, которому современники дали условное название «О чудесах мира» (или «Восточных земель описание»), в некоторой степени может служить дополнением «Книги Марко Поло» к сообщениям о далеких странах Монтекорвино и Северака. В значительной мере на его номенклатуре основывались составители карт: А. Крескес – Каталенской карты 1375 г. и Фра-Мауро – «Круглой карты мира 1457 – 1459 гг.» [1, с. 163].

Путешествие итальянца Джованни Мариньолли, продолжавшееся с 1338 по 1353 гг., было последним географическим предприятием миссионерско-торговой деятельности западноевропейцев в странах Востока в XIV в. В 1338 г. он возглавил миссию (50 человек) главы католической церкви – Папы Бенедикта XII в Китай, отправившуюся из Авиньона. Выйдя из Константинополя, миссия направилась в Кафу (Феодосию) и через Тану (Азов) и затем через Астрахань, Армалык, Джунгарию – в Китай. Обратный путь из Китая Мариньолли совершил, подобно Марко Поло, через Южно-Китайское море и Индийский океан, а затем через Ормуз, Багдад, Мосул, Дамаск, Иерусалим и Кипр он вернулся в Авиньон.

В сочинении Мариньолли имеются интересные описания тропических растений. Он отрицает возможность существования диковинных людей вроде «одноногих» обитателей Индии. Мариньолли решает вопрос о том, где мог находиться библейский рай, и приходит к выводу, что он был на острове Сейллан (Цейлон).

Путешествие Мариньолли оказалось последним дипломатическим актом католической церкви на Востоке, так как в последней четверти XIV в. система связей феодальной Европы с Китаем нарушилась из-за распада монгольских улусов и междоусобных войн между феодалами Персии (Ирана) [1, с. 167].

В XIII – XIV вв. европейцы по ряду экономических, внешнеполитических, религиозных причин совершали частые экспедиции на Восток. К важнейшей экономической причине можно

отнести желание найти новые рынки сбыта, а также необходимость привозить новые товары из Азии в Европу. Экономические цели преследовал Марко Поло, но это, пожалуй, единственное плавание, которое было совершено купцом. Основная же масса экспедиций сухопутных или же морских была совершена либо с миссионерскими, либо с политическими целями.

Благодаря этим экспедициям знания и представления о Востоке у европейцев расширились. Восток стал более изученным, появились более точные сведения о странах, народах, фауне и флоре, ранее неизвестных. Меньше осталось фантастических представлений, хотя они, безусловно, присутствовали в работах средневековых исследователей.

Given article is devoted research of expeditions of Europeans on the East in XIII – XIV centuries In work are described the basic transits of missionaries and merchants, the purposes of expeditions, their results and value in the further studying of east region.

Список источников и литературы

1. Дитмар, А. Д. От Птолемея до Колумба / А. Д. Дитмар. – М. : Мысль, 1989. – 253 с.
2. Карпини, П. История монголов / П. Карпини // Средневековые исторические источники Востока и Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Text/rus3/Karpini. – Дата доступа: 16.11.2009.
3. Марко Поло. Книга о разнообразии мира / Марко Поло. – М. : Мысль, 1985. – 305 с.
4. Монтекорвино, Дж. Послание об Индии / Дж. Монтекорвино // Средневековые исторические источники Востока и Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Text/rus3/Montekorvino. – Дата доступа: 14.09.2009.
5. Рубрук, Г. Путешествие в восточные страны / Г. Рубрук // Средневековые исторические источники Востока и Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Text/rus3/Rubruk. – Дата доступа: 19.09.2010.

Научный руководитель – ***М. В. Мартён***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 94(7+8)

Ю. А. Бартош
(Брест, БрГУ имени А. С. Пушкина)

«ПОЗОЛОЧЕННЫЙ ВЕК» В ИСТОРИИ США: ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ГОРОЖАН (70-е гг. XIX в. – НАЧАЛО XX в.)

В статье рассматриваются проблемы повседневной жизни американцев в последней трети XIX – начале XX вв. Особое внимание уделяется условиям жизни горожан в рассматриваемый период, прослеживаются проблемы, с которыми приходилось сталкиваться эмигрантам, затрагиваются вопросы воспитания и образования американских граждан.

«Позолоченный век» в истории США – время превращения этого государства в мировую державу. В этот период наблюдается экономический подъем, рост политического влияния и наращивание экономического могущества США. «В Америке началась эра архимиллионеров и денежных королей неслыханной роскоши и великолепия и в то же время эра ужасающей бедности и суровой нищеты», – писал американский социалист Моррис Хилквит [2, с. 15].

Соседство полуразрушенных городских жилищ бедняков с эффектными архитектурными сооружениями, построенными по проектам известных архитекторов, в том числе пользовавшегося особым успехом Генри Х. Ричардсона, становилось все более распространенной отличительной чертой крупных городов. Основная масса роскошествующих богачей проигнорировала призыв дальновидного магната и филантропа Эндрю Карнеги к «скромной жизни и отказу от броской экстравагантности», выдвигая в поддержку неизбежности «выживания сильнейшего» дарвиновскую теорию борьбы за существование. К теоретическим обоснованиям разумности складывающегося общественного строя подключались интеллектуальные силы в лице видных представителей литературы и искусства, объявлявших предпринимательскую элиту страны движущей силой общественного прогресса. В эти годы были изданы труды Генри Джеймса, Эдит Уортон, Хорейшо Алджера, Вильяма Дина, Ха Уэллса и других писателей, создававших привлекательные образы персонажей и их «дорогу к успеху» на основе биографий реально существующих личностей, чтобы было «делать жизнь с кого». Но не во всех городах США уровень жизни был одинаков.

К примеру, Нью-Йорк приобрел репутацию города, характеризующегося бурным темпом жизни и постоянной активностью – этой репутации он не потерял и сейчас. Город считался воплощением американского модернизма. В то же время там были ужасающие санитарные условия, часто случались эпидемии тифа и дизентерии, вода была загрязнена, царила нищета, не хватало жилья и школ, город был переполнен иммигрантами, поток которых не ослабевал. Была настолько распространена детская преступность, что шеф Нью-Йоркской полиции посвятил этой теме свой ежегодный отчет. Улицы города были заполнены мусором, обычно, как и в других крупных городах, на улицы выпускали стада свиней, чтобы они выполняли функции уборщиков. Вот что представлял собой обычный типичный наемный дом на Джеймс-Стрит. Кирпичное, в пять этажей здание. Первый этаж занимала винная лавка и лестница на жилые этажи (все лестницы по американской традиции были одномаршевыми, что существенно экономило площадь лестничной клетки). Входной коридор шириной в 4,5 фута (1,35 м) заканчивался темной железной лестницей шириной 2,5 фута (75 см). На темную площадку второго этажа выходили четыре двери в квартиры. Заходя в квартиру, человек сначала оказывался в комнате 14х12 футов (15 кв. м) высотой 8 футов (2,4 м) с двумя окнами на одной из стен и крохотной печкой, которая моментально выжигала остатки кислорода в помещении. В комнате был устойчивый запах угольного газа. Вторая, смежная, комната 9х12 футов (10 кв. м) не имела ни окон, ни каких-либо средств вентиляции. В ней ночевало не менее шести человек. В этом доме на человека приходилось 307 куб. футов (3,7 кв. м). На задворках этого дома находился темный дворик примерно 25х25 футов (7х7 м) с деревянной уборной по центру и развешанным вокруг нее бельем [1, с. 275]. Средняя арендная плата за подобную квартиру составляла 9 долларов в месяц. Из этого дворика по лестнице можно было

попасть вниз, в подвал соседнего дома. В этом подвале размещались две комнаты, сырые, с заплесневелыми стенами, с крошечными оконцами на улицу на уровне земли. Там жили шесть человек. Там «пахло смертью» [1, с. 276].

Совсем по-другому выглядела жизнь богатых горожан. Как правило, жили они в отдельном особняке, который для бедного казался дворцом. В доме было много комнат, имелась прислуга. Как правило, на первом этаже находились гостиная, столовая и комнаты для гостей, а на втором – спальни для хозяев дома и их семьи [2, с. 354].

Следует отметить, что управление многих городов осуществлялось по принципу невмешательства. Городские власти видели свою роль в том, чтобы поддерживать в городе порядок, но не в том, чтобы заниматься планированием городской застройки. Такое отношение к городскому строительству сохраняется в США и по сей день. Принципы центрального регулирования и управления идут вразрез с первостепенной для американцев идеей свободы личности.

Ситуация в городах начала существенно меняться в 1880-х гг. в связи с движением за социальные, экономические и политические реформы. Эти действия получили название прогрессивистского движения. Те же творческие импульсы, которые ранее способствовали изменению принципов промышленного производства, были обращены на решение социальных проблем новых городов. Начали проводиться программы здравоохранения, были созданы общества помощи бедным, увеличено число государственных средних школ. Результатом реформы управления стало введение системы продвижения чиновников в зависимости от их личных достоинств, а не по соображениям политического фаворитизма.

В 1880-х гг. были приняты законы о качестве жилищного строительства. Появилось множество технических новинок, которые улучшали городскую жизнь: электрическое освещение и электрификация техники, система водоснабжения и канализации, троллейбусы и подземка, лифты и небоскребы. Следует отметить, что первый небоскреб появился в Америке в 1885 г. в Чикаго. Изначально предполагалось сделать его десятиэтажным, однако было достроено еще два этажа (ранее постройки были максимум 150 м, т.е. 6 этажей, а все, что было выше, считалось небоскребом). Первый троллейбус появился в США в 1883 г. В 1890 г. в Нью-Йорке была запущена вторая нитка водопровода [1, с. 325]. До этого времени питьевая вода поступала в город по построенному в 1837 – 1842 гг. Кротонскому водопроводу из водохранилища на реке Кротон (приток Гудзона).

Уже через несколько десятилетий в результате быстрого роста городского населения американские города приобрели все неприятные особенности, которые давно уже были характерны для старых городов в других странах. Можно проследить четыре причины этого роста: быстрая индустриализация с ее постоянно растущей потребностью в рабочей силе; непрерывное строительство дорог и железнодорожных линий, имеющих целью облегчить передвижение товаров и людей в городские промышленные центры или через них; постоянный приток, а иногда просто лавина, иммигрантов, спасающихся от войны, преследований, бедности у себя на родине и оседающих в крупных американских портах, куда они прибывали; приток в города сельскохозяйственных рабочих, вытесненных со своих рабочих мест либо из-за появления новой техники, либо из-за низкой заработной платы и устремившихся в города, где, как они полагали, их

ждет лучшая жизнь. Приезжая и обосновываясь в США, они приносили в них и частичку своей культуры. Иммигранты, селясь в городах, часто создавали свои общины или этнические сообщества, разделяемые лишь языком, религиозными и культурными традициями. Многие из таких анклавов – не столь явно очерченных и не столь явно отличающихся от окружающей культуры – существуют и по сей день.

Бурно развивающейся промышленности требовались новые кадры высококвалифицированных рабочих, которые владели бы необходимыми знаниями и профессиональными навыками. Следует отметить, что обязательного начального образования для детей рабочих не было, поэтому сами рабочие начали добиваться того, чтобы их дети учились в школах. В результате в 70-80-е гг. XIX в. в большинстве штатов начальное образование стало всеобщим и обязательным. А структура школьного образования выглядела так: начальная или элементарная школа (common school) с восьмилетним сроком обучения (6 – 14 лет); средняя четырехлетняя школа (high school) для 14 – 19 лет [3, с. 409]. Вводились уроки труда, где детей не готовили как ремесленников, а давали общеобразовательные начала, чтобы можно было в дальнейшем выбрать профессию, которая ребенку подходит. Были установлены строгие квалификационные стандарты для преподавателей, созданы специальные агентства для преподавания языка и обучения различным профессиям миллионов иммигрантов. Что касается университетов, то они также были, но учиться там могли далеко не все. Обучались только мальчики, так как считалось, что девушки обладают более низкими интеллектуальными способностями. Обучение во многих университетах было платным, поэтому туда имела доступ только элита. Лучшим студентам выплачивали стипендию.

Таким образом, повседневная жизнь американцев не была одинакова и зависела от их материального достатка и социального статуса. Безусловно, на благосостояние граждан США влияли такие факторы, как уровень социально-экономического развития государства, достижения в области техники, градостроительства, а также политика федерального правительства и местных властей. Следует отметить, что первоначальный облик городов и жизнь большинства его обитателей оставляли желать лучшего: неблагоприятные жилищные условия, небольшая заработная плата, низкий уровень медицинского обслуживания, плохое питание, и как следствие, высокий уровень заболеваемости и смертности среди населения. Совсем по-другому жили богатые горожане. Материальное благосостояние этой категории населения давало массу возможностей и преимуществ, как в повседневной жизни, так и в организации досуга, получении образования. Широкое движение за социальные, экономические и политические реформы в 1880-е гг. заставило правительство и местные власти провести социальные преобразования, направленные на повышение качества жизни американцев. Немаловажным фактором был экономический подъем и территориальные приращения США, способствовавшие увеличению прибыли. Большую роль в жизни городов также играли эмигранты: элементы их культуры становились нормой в повседневной жизни и ценностями всего американского общества.

In this article the author describes an american's everyday life in the last of the 19th century. Much attention is given to such aspects as: conditions of life and work, the opportunity to get education and etc. The problems of immigrants and social inequality in the USA are raised. The Americans society is shown as a progressive and dynamic system. But with some problems which required urgent solution.

Список источников и литературы

1. Боноски, Ф. Две культуры / Ф. Боноски. – Москва, 1978.
2. Зубок, Л. И. Очерки истории США / Л. И. Зубок. – Москва, 2000. – 620 с.
3. Куропятник, Г. П. История США: в 4 томах / под ред. Г. П. Куропятник. – Москва, 1985. – Т. 4. – 749 с.

Научный руководитель – ***Е. И. Пашкович,*** кандидат исторических наук, доцент.

УДК 355.48(470+571)«1918/1922»

К.Г. Войтехович
(Минск, БГУ)

ЭВОЛЮЦИЯ ВОЕННОГО ИСКУССТВА В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В РОССИИ

Данная статья рассказывает об эволюции военного искусства в годы Гражданской войны в России (1917 – 1921 гг.). Рассмотрены вопросы организации командования, снабжения и вооружения, организации командования, подбора командного состава Красной Армии, ее тактики и стратегии. При написании статьи использован широкий круг источников и исследований, написанных как участниками войны, так и современными авторами. На основании проанализированной информации сделаны выводы о глубоких изменениях в военном искусстве под влиянием Гражданской войны. Статья будет интересна как специалистам по Гражданской войне в России, так и широкому кругу читателей.

Каждая война привносит нечто новое в военное искусство. Именно поэтому, чтобы понять, какой будет война будущего, нужно более внимательно рассмотреть прошедшие войны. Борис Михайлович Шапошников, полковник императорской армии и маршал Советского Союза, считал историю военного искусства важнейшей военной наукой [1, с. 379].

В связи с этим давайте последовательно рассмотрим изменения в военном искусстве, которые были вызваны опытом Гражданской войны. Оговоримся, правда, что уже сразу после Гражданской войны вопрос о ее военно-научном наследии представлялся спорным. Так, М.Н. Тухачевский писал, что после Гражданской войны старая стратегия не отмерла, в нее просто нужно дописать несколько новых глав [2, с. 32]. Белогвардейский историк А.А. Зайцов же был против создания «теории гражданской войны», считая ее условия частными, а, следовательно, неповторимыми [3, с. 27]. Но эмигрантский историк А. Геруа настаивал на необходимости изучения опыта Гражданской войны, учиться «побеждать не по правилам», прежде всего потому, что этот опыт активно берут на вооружение СССР и Германия [4, с. 167].

1. Политика и война.

До Первой мировой войны существовало мнение, что военным не нужно разбираться в политике, а следует четко выполнять приказы своего правительства. Это мнение господствовало и

в царской армии. Это привело к тому, что и солдаты, и офицеры (за исключением, разумеется, высшего генералитета) слабо разбирались в политике. Условия новой войны, при которых командная иерархия была нарушена и солдаты фактически сами могли выбрать себе сторону конфликта (при определенных условиях), потребовали от командиров знаний политики своего командования, а также умения довести эти идеи до сознания бойцов. Кроме того, теперь, в отличие от старой императорской армии, командир обязательно должен быть популярен.

Если же те или иные офицеры этот тезис не учитывали, их могли ждать самые неприятные последствия. Примеры: с красной стороны – расстрел главкома Сорокина, вследствие конфликта с местными советскими органами и частью своей армии [5, с. 302]. С белой стороны – Борис Соколов констатировал, что на протяжении всей войны белые так и не смогли наладить дисциплину в своих частях (за исключением добровольческих), что, в конечном итоге, и предопределило победу красных [6, с. 378].

На более высоком уровне возросшее влияние политики на военное дело выразилось в том, что теперь отнюдь не военные стали главными в ведении войны. Четко это поняли большевики. Именно поэтому, а кроме того, еще и потому, что у большевиков не было военного, которому они могли доверить всю полноту власти над армией, руководство РКП(б) поставило во главе Наркомвоена и РВСР Троцкого, фактически гражданского министра обороны. При этом обстановку внутри армии и на фронтах контролировала фактически вся партия во главе с Лениным. Отражение этой ситуации на военном искусстве четко обозначил Б.М. Шапошников в своем труде «Мозг армии» [1, с. 441]. В этой работе начальник штаба РККА утверждает, что в современной войне ни один человек не может справиться с ролью главного и единственного военного начальника. Не может руководить войной и самый высокоорганизованный военный генеральный штаб. Войной должно руководить как военное, так и политическое и экономическое руководство страны, то есть правительство страны в целом.

В этой связи крайне интересна оценка ведущих советских полководцев – составителей капитального труда «Гражданская война 1918 – 1921». Они отмечали, что на протяжении всей войны белые так и не создали авторитетного органа политического руководства [7, с. 39]. Фактически политическое руководство у белых не было отделено от военного, что порождало для командующих белой гвардии целый ряд проблем в отношениях с подчиненными. Именно поэтому борьба за власть среди белых командующих никем не сдерживалась [8, с. 388], а между различными фронтами существовала конкуренция [3, с. 247].

2. Маневр или позиция.

Первая мировая война, на фронтах которой воевали многие участники Гражданской войны в России, стала триумфом позиционной тактики. В условиях позиционной войны линия фронта перемещалась редко и крайне медленно. Главным родом войск в таких условиях становилась пехота, большое значение имели артиллерия и инженерные войска. Кавалерия же не могла проявить себя в полной мере. Способствовали прорыву позиционной обороны танки, которые пока не были годны к маневренной войне из-за низкой скорости.

В Гражданскую войну все коренным образом изменилось. Протяженность фронтов часто была грандиозна. Так, например, восточный фронт Гражданской войны был протяженнее всех

фронтов Первой мировой. При этом численность войск, сражающихся с обеих сторон, была совсем не велика. Часто можно встретить утверждение, что к 1921 году численность РККА составляла 5,5 млн. человек. Эту цифру любили в свое время приводить большевики, демонстрируя то, что народ их полностью поддерживал. Позже ее приводили с целью доказать, что большевики задавили врага исключительно массовостью своей армии [9, с. 346]. На самом же деле количество штыков, реально находящихся на фронте, очень слабо зависело от общей численности РККА. Тухачевский оценивает количество активных штыков (людей, действительно воюющих на фронте) примерно в 200 тыс. человек на момент войны с белополяками (1920 г.).

Таким образом, оперативная плотность войск практически всегда была невелика. К тому же техническими средствами как белая, так и красная армии не были богаты. Это привело к тому, что боевые действия практически на всех фронтах Гражданской войны имели маневренный характер [10, с. 204]. При этом резко возрастала роль кавалерии – единственного рода войск, способного к быстрому маневру. Также очень большую роль сыграли бронемашины и бронепоезда, опять же из-за своей способности к маневру. Пример использования данных видов бронетехники – оборона Царицына во второй половине 1918 года [11, с. 150]. В то же время роль инженерных сооружений резко снижалась, рыть длинные линии окопов или даже использовать построенные ранее было абсолютно бессмысленно, так как их некем было занимать [12, с. 55]. Невелика была роль и впервые появившихся в России танков. Эти бронированные машины также не обладали достаточной маневренностью, что сужало их область применения. Правда, командование РККА достаточно быстро поняло перспективы нового оружия и в дальнейшем попыталось приспособить его к нуждам маневренной войны [13, с. 30].

Если в мировую войну стратегическое преследование было абсолютно невозможно, то теперь, когда устойчивость войск противника часто была весьма сомнительна, резервов у него могло и не быть, а обладание территорией играло важную роль, преследование стали использовать все чаще. Яркий пример – преследование 5-й армией РККА отступающих сил Колчака [2, с. 266].

Система снабжения армии также вполне отвечала обстановке. Армия как комплектовалась, так и обеспечивалась самым необходимым непосредственно на фронте [14, с. 40]. Это не всегда вызывало восторг у местного населения, но еще с наполеоновской эпохи было чертой быстрых маневренных войн.

Можно сказать, что одним из главных итогов войны стало то, что командование РККА поняло, что время на войне является важным фактором и его стоит использовать с умом. Поэтому в РККА традиционно признавали важность темпов продвижения армии и с большим вниманием относились к родам войск, способным к быстрому перемещению [15, с. 108].

3. Силы соперника или территория.

Прописное правило военного искусства гласит: главное на войне – уничтожение вооруженной силы врага. Однако и в этот, казалось бы, бесспорный принцип реалии Гражданской войны внесли свои коррективы.

Уничтожение сил противника было, бесспорно, важно, однако территория приобретала громадное, большее, чем в мировой войне, значение. Дело в том, что любая территория, при условии проживания на ней определенного населения, занятая даже небольшими

формированиями одной из сторон, может стать местом формирования новых частей, районом вербовки добровольцев или проведения мобилизаций [2, с. 40].

Кроме того, стоит учитывать, что так как война отчасти носит классовый характер (друг другу противостоят определенные группы и организации внутри общества), определенные районы и регионы государства приобретают для каждой из сторон важнейшее значение [4, с. 185]. Так, например, для белых огромное значение имело обладание казачьими областями. Красные же стремились контролировать крупные промышленные центры. И те, и другие являлись одновременно источниками пополнений для армии и источниками стратегических ресурсов (продовольствие, промышленная продукция). Эти регионы обе стороны старались всячески прикрыть, пытаясь создать местные территориальные войска из тех, кого по разным причинам не отправляли на фронт [16, с. 112]. Недаром Тухачевский считал, что любая территория, занятая Красной Армией, – советская [2, с. 258].

Многие успешные операции Красной Армии проходили как раз с использованием «политических особенностей» местности. Так, Егоров, проводя осенью 1919 года наступление против войск Деникина, наступал как раз через район Донбасса, крайне важный в политическом отношении для большевиков и опасный для белых [17, с. 100].

Большевики прекрасно осознавали, что потеря таких важных рабочих и политических центров, как Москва, Петроград, Царицын, Харьков может означать для них настоящую катастрофу. Вместе с тем, руководившие красными армиями бывшие офицеры понимали опасность войны в областях, считавшихся опорой противника. Яркий пример – Донско-Манычская операция, в которой Кавказскому фронту Тухачевского пришлось сражаться против казаков на их земле [7, с. 358].

При этом не стоит думать, что командование РККА забыло, что разгром армии врага означает победу. Просто стало необходимо оценивать ситуацию более гибко и комплексно.

4. Подбор командного состава.

Командная иерархия была сломлена в обеих армиях, причем, если белые старались создать хотя бы видимость ее следованию, красные же отказались от иерархии императорской армии раз и навсегда. Надо сказать, основания для такого шага были, специалисты царской армии далеко не всегда понимали, как нужно действовать в условиях Гражданской войны [2, с. 31].

Причин этому было несколько. Во-первых, для строевых должностей практически не годились возрастные офицеры. Дело в том, что в отличие от позиционной войны, где командующий мог позволить себе длительное время заниматься планированием в штабе, теперь фронты быстро двигались, командующий должен был быстро как соображать, так и передвигаться. Кроме того, молодые люди обычно легче и быстрее приспосабливаются к новым условиям, учатся. Предельный возраст для фронтового командира или командующего был, за редким исключением, 50 лет. Средний – явно ниже сорока.

Во-вторых, недостаток технических средств понижал ценность специальных знаний [2, с. 29], что давало возможность лицам без специального военного образования неплохо справляться с командными должностями тактического звена.

В-третьих, формировать, организовывать и вооружать войска приходилось

непосредственно на фронтах [2, с. 24]. Это требовало умения импровизировать, действовать нестандартно, что было по силам далеко не каждому, даже образованному и прошедшему Первую мировую войну, командиру.

В-четвертых, некоторые офицеры проявляли вялость, другие были мобилизованы и не испытывали желания сражаться на фронтах Гражданской войны. Так что к своим обязанностям в качестве командиров некоторые офицеры относились несколько формально, что не вызывало восторга ни у их подчиненных, ни у начальства [18, с. 109].

Таким образом, командный состав времен Гражданской войны должен отвечать следующим требованиям:

1) быть как можно более молодым и энергичным;
2) полностью разделять политическую платформу стороны, за которую он воюет, по возможности как можно лучше эту платформу понимать;
3) быть популярным среди подчиненных, находить общий язык с самым разным начальством, с которым придется встретиться;
4) уметь противостоять интригам, которые могут применить против него конкуренты и завистники;
5) большое значение имели и собственно военные знания. Однако как писал Тухачевский, несмотря на то, что стратегия и тактика остались, в них было необходимо сделать поправку на условия Гражданской войны [2, с. 32].

Эти требования существенно отличались от тех, которые предъявлялись к командирам и командующим в Первую мировую войну. Именно поэтому на первые роли часто выдвигались совершенно новые люди. В белом движении это были молодые офицеры, быстро растущие в звании, у красных это были люди часто без военного образования или даже без военного опыта. Тем не менее, многие молодые по званию и возрасту офицеры смогли сделать блестящую карьеру и в РККА.

5. Техника войны.

Для Гражданской войны была характерна быстрая деградация промышленности. Фактически производство военной продукции все более замедлялось, что в итоге привело к тому, что стороны воевали с вооружением, произведенным еще в годы Первой мировой [19, с. 240].

Транспорт также все более приходил в негодность. Особенно быстро деградировала железная дорога [20, с. 131], поголовье лошадей тоже падало. Что касается автотранспорта, то его в России в те времена было сравнительно немного и общая мощность его была невелика. Таким образом, высокие скорости передвижения небольших частей и соединений Гражданской войны сдерживались ограниченной пропускной способностью транспорта.

Бурного развития науки и военной техники в разоренной стране ожидать в принципе сложно. Но не стоит забывать, что именно в годы Гражданской войны в России впервые появились танки, поставляемые Англией и Францией войскам Деникина, Юденича, Врангеля, польской армии. Довольно велико было значение авиации, о чем пишет в своих воспоминаниях барон Врангель [21, с. 145].

Одной из отличительных черт войны можно назвать то, что воевать приходилось оружием,

созданным за пределами Российской империи. Так получилось по двум причинам. Во-первых, еще со времен Первой мировой войны в Россию из-за недостаточной мощности индустрии было ввезено много оружия [22, с. 38]. Во-вторых, оружие поставлялось белым армиям [16, с. 321]. В будущем РККА еще придется осваивать иностранное оружие в годы Великой Отечественной войны [23, с. 314].

6. Тактика, организационно-штатная структура.

Гражданская война, развернувшаяся на бескрайних российских просторах, потребовала нового тактического мышления, определенной перестройки приемов, а также оптимизации организационно-штатной структуры. Это не значит, что старая тактика упразднялась – просто что-то эволюционировало, что-то было подстроено под необычные условия.

Большевики в целом скопировали структуру стратегического командования у царской армии. Существовала должность главнокомандующего, на которую назначали бывших военных. При нем был штаб во главе с начальником, также опытным военным специалистом. Следующим звеном было фронтовое командование, изобретение царской армии времен Первой мировой войны, скопированное большевиками [24, с. 16]. Фронтовым командованиям подчинялись армейские. Как фронты, так и армии возглавляли бывшие офицеры.

На оперативном уровне исчезло корпусное командование. В условиях Гражданской войны из-за немногочисленности частей и подразделений эти штабы были не нужны – дивизии подчинялись непосредственно армиям.

Наибольшие сложности были в организации тактических частей и подразделений. Дело в том, что именно в годы Гражданской войны армия переходила с «двоичной» системы [22, с. 7], принятой в царской армии, на «троичную», скопированную у немцев и считавшуюся более оптимальной. Именно на основе «троичной» системы был составлен штат № 220, утвержденный в ноябре 1918 года и предполагавший 9-полковые дивизии общей численностью 43 тысячи солдат [3, с. 230]. Однако на деле красные дивизии никогда не достигали такой численности штыков. Это были небольшие, способные к маневру соединения. Только в конце войны особым совещанием под руководством Брусилова были разработаны новые штаты РККА [6, с. 360].

Что касается собственно тактики, то это сложнейший вопрос в изучении военного наследия Гражданской войны. Как отмечал советский исследователь В.Г. Сухов, была не одна тактика – тактик было много [10, с. 207]. Происходило так потому, что части, которые формировались непосредственно на фронте, были очень разными. Были разными условия местности, климат, уровень снабжения и вооружения, подготовка личного и командного состава. Как во время войны, так и после нее было непросто создать из этого многообразия монолитную армию.

Таким образом, подводя итог, можно сказать, что командные кадры РККА получили в годы Гражданской войны опыт, не похожий на тот, который был наработан ведущими армиями мира в годы Первой мировой войны. Именно соединение опыта этих войн и создало уникальную армию, организация, подготовка и тактика которой весьма отличались от аналогичных параметров других армий того времени.

Те черты, которые стали визитной карточкой Краской Армии в годы Гражданской войны, не раз сказывались впоследствии. РККА характеризовалась вниманием к воспитательному аспекту

подготовки своих солдат и офицеров. Маневренность ценилась в Красной Армии настолько, что один из ее верховных вождей – Л.Д. Троцкий даже предостерегал от чрезмерного увлечения маневром [25, с. 205]. Ведя войны с внешними врагами, советские военноначальники понимали, что любая местность при условии правильно поставленной идеологической работы может стать источником формирования и пополнения войск. Требования к командному составу впоследствии фактически не менялись. Необходимость лучшего технического оснащения и повышения маневренности техники уже в 20-е годы прекрасно осознавалась советскими военными теоретиками [13, с. 125].

Таким образом, военный опыт Гражданской войны в России был усвоен и впоследствии не раз применен. При этом ведущая роль в анализе итогов Гражданской войны принадлежит как раз бывшим офицерам как самым грамотным в военном деле людям в Советской России. Это нельзя не назвать важнейшим вкладом в дело становления новой Рабоче-крестьянской Красной Армии.

This article is about Civil War in Russia. In it said about evolution military skills in years of that war. In article used a lot of sources and research papers for this project. The article is interesting about experts and reading public.

Список источников и литературы

1. Шапошников, Б. М. Воспоминания. Военно-научные труды. – 2-е изд., доп. – М., 1982. – 558 с.
2. Тухачевский, М. Н. Избранные произведения. – М. : Воениздат МО СССР, 1964. – Т. 1. – 320 с.
3. Зайцов, А. А. 1918: Очерки по истории русской Гражданской войны; Жуковский, М. Кучково поле, 2006; Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – Москва: Русский военный университет «Новый путь», 1999. – 368 с.
4. Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – Москва: Русский военный университет «Новый путь», 1999. – 593 с.
5. Белое дело: Избранные произведения: в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия. П. Н. Краснов. Всевеликое войско Донское. А.И. Деникин. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Вооруженные силы Юга России. – М.: Голос, 1992. – 416 с.
6. Гражданская война в России: Война на Севере. – М.: ООО Г75 «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб. Terra Fantastica, 2004. – 570, [6] с. – (Военно-историческая библиотека).
7. Гражданская война 1918 – 1921 / Е. Н. Какурин, И. И. Вацетис; под ред. Бубнова [и др.]. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 670 с.
8. Гражданская война в России: Разгром Деникина. – М. : Г75 ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 640 с.: ил. – (Военно-историческая библиотека). Содерж.: Разгром Деникина, 1919 г. / А. И. Егоров. Поход на Москву / А. И. Деникин.
9. Шамбаров, В.Е. Белогвардейщина / В. Е. Шамбаров. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2007. – 640 с. – (История России. Современный взгляд).
10. Какурин, Н.. Военная история гражданской войны в России 1918 – 1920 гг. / Н. Какурин, Н. Ковтун, В. Сухов. – М.: Евролинц, 2004. – 320 с.
11. Возвышение Сталина. Оборона Царицына / ред.-сост. В.Л. Гончаров. – М.: Вече, 2010. – 512 с.
12. Какурин, Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов; сост., предисловие В. Доценко. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730, [6] с.: ил. – (Военно-историческая библиотека).
13. Триандафиллов, В. Характер операций современных армий. Государственное военное издательство Министерства обороны СССР / В. Триандафиллов . – М., 1937. – 109 с.
14. Тухачевский, М. Н. Избранные произведения. – М.: Воениздат МО СССР, 1964. – Т.2. – 264 с.
15. Гланц, Д. Колосс поверженный. Красная Армия в 1941 году / Д. Гланц; пер. с англ. В. Федорова. – М. : Яуза,

Эксмо, 2008. – 544 с.
16. Гражданская война в России: Война на Севере. – М.: ООО Г75 «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – 570, [6] с. – (Военно-историческая библиотека).
17. Гражданская война в России: Разгром Деникина. – М. : Г75 ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 640 с.: ил. – (Военно-историческая библиотека). Содерж.: Разгром Деникина, 1919 г. / А. И. Егоров. Поход на Москву / А. И. Деникин.
18. Жуков, К. Г. Воспоминания и размышления / К. Г. Жуков. – М. : Агентство печати «Новости», 1979. – 704 с.
19. Головин, Н.Н. Военные усилия России в мировой войне / Н. Н. Головин. – М.: Кучково поле, 2001. – 440 с.
20. Деникин, А. И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 / А.И. Деникин. – Минск: Харвест, 2003. – 463 с.
21. Белое дело: Избранные произведения: в 16 книгах. Последний главком. П. Н. Врангель. Записки. Часть вторая. – М.: Голос, 1995. – 350 с.
22. Федосеев, С. Л. «Пушечное мясо» Первой мировой. Пехота в бою / С. Л. Федосеев. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 579 с. – (Великая забытая война).
23. Исаев, А. В. Берлин 45-го. Сражение в логове зверя / А. В. Исаев. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 720 с.
24. Иминов, В.Т. Эволюция военного искусства в годы Первой мировой войны / В.Т. Иминов // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 8. – С. 15 – 18.
25. Троцкий, Л. Д. Как вооружалась революция (на военной работе) / Л. Д. Троцкий. – М: Высший военный редакционный совет, 1925. – Т.3. Кн. 2: 1921 – 1923 гг. – 343 с.

Научный руководитель – ***В.И. Меньковский,*** доктор исторических наук, профессор.

УДК 94(450) (кон. 60-х гг. XX в. – нач. XXI в.)

Л. И. Емельян
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

РИМСКИЙ КЛУБ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Статья рассказывает об истории создания Римского клуба – международной организации для решения глобальных проблем, стоящих перед человечеством. Римский клуб имел свои отличительные особенности в организационной структуре, составе участников, финансировании и организации своей деятельности. За время своего существования он сыграл большую роль в определении, систематизации и поиске путей решения возрастающих проблем в мире.

Возникновение Римского клуба относится к концу 1960-х гг., когда кризисные процессы в мире заметно усилились, кризис охватил все сферы жизни стран и породил потребность в пересмотре не только социально-экономических ориентиров развития нестабильной, неустойчивой системы и духовных ценностей, не отвечающих запросам бурно развивающейся научно-технической революции, но и взаимосвязей между человеком и природой, взятых в масштабах планеты в целом [1, с. 12].

Осознание глобальности происходящих в мире изменений, столкновение с негативными

последствиями неуправляемого экономического роста и деятельности, нередко ведущей к разрушению среды обитания человека и исчерпанию природных ресурсов, факт углубляющегося разрыва между развитыми и развивающимися странами, констатация реальной угрозы, нависшей над человечеством вследствие усиливающейся в этот период гонки вооружений, – все это побудило научную общественность к поиску новых организационных форм, которые могли бы послужить основой для научного исследования и последующего разрешения комплекса экологических проблем.

Возникновение Римского клуба было связано с одной из попыток удовлетворить потребность в новых организационных формах, наиболее остро испытываемую учеными и теми представителями делового мира, которые в своей практической деятельности постоянно сталкивались с трудностями и проблемами, связанными с научно-технической революцией. Основателем и неизменным руководителем Римского клуба с 1968 по 1984 гг. является Аурелио Печчеи. Созданная его усилиями организация внесла значительный вклад в изучение перспектив развития биосферы и пропаганду идеи гармонизации отношений человека и природы.

Во время своей поездки в Вашингтон в конце 1966 г. итальянский экономист, общественный деятель и бизнесмен А. Печчеи выступал с лекциями на тему «Требования 1970-х гг. к современному миру». В этих лекциях он касался таких проблем, как глобальная взаимозависимость, угроза грядущего обострения мировых макропроблем, а также недопустимость замены такого рода проблем сиюминутными потребностями, не соотнесенными с целостной и всеобъемлющей картиной происходящих изменений [2, с. 23].

После многолетнего поиска подходящих сподвижников А. Печчеи встретился с Александром Кингом, генеральным директором по вопросам науки Организации экономического сотрудничества и развития (1968 г.). Обсудив возможные подходы к исследованию проблематики в контексте мировой системы, они решили поделиться своими соображениями с учеными, экономистами и социологами. Весной 1968 г. вице-президент компании «Оливетти» и член руководства фирмы «Фиат» А. Печчеи разослал приглашение тридцати видным европейским ученым и представителям делового мира для участия в обсуждении назревших проблем [3, с. 51].

В начале апреля того же года в Риме, в Национальной академии деи Линчеи на вилле Фарнезина состоялась встреча приглашенных. Здесь развернулись дискуссии по наиболее актуальным проблемам современности. Те участники встречи, которые поддержали идею о создании международной организации, объединились в Римский клуб. По мнению его первых участников, до этого «в мире не было ни одной группы, которая занималась бы современными проблемами во всей их целостности. Такой единый, глобальный подход, требующий не только выявления отдельных сторон проблематики, но воздействия проблем друг на друга и на всю систему в целом, по сути дела, никем не применялся» [3, с. 53].

Таким образом, стремление осознать мировую проблематику стало с самого начала основной целью деятельности Римского клуба, объединившего математиков, физиков, футурологов и некоторых политиков.

В ходе первой встречи участниками Римского клуба были определены организационная

структура и цели деятельности. Было признано целесообразным ограничить его численный состав в пределах ста человек. Возникшая организация должна была существовать на собственный бюджет, обращаться ко всем возможным научным дисциплинам, идеологиям и системам ценностей. Клуб также должен был стать неполитическим, неформальным и способствовать свободному обмену мнениями между его членами. Также он должен был быть готовым к тому, чтобы исчезнуть, как только в нем отпадет необходимость [3, с. 59].

Организация приняла статус неправительственной, не связанной с политическими партиями, классами, идеологиями. Деятели Римского клуба поставили перед собой несколько целей:

• дать обществу методику, с помощью которой можно было бы научно анализировать «затруднения человечества», связанные с физической ограниченностью ресурсов Земли, бурным ростом производства и потребления – этими «принципиальными пределами роста»;

• донести до человечества тревогу представителей Клуба относительно критической ситуации, которая сложилась в мире по ряду аспектов;

• «подсказать» обществу, какие меры оно должно предпринять, чтобы «разумно вести дела» и достичь «глобального равновесия» [2, с. 34].

Руководство, организационная и координирующая деятельность в промежутках между ежегодными собраниями членов клуба была поручена президенту и исполнительному комитету. Эти организационные принципы были положены в основу теоретической и практической деятельности Римского клуба, направленной на выработку соответствующей тактики и стратегии по разрешению всех возникавших проблем.

Почти два года члены этой еще малочисленной группы непрерывно были заняты поиском людей, которые могли бы присоединиться к их начинанию или как-то его поддержать. Они побывали в Москве, Вашингтоне, Оттаве, Токио и ряде других столиц европейских и развивающихся стран. Цели этих поездок носили скорее исследовательский характер. Стремясь уточнить и прояснить собственные идеи, участники клуба обсуждали их с представителями научных кругов и молодежью, политическими деятелями и членами объединений промышленников, преподавателями университетов, студентами, интеллигенцией [1, с. 14].

В одной из своих работ А. Печчеи так охарактеризовал это время: «Наши упорные скитания по свету не привели, по сути дела, ни к каким ощутимым результатам – как будто бы глобальные проблемы, к которым мы стремились привлечь всеобщее внимание, касались вовсе не нашей, а какой-то иной, далекой планеты» [3, с. 54].

Перелом в этом отношении наметился в конце 1969 г., когда по приглашению канцлера Австрии в Вене впервые собрались представители Римского клуба вместе с политическими лидерами ряда западных стран. Состоявшийся диалог послужил толчком к активизации деятельности клуба. Однако изучение намеченных проблем тормозилось из-за отсутствия надлежащего инструментария. На протяжении всего своего существования Римский клуб строил свою работу в форме организации собраний, симпозиумов, семинаров, встреч с известными учеными, политическими лидерами, влиятельными бизнесменами. Организаторы также пришли к единодушному мнению, что самый перспективный путь к достижению их целей лежал через

представление и анализ мировой проблематики с помощью системного использования глобальных моделей. Никогда до этого математические модели не применялись для описания человеческого общества со всем его окружением как единой целостной системы, поведение которой можно моделировать и изучать [1, с. 14].

В целом теоретическая деятельность Римского клуба была неоднозначной. Она включала в себя широкий спектр конкретно-научных разработок, послуживших толчком к возникновению глобального моделирования и общефилософского рассуждения о бытии человека в современном мире, ценностях жизни и перспективах развития человечества – рассуждений, приведших к возникновению и распространению среди части ученых и общественных деятелей разнообразных концепций «пределов роста», «ограниченного роста», «революции мировой солидарности», «инновационного обучения», «нового гуманизма» [4].

На очередной годичной сессии Римского клуба, состоявшейся в Берне (Швейцария) в июне 1970 г., было заслушано выступление одного из крупнейших специалистов в области теории управления – Джея Форрестера, который на протяжении ряда лет разрабатывал методологию исследования сложных динамических систем. Ему и предложили создать модель глобального развития мира. В конце июля того же года он продемонстрировал членам Римского клуба разработанную им компьютерную модель «Мир-2» [4].

Многонациональная группа ученых во главе с Деннисом Медоузом, несколько изменив форрестеровскую модель, создала впоследствии компьютерную модель «Мир-3», с помощью которой были рассмотрены тенденции развития современного мира. Результаты этого исследования были опубликованы в США в марте 1972 г. в форме первого доклада Римскому клубу под названием «Пределы роста».

Доклад вызвал бурную дискуссию на Западе, ибо эксперименты с моделью « Мир-3» , включающие в себя проигрывание различных вариантов с учетом изменений и взаимодействия таких факторов, как население земного шара, производство продуктов питания, природные ресурсы, промышленное производство и окружающая среда, вскрыли перспективу глобальной катастрофы, если человечество не изменит тенденции своего развития. Предотвращение мировой катастрофы, согласно выводам автора доклада, возможно было лишь в том случае, если немедленно будут приняты меры по созданию условий «экологической и экономической стабильности», позволяющей достигнуть «состояния глобального равновесия» в мире [1, с. 15].

Важное значение для осуществления дальнейших исследовательских проектов и укрепления авторитета Римского клуба имела встреча членов этой организации с главами правительств и политическими лидерами ряда стран мира (Мексики, Сенегала, Канады, Нидерландов, Швеции, Швейцарии, Ирландии, Алжира, Пакистана), состоявшаяся в феврале 1974 г. в Зальцбурге (Австрия). Итогом этой встречи было опубликование заявления, в котором была дана характеристика глобального кризиса начала 1970-х гг. и содержался призыв к преодолению кризисных ситуаций посредством международного сотрудничества, усиления чувства ответственности за использование ядерной энергии. Римский клуб решительно выступил за разрядку международной напряженности, предотвращение войн и укрепление мира, призвал к «активной солидарности и сотрудничеству всех людей и наций» [1, с. 16].

В октябре 1974 г. на сессии в Западном Берлине был представлен и обсужден второй доклад Римскому клубу «Стратегия выживания» (руководители – Михайло Месарович и Эдуард Пестель) [1, с. 16].

В результате проигрывания всевозможных вариантов с новой компьютерной моделью, отличающейся от модели « Мир-3» , авторы второго исследовательского проекта пришли к выводу, что при сохранении существующих тенденций мирового развития неизбежна целая серия региональных катастроф, которые произойдут значительно раньше, чем предполагали ученые группы Д. Медоуза, предсказавшие возможность глобальной катастрофы в первой половине XXI столетия. «Стратегия выживания», по мнению М. Месаровича и Э. Пестеля, состояла не в достижении «состояния глобального равновесия», а в переходе к «органическому росту», согласно которому каждый регион мира должен выполнять свою функцию, подобно клетке живого организма [5, с. 834].

Второй доклад Римскому клубу получил не менее противоречивую оценку. Одни теоретики рассматривали его как «надежду и общий план действия для глобального выживания», другие же находили его даже «более пессимистическим, чем первый», считая, что «техническая компетенция авторов математических расчетов неадекватна их самоуверенному вторжению в сложные сферы социальных наук и человеческих мотивов». Вместе с тем, несмотря на продолжающиеся дебаты в научном мире вокруг этого доклада, открывшего второй этап в эволюции Римского клуба, идеи и методы построения «модели мировой системы» не только получили отражение в теоретических исследованиях, но и использовались в практической деятельности некоторых государств [1, с. 17].

Концепция «органического роста» нашла отражение в проекте по изучению отношений между культурой и природным окружением, разработка которого была осуществлена за пределами Римского клуба международной группой ученых из Индонезии, Индии, Японии, Новой Зеландии и США в Юго-Восточном центре исследований при Гавайском университете. Методология построения компьютерной «модели мировой системы» была частично применена в практической деятельности некоторых промышленных ведомств в Египте, Венесуэле, Австрии, Индии, Финляндии [1, с. 17].

Первые доклады дали мощный толчок работам в области глобального моделирования, развернувшимся в 1970-х гг. Однако с разработкой все новых и новых моделей они привлекали все меньше и меньше внимания общественности, становясь узкой сферой деятельности и интересов специалистов. Римский клуб прислушался к многочисленным упрекам в «техницизме» и стал искать более широкие подходы к глобальной проблематике. К тому времени уже высказывалась серьезная озабоченность состоянием мировой валютной системы, испытавшей настоящий шок в конце 1960 – начале 1970 гг., когда по разным странам мира прокатилась волна инфляций.

Эти проблемы стали предметом обсуждения в ООН, к которому был привлечен и Римский клуб. Высказанные в ходе дискуссий предложения не удовлетворили его членов, и было решено организовать разработку собственного проекта перестройки структуры мировой экономики. Вскоре проект получил более общее название – «Пересмотр международного порядка», поскольку, ставя акцент на экономических проблемах, нельзя оставлять в стороне социально-

политические вопросы. Руководство рабочей группой взял на себя нидерландский экономист Ян Тинберген» [1, с. 18].

Следующий доклад Римскому клубу «Пересмотр международного порядка» (РИО) был опубликован в 1976 г. Он существенно отличался от двух первых: здесь не применялась специальная научная методология, выдвигались конкретные рекомендации, касающиеся принципов поведения и деятельности, основных направлений политики и создания новых или реорганизации существующих институтов, чтобы обеспечить условия для более устойчивого развития мировой системы.

Одна из основных идей третьего доклада – идея взаимозависимости, мысль о том, что неразрывные связи между поступками и делами всех людей на Земле не позволяют действовать только ради собственной выгоды. Главной целью мирового сообщества его авторы назвали обеспечение достойной жизни и умеренного благосостояния всех граждан мира. Для этого, по мнению авторов доклада, необходимы кардинальная перестройка властных структур во всем мире и во всех областях (технической, экономической, политической, военной), новая практика международных отношений, институциональной деятельности, рыночной системы и многое другое [5, с. 835].

От этого доклада ждали многого, но надежды не оправдались – время для его появления было упущено: состоялась дискуссия в ООН, были опубликованы посвященные тем же вопросам доклады. Доклад РИО прошел практически незамеченным, и глубоко разочарованные члены Римского клуба приступили к разработке новой стратегии своей деятельности. Следующий этап работы клуба был отмечен переходом от количественного анализа глобальных проблем к качественному анализу человеческого бытия, системы целей и ценностей. На первый план вышла концепция «нового гуманизма», идея о первостепенном значении личных человеческих качеств, которые обеспечат «человеческую революцию», «революцию сознания» и преображения общества. Все эти понятия появились в опубликованном в 1977 г. докладе под названием «Цели для человечества». Основой его стала концепция глобальной солидарности, перестройка сознания, формирование нового «глобального этноса», когда нормы поведения человека и нормы государственной политики будет определять «новый стандарт гуманизма» [5, с. 835].

Рабочая группа под руководством профессора философии и политологии Эрвин Ласло выдвинула четыре глобальные цели: глобальная безопасность, решение продовольственной проблемы в глобальном масштабе, контроль за использованием энергетических и сырьевых ресурсов, повышение качества жизни [1, с. 20].

Одновременно с докладом группы Э. Ласло в 1976 – 1978 гг. разрабатывался проект под названием «За веком расточительства», более детально рассмотревший затронутую в «Пределах роста» проблему природных ресурсов. Коллектив исследователей возглавили британский физик Деннис Габор и итальянский специалист в области управления Умберто Коломбо. Была сделана попытка исследовать мировой научно-технический потенциал, выявить возможности его использования для решения энергетических, сырьевых и продовольственных проблем [1, с. 19].

В 1979 г. появились сразу два доклада Римскому клубу: «Энергия: обратный отсчет» (Т. Монбриаль) и «Нет пределов обучению» (Джеймс Боткин, аль-Манджра, Мирча Малица).

Первый из них был посвящен рассмотрению противоречий между потребностями человечества в энергетических ресурсах и возможностями их удовлетворения. Осмысливалась важность принятия необходимых мер для того, чтобы человечество не оказалось на грани «энергетической катастрофы» [1, с. 20].

В докладе «Нет пределов обучению» основными целями человечества были названы выживание и обеспечение человеческого достоинства. Для конструктивного решения глобальных проблем авторы доклада считали необходимым коренным образом пересмотреть существовавшие методы обучения, ввести «инновационное обучение», основанное на предвидении и активном участии людей в создании своего будущего [1, с. 21].

Опубликованный в 1980 г. доклад «Маршруты, ведущие в будущее» (Богдан Гаврилишин) вновь вынес на обсуждение модель будущего мирового порядка, основанного на сосуществовании различных культур, религий, образов жизни, на коллективном руководстве, представительной демократии на высоком уровне и прямой на более низком.

В 1980-е гг. появились также следующие доклады Римскому клубу, объединенные одной широкой темой – проблемой взаимоотношений между Севером и Югом, разрыва между развитыми и развивающимися странами. Это работы сотрудника Министерства национальной экономики Франции Морис Гернье «Третий мир – три четверти мира» (1980 г.); «Императивы сотрудничества между Севером и Югом» (1981 г.) Ж. Сен-Жура, директора Департамента экономического прогнозирования Министерства финансов Франции; «Третий мир способен себя прокормить» (1984 г.) Р. Ленуа и «Босоногая революция» (1988 г.) Бертрана Шнайдера [5, с. 836].

Особняком в ряду докладов Римскому клубу стоят доклады Орацио Джарини «Диалог о богатстве и благосостоянии» (1980 г.), а также доклад «Микроэлектроника и общество: на радость или на горе» (1982 г.) польского философа Адама Шаффа и немецкого ученого Генриха Фридрихсона. В первом итальянский экономист О. Джарини предложил пересмотреть понятия «богатство» и «благосостояние», задуматься о способах потребления и создать новую концепцию экономики, представляющую собой синтез экономики и экологии, найти новую стратегию накопления богатства и достижения благосостояния, опираясь на эколого-экономические ценности. Во втором же докладе на обширном фактическом материале были рассмотрены различные аспекты компьютеризации мира и вторжения микропроцессов во все сферы жизни общества, особенно в промышленное производство, информационное обеспечение и образование [1, с. 22].

Со смертью в 1984 г. основателя и первого президента Римского клуба А. Печчеи прошел пик популярности этой организации. Как руководитель он стремился объединить в ее рамках срез современного ему прогрессивного человечества. Его членами являлись видные ученые и мыслители, государственные деятели, представители сферы образования, педагоги и менеджеры из тридцати стран мира. Все они отличались друг от друга образованием и жизненным опытом, занимали различное положение в обществе и придерживались разных убеждений и взглядов. Среди них были биологи Карл-Гёран Хэден из Стокгольма (Швеция), Аклил Лемм из Аддис-Абебы (Эфиопия), философ-марксист и социолог А. Шафф (Польша), бразильский ученый-политолог

Хелио Джагарибе, американский сенатор Клейборн Пэлл и канадский сенатор Морис Ламонтан, бывший президент Швейцарской конфедерации Нелло Селио, профессор психологии Ибаданского университета в Нигерии Адеойе Ламбо, японский урбанист Кензо Танге, ученый-натуралист из Каирского университета Мохаммед Кассас, директор крупнейшего в Австралии научно-исследовательского медицинского института Гас Носсаль, сотрудник Института психического здоровья Энн Арбор в Мичигане Джон Платт. Всех их объединяло глубокое чувство гуманизма и заботы о судьбе человечества. И, каких бы они ни придерживались мнений, они, конечно, были вольны выражать их совершенно свободно и в той форме, которая кажется им наиболее приемлемой [3, с. 60].

В работе Римского клуба участвовали также российские ученые и общественные деятели. В разное время действительными членами клуба были академики Д.М. Гвишиани, Е.К. Фёдоров, Е.М. Примаков, А.А. Логунов, С.П. Капица, Ч. Айтматов, В.А. Садовничий, почетными членами – М.С. Горбачёв и Б.Е. Патон [4].

Эти сто так непохожих друг на друга людей при всех их различиях были едины в убеждении, что человеческое общество нуждается в глубоком обновлении и что процесс этот может быть намечен и претворен в жизнь только совместными усилиями всех людей планеты при их взаимной терпимости, понимании и солидарности.

Пост президента клуба после ухода А. Печчеи последовательно занимали А. Кинг (1984 – 1991 гг.) и Р. Диес-Хохлайтнер (с 1991 г.). На повестке дня стоял вопрос перехода от «хорошо понятой тревоги» к научно-практической деятельности по рационализации взаимодействия человечества с окружающей средой [4].

Следующим по важности среди докладов Клубу этого периода занимал доклад Э. Пестеля «За пределами роста» (1987 г.). В нем обсуждались актуальные проблемы «органического роста» и перспективы возможности их решения в глобальном контексте, учитывающем как достижения науки и техники, включая микроэлектронику, биотехнологию, атомную энергетику, так и международную обстановку [5, с. 838].

В дальнейшем Римский клуб пришел к выводу, что, сохраняя традиционную систему докладов, адресованных Клубу, следует попытаться выступить впервые с докладом от имени самого Клуба, отражающим общую позицию его членов. Таким образом, работа «Первая глобальная революция» (1991 г.) практически являлась отчетом Клуба за почти двадцать пять лет деятельности. Авторы доклада А. Кинг и Б. Шнайдер провели системный анализ деятельности Римского клуба, обобщили материалы всех предшествующих докладов, проделали громадную исследовательскую работу и предложили программу действий для решения мировой проблематики [5, с. 838].

В своем первом докладе Римский клуб продолжил насущно необходимое обсуждение новых нормативных общественных ценностей: взаимодействие культур, болезней и пороков общества, судеб демократии, переходных процессов в разных регионах мира, проблем управляемости и управления глобальными процессами. Некоторые из этих проблем получили дальнейшую разработку на конференциях Римского клуба.

В 1990-е гг. особое внимание стало уделяться изменениям «культурного этноса» и

ценностей жизни в глобальном масштабе. Деятельность Римского клуба еще теснее стала смыкаться с работой других институтов и организаций, занятых глобалистикой (Горбачев-фонд и др.). Римский клуб проводил ежегодные собрания, организовывал симпозиумы, семинары, деловые встречи с политическими лидерами и представителями делового мира [4].

В 1997 г. вышел очередной доклад Римского клуба «Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная». Его подготовили Эрнст фон Вайцзеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс. Они поставили перед собой цель решить вопросы, поставленные в предыдущих работах Римского клуба и прежде всего в первом докладе «Пределы роста». Основная идея этого доклада вызвала небывалый интерес во всем мире. Ее суть состояла в том, что современная цивилизация достигла уровня развития, на котором рост производства фактически во всех отраслях хозяйства способен осуществляться в условиях прогрессирующей экономики без привлечения дополнительных ресурсов и энергии. Человечество «может жить в два раза богаче, расходуя лишь половину ресурсов» [4].

В 1990-е гг. появились также несколько национальных ассоциаций из Римского клуба, где заинтересованные лица осуществляли деятельность на национальном уровне в соответствии с миссией Международного клуба [4].

В начале XXI в. организация продолжила свои исследования современного состояния мира, в котором произошли фундаментальные перемены, особенно в геополитике и экологии. Основная деятельность Римского клуба в это время была направлена на разработку идеи о необходимости экономного расходования имеющихся ресурсов.

К тому же он провел ряд мероприятий и модернизировал свою организацию и ее миссию. Приверженность Клуба к поиску новых практических подходов к пониманию глобальных проблем и приведение его идей в действие стали сильны, как никогда.

Размер и количество национальных ассоциаций продолжают расти. В настоящее время их существует более тридцати на пяти континентах. Они стали основой глобальной работы Клуба, способствовали расширению и укреплению его деятельности. Так, в 2000 г. была создана ассоциация Think Tank 30 (TT30) для привлечения в Римский клуб молодых специалистов [4].

В тесном сотрудничестве с множеством научных и образовательных организаций Римский клуб в мае 2008 г. разработал новую трехгодичную программу «Новый путь мирового развития», в которой были обозначены основные направления деятельности до 2012 г. В рамках новой трехлетней программы деятельность Клуба будет сосредоточена на решении важных вопросов – управление и смягчение последствий изменения климата и нефтяного пика, истощения ресурсов, кризиса экосистем, устойчивого развития мира и безопасности в рамках единой системы, чтобы предложить видение будущего и конкретные направления деятельности [4].

Таким образом, произошла определенная эволюция взглядов членов клуба. Она заключалась в смещении акцентов с исследования естественно-природных характеристик экологического кризиса на изучение социально-экономических и политических процессов, обусловливающих кризисные ситуации в мире.

Работы в сфере глобального моделирования, построение первых компьютерных моделей мира, критика негативных тенденций цивилизации, развенчание технократического мифа об

экономическом росте как наиболее эффективном средстве решения всех проблем, поиск путей гуманизации человека и мира, осуждение гонки вооружений, призыв к мировой общественности объединить усилия, прекратить межнациональные распри, сохранить окружающую среду, повысить благосостояние людей, улучшить состояние окружающей среды и качество жизни – все это составило позитивные стороны деятельности Римского клуба и привлекло к себе внимание прогрессивных ученых, политиков, государственных деятелей.

Теоретические исследования представителей Римского клуба так же, как и методология исследований, использовались в различных науках. Практические рекомендации учитывались при прогнозировании социально-экономического развития отдельных стран, отраслей промышленности, корпораций и фирм.

Пик влияния Римского клуба на мировое общественное мнение пришелся на 1970 – 1980-е гг. Под влиянием его деятельности глобалистика сформировалась как междисциплинарная обществоведческая дисциплина. В 1990 – 2000 гг. идеи глобалистики вошли в научную культуру, однако активность Римского клуба и внимание общественности к ней заметно упали. Исполнив свою роль «основоположника» в изучении глобальных проблем современности, Римский клуб стал одной из многих международных организаций, координирующих обмен мнениями между интеллектуалами по актуальным проблемам современности.

This article devoted to history of Roman club – an international organization, learning global problems, which stand behind mankind. The Roman club had own special peculiarity in organizational structure, which consist of participants, financial and organization his activity. Since it was founded, it has played important role in definition, systematization and search for wise of decision; increasing problems in the world.

Список источников и литературы

1. Лейбин, В.М. «Модели мира» и образ человека / В.М. Лейбин. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
2. Римский клуб. История создания. Избранные доклады и выступления, официальные материалы / под ред. Д.М. Гвишиани. – М.: УРСС, 1997. – 347 с.
3. Печчеи, А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
4. История Римского клуба // Римский клуб – клуб партнерства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.clubofrome.org/about/ translate.html. – Дата доступа: 05.10.2010.
5. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Минск: Изд-во В.М. Скакун, 1998. – 877 с.

Научный руководитель – ***Е.И. Мелешко***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 94(73):330(73):342.536.12(73)

Н. А. Агеева
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В США В XXI в.

В статье рассматривается научно-технологическая политика США в XXI веке. Основное внимание уделяется анализу национально-научной политики США в стратегии республиканской администрации Дж. Буша-мл. Показан порядок утверждения и осуществления на практике законодательных актов, относящихся к сфере науки. Освещены вопросы финансирования науки и высоких технологий. Рассматриваются приоритетные для правительства научно-исследовательские программы. Дана характеристика ведущих американских центров развития науки и технологий, показана их роль для экономики.

США вступили в новое столетие, уверенно сохраняя свое мировое лидерство в сфере научных исследований и разработок, а также научно- технического прогресса, являющихся основой и залогом экономического роста и дальнейшего экономического развития.

Основные принципы государственной научно-технической политики США были определены в федеральном законе 1976 года «О научно-технической политике, организации и приоритетах», а также последующими законами, в частности, законом Стивенсона-Вайдлера «О национальных технологических нововведениях» 1996 года, и законодательными актами, регулирующими проведение НИОКР в конкретных областях и взаимодействие государства с частным бизнесом. Среди этих принципов в качестве главных можно выделить:

- выявление проблем государственного значения, требующих проводить научные исследования и разработки;
- мобилизация научно-технических и финансовых ресурсов для реализации программ государственного значения;
- разработка государственной стратегии по организации и управлению научно-техническими исследованиями;
- обязательная и систематическая оценка научной политики и реализуемых государственных научно-технических программ.

Эти принципы подтверждены Законом «О качестве информации» 2000 года, по которому в результате реализации государственных программ следует распространять информацию в интересах общества [1].

Заметное место в формировании государственной научной политики занимают неправительственные организации: Национальная академия наук, Национальный исследовательский совет, Американская ассоциация развития науки, крупные бесприбыльные корпорации (Брукингский институт, фонд «Наследие») [2, с. 6].

Летом 2004 года, накануне президентских выборов, администрация Буша определилась с основными приоритетами своей научной политики, пытаясь заручиться политической поддержкой американского научного сообщества. При этом администрация отталкивалась от тех внешне- и внутриполитических изменений, которые произошли после событий 11 сентября 2001 года. В

качестве основных приоритетов деятельности республиканцев в сфере научно-технического развития на ближайшую перспективу (до конца первого десятилетия XXI века) было выдвинуто пять основных целей:

1) борьба с международным терроризмом, укрепление основ внутренней безопасности и национальной безопасности США в широком смысле этого слова;
2) обеспечение устойчивых темпов экономического роста страны как в краткосрочном, так и долгосрочном плане на основе ускоренного научно-технического прогресса;
3) повышение качества жизни американцев, главным образом, путем совершенствования системы здравоохранения и медицинского обслуживания;
4) всемерное развитие энергетики и энергетического сектора;
5) сохранение качества окружающей среды.

Главным фактором достижения этих целей является повышение расходов на проведение НИР [3, с. 78].

США – одна из первых стран, в которой информационные технологии стали стратегическим ресурсом, широко развитым и используемым в экономике, политике, военной сфере и многих других областях.

Стремление фирм США к конкурентоспособности на мировых рынках подтолкнуло правительство принять 9 августа 2007 года Закон «Америка соревнуется», который стал завершением инициатив Конгресса в области стимулирования инноваций в экономике страны. Этот Закон стал признанием со стороны обеих партий стратегической важности сохранения сильного научно-технического комплекса для укрепления лидерства США в глобальной экономике XXI века. В Законе реализованы многие из рекомендаций, предложенных в специальном докладе Национальной академии наук «Подняться выше надвигающегося шторма», в котором были поставлены проблемы деградации научно-технического комплекса страны в период правления администрации Дж. Буша-мл. Принятые меры были направлены на увеличение федерального финансирования исследований, на укрепление системы научно-технического и математического высшего образования и на формирование в стране специальной инновационной инфраструктуры [4].

Активная роль государства в инновационной сфере обусловлена критически высоким значением новых технологий для поддержания национальной безопасности и конкурентоспособности страны на мировой арене.

Рост финансирования НИОКР в интересах повышения конкурентоспособности национальной экономики является одним из главных приоритетов научно-технической политики США. В официальных документах значится, что исследования и разработки помогут решить проблемы, стоящие перед США в таких критически важных для сохранения национальной экономической конкурентоспособности областях, как здравоохранение, оборона, энергетика, сохранение окружающей среды и т.д. [5].

Важную роль в формировании научно-технического потенциала страны играют исследователи. В США высоко ценится человеческий потенциал в экономике знаний. Понимая важность для науки высококвалифицированных кадров ученых, правительство США проводит целенаправленную политику привлечения «свежих умов» в свою страну, одновременно

совершенствуя систему подготовки профессиональных исследователей [6].

Иммигранты оказывают заметное позитивное влияние на экономику США. Весьма наглядно это проявляется в научно-технической сфере, в образовании и здравоохранении, куда США особенно охотно привлекают специалистов из-за рубежа. В ряде областей науки (компьютерные, инженерные науки, математика, биология), в медицине и в некоторых наукоемких отраслях экономики от 1/3 специалистов высшей квалификации составляют выходцы из других стран. Например, с 1990-х годов по 2005 год в среднем каждый третий лауреат Нобелевской премии в США в области медицины и психологии был выходцем из-за рубежа [6].

Данные официальной переписи населения США 2000 года, в частности, показывают, что не менее 22,4 % американских граждан с учеными степенями имеют иностранное происхождение. К этой категории относились 16,5 % ученых и инженеров со степенью бакалавра, 29 % – со степенью магистра и 37,6 % – доктора наук. Показательно, что хотя в 1990-е годы относительная доля иностранцев составила 42,5 % от общей численности американских специалистов, за это же десятилетие численность иммигрантов-докторов наук достигла 62,4 % [7, с. 25].

Главным в научной политике администрации Дж. Буша является упор на междисциплинарный характер современных научных изысканий; с этой точки зрения главным объектом внимания федеральных министерств и ведомств, осуществляющих научно-техническую политику, является забота о развитии инфраструктурного обеспечения НИР и расширенном воспроизводстве высококвалифицированных научных кадров, получающих финансирование как по линии федерального правительства, так и из других источников. Одна из главных проблем национальной научно-технической политики видится, прежде всего, в обеспечении координации деятельности и научных программ федеральных министерств и ведомств, а также международных программ. Как указывается в программном документе администрации Дж. Буша, «все более отчетливо проявляющий себя междисциплинарный характер научных исследований, растущие объемы необходимых инвестиций в инфраструктуру научно-исследовательских центров и интернациональный характер современной науки требуют формирования новых управленческих структур и глобальных усилий по стимулированию научного прогресса» [8, с. 26 – 27].

Однако наиболее важным составным элементом в подходе администрации Дж. Буша к дальнейшим путям развития американской науки является не поиск новых направлений «революционных реформ», а совершенствование механизма повседневного управления научными исследованиями на основе фундаментальных принципов развития и совершенствования научно-технического потенциала, заложенного еще в прошлом веке.

В начале XXI века первое место с отрывом от остальных научных дисциплин занимали медико-биологические науки, на долю которых в 2001 году приходилось 58,6 % всех расходов на академическую науку. При этом на первое место уверенно занимали медицинские науки, доля которых составляла 31,1 %, в то время как доля собственно биологических наук – 27,5 %. Вторую позицию занимали технические науки, доля которых составила в начале века 15,3 %. Третье место занимают физические науки (физика, химия), доля которых составила 8,6 %, на четвертом месте – науки о Земле (включая атмосферные и океанические науки) – 5,6 %. Социальные науки (экономика, политология, психология) находились на пятом месте – 4,4 %. Доля компьютерных

наук составила 2,9 %, а доля физиологии (как отдельной научной дисциплины) – 1,8 %. На последнем месте находились математические науки – 1,1 % [3, с. 71].

В 1998 – 2002 годах дополнительные ресурсы шли на программы в области биологии и здравоохранения, однако после событий 11 сентября 2001 года внимание переключается на программы внутренней безопасности, с 2006 – 2008 годов активно растет финансирование программ исследований космоса, с 2007 года – программ повышения конкурентоспособности экономики. Также идет увеличение Национального научного фонда за счет программ по физике, математике и информатике. Появление новых научных программ в стратегии администрации означает постепенное свертывание расходов на старые программы [9, с. 38].

В проекте бюджета США на 2009 финансовый год, представленном президентом Дж. Бушем конгрессу в феврале 2008 года, администрация планировала сохранить приоритетное финансирование оборонных исследовательских программ. Безусловное лидерство в расходах, как и в предыдущие годы, у Министерства обороны, далее следует здравоохранение (его научно-исследовательский бюджет втрое меньше) и исследование космоса (примерно 10 % от финансирования НИОКР Министерства обороны) [5].

В целом США удерживают позицию лидерства в сфере науки и технологий и обладают конкурентными преимуществами перед другими странами. Развитие направлений фундаментальной и прикладной науки зависит целиком от финансовой поддержки государства. Государственная стратегия приоритетов финансирования в области науки, техники, технологий определяет место страны в мировом масштабе в данных областях. Подобная политика государства имеет огромное значение, определяя научно-технологическое будущее своей страны и многих других государств. Достижения в науке и технологиях США могут быть востребованы во всем мире.

Ведущими центрами развития науки и технологий в США являются университеты.

Первые 10 университетов, открывающие рейтинги лучших вузов мира, являются американскими, и они по праву занимают эти места, будучи ведущими исследовательскими центрами мира. Это Гарвардский университет, Массачусетский технический институт, Стэндфордский, Принстонский, Йельский, Пенсильванский, Калифорнийский университеты и другие.

Ведущим преимуществом американских университетов является интеграция науки и образования. Система высшего образования в США – основной сектор проведения фундаментальных исследований в стране. 235 исследовательских университетов США и несколько крупных исследовательских университетов Канады фактически составляют основу научного потенциала этих стран, позволяют занимать ведущие позиции в мировой науке. Важным конкурентным преимуществом лучших американских университетов является сложившаяся организация учебного процесса, позволяющая сочетать в одном учебном заведении научно-исследовательские лаборатории и учебный процесс.

Важным элементом функционирования высшей школы является финансовый аспект. Финансирование образования в США – одна из главных прерогатив государства. Образование – это общественное благо, и инвестиции в человека являются в развитых странах главной

ответственностью государства.

Наряду с университетами важную роль в развитии науки и технологий играют научно-исследовательские центры.

На протяжении века научно-исследовательские центры влияют на характер деятельности США на международной арене. Эти учреждения представляют собой независимые институты, созданные для проведения исследований и приобретения знаний, применимых в разных областях. Необходимо также отметить преимущество данных центров над университетами в разработке тех или иных стратегий по национальной безопасности. Так, в университетах научно-исследовательская работа зачастую определяется предоставлением теоретических и методических рекомендаций, лишь отдаленно связанных с реальными политическими проблемами. В правительстве же должностные лица, погруженные в частные вопросы политики, оказываются не в состоянии разработать оптимальную методику для решения проблем. Поэтому основная функция «мозговых центров» – помочь восполнить этот пробел, объективно существующий между идеями и их реализацией [10].

Таким образом, стремительное развитие науки и высоких технологий определяет лидирующее место США в мире. Масштабные проекты финансирования научно-технологических достижений в США настораживают научные круги других развитых стран. По мнению некоторых ученых, развитие современной науки уже перешло критическую черту в обеспечении безопасности мирового сообщества. Ведущим странам мира необходимо выступать с широкими международными инициативами по формированию правового механизма, надежно препятствующего созданию таких видов оружия и технологий, которые могут обернуться для народов планеты уничтожением.

Таким образом, можно сделать вывод, что основные достижения в науке и технологиях, разрабатываемые как в университетах, так и в исследовательских центрах США, находятся на высоком уровне.

Изучение космоса, разработка нанотехнологий, биотоплива, развитие биологии и других направлений в науке является важным для государства, определяет лидирующее место США в мире в данной области, делает экономику страны сильной и конкурентоспособной.

The article examines the scientific and technological policy of the USA in the XXI-st century. Attention is mainly drown to the analysis the national-scientific policy of the USA in strategy of the republican administration of J. Bush-ml. The order of the approval and implementation of the legislative acts related to the sphere of a science is shown here. The article throus light upon the questions of financing of science and high technologies. The research programs of higher-priority for the government are examined here. The article gives the characteristic of leading American centres of science and technologies development; as well, their role for economy is revealed.

Список источников и литературы

1. [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://www.pseudology.org. – Дата доступа: 15.04.2010.
2. Супян, В. Б. США: фундаментальная наука и государство / В. Б. Супян // США, Канада: экономика – политика – культура. – 2006. – № 11. – С. 3 – 18.
3. Васильев, В. С. Американская политика в области науки / В. С. Васильев // США, Канада: экономика – политика– культура. – 2005. – № 7. – С. 64 – 79.

4. [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://infopolit.ru/index.php. – Дата доступа: 17.04.2010.
5. Белинский, А. Н. Государство и НИОКР в США: приоритетные направления финансирования в начале XXI века / А. Н. Белинский // [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: http://www.rusus.ru. – Дата доступа: 12.04.2010.
6. Супян, В.Б. США: человеческий потенциал в области знаний / В. Б. Супян // Россия и Америка в XXI веке. – 2009. – № 9.
7. Супян, В.Б. Перепись населения в США / В. Б. Супян // США, Канада: экономика – политика – культура. – 2000. – № 9. – С. 24 – 26.
8. Рогов, С. М. Вторая администрация Дж. Буша-мл. (окончание) / С. М. Рогов // США, Канада: экономика – политика – культура. – 2006. – № 3. – С. 3 – 32.
9. Кочетков, Г. Б. Республиканская партия и наука / Г. Б. Кочетков // США, Канада: экономика – политика – культура. – 2006. – № 12. – С. 27 – 43.
10. Голубничая, Ю. Научно-исследовательские центры США / Ю. Голубничая // [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: http://www.amstd.spb.ru. – Дата доступа: 12.04.2010.

Научный руководитель – ***Г. М. Кривощекий,*** старший преподаватель.

УДК 94(475/476)ВКЛ"12/14"

У. В. Фёдараў
(Мінск, БДУ)

ФАРМАВАННЕ І ЭВАЛЮЦЫЯ ЗНАЦІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (СЯРЭДЗІНА XIII ст. – ПЕРШАЯ ТРЭЦЬ XV ст.)

Рассматривается процесс формирования и эволюции знати Великого княжества Литовского в середине XIII в. – первой трети XV в. На момент образования ВКЛ данный социальный слой являлся разнородным по своему составу, что было обусловлено различиями в структуре знати Литвы и Руси. В начале – третьей четверти XIV в. наблюдается частичное перенимание русской терминологии в отношении литовской знати, благодаря чему в ней выделяются княжеская и боярская прослойка. После Кревской унии 1385 г. наблюдается рост влияния литовского боярства, особенно высшего его слоя, что было обусловлено изданием земских привилеев 1387 г. и 1413 г. и централизаторской политикой Вильны в отношении уделов.

Знаць альбо набілітэт – гэта сацыяльны пласт, што выдзеліўся з групы вольных людзей, якія, дзякуючы сваім асабістым здольнасцям, перадусім вайсковымі заслугамі, занялі высокае месца ў сярэдневечным грамадстве. У Заходняй Еўропе ён ахопліваў дастаткова шырокія катэгорыі насельніцтва: ад каралёў да маламаёмаснага, беднага рыцарства [6, с. 87 – 88; 14, с. 241]. З цягам часу гэты пласт шляхам юрыдычнага замацавання сваіх правоў і абавязкаў пераўтварыўся ў саслоўе дваранства альбо шляхты.

У дачыненні да земляў Цэнтральна-Усходняй Еўропы і ВКЛ існуе свая спецыфіка працэсу фармавання, вызначэння склада і структуры знаці. Калі ў Заходняй Еўропе XIII ст. было часам развітога феадалізму, то пытанне аб існаванні гэтага ладу на Русі, і асабліва Літвы, застаецца небясспрэчным [39, s. 114 – 116; 28, s. 612 – 617]. Даследчыкі, якія лічылі існаванне феадалізму на гэтых землях бясспрэчным, адзначалі, што тут ён развіваўся спознена ў параўнанні з краінамі Заходняй Еўропы і што ВКЛ у сярэдзіне XIII – канцы XIV ст. належала да ліку раннефеадальных дзяржаў [8, с. 299]. У дадатак да гэтага тэрыторыі, што ўваходзілі ў склад дзяржавы Міндоўга і яго наступнікаў, знаходзіліся на розным узроўні грамадскага развіцця: Літва ў гэтым плане саступала Русі. У сяр. XIII ст. на землях апошняй знаць была сфармаванай і падзялялася на князёў і баяр. Кампетэнцыяй першых было непасрэдна кіраванне дзяржавай, ажыццяўленне яе знешняй і ўнутранай палітыкі. Легітымнай манаполіяй на княскую ўладу на ўсіх землях Русі да сярэдзіне XIII ст. валодалі прадстаўнікі роду Рурыкавічаў [16, с. 77 – 78]. У абавязкі баяр непасрэдна ўваходзіла перадусім нясенне вайсковай службы, а таксама дарадчыя і ўрадніцкія функцыі [15, с. 180, 186].

Літоўская знаць на момант стварэння ВКЛ знаходзілася на пачатковым этапе свайго фармавання. Таму ў вызначэнні груп, што складалі літоўскі набілітэт у сярэдзіне XIII – XIV стст., існуюць пэўныя складанасці. Першая з іх тычыцца тэрміналогіі. Так, прадстаўнікі літоўскай знаці XIII ст. і нават пазнейшага часу фігуруюць у рускіх пісьмовых крыніцах як "князья" і бояре", у лацінамоўных – як «reges», «reguli», «duces», «capitanei», «satrapae», «nobiliores», «nobiles»,

«potentiores», «meliores», «barones», «proceres» [27, t.1, s. 305; 34, p. 48]. Пры гэтым тэрміны, што абазначаюць прыналежнасць да вышэйшай знаці – «reges», «reguli», «duces», як было заўважана гісторыкамі, на пачатковым этапе гісторыі ВКЛ, як правіла, не ўжываліся ў значэнні, прынятым для хрысціянскіх краін [7, с. 39; 27, t.2, s. 161]. З паступовым развіццём дзяржаўнай арганізацыі гэтыя назвы набываюць сэнс, які больш-меньш адпавядае рэальнаму стану рэчаў.

Другая складанасць палягае ў вызначэнні структуры знаці, а менавіта тых праслоек, што ўваходзілі ў яе. Неаднаразова падкрэсліваўся той факт, што на Літве XIII – XIV стст. існавала вялікая колькасць насельніцтва, абавязкам якога было нясенне вайсковай службы. У лік яго ўваходзілі і простыя вольныя сяляне-абшчыннікі [38, s. 227; 27, t. 1, s. 313; 21, s. 88]. Г. Лаўмяньскі, вызначыўшы на падставе дадзеных Пятра з Дусбурга долю конніцы сярод войск балтаў, якая складала каля 10 %, прыйшоў да высновы, што менавіта толькі гэтыя ваяры і з'яўляліся nobiles [27, t.1, s. 308]. Прывілей Ягайлы ад 20 лютага 1387 г. сярод іншага зафіксаваў і даўні звычай старажытных літоўцаў – «пагоню». Адпаведна з ім у выпадку вайны кожны мужчына, non solum armigeri, павінен быў збройна праследаваць ворага [26, p. 35 – 36]. Адсюль вынікае, што далёка не ўсе ваяры з войскаў літоўскіх князёў мелі знатнае паходжанне.

Такім чынам, зыходзячы з выкладзенага вышэй, пад знаццю ВКЛ патрэбна разумець князёў, як літоўскіх, так і рускіх, а таксама вышэйшы пласт ваенна-служылага люду, які дакладна меў знатнае паходжанне, якое перадавалася ў спадчыну.

Стварэнне дзяржаўнай арганізацыі, несумненна, садзейнічала далейшаму фармаванню і паступовай эвалюцыі літоўскай знаці. Але і існаваўшая дагэтуль сацыяльная структура грамадства засталася дастаткова трывалай. Яшчэ М. Любаўскі ў свой час пераканаўча давёў, што вярхушка старой літоўскай арыстакратыі не была знішчана Міндоўгам [7, с. 40 – 41]. На карысць такой думкі сведчаць і крыніцы, перадусім нямецкія хронікі. Паказальным у гэтым плане з'яўляецца расповед Пятра з Дусбурга аб забойстве 70 літоўскіх нобілеў, размешчаны пад 1286 г., якіх крыжацкі аўтар вызначае як «reguli» [35, p. 149]. Але з цягам часу, дзякуючы пастаянным кантактам з суседзямі, перш за ўсё Руссю і крыжакамі, пачалі пераймацца некаторыя іх арганізацыйныя ўзоры. На думку Е. Ахманьскага, з якой пагадзіўся і А. Дубоніс першыя запазычанні ў сферы дзяржаўнага апарата з'явіліся ў пачатку – першай палове XIV ст. [32, s. 173; 5, с. 274]. Гэта, несумненна, адбілася і на далейшай эвалюцыі літоўскага грамадства. Так, да пачатку XIV ст. у сувязі з займаваннем рускай тэрміналогіі даследчыкі адносяць з'яўленне баярства, у склад якога ўвайшлі прадстаўнікі літоўскай знаці [7, с. 42; 27, t. 1, s. 313; 21, s. 81]. Баярства не было аднародным, а падзялялася, паводле азначэння Г. Лаўмяньскага, на вышэйшы і ніжэйшы пласты. Прадстаўнікі апошняга адрозніваліся ад сялян не колькі маёнткам і ладам жыцця, колькі ваеннай прафесіяй, якая была непасрэдна звязана з выкананнем службовых абавязкаў на карысць князя [27, t. 1, s. 325]. Падобная сітуацыя характэрна для сярэднявечных дзяржаў на раннім этапе іх гісторыі. Напрыклад, у VI – VII стст. у франкскім грамадстве галоўным паказчыкам «знатнасці» чалавека была ягоная вайсковая служба каралю альбо заняцце ім адміністрацыйнай пасады [3, с. 169 – 170]. Найбольш значныя прадстаўнікі літоўскай арыстакратыі разам з вялікім князем і чальцамі яго дынастыі ўдзельнічалі ў кіраўніцтве дзяржавай: займалі важныя вайскова-адміністрацыйныя пасады, такія як старасты замкаў, альбо дзякуючы значнаму маёмаснаму статусу і аўтарытэту ў пэўнай мясцовасці мелі ўплыў на вялікага

князя [7, с. 41; 4, с. 76 – 77; 27, t. 2, s. 170 – 171; 34, p. 11, 49 – 50]. Прадстаўнікі вышэйшага баярства прымалі ўдзел у вялікакняжацкай радзе, якая склікалася па асабліва важных пытаннях. Прычым формула, што акт быў прыняты з іх згоды, не з'яўлялася фіктыўнай, як лічылі некаторыя даследчыкі [21, s. 29], а сапраўды мела месца [8, с. 344 – 346; 23, s. 13]. Так, у дакрэўскі перыяд вядомы факты непасрэднага ўдзела найбольш значных баяр ў заключэнні міжнародных пагадненняў, напрыклад, дамовы Кейстута з мазавецкімі князямі ў 1358 г., Альгерда і Кейстута з Лівонскім ордэнам у 1366 г., Ягайлы і Кейстута з Тэўтонскім ордэнам у Троках у 1379 г. [34, p. 75 – 76].

Вярхушкай усёй знаці, найбольш высакароднай, уплывовай яе групай былі князі. Іх узнікненне непасрэдна звязана з утварэннем дзяржаў. Князі-манархі з'яўляліся іх паўнавартаснымі кіраўнікамі, займалі там найвышэйшае ў параўнанні з астатнімі сацыяльнымі пластамі месца. У іх функцыі ўваходзіла абвяшчэнне вайны, заключэнне міру і інш., яны валодалі вышэйшай уладай над падданымі. Князёўскі тытул, як правіла, перадаваўся па спадчыне [27, t. 2, s. 174; 1, с. 115]. Калі на Русі ў сярэдзіне XIII ст. інстытут княскай улады існаваў дастаткова працяглы перыяд, не менш чым тры стагоддзі, то на Літве ён толькі сфармаваўся. Тым не менш, літоўскія князі занялі кіруючае месца не толькі ў дзяржаве, але паступова і на падпарадкаваных ёй рускіх землях. Княствы Русі далучаліся да ВКЛ шляхам падпісання адпаведнага пагаднення – «ряда» [8, с. 318]. Пры гэтым грамадскі лад гэтых земляў, у тым ліку і становішча мясцовай знаці, пакідалася без зменаў. Адзінае, што на месца князя-Рурыкавіча ў пераважнай большасці выпадкаў заступаў князь з дынастыі Гедыміна [21, s. 11; 8, с. 319]. Большасцю гісторыкаў Вялікае Княства Літоўскае паважалася за яго патрымоніум [22, s. 37; 33, s. 13; 13, с. 67]. Пры гэтым верхавенства вялікага князя літоўскага над удзельнымі князямі рэгулявалася ўмовай, падобнай на васальную [29, s. 282].

Адразу пасля смерці вялікага князя Альгерда ў траўні 1377 г. стала назірацца наступная тэндэнцыя: некаторыя з князёў, што мелі валоданні на Русі, сталі разглядаць свае трыманні ў якасці лена. Такі стан рэчаў патрабаваў ад вялікакняжацкай улады правядзення адпаведных мерапрыемстваў па цэнтралізацыі дзяржавы.

Акт уніі, падпісанай Ягайлам 14 жніўня 1385 г. у Крэве, адкрыў новы этап у гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Цягам наступных двух гадоў Ягайла прыняўся за рэалізацыю абавязкаў, узятых на сябе ў Крэве. Паколькі Польшча і ВКЛ – дзве дзяржавы, якія знаходзіліся на розным узроўні грамадскага развіцця, займелі агульнага манарха, узнікла неабходнасць уніфікацыі іх дзяржаўнага ладу і сацыяльнай структуры [21, s. 33 – 34; 24, s. 118]. Менавіта патрэба зліцця іх грамадскіх эліт стала адной з прычын выдання Ягайлам земскага прывілею ад 20 лютага 1387 г. Пад дзеянне гэтага акта траплялі «armigeri sive boiari», якім узамен за каталіцкі хрост надаваліся правы свабоднага карыстання ўласнасцю, у тым ліку і той, што была атрымана па бацьку, права свабодна выдаваць дачок замуж, а таксама вызваленне ад усіх дзяржаўных прац, акрамя ваенных. У кожнай кашталяніі ВКЛ па польскаму ўзору мусілі быць прызначаны суддзя і юстыцыярый для выканання судовых выракаў [26, p. 35 – 37, № 1]. Тэрытарыяльнае дзеянне прывілею непасрэдна вынікала з ягонай сувязі з хростам Літвы і распаўсюджвалася толькі на яе землі. Была і другая, не менш важная прычына выдання акта – неабходнасць Ягайлы заручыцца падтрымкай баярства ў справе уніі [7, с. 15; 24, s. 118; 29, s. 278].

Даследчыкі па-living рознаму ацэньвалі значэнне і ўплыў прывілею ад 20 лютага 1387 г. на

далейшае фармаванне шляхецкага стану ВКЛ. Так, А. Халецкі заўважаў, што вынікам гэтага акта было стварэнне стану шляхты на Літве [19, s. 186]. Ул.Сямковіч, наадварот, лічыў, што літоўскае баярства толькі атрымоўвала правы польскай шляхты [37, s. 418; 38, s. 227]. Пазней такі пункт гледжання прыняў В. Камянецкі [21, s. 98]. Разам з тым, як было заўважана, прыняцце акта ад 20 лютага 1387 г. на практыцы ніякіх карэнных змен у становішча літоўскага баярства не ўнесла [21, s. 98; 24, s. 117 – 118]. Земскія суды на Літве ўсталяваліся толькі ў XVI ст., абавязак прыгатавання баярамі ваенных шляхоў узнавіў Вітаўт. Першым земскім прывілеем, як слушна сцвярджаў М. Доўнар-Запольскі, быў толькі юрыдычна замацаваны статус гэтага пласта, што ён раней меў паводле звычая [4, с. 118, 130].

Але не варта недаацэньваць значэнне акта Ягайлы ад 20 лютага 1387 г. для далейшай гісторыі ВКЛ. Ён адкрыў новую эпоху ў эвалюцыі знаці, а менавіта паклаў пачатак юрыдычнаму афармленню шляхецкага саслоўя ВКЛ. Хоць не ўсе ягоныя пастановы былі рэалізаваны, тэндэнцыі, якія акрэсліліся ў гэтым заканадаўчым акце: курс на ўзмацненне баярства і ўпрывілеяванне каталіцкай знаці стаў асноўнай тэндэнцыяй вялікакняжацкай палітыкі амаль на паўстагоддзя.

Не меншае значэнне, чым прывілей 1387 г., для далейшай эвалюцыі знаці ВКЛ мела цэнтралізацыйная палітыка Вільні ў адносінах да ўдзельных княстваў. Захады па цэнтралізацыі і ўніфікацыі ўлады праявіліся ўжо ў першыя шэсць гадоў пасля ўніі і рэзка ўзмацніліся пасля Востраўскага пагаднення 1392 г., згодна з якім кіраванне ВКЛ было перададзена Вітаўту.

Праблема адпадзення рускіх княстваў упершыню паўстала пасля смерці Альгерда. Хутка пасля гэтай падзеі ў выніку выправы караля Венгрыі і Польшчы Людвіка Анжуйскага на Валынь пад яго сузерэнітэт перайшлі Любарт з усёй раднёй і прыдворнымі, Фёдар Альгердавіч і некаторыя з Карыятавічаў [36, p. 115; 20, s. 102 – 103]. Калі такі іх крок можна патлумачыць нежаданнем уступаць у ваенны канфлікт з больш моцным салернікам і намаганнем захаваць свае ўладанні, то Андрэй і Дзмітрый Альгердавіч, відавочна, імкнуліся здабыць для сваіх княстваў большы абсяг незалежнасці. Дзесьці на мяжы 1377 і 1378 гг. між старэйшым з Альгердавічаў і Ягайлам адбыўся канфлікт [22, s. 15; 33, s. 67], хутка пасля чаго Андрэй збег у Пскоў, а потым у Маскву [9, с. 307]. Зімой 1379 – 1380 гг. Дзмітрый Альгердавіч, відавочна, пад уплывам свайго старэйшага брата перайшоў на бок Масквы [10, стб. 138]. Нестабільнае становішча Ягайлы ў ВКЛ у 1381 – 1384 гг. не давала часу вялікаму князю літоўскаму заняцца непасрэдна падпарадкаваннем княстваў Русі, якія адпалі ад паслушэнства Вільні. Магчымасць для вырашэння гэтых праблем прадаставіла Крэўская ўнія.

У 1386 – 1387 гг. у выніку паспяховых вайсковых мерапрыемстваў вялікакняжацкай улады была нанесена параза антыягайлаўскай кааліцыі ў складзе Андрэя Альгердавіча, Святаслава Смаленскага і інфлянцкага магістра [9, с. 343; 10, стб. 150 – 153; 11, с. 64], падтрымкай якога ўдалося дамагчыся полацкаму князю коштам леннай прысягі [12, № 8, с. 45 – 47]. Хутка пасля гэтых падзей Полацкае княства было скасавана: у 1387 – 1388 гг. Скіргайла ўжо прызначаў туды сваіх намеснікаў [2, с. 118 – 189]. На астатніх землях сядзелі верныя Ягайлу князі, якія асабіста прысягнулі ў вернасці яму і Кароне Польскай [17, № 13 – 34, s. 10 – 31]. На думку Е. Ахманьскага, у перыяд пасля ўніі адбыліся змены ў сістэме ўлады, што непасрэдна тычыліся мясцовага кіравання: Ягайла надаваў братам княствы не як удзельным спадчыннікам, а як сваім прызначаным намеснікам [24, s. 118]. На карысць такога меркавання сведчыць і галоўная з прычын адпадзення земляў Русі ад Літвы ў 1377 –

1386 гг.: уважанне мяцежнымі князямі сваіх трыманняў як лена ці ўвогуле як незалежнага княства. Наўрад ці наступнік Альгерда, паспяхова спыніўшы гэты працэс, ніяк не абмежаваў спадчынныя правы ўдзельных князёў.

Першай жа асобай у ВКЛ з выключнымі ў параўнанні з іншымі Альгердавічамі паўнамоцтвамі стаў найбольш набліжаны да Ягайлы родны яго брат Скіргайла [31, s. 115]. З земляў, што не належалі яму, значная частка знаходзілася ў падпарадкаванні верных вялікаму князю Альгердавічу ад другога шлюбу. У 1388 г. Ягайлу прысягнуў і Дзмітрый Альгердавіч –Старэйшы [17, № 24, s. 21 – 22]. Праўда, невядома, ці атрымаў ён новае валоданне.

Як бачна, на працягу 1386 – 1388 гг. Ягайлу ўдалося пазбавіцца сепаратызму і зрабіць першыя крокі па кансалідацыі дзяржавы. Іх сутнасць палягала ў пасаджанні на найбольш важныя месцы асабіста адданых яму князёў. Падобна на тое, што апошнія, хоць і працягвалі тытулавацца duces, захавалі свой княскі тытул, але фактычна з'яўляліся намеснікамі.

У выніку амаль трохгадовай барацьбы з дапамогай Ордэна супраць Ягайлы ў 1392 г. Вітаўт ізноў вярнуўся ў ВКЛ. Стасунак двух бакоў быў замацаваны падпісаннем Востраўскай дамовы [17, № 29, s. 26 – 27]. Згодна з ёй, сын Кейстута дамогся сваіх мэт: атрымаў назад сваю спадчыну па бацьку і ў дадатак Луцк. Такім чынам, Вітаўт фактычна змяшчаў Скіргайлу з пасады каралеўскага намесніка ў Вялікім Княстве Літоўскім [22, s. 56]. Дакладна невядома, якое становішча ў ВКЛ займеў родны брат Ягайлы, але факт значнага паслаблення яго пазіцый сумневу не выклікае.

Нягледзячы на гэта, сістэма кіравання ўдзеламі, што ўсталявалася пры Ягайлу, Вітаўта не задавальняла. Падобна на тое, што Кейстутавіча насцярожвала незадавальненне Скіргайлы паніжэннем свайго статуса і дастаткова моцнымі пазіцыямі князёў, што трымалі княствы на землях Русі. Апошнія, у выпадку ўзнікнення міжусобнай барацьбы ў ВКЛ, хутчэй за ўсё, маглі б патрымаць бок, супрацьлеглы Вітаўту. Напэўна, не апошнюю ролю адыгралі і амбіцыі Кейстутавіча. Як трапна адзначыў М. Любаўскі, Востраўскае пагадненне было першым ударам, нанесеным Ягайлавай радні [7, с. 19].

У 1392 ці ў 1393 г. супраць Вітаўта выступіў ноўгарад-северскі князь Карыбут, але ў бітве пад Дакудавам яго войскі былі разбіты Вітаўтам. Менш чым праз год Северскае княства было нададзена Фёдару Любартавічу [17, № 34, s. 31], але ён з гэтага, як уважае большасць гісторыкаў, не скарыстаўся [22, s. 61]. Хутка пасля гэтых падзей, у гэтым жа 1393 г., супраць цэнтральнай улады паўстаў малодшы сын Альгерда. Свідрыгайла, забіўшы прызначанага віцебскім намеснікам пасля смерці княгіні Улляны Фёдара Вясну. Бунт быў паспяхова задушаны войскамі Вітаўта і Скіргайлы [11, с. 65, 89, 25, s. 50]. Далей у Віцебск прызначаліся толькі намеснікі.

Каб часова залагодзіць супярэчнасці са Скіргайлам, якія ўзніклі пасля Востраўскага пагаднення (са згоды ці нават ініцыятывы Ягайлы), Вітаўт паабяцаў Альгердавічу кампенсацыю замест страчаных Трок – Крамянец і Кіеўскую зямлю. Для рэалізацыі апошняга абяцання патрэбна было зняць адтуль Уладзіміра Альгердавіча. Такі шанц прадставіўся Вітаўту, калі кіеўскі князь адмовіўся дапамагчы войскам Кейстутавіча ў нейтралізацыі бунта падольскага князя Фёдара Карыятавіча. Калі ж у Уладзіміра былі аднятыя Оўруч і Жытомір, а потым і рэшта Кіеўскай зямлі, ён збег у Маскву. Гэта адбылося, хутчэй за ўсё, у 1394 г. Не знайшоўшы там падтрымкі, ён быў вымушаны вярнуцца назад у ВКЛ і атрымаў невялікі па памерах Капыль [11, с. 65; 31, s. 125].

Скіргайла, які мусіў атрымаць Кіеў, альбо ўжо валодаў ім, быў атручаны [31, s. 124 – 126]. Цалкам магчыма, што такім чынам Вітаўт нейтралізаваў свайго даўняга канкурэнта. Кіеўскім намеснікам быў прызначаны адзін з найбліжэйшых паплечнікаў Кейстутавіча – Іван Альгімунтавіч Гальшанскі.

У 1395 г. Вітаўт здабыў Смаленск, які адмовіўся вызнаваць уладу Вільні. Замест мяцежнага князя Юрыя Святаслававіча туды былі пасаджаны вялікакняжацкія намеснікі Ямант і Васіль Барэйкавіч [9, с. 378 – 379; 11, с. 65 – 66]. Канчаткова ж Смаленск быў падпарадкаваны ВКЛ пасля ліквідацыі мецяжа Глеба Святаслававіча [9, с. 395 – 397].

Незалежна ад таго, ці была палітыка Вітаўта па цэнтралізацыі дзяржавы вынікам сумесных дзеянняў, скаардынаваных з Ягайлам альбо з'яўлялася рэалізацыяй уласнай незалежніцкай праграмы Кейстутавіча, яна мела надзвычай важныя наступствы. Мерапрыемствы па ўзмацненні цэнтральнай улады самым непасрэдным чынам паўплывалі на змены ў структуры знаці. Заўважна знізілася роля князёў Гедымінавічаў, якія былі ў большасці пазбаўлены вялікіх трыманняў і страцілі шырокі абсяг паўнамоцтваў, якія раней ім дазвалялі больш уплываць на палітычнае жыццё дзяржавы.

Іх месца занялі, праўда, з абмежаванымі функцыямі, найбольш аўтарытэтныя выхадцы з вышэйшага літоўскага баярства. Калі раней прадстаўнікі гэтага пласту мелі значную ўладу толькі ва ўласна Літве, то пасля ўніфікацыі дзяржавы, праведзенай Вітаўтам, яны займелі вялікі ўплыў і на землях Русі. Акрамя гэтага, як адзначала Л. Корчак, у выніку палітыкі цэнтралізацыі рэзка знізілася вага князёў у вялікакняжацкай радзе і як вынік, пры падпісанні міжнародных дамоваў [23, s. 31 – 32], хоць у пераліку сведкаў іх імёны працягвалі стаяць перад баярскімі. У спадчыну за князямі, за рэдкім выключэннем, былі пакінутыя толькі невялікія па памеру княствы-ўдзелы. Уплыў жа нешматлікіх Рурыкавічаў, як і ў XIV ст., быў дастаткова слабы і абмяжоўваўся выкананнем дарадчых функцый на месцах, ці ў лепшым выпадку, трыманнем намесніцтва, як бачна на прыкладзе князя Рамана Бранскага, што сядзеў у 1402 г. у Смаленску [9, с. 391] альбо вярхоўскіх князёў, пакінутых на сваіх спадчынных валоданнях на важнай мяжы з Маскоўскім княствам.

Узрост уплыву вышэйшага літоўскага баярства, які яно набыла ў перыяд з падпісання Востраўскага, пагаднення юрыдычна замацаваў Гарадзельскі прывілей 1413 г. Ён распаўсюджваўся толькі на адпатаваных да польскіх гербаў асоб каталіцкага веравызнання і насіў земскі характар. «Barones etiam nobiles boyari terraum nostrarum Lyttwaniae» атрымоўвалі правы, галоўнымі з якіх былі свабоднае распараджэнне сваёй зямлёй, атрыманай ад бацькоў і, што важна, манаполіяй на прызначэнне на пасады кіраўнікоў новастворaных Віленскага і Троцкага ваяводстваў і кашталяній, а таксама падобных ім пасад у іншых землях. Гарадзельскі акт таксама ўмацоўваў імунітэт упрывілеяваных баярскіх родаў. Акрамя гэтага, за імі ў выпадку смерці Вітаўта ці Ягайлы замацоўвалася права выбару манарха разам з тым з гэтых братоў, які застанецца жывы [17, № 51, s. 60 – 72; 18, s. 376 – 426].

Некаторыя з прывілегій, атрыманых у Гародлі (напрыклад, права свабоднага распараджэння ўласнасцю), былі вядомыя яшчэ з акта ад 20 лютага 1387 г. Наданне іх праз дваццаць шэсць год паўторна сведчыла аб канчатковым іх зацвярджанні і замацаванні. Звязана гэта было перадусім з грамадскім развіццём ВКЛ, якое, дзякуючы уніі з Польшчай, зрабіла значны крок наперад. Калі прывілей Ягайлы акрэсліў такія кірункі эвалюцыі вышэйшых пластоў літоўскага

грамадства як развіццё прыватнай уласнасці, курс на ўніфікацыю вышэйшых кіруючых пластоў Кароны і Літвы, стварэнне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай сістэмы і ўрадаў, то Гарадзельскі акт ужо аформіў іх. У складзе палітычнай эліты Вялікага Княства Літоўскага трывала замацаваўся пласт буйнога баярства альбо паноў. Князі, асабліва Гедзімінавага роду, пра чыё паходжанне яшчэ добра памяталі, таксама займалі там сваё пачэснае месца, але ўплывалі на палітычнае жыццё дзяржавы ўжо заўважна меней, чым іх бацькі і дзяды.

The detailed consideration of the formation and evolution of the nobility of the Grand Duchy of Lithuania in the middle of XIII – first third of XV centuries is given. In the early period of history of this state there were many different categories of nobility. In the early XIV century observed partial reception Russian terminology concerning to the some layers Lithuanian nobility. As a result of this appeared lithuanian boyars. After Kreva union 1385 as a result of Jogaila charter 1387 and Horodlo treaty 1413 and polish institutional influence began the rise of power of highest layer of lithuanian boyars and partial decline of dukes.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2: К-Я. / рэдкал. Г. П. Пашкоў, Ю. [і інш.]. – Мінск: БелЭн., 2006. – 792 с.
2. Данилевич, В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. / В. Е. Данилевич. – Киев: Типография императорского университета Св. Владимира, 1896. – 250 с.
3. Данилова, Г. М. Возникновение феодальных отношений у франков VI-VII вв. / Г. М. Данилова. – Петрозаводск: Гос. изд. Карельск. АССР, 1959. – 258 с.
4. Доўнар-Запольскі, М. Дзяржаўная гаспадарка ВКЛ пры Ягелонах / М. Доўнар-Запольскі. – 2-е выд. – Мінск.: Бел. навука, 2009. – 759 с.
5. Дубонис, А. К вопросу о влиянии соседей на литовское общество в период становления Литовского государства / А. Дубоніс // Ruthenica. – 2007. – № 6. – С. 259 – 274.
6. Ле Гофф, Ж. Рождение Европы / пер. с фр. А. И. Поповой / Ж. Ле Гофф. – СПб.: Александрия, 2007. – 398 с.
7. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм. Опыт учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М., 1900. – 232 с.
8. Пашуто, В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – М.: Изд. АН СССР, 1959. – 531 с.
9. Полное собрание русских летописей. Т. IV. Ч. 1: Новгородская IV летопись. – М.: Яз. слав. культуры, 2000. – 690 с.
10. Полное собрание русских летописей. Т. XV. Рогожский летописец. Тверской сборник. – М.: Яз. слав. культуры, 2000. – 540 с.
11. Полное собрание русских летописей, Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
12. Полоцкие грамоты конца XIII – XVI вв. Вып. 1 / сост. А. Л. Хорошкевич. – М., 1977. – 289 с.
13. Сагановіч, Г. М. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. М. Сагановіч. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
14. Средневековый мир в терминах, именах и названиях / науч. ред. В. А. Федосик, Е. Д. Смирнова. – 2-е изд. – Минск: Беларусь, 2001. – 383 с.
15. Стефанович, П.С. Боярская служба в Средневековой Руси / П.С. Стефанович // Феодализм: понятие и реалии – М., 2008. – С. 180 – 189.
16. Толочко, А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – Киев: Наукова думка, 1992. – 224 с.
17. Akta unii Polską z Litwą 1385 – 1791 / wyd. S. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1932. – 571 s.
18. Błaszczyk, G. T. 2, Cz. 1: Od Krewa do Lublina / G. Błaszczyk. – Poznań: Wyd. Poznańskie, 2006. – 935 s.
19. Halecki, O. O początkach szlachty i heraldyki na Litwie / O. Halecki // Kwartalnik Historyczny. – T. 29, 1915. – S. 177 – 207.

20. Halecki, O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego / O. Halecki // Miesięcznik heraldyczny. 1935, R. 14. – № 7 – 8. – S. 102 – 103.
21. Kamieniecki, W. Społeczeństwo litewskie XV wieku / W. Kamieniecki. – Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1947. – 125 s.
22. Kolankowski, L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów / L. Kolankowski. – T. 1: 1377 – 1499 / L. Kolankowski. – Warszawa, 1930. – 379 s.
23. Korczak, L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku / L. Korczak. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1998. – 119 s.
24. Krzyżaniakowa, J. Władysław II Jagiełło / J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1990. – 372 s.
25. Lewicki, A. Powstasnie Swidrygiełły / A. Lewicki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1882. – 389 s.
26. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387 – 1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 1998. – 445 p.
27. Łowmiański, H. Studia nad początkami spoleczeństwa i państwa litewskiego T. 1 / H. Łowmiański. – Wilno: Nakładem Towarzystwa Przyjaciól Nauk, 1931 – 444 s.; T. 2 / H. Łowmiański. – Wilno: Nakładem Towarzystwa Przyjaciól Nauk, 1932. – 448 s.
28. Łowmiański, H. Zagadnienie feudalizmu na ziemiach słowiańskich i litewskich // H. Łowmiański, Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach srednich. – Poznań: Wyd. UAM, 1986. – S. 528 – 617.
29. Łowmiański, H. Z zagadneń spornych spoleczeństwa litewskiego w wiekach średnich / H. Łowmiański, Prusy – Litwa – Krzyżacy – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 481 s.
30. Maciejewska, W. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witiolda (1385 – 1430) / W. Maciejewska // Ateneum Wileńskie. – R. 8, 1933. – S. 1 – 56.
31. Nikodem, J. Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 r. / J. Nikodem // Scripta minora 2. – Poznań: Wyd. UAM, 1998. – S. 83 – 128.
32. Ochmański, J. Ruskie wzóry organizacyjne w państwe Litewskim XIV – XV wieku / J. Ochmański // Słowiane w dziejach Europy. – Poznań: Wyd. UAM, 1974. – S. 167 – 173.
33. Paszkiewicz, H. O genezie i wartości Krewa / H. Paszkiewicz. – Warszawa, 1936. – 353 s.
34. Petrauskas, R. Lietuvos diduomene XIV a. pabaigoje – XV a. Sudetis – struktura – valdžia / R. Petrauskas. – Vilnius: Aidai, 2003. – 379 p.
35. Scriptores Rerum Prussicarum, Bd. 1 / Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen und E.Strehlke. – Leipzig, 1861. – 290 p.
36. Scriptores Rerum Prussicarum, Bd. 2 / Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen und E. Strehlke. – Leipzig, 1863. – 806 p.
37. Semkowicz, Wł. Braterstwo szłachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii Horodelskiej 1413 r. / Wł. Semkowicz // Polska i Litwa w dziejowym stosunku – Kraków, 1914. – S. 395 – 446.
38. Semkowicz, Wł. W sprawie początków szłachty na Litwie i jej ustroju rodowego / Wł. Semkowicz // Kwartalnik Historyczny. – T. 29, 1915. – S. 224 – 256.
39. Tymieniecki, K. Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie / K. Tymieniecki // Ateneum Wileńskie. – R. 11, 1936. – S. 98 – 116.

Навуковы кіраўнік – ***В. А. Варонін,*** кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94 (476)

Л. Д. Еўдакімава
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ЦАРКОЎНЫЯ САБОРЫ Ў НАВАГРАДКУ Ў 1414 – 1415 гг.

Автор статьи обращается к очень интересной и для некоторых исследователей спорной теме в отечественной историографии – установление на землях Великого княжества Литовского в начале XV века собсвенной митрополии, без согласия патриарха. Большое внимание уделяется именно политическому фактору в деле образования независимой православной митрополии в Новогрудке, что могло стать и на некоторое время для правящих кругов Княжества сведетельством не только государственной независимости, но и духовной самостоятельности местного православного населения. Также поднимается вопрос о признании Новогрудка культурно-религиозным центром ВКЛ в этот период.

Рэлігія заўсёды адыгрывала значную ролю ў жыцці любога грамадства, у тым ліку і беларускага. Канфесійная гісторыя дзяржавы – гэта не толькі пошук культурных здабыткаў, але і палітычнае абгрунтаванне нацыянальных інтарэсаў.

Смерць мітрапаліта кіеўскага і ўсяе Русі Кіпрыяна выклікала ў ВКЛ рух на карысць абрання асобнага ад Масквы мітрапаліта. Галоўным ініцыятарам гэтага быў вялікі князь Вітаўт. Ён не жадаў, каб яго праваслаўныя грамадзяне падпарадкоўваліся мітрапаліту ў Маскве. Вялікі князь абраў полацкага епіскапа Феадосія кандыдатам у сан літоўскага мітрапаліта і, даўшы сваю грамату, накіраваў у Канстанцінопаль да патрыярха для пасвячэння [4, с. 230]. Феадосій прыбыў у Канстанцінопаль у канцы верасня 1406 года. Вітаўт у грамаце патрыярху Матфею I пісаў: «Поставьте Феодосия нам в митрополита, чтобы сидел на столе Киевской митрополии по старине, строил бы Церковь Божию по-прежнему, как наш, потому что по воле Божией мы обладаем городомрКиевом» [5].

Характэрна, што Вітаўт прасіў узвесці Феадосія на «престол» Кіеўскай мітраполіі, на якім даўно фактычна быў мітрапаліт маскоўскі. Такая пастаноўка пытання адразу прадвызначыла няўдачу ў справе, таму што гэтым выказвалася прэтэнзія на ўтварэнне асобнай мітраполіі. У Канстанцінопале цанілі сяброўства з Масквой і пазбягалі рабіць тое, што магло гэта сяброўства разбурыць. Апроч таго, Канстанцінопальскі патрыярх быў зацікаўлены ў захаванні агульнай для Масквы і ВКЛ мітраполіі для спрашчэння кіравання яе тэрыторыямі [7, с. 171]. Назначэнне мітрапаліта без папярэдняй згоды Масквы для ВКЛ, асабліва для Кіева, не ўваходзіла ў разлік патрыярха. У Канстанцінопалі чакалі прыбыцця кандыдата на мітрапалічую кафедру з Масквы. Таму патрыярх не згадзіўся ўзвесці ў сан мітрапаліта Феадосія [5]. Калі маскоўскі кандыдат у мітрапаліты працяглы час не з'уляўся, патрыярх вырашыў прызначыць у сан свайго кандыдата з грэцкага духавенства. Для гэтага быў абраны Фоцій і 2 верасня 1408 г. прысвечаны ў сан мітрапаліта «Кіеўскага і ўсяе Русі». Навапастаўленаму мітрапаліту было даручана аб'яднаць усе епархіі ВКЛ пад сваім кіраваннем. Праз год пасля прысвячэння ён прыбыў у Кіеў, дзе затрымаўся на паўгода, і спрабаваў атрымаць прызнанне з боку вялікага князя Вітаўта сваёй улады над праваслаўнымі ў ВКЛ. Але Вітаўт, незадаволены адмовай у прызначэнні Феадосія, згадзіўся прызнаць Фоція пры ўмове,

што той застанецца ў Кіеве і там зацвердзіць свой мітрапалічы прастол. Для Фоція такая ўмова была непрыймальна: ён абяцаў часта наведваць Кіеў, але стала жыць адмаўляўся. Першы час Фоцій выконваў сваё абяцанне і прыязджаў у Кіеў у 1411 і 1412 гг., але пасля стаў бываць тут радзей, бо быў заняты ў Маскве.

Рэдкія і кароткачасовыя візіты мітрапаліта Фоція не задавальнялі Вітаўта і астатніх вялікалітоўскіх князёў. Вялікім жаданнем князя было мець мітрапаліта ў сваёй дзяржаве, а не ў Маскве, якая здаўна была ворагам княства. Незадавальненне мітрапалітам Фоціем больш узмацнілася, калі стала вядома, што ён вывозіць з Кіеву каштоўныя царкоўныя рэчы і асаджае царкву вялікімі падаткамі. Такія паводзіны мітрапаліта Фоція далі падставу Вітаўту выкарыстаць рашучыя меры супраць яго. Перш за ўсё вялікі князь выслаў з Кіева намесніка мітрапаліта, а калі Фоцій паспяшаўся ў Кіеў, каб вырашыць гэтае пытанне, то быў затрыманы на мяжы, абрабаваны і вярнуўся ў Маскву. Мітрапаліт Фоцій, як іншаземец і грэк, не разумеў і не ведаў сапраўднага стану царкоўных спраў у ВКЛ, дзе праваслаўныя неаднаразова мелі свайго самастойнага мітрапаліта і імкнуліся мець яго стала. Маскве яны не жадалі падпарадкоўвацца ні ў палітычных, ні ў царкоўных адносінах. Залежнасць ад мітрапаліта, які жыў у Маскве, не вырашала важнага царкоўнага пытання ў ВКЛ. Акрамя вышэйадзначаных падстаў, існавалі ўнутрыпалітычныя праблемы ў ВКЛ: у выніку заключэння Гарадзельскай уніі паміж князем Вітаўтам і каралём Ягайлам, згодна з якой каталіцтва стала прывилеяванай рэлігіяй дзяржавы, узнікла пагроза сацыяльнага выбуху з боку праваслаўных вернікаў, якія складалі большасць насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. Такім чынам, стварэнне незалежнай ад Масквы праваслаўнай мітраполіі было адной з магчымасцяў папярэдзіць грамадзянскую вайну [6].

Паводзіны мітрапаліта Фоція дазволілі Вітаўту дамагацца прызначэння асобнага мітрапаліта для ВКЛ. Вялікі князь ведаў, што Літоўская мітраполія ўжо мела сваіх мітрапалітаў, якіх прызначаў Канстанцінопальскі патрыярх. Адмова патрыярха на запыт прызначыць на мітраполію ВКЛ Феадосія вельмі яго абурыла. Ад сваёй думкі князь не адмовіўся, а пачаў думаць, як дасягнуць мэты ў гэтым важным царкоўным пытанні. Добрага кандыдата на мітрапалітаву кафедру ён знайшоў у асобе архімандрыта Рыгора Цамблака, пляменніка мітрапаліта Кіпрыяна, чалавека адукаванага, былога настаяцеля двух манастыроў: Дзячанскага ў Старой Сербіі і Плінаірскага грэцкага. Вітаўт пазнаёміўся з Рыгорам у Вільні, калі той ехаў наведаць свойго дзядзьку мітрапаліта ў Маскву, але, даведаўшыся аб яго смерці, затрымаўся на доўгі час у ВКЛ, дзе служыў у розных царквах і стаў знакамітым сваімі пропаведзямі. Рыгор спадабаўся Вітаўту, апошні знайшоў яго найлепшым кандыдатам у мітрапаліты для ВКЛ.

Але перад Вітаўтам стаяла вельмі важнае пытанне: якім чынам дамагчыся прызначэння Рыгора ў сан мітрапаліта. Звяртацца да патрыярха па гэтай справе ён не жадаў па дзвюх прычынах: па-першае, адчуваў моцную крыўду на патрыярха за адказ узвесці Феадосія ў сан мітрапаліта, а па-другое, не меў ніякай упэўненасці ў тым, што новы запыт будзе задаволены. Для вырашэння гэтага пытання ён склікаў сабор усіх епіскапаў ВКЛ і Галіччыны.

Сабор быў прызначаны на восень 1414 года ў г. Навагрэдку, што сведчыць аб прызнанні яго як галоўнага царкоўна-рэлігійнага цэнтра ВКЛ. Пры адкрыцці сабора Вітаўт выступіў з прамовай, у якой сказаў: «Жаль мне смотреть на все это, что чужие люди станут толковать: «Вот государь не

той веры, так и Церковь оскудела; так чтоб этих толков не было, а дело явное, что все нестроение и запущение Церкви от митрополита, а не от меня». Епіскапы адказвалі: «Мы и сами не в первый раз слышим и видим, что Церковь скудеет, а император и патриарх строителя доброго к нашей Церкви не дают... Пошлем еще раз в Царьград к императору и патриарху». Вітаўт згадзіўся з епіскапамі [5].

Вырашана было накіраваць у Канстанцінопаль кандыдата ў мітрапаліты Рыгора Цамблака і паслоў ад Вітаўта. Патрыярх Яўфімій II ад прызначэння Рыгора адмовіўся.

Разззлаваны Вітаўт вырашыў дзейнічаць больш рашуча для дасягнення сваёй мэты. У сярэдзіне 1415 года ён склікаў у другі раз сабор епіскапаў і запатрабаваў узвядзення ў сан мітрапаліта Рыгора Цамблака без патрыяршай згоды. Епіскапы спрабавалі прадставіць Вітаўту кананічныя забароны, але раззлаваны князь, па словах летапісца, сказаў ім: «Аще не поставите ми митрополита в моей земли на Киев, то зле умрете». Аднак, саступаючы просьбам епіскапаў, ён згадзіўся на прапанову зрабіць яшчэ адну спробу атрымаць блаславенне патрыярха. Ізноў былі накіраваны паслы да патрыярха з граматамі, якімі быў вызначаны тэрмін для адказа, а менавіта – Ільін дзень, 20 ліпеня, а апошні тэрмін – Успенне, 15 жніўня таго ж 1415 г., але па прапанове патрыяршых паслоў, прысутнічаючых у той час у Наваградку на адваротным шляху з Масквы, працягнулі тэрмін да Філіпавага дня, 14 лістапада [1, с. 79].

Прайшлі ўсе тэрміны, а згода патрыярха не была атрымана. Тады Вітаўт ізноў склікаў Сабор епіскапаў і прапанаваў ім прызначыць Рыгора ў сан мітрапаліта без патрыяршага блаславення. Епіскапы згадзіліся. 15 лістапада 1415 г. у Наваградку, у Барыса-Глебскім храме, заснаваным яшчэ ў часы Міндоўга [2, с. 9], была здзейснена хіратонія на епіскапа архімандрыта Рыгора Цамблака з узвядзеннем яго ў сан мітрапаліта. Гэта быў смелы акт, здзейснены епіскапамі пад уплывам свецкай улады. З дзяржаўнага пункту погляду гэты акт быў неабходны, але кананічна не можа быць апраўданы.рЕпіскапы разумелі свой падман і для апраўдання выдалі акруговае пасланне, у якім абвінавачвалі мітрапаліта Фоція ў тым, што ён забірае прыбыткі з цэркваў ВКЛ у іншую дзяржаву, туды, дзе жыве. Таму яны, па прапанове вялікага князі, князей, баяр, вяльмож, архімандрытаў, ігуменаў, інакаў і святароў, прызначылі Рыгора на сан мітрапаліта, кіруючыся Апостальскімі правіламі і папярэднім прыкладам рускіх епіскапаў, якія пры вялікім князе Ізяславе самі паставілі мітрапаліта Кліма, а таксама прыкладам адзінапляменных балгар і сербаў. Пасланне падпісалі восем епіскапаў: полацкі, чарнігаўскі, луцкі, уладзіміра-валынскі, перамышльскі, холмскі, тураўскі і смаленскі. Галіцкая мітраполія і епіскапія ў той час ужо не існавала, таму што была зачынена польскім каралём [5].

Вітаўт не пакінуў без увагі гэтую важную дзяржаўную падзею. Ён выдаў акруговую грамату, у якой адзначыў тыя ж прычыны прысвячэння Рыгора ў мітрапаліта, што і епіскапы. У заключнай частцы граматы ён пісаў: «Пишем вам, чтоб вы знали и ведали, как дело было. Кто хочет по старине держаться под властью митрополита киевского — хорошо, а кто не хочет, то как хочет, знайте одно: мы не вашей веры, и если б мы хотели, чтоб в наших владениях вера ваша истреблялась и церкви ваши стояли без устройства, то мы бы ни о ком и не хлопотали; но когда митрополита нет или епископ, который умрет, то мы бы наместника своего держали, а доход церковный, митрополичий и епископский себе бы брали. Но мы, желая, чтоб ваша вера не истреблялась и церквам вашим было устроение, поставили собором митрополита на Киевскую митрополию, чтоб русская честь вся стояла на своей земле» [3, с. 19].

Справа Рыгора Цамблака вельмі абурыла мітрапаліта Фоція. Ён напісаў да праваслаўных ВКЛ пасланне, у якім абражаў мітрапаліта Рыгора і епіскапаў, якія яго прысвяцілі. Ён паведаміў, што Рыгор ездзіў у Канстанцінопаль для прысвячэння ў мітрапаліты, але там у яго адабралі сан і жадалі казніць, і выратаваўся ён толькі ўцёкам. Пры гэтым Фоцій запэўніваў праваслаўных не звяртацца да Рыгора і тых епіскапаў, якія стварылі разлад у царкве. Пасланне гэта, натуральна, не знайшло адказу ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Абражаныя выступленнем мітрапаліта Фоція епіскапы Літоўскай мітраполіі склалі новае пасланне і распаўсюдзілі яго. Гэтым пасланнем епіскапы выкрылі мітрапаліта Фоція ў нейкім страшэнным граху. Гэтае пасланне сведчыла аб поўным разрыве паміж мітрапалітам Фоціем і епіскапамірЛітоўскайрмітрапалііо[1, с. 79].

Незалежнае абранне мітрапаліта ў ВКЛ на саборы ў Наваградку ў 1415 г. сведчыць аб самастойнасці і незалежнасці гэтай дзяржавы як у палітычных, так і ў рэлігійных пытаннях. Вітаўт стаў галоўным ініцыятарам і дзеячай асобай у справе ўсталявання асобнай мітраполіі для Вялікага Княства Літоўскага. Той факт, што Наваградак становіцца афіцыйнай рэзідэнцыяй мітрапаліта, абранага ў выніку сабора, праведзенага менавіта ў гэтым горадзе, падкрэслівае галоўнае значэнне гэтага горада ў царкоўна-рэлігійным жыцці ВКЛ.

The author of this article refers to a very interesting and for some researchers to a controversial topic in the national historiography – the establishment of the lands of the Grand Duchy of Lithuania in the early XV century own Metropolia without the consent of the patriarch. In a lot of attention is paid to the political factor in the formation of an independent Orthodox Archdiocese in Novogrudok that could be and for some time for the ruling circles of the Principality evidence not only the state independence, and spiritual autonomy of the local Orthodox population. Also raises the question of recognition Novogrudok cultural and religious center of the Grand Duchy of Lithuania in this period.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Жарскі, М. Наваградак – сталіца мітраполіі ВКЛ / М. Жарскі // Памяць. Навагрудскі раён. – Мінск, 1996. – С. 78 – 80.
2. Киселев, В. Святой путь митрополита из Новогородка в Киев / В. Киселев // Новогрудские епархиальные ведомости. – 2004. – 8 июля. – С. 8 – 9.
3. Лыч, Л. Наваградак і беларуская незалежніцкая ідэя / Л. Лыч // Навагадскія чытанні: матэрыялы навуковай канферэнцыі да 950-годдзя г. Навагрудка і 400-годдзя герба; навук. рэд. В. Ф. Кушнярэвіч. – Мінск: Беларускае выдавецкае таварыства Таварыства «Хата», 1996. – С. 17 – 21.
4. Марозава, С. В. Наваградак – царкоўная сталіца Вялікага Княства Літоўскага / С.В. Марозава // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: І.П. Крэнь [і інш.] – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 228 – 235.
5. Мартос, А. Беларусь в исторической государственности и церковной жизни / Режим доступа: http//www.kursmda.ru/books/ Belarus_athanasy_martos. htm. – Дата доступа: 3.04.2010.
6. Нячай, К. Выдатны славянскі пісьменнік, царкоўна-рэлігійны дзеяч / К. Нячай // Новае жыццё. – 2002. – 7 жн. – С. 14.
7. Петров, А. Мечты о золотом столе / А. Петров // Родина. – 2002. – № 11/12. – С. 168 – 172.

Навуковы кіраўнік – ***С. В. Марозава,*** доктар гістарычных навук, прафесар.

УДК 340(474/476)ВКЛ(091)“15/17”

В. А. Быль
(Мінск, БДУ)

ЮРЫДЫЧНЫ БОК ВЕДАЎСКІХ ПРАЦЭСАЎ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У XVI – XVIII стст.

В статье рассматривается формирование и использование антиведовского законодательства ВКЛ, а также судебная практика ведения ведовских процессов. Выделяются три составляющие законодательства: традиционные представления, официальное государственное право и заимствованные в Западной Европе правовые и религиозные нормы. Ведовские дела рассматривались различными судебными инстанциями, от копного суда до Главного трибунала, причем для разных судов характерны свои особенности. Процессы не имели религиозного или политического характера. Неразработанность антиведовского законодательства свидетельствует об относительно скромных масштабах «охоты на ведьм» в Великом княжестве Литовском.

Стаўленне да чараўнікоў было неадназначным ва ўсе эпохі, ад старажытнасці да нашых часоў. Да іх звярталіся за дапамогай у справах, іх баяліся і паважалі, часам каралі. Але часцей за ўсё гэта не выходзіла за межы міжасабовых стасункаў ці справаў асобнай грамады. Дзяржаву цікавілі чараўнікі хіба толькі ў выключных выпадках. Толькі ў XVI – XVIII стст., калі казаць пра Вялікае Княства Літоўскае, дзяржава актыўна ўмешваецца ў гэтую сферу. Менавіта санкцыянаваны дзяржавай пераслед чараўнікоў варта разглядаць як «паляванне на вядзьмарак». Важным аспектам вывучэння з'яўляецца разгляд юрыдычнага боку гэтай з'явы.

Найбольш старажытнай прававой сістэмай на землях Вялікага Княства Літоўскага з'яўлялася звычаёвае права, якое выкарыстоўвалася копнымі судамі ва ўсе часы існавання гэтай дзяржавы. Разгляд злачынстваў, здзейсненых пры дапамозе чараў, уваходзіў у кампетэнцыю копнага суду. Што тычыцца кадыфікаваных прававых нормаў, то яны доўгі час знаходзіліся ў неакрэсленым і нераспрацаваным стане. Аднак актыўнае ўключэнне ВКЛ у заходнееўрапейскае прававое поле прыводзіла да пэўных зменаў.

Дакументам, які палягаў у аснове ўсёй прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага («права земскае»), быў Статут 1588 года. Менавіта ў ім упершыню на дзяржаўным узроўні была пазначана адказнасць за чараўніцтва. У артыкуле 30 раздзела 4 чарадзейства пералічваецца побач з разбоем, згвалтаваннем, падпалам і іншымі цяжкімі злачынствамі. Яно падлягае юрысдыкцыі свецкага суду – ваяводам, старастам, дзяржаўцам. Акрамя згадвання чарадзейства, Статут не дае ніякай дадатковай інфармацыі аб яго відах ці ступені цяжкасці. Разам з іншымі злачынствамі яно «караецца горлам» [1, с. 162]. Таму часта суддзі вырашалі падобныя справы па аналогіі з тымі цяжкімі злачынствамі, што былі пералічаны ў згаданым раздзеле.

Неакрэсленасць норм Статута выклікала нараканні ў сувязі з павелічэннем колькасці і ўскладненнем чараўніцкіх працэсаў у XVII ст. Гэта было выклікана ўзмацненнем пазіцый касцёла, недастатковасцю звычаёвага права і дзяржаўнага заканадаўства, а таксама пашырэннем ведаўскіх працэсаў. Падчас разгляду чарадзейскіх спраў суддзі наракалі, што «въ праве земскомъ о чарахъ достаточне не описуетъ» [2, с. 305]. Для падобных выпадкаў артыкулам 54 раздзела 4 Статута 1588

года прадугледжвалася магчымасць звароту да замежнага права: «А где бы чого в томъ статуте не доставало, тогды судъ... прикладомъ иншыхъ правъ хрестияньскихъ то отправовати и судити маеть» [1, с. 183]. І гэта была даволі распаўсюджаная практыка: недахопы ўласнага заканадаўства актыўна запаўняліся нормамі «Майдэборскага» (магдэбургскага), «Цэзарскага» (рымскага) і «Божага» (царкоўнага) права.

Магдэбургскае права грунтавалася на так званым «Саксонскім люстры» («Speculum Saxonum»). Паводле яго, для чараўніцы прадугледжвалася кара смерцю на вогнішчы. У Рэчы Паспалітай шырока выкарыстоўваліся яго польскамоўныя пераклады Паўла Шчэрбіца (выдадзены ў 1581, а пасля – у 1602 гг.), а таксама ў выглядзе перакладу і дапаможніка для суддзяў, зробленых Барталамеем Граіцкім (выйшаў у 1559 г., пазней шматразова перавыдаваўся) [3, с. 98]. Так, у вядомай справе пападдзі Грамычынай абвінаваўца заяўляе: «Тогда зажывавшы о поволаных въ злодействе ... также права цесарского Майдебурского въ контроверсыи цытованого, которое о чародейцахъ розныхъ подобенствъ и знаковъ зажывати, а подейзраного и поволаного безъ доводу прысеги на муку всказовати и выдавати кажетъ» [4, с. 127].

Нашмат часцей можна сустрэць зварот і нават цытаванне права «Цэсарскага». Асноўнай яго крыніцай быў Каралінскі кодэкс («Carolina») – агульны крымінальны кодэкс для ўсіх дзяржаў, якія ўваходзілі ў Святую Рымскую імперыю, прыняты рэгенсбургскім рэйхстагам у 1532 г. падчас кіравання Карла V. Ён рэгламентаваў парадак допыту, катаванні, неабходныя доказы, пакаранне і інш. [5, с. 210 – 211]. У Рэчы Паспалітай «Караліна» была вядома таксама ў перакладах і тлумачэннях Граіцкага («Ten postępek wybran jest z praw cesarskich ... », Kraków, 1559) [3, с. 98]. У ведаўскіх працэсах досыць часта спасылаюцца на чатырнаццаты артыкул «права Цэсарскага» і нават цытуюць яго па-польску ці па-старабеларуску [4, с. 119, 136].

Для суддзяў існавалі і іншыя дапаможнікі, складзеныя знакамітымі юрыстамі. Адным з такіх юрыстаў, папулярных і ў Рэчы Паспалітай, быў Бенедыкт Карпцоў. Гэты дзяржаўны дзеяч паўплываў на развіццё вядзьмарскай істэрыі ў Германіі мацней, чым хто-небудзь іншы. Празваны «заканадаўцам Саксоніі», ён быў сынам вядомага прафесара права ў Вюрцбургу, сам з'яўляўся прафесарам у Лейпцыгу, засядаў у Вярхоўным судзе Лейпцыга. Яго праца «Practicae Rerum Criminalum» («Пра крымінальныя законы»), упершыню апублікаваны ў 1635 г. і перавыдадзены 9 разоў, да 1723 г. быў чымсьці накшталт «Malleus Maleficarum» для пратэстантаў. Але галоўнымі крыніцамі Карпцова былі вядомыя каталіцкія дэманолагі. Карпцоў пайшоў у пераследзе вядзьмарак далей за досыць непаслядоўную «Караліну». Ён лічыў, што за вядзьмарскія злачынствы трэба судзіць толькі па інквізітарскай методыцы і што не варта абмяжоўваць мясцовых суддзяў заканадаўчымі тэхнічнымі фармальнасцямі ў атрыманні сведчанняў. Час ад часу ён выказваў меркаванне, што мясцовы суддзя павінен валодаць шырокімі паўнамоцтвамі пры разглядзе «выключных» злачынстваў [6, с. 211 – 212]. Праца Карпцова была вядома і на землях Рэчы Паспалітай. Так, нават у 1745 годзе Я. Чаховіч у сваёй «Практыцы крымінальнай» напісаў раздзел пра чары на падставе ідэй Карпцова [3, с. 98].

Таксама ў падобных справах часта адзначаецца спасылка на Біблію як на юрыдычную крыніцу. Сапраўды, у розных кнігах Старога Запавету можна сустрэць наказы супраць рознага кшталту магічных і найперш гадальных практык. Але з-за спецыфікі перакладу тэкстаў Пісання і

асаблівасцяў светапогляду тагачаснага грамадства гэтыя запаветы ўспрымаліся як законы супраць вядзьмарак. У судовых дакументах ВКЛ можна сустрэць спасылкі на «книги Мойжешовы» (кнігі Майсея): Выхад, Лявіт, Другі закон [4, с. 136 – 137] – «Варажбіткі не пакідай жывою» (Выхад, 22, 18), «Хай то мужчына, хай жанчына, калі будуць яны выклікаць мёртвых альбо чарадзейнічаць, хай будуць аддадзены смерці» (Лявіт, 20, 27).

Як відаць, у Вялікім Княстве Літоўскім не склалася ўласнага антыведаўскага заканадаўства. Здавалася б, гэта сведчыць пра нерэгулярны і выключны характар ведаўскіх працэсаў. З іншага боку, у другім складніку федэрацыі – у Кароне Польскай такога заканадаўства таксама не склалася, больш таго, у асноўных крыніцах права не згадваецца пра чарадзейства. Тут за пачатак эпохі палявання на вядзьмарак прымаецца соймавая канстытуцыя 1543 года. Але польскія даследчыкі сцвярджаюць, што гэтая канстытуцыя не мела вялікага ўплыву. Часцей у матэрыялах польскіх спраў сустракаюцца спасылкі на права рымскае, нямецкае ці Біблію [3, с. 96 – 99]. Тым не менш, маштабы палявання ў Польшчы былі большыя, чым у ВКЛ. Гэта сведчыць, па-першае, пра досыць цесную інтэграцыю Польшчы і ВКЛ у еўрапейскую прававую сістэму, а па-другое, ізноў жа, пра прыўнесены характар ведаўскіх працэсаў.

У заканадаўчым плане канец палявання на вядзьмарак не быў працяглым працэсам. Вялікі розгалас атрымаў працэс, які адбыўся ў 1775 годзе ў вёсцы Дарухова на сілезскай мяжы, калі было спалена чатырнаццаць жанчын. Праўда, сучасныя гісторыкі вельмі крытычна ставяцца як да інфармацыі аб гэтых падзеях, так і да ролі яго ў адмене пакарання за чары [3, с. 96]. Так ці інакш, на сойме 1776 года кароль Станіслаў Аўгуст прапанаваў адмяніць катаванні, а кашталян бецкі Войцэх Клюшэўскі – смяротнае пакаранне за чараўніцтва. Сейм гэта адзінадушна ўхваліў, была выдадзена асобная канстытуцыя, якая забараняла пры расследаванні чараўніцкіх спраў ужываць катаванні і караць смерцю падобных злачынцаў [8, с. 194]. Такім чынам быў пакладзены канец двухсотгадоваму санкцыянаванаму дзяржавай «паляванню на вядзьмарак».

Разгледзім больш падрабязна юрыдычную практыку ў ведаўскім пытанні.

Справы, дзе фігурыравала нанясенне шкоды праз чараўніцтва, «мели судите воеводове, старостове и державцы» [1, с. 162], г. зн. свецкія суды. Калі казаць пра Рэч Паспалітую ў цэлым, то духавенства ўвесь час спрабавала дамагчыся перадачы іх пад сваю юрысдыкцыю. Тлумачылі гэта некампетэнтнасцю свецкіх суддзяў у такіх складаных злачынствах, як чараўніцтва. Аб гэтым піша аўтар «Чараўніцы абвінавачанай», гэта ж згадваецца і ў царкоўных дакументах, як, напрыклад, у біскупскіх пастырскіх лістах віленскай дыяцэзіі (1717, 1744 гг.) [3, с. 97]. Сітуацыю не здолее змяніць нават рэскрыпт Аўгуста II ад 5 траўня 1703 года, які прадпісваў свецкім суддзям звяртацца да касцельных уладаў для папярэдняга разгляду імі сутнасці злачынства [9, с. 711]. Калі ў Польшчы духавенства яшчэ мела нейкі ўплыў у ведаўскіх справах, то ў Вялікім Княстве для гэтага не было нават юрыдычных падстаў (нагадаем, што Статут 1588 г. перадаваў гэтыя справы свецкаму суду). Калі ў 1645 г. у Верцялішках, што належалі касцёлу, падданыя звярнуліся са скаргаю аб чарах, капітул накіраваў справу паводле Статута ў свецкі суд [10, с. 31]. Прычына гэтага зыходзіць з месца царквы ў дзяржаўнай сістэме Вялікага Княства, якое было куды больш сціплым, чым у Кароне.

Вялікія паўнамоцтвы ў дачыненні да чараўнікоў, што прыносілі шкоду, меў вясковы копны суд, дзе вялікае значэнне мела звычаёвае права. Капа займала месца ніжэйшай інстанцыі,

падпарадкаванай гродскаму суду, якому была падсправаздачная і куды адсылала справы пры ўзнікненні цяжкасцяў. Іх сувязь забяспечвалася прысутнасцю на капе пэўнай службовай асобы, найперш вознага, які складаў рэляцыю для запісу ў гродскія кнігі. У надзвычайных выпадках, да якіх часта адносілі чараўніцкія справы, адначасова прысутнічала нават некалькі службоўцаў [11, с. 9 – 10]. Але калі магічныя дзеянні не мелі шкодных наступстваў, то яны не лічыліся злачынствам, такога абвінавачанага капа апраўдвала [2, с. 263 – 265, 513, 514].

Капа дзейнічала найбольш хутка і аператыўна, па гарачых слядах. Яе як правіла, збіраў той, хто высоўваў абвінавачанне. На капу мог адразу дастаўляцца злачынца, злоўлены на месцы злачынства – як быў дастаўлены Барыс Славіковіч, схоплены на чужым полі за магічнымі дзеяннямі, ці Міхалка Кучмук, які чараваў невядома на каго [2, с. 263 – 265, 498 – 499]. Дзеля таго, каб дабіцца прызнання віны, на капе выкарыстоўваліся «туртуры», «проба», «мука». Абавязак арганізацыі катавання ляжаў на абвінаваўцы: ён за свой кошт запрашаў «містра» (ката). У ведаўскіх копных справах гэта працэдура падаецца без дэталяў, але можна рабіць высновы па матэрыялах капы, што датычацца іншых злачынстваў. Першай, лёгкай «пробай» быў «хлост» – біццё розгамі, калі гэта не мела плёну, звярталіся да больш цяжкіх прыёмаў. Заканадаўства накладвала пэўныя абмежаванні на катаванні: яны не павінны былі нявечыць, іх колькасць была абмежавана і г.д., але ва ўмовах капы гэта не заўсёды выконвалася. Так, напрыклад, падазраванага ў крадзяжы «на муку взяли, и, почавши съ полудни, ажъ до вечора самого мучили, палечи его соломою, нарогами и сковородою, лучиною, на очеп ставма и къгоре ногами вешали; семь раз на муку его брали, пытаючи своихъ шкодъ, волосы его опалили, члонки надольные спалили и на нихъ вечне охромили» [2, с. 167 – 169].

Варта адзначыць, што ў матэрыялах копных судоў практычна не сустракаецца выпрабаванне чараўнікоў вадой, што было вельмі распаўсюджана і ў Заходняй Еўропе, і ў Польшчы. Лічылася, што чыстая вада не прыме чараўніка. Сярод рэдкіх згадак варта назваць браслаўскую справу 1615 года, калі трох падазраваных, звязаўшы, кідалі ў ваду, але тыя «tonąnc nie chcieli". Тады быў праведзены «следчы эксперымент": укінуты ў ваду «prawdziwy czlowiek" адразу пайшоў на дно, «asz odratowali zaliedwo". Такім чынам відавочна была высветлена віна падсудных [12, с. 14].

Капа магла выносіць смяротны прыгавор. Чарадзеяў, як і святататнікаў, прыгаворвалі да спалення [11, с. 16 – 17]. Але пра тое, як менавіта ажыццяўляўся падобны вырак, інфармацыі бракуе. У дзейнасці капы адзначаецца ўзаемадзеянне тагачаснай дзяржаўнай прававой сістэмы з прававымі і светапоглядным традыцыямі насельніцтва з перавагай апошніх. Гэтая інстанцыя параўнальна найменш зведала знешнія ўплывы. Таму матэрыялы копных судоў даюць важнейшую інфармацыю аб працяканні «палявання на вядзьмарак» у вясковым асяроддзі, якое, па сутнасці, змяшчала большасць насельніцтва краіны.

У сельскім асяроддзі шырока дзейнічаў і такі судовы інстытут, як вотчынны суд. Судаводства ў іх ажыццяўляў сам феадал ці службовыя асобы яго дваровай адміністрацыі. Меры пакарання часам прызначаліся адвольна, цяжкія злачынствы павінны былі судзіцца паводле Статута [13, с. 467]. Антычараўніцкая дзейнасць такога суда залежала ад поглядаў і энтузіязму службовай асобы. Так, у судзе Біржанскай воласці, што належала Радзівілам, разбіраліся толькі тры справы, звязаныя з чарадзействам: дзве справы аб знаходцы скарбу з дапамогай магічных дзеянняў і адна – аб забойстве. Прычым чары разглядаліся не як злачынства, а як зусім натуральныя абставіны

паўсядзённага жыцця [14, с. 112 – 119, 184 – 191]. Мелі месца і адваротныя выпадкі: у чэрвені 1758 года кіраўнік аднаго з маёнткаў графа Тышкевіча паведамляе ўладальніку, што спаліў шэсць чараўніц і зараз поўны рашучасці працягваць гэтую справу. Там жа згадваецца яшчэ адзін службовец, які спаліў двух чараўнікоў – мужчыну і жанчыну [15, с. 178]. Адзначыўся сваёй дзейнасцю і старэйшы сын Льва Сапегі Ян Станіслаў, у якога з цягам часу праявіліся сімптомы псіхічнай хваробы, што паўплывала на распачынанне ў 1630-я гг. у яго маёнтках палявання на чараўніц [16, с. 21]. Трэба адзначыць, што ў Заходняй Еўропе якраз падобныя «энтузіясты», што дзейнічалі або з ахвоты нажыцца, або са свайго фанатызму (а часам – з таго і другога), часта давалі пачатак масавым расправам, заражаючы сваімі поглядамі забабонны народ. Пра антыведаўскую дзейнасць у ВКЛ вотчынных судоў і асобных паляўнічых захавалася мала звестак.

Ведаўскімі справамі займаліся войтаўска-лаўніцкі, бурмістраўска-радзецкі і гродскі (замкавы) суды. Тут працавалі асобы, шмат больш дасведчаныя ў працэсуальных прыёмах. Менавіта для гэтых судоў уласцівы як найбольш характэрныя рысы заходняй традыцыі, так і найбольш яскравыя асаблівасці. Абодва бакі мелі права на абарону сваіх інтарэсаў кваліфікаванымі «ўмацаванымі» [17, с. 340 – 345; 4, с. 114]. Праўда, часта, нягледзячы на ўсё іх красамоўства, лёс абвінавачаных быў прадвызначаны. Так адбылося ў справе пападдзі Раіны Грамычынай супраць Яна Станіслава Сапегі. Нягледзячы на талент абаронцы і шматлікія працэсуальныя парушэнні, Сапега дасягнуў таго, што кабета трапіла на стос [10, с. 25].

Вырак суда можна было абскардзіць, апелюючы да вышэйшых інстанцый. Найвышэйшым апеляцыйным судом у працэсах над чараўніцамі быў створаны ў 1581 годзе Галоўны трыбунал. Здаралася, што ведаўскія справы траплялі і ў іншыя суды: вядома, што такую справу судзіў каптуровы суд падчас аднага з бескаралеўяў [16, с. 21 – 22]. Але гэта ўсё ж былі выключэнні, большасць ведаўскіх працэсаў тым ці іншым чынам звязаны якраз з гродскімі судамі, асабліва калі ўлічваць сувязь з ім капы. Тым не менш, з-за вельмі дрэннай захаванасці «чорных» гродскіх кніг вялікі масіў інфармацыі па падобных справах страчаны [18, с. 37].

Судовы працэс пачынаўся са скаргі, якую падаваў пацярпелы бок. У першай палове XVII ст. скаргі, звязаныя з чараўніцтвам, часта проста занатоўваліся ў гродскія кнігі і пакідаліся без належнага разгляду, асабліва калі яны не называлі канкрэтнага абвінавачанага і не было нанесена вялікай шкоды [19, с. 97]. У скарзе былі пазначаны прычыны звароту – пэўны малефіцыум, г.зн. шкоднае чарадзейства. Часцей за ўсё скардзіліся на чараванне на жыццё і здароўе людзей, счараванне дома і гаспадаркі, хваробу і падзеж жывёлы, адбіранне малака ў кароў і інш. Як можна заўважыць, часцей за ўсё падаўца скаргі рэальна верыў у віну абвінавачанага, хаця мелі месца і наўмысныя паклёпы. Важнай рысай, характэрнай для працэсаў у ВКЛ, была адсутнасць непасрэднай матэрыяльнай зацікаўленасці бакоў: маёмасць злачынцы не канфіскоўвалася на карысць суддзяў ці заявіцеля, даносчык не атрымліваў ніякай узнагароды. Больш таго, «бок пратэстуючы» плаціў судовыя выдаткі, нават на катаванне абвінавачанага, а калі той пасля «пробы» не прызнаваўся, дык яшчэ і плаціла яму «навязку». Гэтая асаблівасць, відавочна, паўплывала на колькасць судоў [10, с. 21].

Больш рэдкай з'явай было прыцягненне да суду праз «поволане» (абвінавачванне) іншай чараўніцай. Распаўсюджанасць падобнага спосабу ў Заходняй Еўропе была адной з прычын

масавых працэсаў. У ВКЛ ён з'яўляецца досыць нераспаўсюджаным, але мае месца. Менавіта так распачалася знакамітая слонімская справа Раіны Грамычынай аб счараванні маршалка Сапегі: іншая кабета, якую таксама дапытвалі падчас следства аб чарах, назвала пападдзю Грамычыну магутнай чараўніцай, якая да таго ж чаравала на самога пана маршалка [4, с. 99 – 102]. Прыцягненне да суду Грамычынай адбылося, відаць, з-за таго, што ў справу была ўцягнута высакародная асоба. Звычайна названыя чараўнікамі на допытах «калегі» не ставіліся перад судом.

Нагодай да абвінавачвання магло быць нават падазрэнне, якое выклікалася нейкімі загадкавымі ды пагрозлівымі словамі ці дзеяннямі [20, с. 216 – 217].

Допыт быў вусны і цялесны. Суд цікавіла наступнае: як навучыўся чараваць, ад каго і як даўно? калі і якім чынам чараваў? якіх чараўнікоў ведаеш? Цікавіліся таксама і матывамі злачынства. Як вынікае з судзебных матэрыялаў, гэта найчасцей была асабістая варожасць, але сустракаецца і эканамічная канкурэнцыя або якая іншая матэрыяльная зацікаўленасць.

Пасля распытання адбываліся катаванні, якія паводле Статуту (раздзел 14, артыкул 18) можна было паўтараць тры разы: «три кроть одного дня можеть мучыти, толко бы на которомъ члонку не образилъ» [21, с. 685]. Часам механічнае перанясенне інквізіцыйных нормаў прыводзіла да таго, што катаванні прымяняліся без усякай патрэбы, нават калі віна была даказана і ўсе неабходныя звесткі атрыманы, як, напрыклад, здарылася ў гучнай полацкай справе Васіля Брыкуна [17, с. 345] ці гарадзенскай справе Максіма Знака [22, с. 20].

Пасля допыту абвінавачанай асобы адбывалася апытанне сведкаў – суседзяў, знаёмых. Яны давалі паказанні аб чараўніцкіх дзеяннях абвінавачанага, яго падазроных словах, пагрозах. «Пахвалкі»-праклёны самі па сабе выступалі як наўмысна шкодныя дзеянні, бо слова ў вуснах чараўніка мела вялікую сілу. Але нават станоўчыя выказванні, якія здзейсніліся, маглі разглядацца як сведчанне звышнатуральных здольнасцяў [16, с. 21]. Характэрнай рысай ведаўскіх спраў з'яўляецца выступленне ўскосных сведкаў, якія самі не мелі дачынення да справы, але чулі аб розных здарэннях. Грамадская думка такім чынам з'яўлялася важным фактарам у апраўданні ці абвінавачванні падсуднага [23, с. 56].

Часам для высвятлення віны выкарыстоўвалі такую ўжо згаданую, вельмі папулярную на Захадзе «экспертызу», як выпрабаванне вадой. Важным, часам нават вырашальным фактарам былі рэчавыя доказы. Падчас вобыску следчыя шукалі нешта незвычайнае, што, на іх думку, магло быць звязана з чарамі. Гэта мог быць мяшэчак з канапляным зернем [23, с. 56], скрутак з пяском і перцам [17, с. 344 – 345] і інш. Яшчэ адным рэчавым доказам лічыліся знакі, якія д'ябал быццам бы выціскаў на скуры – ізноў жа важны элемент заходніх уяўленняў, які рэдка сустракаецца на нашых землях.

Прысудам у выпадку абвінавачання было, як правіла, спаленне на вогнішчы. Пры гэтым пакаранне магло суправаджацца пэўнымі рытуальнымі дзеяннямі, кшталту спалення чараўніка прывязваным да драбінаў [12, с. 16]: па драбінах душа можа хутчэй трапіць на той свет. Часам чараўнікі, не чакаючы выканання прысуду, заканчвалі жыццё самагубствам, як згаданы Васіль Брыкун, тады палілі іх цела.

Падводзячы высновы, варта адзначыць, што ў Вялікім Княстве Літоўскім склалася адметная традыцыя ведаўскіх працэсаў, заснаваная на: 1) традыцыйных уяўленнях, 2) пісаным дзяржаўным праве і 3) заходніх юрыдычных і тэалагічных уплывах. Гэта можна лічыць паказчыкам ступені

інтэграванасці ВКЛ у агульнаеўрапейскае прававое і ідэйнае поле. «Паляванне на вядзьмарак» ахапіла розныя слаі грамадства, выражаючыся ў розных формах. Ведаўскія працэсы практычна не мелі рэлігійнай ці палітычнай афарбоўкі, часцей за ўсё засноўваліся на прычынах бытавога ці нават псіхалагічнага характару. Пераслед чараўнікоў не набыў надзвычай шырокіх маштабаў, тым не менш гэтая з'ява застаецца змрочнай старонкай айчыннай гісторыі.

The article deals with formation and implementation of antisorcerous legislation in the Great Duchy of Lithuania as well as with court practice of judicial proceedings on witchcraft. One can define three constituents of legislation: traditional notions, formal law of the state and legal as well as religious norms borrowed from Western Europe. Cases dealing with sorcery were submitted for consideration of various judicial institutions from kapa (people's court) to The Tribunal of GDL, each kind of courts having its pecularities. Trials were not of religious or political charachter. Underdevelopement of antisorcerous legislation indicates relatively modest scale of witch-hunt in the Great Duchy of Lithuania.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск.: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1989.
2. Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. – Т. XVIII.: Акты о копных судах. – Вильно, 1891.
3. Ostling, M. Konstytucja 1543 r. i początek procesów o czary w Polsce / M. Ostling // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. XLIX. – Warszawa: Semper, 2005. – S. 93 – 103.
4. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. III. – Вильно, 1867.
5. Каролинский кодекс // Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии. – М.: Локид: МИФ, 1995.
6. Карпцов, Бенедикт // Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии. – М.: Локид: МИФ, 1995.
7. Czary i czarownice // Gloger Z. Encyclopedia Staropolska ilustrowana. – T. 1. – Warszawa: PWN, 1978. – S. 192 – 199.
8. Czary w dawnej Polsce // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. T. XIV. – Warszawa: Drukarnia Artystyczna S. Sikorskiego, 1894. – S. 710 – 712.
9. Pilaszek, M. Litewskie procesy czarownic w XVI – XVIII w. / M. Pilaszek // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. XLVI. – Warszawa: Semper, 2002. – S. 7 – 35.
10. Спрогис, И. Древний народный копный суд в Северо-Западной Руси / И. Спрогис. – Витебск: Губернская типография, 1895. – 19 с.
11. Спрогис, И. Народный суд литвинов над колдунами (чародеями) 1615 года / И. Спрогис. – Витебск: Губернская типография, 1896. – 18 с.
12. Доўнар, Т. Вотчынны суд / Т. Доўнар // Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 Т. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2007. – Т. 1. – 688 с.
13. Biržų dvaro teismo knygos 1620 – 1745 / Raudeliūnas V., Firkovičius R. – Vilnius: Mintis, 1982. – 475 p.
14. Канторович, Я. Средневековые процессы о ведьмах / Я. Канторович. – М.: Книга, 1990. – 221 с.
15. Чвалэк, А. Як палявалі на чараўніц у маёнтках Яна Станіслава Сапегі / А. Чвалэк // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 16. – С. 121–137.
16. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.– Вильно, 1867. – Т.1.
17. Марзалюк, І. Ведаўскія працэсы ў Беларусі XVI – XVIII стагоддзяў / І. Марзалюк // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 8. – С. 32 – 37.
18. Лобач, У. Чараўніцтва ў Беларусі на тле сярэднявечных судовых працэсаў / У. Лобач // Крыўя. Crivica. Baltica. Indogermanica. – 1998. – № 1. – С. 92 –97.
19. Довнар-Запольский, М. Чародейство в Северо-Западном крае в XVII-XVIII вв. / М. Довнар-Запольский // Исследования и статьи. – Т. 1. – Киев: Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1909. – С. 214 – 231.
20. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. // Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя. – Т. 3. Дадатак. –

Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2010. – 696 с.
21. Лобач, У. Вядзьмарскі працэс 1691 г. у Гародні: да тыпалогіі чарадзейскіх спраў у сярэднявечнай Беларусі / У. Лобач // Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: зб. навук. прац. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 20 – 32.
22. Лобач, У. Да механізму чарадзейскіх працэсаў у сярэднявечнай Беларусі: на прыкладзе справы палачаніна В. Брыкуна (1643 г.) / У. Лобач // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зб. навук. прац. – Наваполацк: ПДУ, 2001. – С. 52 – 59.

Навуковы кіраўнік – ***Ю. Л. Казакоў***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94 (476)

В. А. Валадковіч
(Мінск, БДУ)

ЗЕМСКІ СУД У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

Статья посвящена истории существования земских судов в Великом княжестве Литовском после реформы 1564 года. Рассматриваются такие проблемы, как причины и предпосылки возникновения нового типа судов, их компетенция, принцип комплектации, особенности функционирования. Автор стремится проследить историю возникновения земских судов, проанализировать их изменения и динамику, рассмотреть юридическое оформление и закрепление нового типа судов в законодательных актах. Главной целью является попытка определить место земских судов в новой судебной системе, показать прогрессивность земских судов, их роль в укреплении прав и позиций шляхецкого сословия.

Судовыя органы – неад'емная частка дзяржавы. Яны, як і іншыя органы дзяржаўнага кіравання, адыгрываюць ролю фундамента ў арганізацыі грамадства і яго кантраляванні, нясуць у сабе распрацаваныя традыцыі.

На Беларусі іх сістэма складалася паступова. Нарэшце стала відавочным раздзяленне ўсіх судоў на дзве асноўныя катэгорыі: агульныя суды для ўсяго насельніцтва (агульнасаслоўныя) і саслоўныя (для духавенства, шляхты, мяшчан, сялян). Усе суды Вялікага Княства Літоўскага, як і ў любой іншай дзяржаве, старажытнай або сучаснай, адносіліся да вышэйшых судовых органаў дзяржавы або да мясцовых судовых органаў. Да вышэйшых судовых органаў дзяржавы адносіліся: гаспадарскі (вялікакняжацкі) суд, суд паноў–рады, соймавы, камісарскі, маршалкоўскі суды, Галоўны суд (Трыбунал), скарбавы трыбунал, а таксама духоўны суд. Мясцовымі судовымі органамі былі замкавы, каптуровы, земскі, падкаморскі, магістрацкі, копны, вотчынны суды.

Да канца XV – пачатку XVI стст. у Вялікім Княстве Літоўскім дзейнічаў тыповы для раннефеадальнага перыяду прынцып, згодна з якім органы дзяржаўнай улады адначасова выконвалі судовыя функцыі. У гэты час судовая ўлада належала вялікакняжацкім ураднікам ці чыноўнікам – ваяводам, старастам і дзяржаўцам, якія з'ўляліся судовай і адміністрацыйнай уладай. Такое становішча заставалася і пасля выдання Статута 1529 г., які прадпісаў ваяводам, старастам і

дзяржаўцам выбраць кожнаму ў дапамогу сабе двух «сялян». Апошнія павінны былі пры адсутнасці ваявод, стараст і дзяржаўцаў разам з іншымі враднікамі разглядаць судовыя справы. І толькі ў перыяд паміж першым і другім Статутамі былі праведзены рэформы ў галіне заканадаўства і судаводства, заканчэннем якіх з'явілася заснаванне Галоўнага Літоўскага трыбуналу як спробы аддзялення суда ад адміністрацыі. Такім чынам, на працягу XVI ст. назіраецца адыход ад парадку разгляду судовых спраў органамі дзяржаўнай улады.

У XV–XVI стст. у судовую сістэму Вялікага Княства Літоўскага былі ўнесены значныя змены. У выніку судовай рэформы 60-х гг. XVI ст. з'явіліся новыя судовыя органы – земскія і падкаморскія суды. У Статуце 1566 г. упершыню намячалася аддзяленне суда ад органаў улады і кіравання. Для гэтага і ствараліся земскія і падкаморскія суды. У Статуце 1588 г. гэтая лінія была падтрымана і працягнута. Судовая ўлада была замацавана за велікакняжацкім і галоўным судамі, а таксама за мясцовымі судамі.

Самай важнай падзеяй судовай рэформы, яе пікам стала ўтварэнне земскіх судоў. У 1555 г. вялікі князь Жыгімонт-Аўгуст са згоды паноў радных увёў у судовую сістэму дзяржавы земскія суды для шляхты і прызначыў суддзямі мясцовых шляхціцаў, адмовіўшыся пры гэтым ад судовых даходаў на іх карысць.

Аднак толькі ў 1564 г. на Бельскім сойме ўсе ваяводы, старасты і іншыя земскія враднікі ("врядники") таксама адмовіліся ад сваіх выключных судовых правоў і даходаў. Такім чынам, у дзяржаве былі створаны рэальныя перадумовы для новай арганізацыі суда. З'явілася магчымасць пакласці ў аснову яго дзейнасці больш прагрэсіўныя прынцыпы. «Привильями его королевское милости у Бельску и у Вильни» былі ўведзены адзіная падсуднасць шляхты земскаму суду, роўнасць шляхціца перад судом і законам, неўмяшанне адміністрацыі ў судовыя справы [1, с. 181]. Больш таго, упершыню ў гісторыі нашай дзяржавы пачаўся працэс аддзялення судовай улады ад адміністрацыйнай.

Аднак нельга не адзначыць, што ваявода меў пэўны ўплыў на дзейнасць земскага суда. Так, менавіта яму павінны былі паведамляць пра смерць члена земскага суда; ён склікаў шляхту ў некаторых выпадках на новыя выбары членаў суда; за яго пячаткай накіроўваўся князю ліст з кандыдатамі на судовыя пасады. Тым не менш усе паўнамоцтвы ваяводы ніяк не тычыліся непасрэдна ажыццяўлення правасуддзя. Увогуле ж земскія суды былі першымі, якія абаранялі пераважна інтарэсы прыватных асоб, а не дзяржаўныя.

Некаторыя навукоўцы адзначаюць, што земствы (земскія шляхецкія суды) былі заснаваны яшчэ ў 1447 г. у перыяд праўлення Казіміра Ягелончыка [2, с. 697]. Яны складаліся з суддзі, засядацеляў і пісара, і першапачаткова вырашалі толькі малазначныя грамадзянскія справы шляхты. Пазней Жыгімонт І ліквідаваў кашталянскую судовую ўладу, што надала земствам больш значныя паўнамоцтвы. Калі прасачыць гісторыю з'яўлення земскага шляхецкага суда, то першы падобны суд можна сустрэць на Падляшшы – гэта значыць у той частцы княства, якая, будучы памежнай з Польшчай, раней за іншыя вобласці пачала засвойваць польскія інстытуты. Факты, якія сабраў М.К. Любаўскі, сведчаць, што ўжо ў XV ст. у Мельніцкім павеце дзейнічалі суддзі, падсудак і пісар [3, с. 20]. Да часу выдання статута 1529 года гэты выбраны шляхтай і зацверджаны каралём, але часам без выбару шляхты прызначаны ім суд ужо судзіць князёў, паноў і шляхту падляшскіх паветаў, не маючы,

аднак, яшчэ поўнай самастойнасці ў вырашэнні ўсіх спраў, разбіраючы справы разам са старастамі і дзейнічаючы самастойна толькі ў справах замацавання маёнткаў натарыяльным парадкам да канчатковага зацвярджэння іх з боку караля [3, с. 874, 637, 638]. Але такі суд быў толькі ў Падляшшы. Ва ўсіх астатніх частках Вялікага Княства Літоўскага ў пачатку XVI ст. суд знаходзіўся ў руках ваявод, стараст і дзяржаўцаў. Статут 1529 года пастанаўляе, каб ваяводы, старасты і дзяржаўцы выбралі кожны ў сваім павеце па два зямяніна, «людей добрых а годныхъ веры» і прывялі іх да прысягі; калі сам ваявода, стараста ці дзяржавец «за некоторыми справами» дзяржаўнымі ці земскімі «не поспешны будут которыхъ правъ судити», тады гэтыя два зямяніна павінны разам з намеснікамі і маршалкамі тварыць суд «водле тых писаных прав», гэта значыць статута [4, р. VI, арт. 3]. Намеснік ці маршалак не меў права судзіць, калі абодва «присяжные» зямяніна адсутнічаюць – «нежли бы одинъ с тых земянинъ вставичне при них мел быти» [4, р. VI, арт. 3]. Такім было патрабаванне статута, але памылкова лічыць, што яно адразу ўвайшло ў юрыдычную практыку. Але і тыя суды, што пачалі ўзнікаць, яшчэ вельмі адрозніваліся ад земскіх судоў. Яны не мелі поўнай самастойнасці ў вырашэнні ўсіх спраў [5, с. 32]. Толькі ў працэсе судовай рэформы XVI ст. земскія суды атрымалі поўную самастойнасць і былі распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Аднак факт іх існавання ў XV ст. заслугоўвае ўвагі і служыць доказам значна ранейшых прагрэсіўных працэсаў у судаводстве.

Эпоху ў гісторыі земскага суда складае 1564 год. У гэтым годзе быў выдадзены Бельскі прывілей, які абвяшчаў, што ўступаючы патрэбе «ровной а однакой справедливости всемъ», каб «стародавный обычай владности суду воеводъ, старостъ и иныхъ врадовъ старыхъ уступилъ судомъ новымъ, порадкомъ в семъ часе учиненымъ» [1, с. 181]. За гэтым прывілеем у 1566 годзе быў выдадзены другі статут, які ствараў у княстве новыя суды і вызначаў парадак іх дзейнасці і кампетэнцыю. Статут 1566 г., займаючы цэнтральнае месца ў сістэме прынятых у сувязі з судовай рэформай заканадаўчых актаў, усебакова рэгламентаваў дзейнасць выбарных земскіх судоў. Згодна з ім «вряд земский судовый» складалі: суддзя, падсудак і пісар, якія і называліся «врядниками земскими судовыми» [6, р. IV, арт. 1].

Трэба падкрэсліць, што ўвядзенне земскіх судоў стала магчымым дзякуючы папярэдняму стварэнню пісанага заканадаўства, што, у сваю чаргу, выклікала неабходнасць узнікнення новай прафесіі – юрыста. Важнасць прававых ведаў у XVI ст. становіцца настолькі значнай, што з'яўляюцца першыя ўласныя юрыдычныя навучальныя ўстановы, у якіх выкладаюць не толькі замежныя, але і айчынныя правазнаўцы [7, с. 55–60]. Падрыхтоўка юрыдычных кадраў вялася і персанальна, шляхам практыкавання ў дзеючых юрыстаў, навучання ў прыватных школах – «палестрах».

Навукоўцы звяртаюць увагу на тое, што гісторыя земскага суда Вялікага Княства Літоўскага з'яўляецца гісторыяй усяго шляхецкага саслоўя [5, с. 264; 8, с. 77]. Тым не менш адносна дзейнасці земскіх судоў у сучасных архівах Беларусі захавалася мала матэрыяла. Так, зусім няшмат дакументаў пра Віцебскі, Мсціслаўскі земскія суды, што не дае падстаў для належнага аналізу іх дзейнасці.

Значна больш актаў засталося па Мінскім земскім судзе. У фондзе № 1769, вопіс за перыяд з XVI ст. па 1795 г., захавалася 154 справы. У асноўным гэта т. зв. актавыя запісы куплі-продажу зямлі,

арэнды, запісы аб выплаце судовых штрафаў, а таксама судовыя пастановы (дэкрэты) па розных справах, скаргі на рашэнні і інш. Захаваліся за пэўны перыяд часу некаторыя архівы Брэсцкага, Гродзенскага, Драгічынскага, Ашмянскага, Пружанскага земскіх судоў.

У Актах Віленскай археаграфічнай камісіі (39 тамоў) многія кнігі маюць кароткія ўводзіны з пералікам судовых спраў, а часам і іх аналізам. Асобныя зборы непасрэдна прысвечаны дзейнасці земскіх судоў. Аднак гэта толькі невялікая частка таго судовага матэрыяла, які быў назапашаны. Напрыклад, у Вільні за адзін год (з 1877 па 1878 г.) было складзена каля 200 кніг з актамі магістрата і земскіх судоў. Апошнія пры гэтым стваралі значную частку ўсяго матэрыяла. Трэба, аднак, падкрэсліць, што, нягледзячы на беднасць айчынных архіваў, дакументальна-прававая спадчына Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку і спадчына беларускага народа, недастаткова глыбока вывучана і прааналізавана, таму і патрабуе шмат увагі.

Склад і кампетэнцыя земскіх судоў змяняліся на працягу стагоддзяў. З іх заснаваннем звязаны выпадкі канкурэнцыі падсуднасці паміж земскімі і гродскімі судамі. Тым не менш з цягам часу такія калізіі знікаюць, а земскі суд пачынае выконваць функцыю нагляду за законнасцю функцыяніравання гродскага суда. Яму прыносяцца скаргі на проціпраўныя дзеянні (і залішнюю жорсткасць пры назначэнні пакаранняў) судовых службовых асоб дадзенай інстанцыі. У выпадку адмовы ваяводы ці старасты судовага перавырашаць справу, што была, па меркаванню ўдзельніка суда, няправільна вырашана гродскім врядам, «сторона укривжоная» бярэ ліст «упоминальный» ваяводзе ад земскага суда з прапановаю апошняга «учинить справедливость» [9, р. IV, арт. 37]. Земскаму суду прыносяцца скаргі на несправядлівасць службовых асоб, яму ж заяўляецца аб парушэнні закона гродскім судом. Гэтая апошняя функцыя ўзвышае земскі суд побач з іншымі судамі, што з'яўляюцца першымі інстанцыямі ў складанай сістэме судаўладкавання, гэта значыць, з судамі гродскім, падкаморскім і местскім. Але ж ён усё ж першая інстанцыя, а таму на яго вырашэнні можна апеляваць да вышэйшых судовых інстанцый – трыбунала і дворнага каралеўскага суда.

Камплектаванне суда адбывалася ў наступным парадку: выбары прызначаліся вялікім князем, а ў яго адсутнасць – ваяводам, старостай або іншай службовай асобай мясцовай адміністрацыі. Павятовую шляхту паведамлялі аб гэтым за чатыры тыдні. У адзначаны дзень усе з'язджаюцца ў адміністрацыйны цэнтр павета і, не чакаючы непрыбыўшых, выбіраюць са свайго асяродка чатырох кандыдатаў на месца памерлага врадніка, а затым пасылаюць аб гэтым свой ліст каралю, які зацвярджае аднаго з чатырох кандыдатаў. У тым выпадку, калі на месца памерлага члена суда выбіраюць другога члена таго ж суда, тады «иншихъ електовъ» прадстаўляць не трэба, а толькі чатырох кандыдатаў на месца, якое засталося вакантным пасля перамяшчэння падсудка ці пісара [6, р. IV, арт. 1]. «Електы» павінны быць абавязкова шляхціцы, «люди добрые, побожные, цнотливые, годные, в праве умеетные, писати умеючіе», пры гэтым абавязкова «родичи того паньства великого князьства» літоўскага і не новааселыя ў павеце [6, р. IV, арт. 1]. Кароль выбірае з іх аднаго, якого і зацвярджае сваім прывілеем на вряд «до живота его, альбо до вывышенья з ласки» сваёй «на иншій який вышъший врядъ або достоеньство» [6, р. IV, арт. 1]. Увесь гэты працэс выбараў і зацвярджэння павінен адбывацца безадкладна, каб не затрымлівалася «отправленіе справедливости» [6, р. IV, арт. 1]. Членамі земскага суда не могуць быць: 1) духоўныя асобы, 2) асобы, якія займаюць які-небудзь «вряд» у тым жа павеце, 3) асобы, якія займаюць пасаду врадніка

судовага земскага ў якім-небудзь іншым павеце; сумяшчаць з выконваннем абавязкаў суддзі, падсудка ці пісара «вряд» не судовы ў якім-небудзь іншым павеце можна. Калі хто-небудзь займае два «вряда» і не хоча ад аднаго з іх адказацца, будучы «напомненымъ отъ шляхты на рокох судовыхъ або на соймику» ён страчвае права на абедзве пасады [9, р. IV, арт. 2]. Члены земскага суда могуць атрымліваць розныя часовыя даручэнні ад караля – быць камісарамі, рэвізорамі і інш.

Як адзначае М.М. Навакоўскі, члены земскага і гродскага судоў выбіраліся са складу аселай шляхты і павінны былі мець узрост не менш за 23 гады [10, с. 16]. Трэба сказаць, што толькі ў яго працы сустракаецца ўзгадванне аб патрабаванні закона адносна ўзросту суддзяў. Пры гэтым М.М. Навакоўскі спасылаецца на соймавую пастанову (канстытуцыю) 1764 года. Можна зрабіць вывад, што ў ранейшы перыяд узрост суддзяў нарматыўна не рэгламентаваўся.

Такім чынам, выбранымі маглі быць толькі ўраджэнцы Вялікага Княства Літоўскага, шляхціцы, землеўладальнікі, дабрачынныя, хрысціянскай веры, якія ведалі права, умелі пісаць, не займалі іншых духоўных, дзяржаўных і судовых пасад. У сувязі з тым, што стварэнне земскіх судоў не адбывалася ў адзін момант, да 1566 г. мелі месца пэўныя складанасці з працэсам выбрання суддзяў — часам парушалася працэдура, не ўсюды былі арганізаваны соймікі і г.д. [11, с. 504–507; 2, с. 697]. Але паступова элекцыйны працэс стабілізуецца.

Кожны новаабраны член суда павінен быў на першай судовай сесіі («роках земскіх») прынесці прысягу. Трэба адзначыць, што ў той перыяд прысягалі шматлікія службоўцы дзяржавы. Напрыклад, толькі ў восьмай кнізе публічных спраў Літоўскай метрыкі знаходзіцца 36 тэкстаў прысяг [12]. Аднак прысяга члена земскага суда была першай, якая дакладна вызначалася законам (упершыню — Статутам 1566 г., затым Статутам 1588 г.), была абавязковай і прыносілася суддзямі публічна.

Суддзя і падсудак прысягалі па аднолькавай формуле. Па Трэцім статуце суддзі абавязваліся вырашаць усе справы справядліва і адпаведна закону, «не водлуг ведомости своей», пры гэтым судзіць «ничого же прикладаючи и не выймуючы, не фолькгуючи высоким и подлым станом, на достойностях и врядах седячих, на богатого и на вбогого, на приятеля кровного заховалого, а ни на неприятеля, не з вазни, не с приязни, не з боязни, не за посулы и дары, ани сподеваючися потом даров и якого нагороженья, и не радячи стороне, ане боячися казни, помсты и погрозок, але самого Бога и его святую справедливость и право посполитое, и сумненье свое перед очима маючи … » [9, р. IV, арт. 1]. Напрыканцы прысягі гаварылася, што калі суддзя будзе судзіць несправядліва, то – «Боже мя убей» [9, р. IV, арт. 1].

Пісар, як член земскага суда, у сувязі са спецыфікай сваіх абавязкаў ва ўласнай прысязе абяцаў быць акуратным і сумленным у судовых запісах: «...сказанья судовные вписывати и пильновати и догледати, абы водле сее присяги моее справедливе были вписаны» [9, р. IV, арт. 1]. Ён кляўся «записывати и радити судьи и подсудку … справедливе водле бога и того права писаного и водлуг мовенья и споров сторон ничого не прикладаючи и не уймуючи» і запісваць усё ў кнігі судовыя правільна і дакладна, прычым «по руску, литерами и словы рускими», г. зн. на тагачаснай беларускай мове. Безумоўна, што асноўным патрабаваннем да пісара з'яўлялася яго пісьменнасць [9, р. IV, арт. 1; 13, с. 4]. Ён мог мець падпіска, часам і некалькіх, аднак адказваў перад павятовай шляхтай за правільнасць запісаў толькі асабіста [9, р. IV, арт. 4].

М.М. Навакоўскі адзначае, што пісар меў выключна дарадчы голас пры вынясенні рашэнняў [10, с. 21]. Але з гэтым нельга пагадзіцца, як і з тым, што ён уносіў свой голас толькі тады, калі меркаванні суддзяў былі супрацьлеглымі. Пісар быў паўнапраўным членам суда, аб чым сведчыць той факт, што ў перыяд зараджэння земскіх судоў сустракаюцца выпадкі, калі ён без суддзяў разглядаў і запісваў справы. Матэрыяльна суддзі былі добра забяспечанымі, што відаць з тых дакументаў, якія былі ўпісаны ў земскія кнігі [5, с. 9]. Праца іх узнагароджвалася пэўным прыбыткам ад кожнай разгледжанай справы або запісанага ў кнігі дакумента, аб чым гаворыць і сам закон [9, р. IV, арт. 5, 6].

Акрамя суддзі, падсудка і пісара, актыўную ролю на пасяджэннях суда адыгрывае возны. Пасада вознага не была ўведзена пры земскім суддзе спецыяльна; возныя былі службовымі асобамі павета, яны належалі ўсім судам павета. Утвораны яны былі для таго, каб «въ кожъдомъ праве на врядехъ … земъскомъ, кгродъскомъ, подъкоморскомъ и комисаръскомъ, завжды порядокъ и справа обычайне шла» [9, р. IV, арт. 8]. Колькасць іх не вызначана дакладна законам: іх павінна быць «так много яко бы водлугъ широкости повету потреба указывала» [9, р. IV, арт. 8]. Зацвярджае вознага ваявода, але выбірае кандыдата ў вознага вряд земскі і шляхта павета. Пасля зацвярджэння свайго ваяводаю возны прыносіць прысягу на выконванне сваёй пасады. Акрамя радавога вознага, трэці статут уводзіць аднаго вознага «надъ иншые», такога, «которого латиньскимъ езыкомъ зовуть генералъ» [9, р. IV, арт. 104]. Такі генерал павінен быць у кожным павеце. Прызначае яго гаспадар «за обраньемъ» ваявод, стараст судовых і шляхты павета. Абавязкі генерала аднолькавыя з абавязкамі простых возных, і толькі ён займае першае месца без пэўных праў начальніка над падначаленымі. Засведчанне перад судом бачанага і чутага ў справах падсудных асоб і выконванне прыгавора суда – абавязкі возных. Да гэтага далучаецца яшчэ іх прысутнасць на пасяджэннях суда ў якасці вяшчальнікаў, судзебных прыставаў і часткова паліцэйскіх служачых, якія назіраюць за добрапрыстойнасцю ў часы судовай сесіі. У земскіх кнігах возныя фігуруюць ці як «приданные з ураду» для якой-небудзь патрэбы прыватных асоб, ці як асобы, якія дзейнічаюць без даручэння вряда. Возныя таксама прысутнічаюць у якасці сведак пры грамадзянскіх угодах, куплях, продажах, падзелах. Возны не толькі прысутнічае пры той справе, для разгляду якой яго ўзялі, не толькі аглядвае тое, што патрабуе яго сведчанне, ён дае свой ліст, у якім піша, што прадстаўляе сабой гэтая справа, што ён даведаўся аб ёй, і замацоўвае яго подпісам і пячаткаю, а таксама подпісамі і пячаткамі бакоў.

Недатыкальнасць земскага суда забяспечана законам, і той, хто асмеліцца нанесці яго членам удар ці рану, «не паважаючи местъца зверхности господарское», судзіцца самім каралём на сейме і караецца стратаю гонару і смерцю [9, р. IV, арт. 95]. Але і суд не павінен забываць вышыні свайго становішча і не парушаць яе супраціўнымі дзеяннямі. Калі хто-небудзь з враднікаў судовых, «седячы на суде кого словы неучстивыми соромотилъ», ён караецца шасцідзённым арыштам. Калі ж ён «кгвалтъ местъцу господарскому и суду учинилъ» тым, што параніў каго-небудзь на судзе, то караецца смерцю [9, р. IV, арт. 63].

Закон патрабаваў ад суддзяў, каб яны асабіста адпраўлялі судовыя абавязкі. Аднак суддзі маглі быць абраны дэпутатамі на сойм або захварэць і інш. У такіх выпадках яны абавязваліся апавясціць сваіх калег і шляхту, назваўшы прычыну сваёй адсутнасці. Апошнія выбіралі ў такім

выпадку намесніка на судовую сесію. Калі ж шляхта не згаджалася на тую ці іншую кандыдатуру, то два суддзі без чыёй-небудзь згоды выбіралі сабе таварыша і «засаджвалі» ім месца адсутнага суддзі. Зразумела, што гэтая асоба павінна была адпавядаць агульным патрабаванням.

Пасады суддзі займалі пажыццёва або да прызначэння на іншую працу. У выпадку няздольнасці быць суддзёй і выконваць адпаведныя абавязкі яны самі складалі свае паўнамоцтвы. Калі паміраў хто-небудзь з членаў суда, «врядники живо позосталые» павінны былі адразу апавясціць аб гэтым вялікага князя лістом [9, р. IV, арт. 1]. Калі вялікі князь у той час не знаходзіцца ў Літве, то патрэбна паведаміць ваяводу, а ў зямлі жамойцкай старасту жамойцкага, які замяняў сабою ваяводу ў гэтай зямлі; у выпадку адсутнасці іх са свайго павета–кашталяна. Пры атрыманні паведамлення вялікі князь «без жадное проволоки» пасылае ў павет свой ліст гродскаму вряду для апублікавання запрашэння ўсім прадстаўнікам шляхты павета «отъ вышъшого до низшого стану» з'ехацца для выбару новага земскага ўрадніка ў замак ці двор каралеўскі, у залежнасці ад таго, замак ці двор павятовы з'яўляецца цэнтрам павета [9, р. IV, арт. 1]. У адсутнасць караля з княства такія лісты дасылае ваявода, а ў яго адсутнасць – кашталян. Ліст гэты павінны быць «обволанъ и обголошонъ» у павеце такім чынам, як і лісты сеймавыя, калі вряд гродскі рассылае яго праз возных павятовых сенатарам, князям, панам враднікам павятовым – наогул усім тым, каму дастаўляюцца на дом усялякія лісты, накіраваныя ў павет з каралеўскай канцылярыі, для ўсіх жа астатніх абывацеляў павета каралеўскі ліст чытаецца ў гарадах і мястэчках на таргах і пры касцёлах [9, р. IV, арт. 1].

Трэба адзначыць, што першапачаткова дзейнасць земскага суда не была абмежавана пэўнымі тэрмінамі. Справы разглядаліся і вырашаліся ва ўсякі час, калі ісцец і адказчык з'яўляліся ў суд, нават у нядзелю і святы. Аднак, згодна з Другім, а затым і Трэцім статутамі, справы ў земскім суддзе разглядаліся пасесійна, а сесіі, якія называліся «роки земския» (хаця часам і на лацінскі манер кадэнцыямі), збіраліся тры разы на год у замку або якім-небудзь «господарском дворе» [9, р. IV, арт. 4]. Рокі былі трохкрольскія, траецкія і міхайлаўскія, якія называліся так па святу «свята костела римского», вакол якога яны «отсуживались». Трохкрольскія (свята трох каралёў – 6 студзеня) рокі адбываліся зімою, траецкія (Троіцын дзень) – у самым пачатку лета, міхайлаўскія (св. Міхала 29 верасня) – восенню, пачынаючыся па закону «на завтрее» свята.

Статут 1588 г. абавязваў мець у кожным павеце дзяржавы спецыяльны судовы двор з будынкам суда – «избу судовую». Там, дзе не было такой «избы», трэба было перад сесіяй адвесці «особный дом престронный, где на судех заседати» [9, р. IV, арт. 52].

Акрамя зацікаўленых асоб, на земскія рокі з'язджаліся «прыяцелі», а таксама іншая шляхта, якая не была непасрэдна звязана з разглядаемымі справамі. Яны часам называюцца «сапрысяжнікамі». Родзічы, суседзі і сябры абаранялі і аказвалі падтрымку ў судзе аднаму з бакоў шляхам сведчання яго невінаватасці, але зыходзілі не з ведання справы, а са станоўчых якасцей самой асобы.

Суддзі павінны былі з'явіцца ў двор судовы за тры дні да пачатку сесій. У выпадку няяўкі члена земскага суда прысутныя выбіралі яму намесніка. На гэтай падставе, а таксама зыходзячы з іншых фактаў, І.І. Лапа называў земскія рокі разнавіднасцю соймікаў [11, с. 501].
Суддзі складалі спіс судовых позваў у адпаведнасці з чарговасцю паступлення спраў, «адчынялі» судовыя кнігі, якія захоўваліся ў спецыяльных скрынях, як правіла, з трыма замкамі (прычым у

кожнага суддзі быў ключ ад уласнага замка), выдавалі «выпісы» з кніг. У гэтыя ж дні складаліся рэестры, па якіх вызначаўся парадак разгляду спраў. Існавала правіла: хто раней з бакой упісваў у рэестры спіс справы, таго справа раней разглядалася [5, с. 17].

Пасяджэнні суда праходзілі з ранку да позняга вечара – «от поранку до нешпорное годины», часам ужо і са свечкамі (напрыклад, Троіцкія рокі 1593 года ў Віцебску) [9, р. IV, арт. 46]. Колькасць спраў для разгляду закон не вызначаў. Сесія звычайна працягвалася каля трох тыдняў, прычым пасяджэнні праводзіліся штодня, за выключэннем вялікіх рэлігійных свят і нядзелі [5, с. 18]. Да кампетэнцыі земскага суда адносіліся галоўным чынам справы шляхты, якія падзяляліся ў асноўным на дзве катэгорыі: адны толькі запісваліся ў судовыя кнігі (па якіх сам факт судовай рэгістрацыі меў юрыдычную значнасць), другія патрабавалі непасрэднага разгляду па сутнасці. Як правіла, прававыя запісы ўяўляюць сабой паведамленні аб заявах на разгляд справы, скаргі прыватных асоб, сведчанні і дзеянні прадстаўнікоў судовага апарату. Структура загалоўкаў праватных запісаў уключала: 1) тэрмін «запіс»; 2) вызначэнне кніг, у якіх рабіўся запіс; 3) формулы «заявы», «скаргі» і інш. у родным склоне; 4) вызначэнне асобы, якая падавала скаргу, заяву і інш. у родным склоне; 5) прыназоўнік «аб»; 6) вызначэнне сутнасці заявы, скаргі і г. д. у месным склоне. Напрыклад, так быў афармлены запіс у слонімскія земскія кнігі заявы зямяніна з с. Радзівілавічы Паўла Хмеля аб крадзяжы дакументаў [14, с. 96].

Справы першай катэгорыі маглі быць як грамадзянскага, так і крымінальнага характару: завяшчальныя запісы (тэстаменты), дагаворы куплі-продажу, мены і інш., лісты застаўныя і пазыковыя, гранічныя, вяноўныя, дарчыя, перадачы апекі, дзельчыя, пастановы палюбоўнага суда, велікакняжацкія прывілеі, лісты аб «увязаньи» і перадачы маёнткаў, лісты возных, розныя «сознанья» возных, а таксама заявы аб злачынстве, «гвалте», шкодзе, крыўдзе і заявы, «запісаныя для памяці, каб затым пачаць іск» [5, с. 19]. У актавай кнізе Гродзенскага земскага суда часцей за ўсё сустракаюцца акты продажу, дарэння, запісы аб нерухомых маёмасцях, пазыковых абавязацельствах. У кнізе Драгічынскага земскага суда значная частка запісаў тычыцца абавязацельстваў, але ёсць і іншыя.

Земскі суд запісваў таксама скаргі на незаконныя рашэнні і дзеянні службовых асоб [15]. У яго кнігі заносіліся розныя дакументы, выдадзеныя прыватным асобам, якія па сваім стане мелі права звярнуцца ў гэты суд. Да іх адносіліся і велікакняжацкія прывілеі, заявы, акты, якія былі ўжо ўпісаны ў кнігі іншых судоў. Пры гэтым судовыя акты пераносіліся не толькі з гродскіх судоў, чаго патрабаваў закон, але і з іншых судоў дзяржавы.

Сам гаспадар мог у некаторых выпадках прыцягвацца да земскага суда і абавязаны прыняць яго пастанову праз свайго «умоцованого» [9, р. I, арт. 8]. Земскі суд вядзе таксама справы аб незаконным зборы прыватнымі асобамі мыта, ці аб «подвышеніи» збора, які законна належыць ім. Гэтаму ж суду падаюцца скаргі на невыкананне пастаноў прыяцельскага і копнага судоў у справах, якія па сваёй сутнасці належаць да вядзення «земства». Акрамя розных актаў, што датычацца зямель, якія ляжалі ў павеце, суд земскі ўпісвае ў свае кнігі і пагадненні, прадметам якіх з'яўляюцца дворышчы, агароды, дамы, што знаходзіліся ў горадзе, а таксама і «речи рухомыя», рухомая маёмасць.

Справы другой катэгорыі таксама маглі быць як крымінальнымі, так і грамадзянскімі,

прычым вельмі разнастайнымі. Перш за ўсё суд разглядаў справы аб маёнтках «праву посполитому и службе земской военной подлеглым», аб незаконных зборах прыватнымі асобамі мыта або аб «подвышении яго» [9, р. IV, арт. 42; р. I, арт. 14]. Акрамя таго, яму былі падсудны даволі шматлікія спрэчкі аб прыналежнасці да шляхецкага саслоўя [16, с. 22]. У сувязі з апошнімі некаторыя навукоўцы нават вылучаюць судовы разгляд як адзін са спосабаў атрымання шляхецтва [17, с. 13]. У земскі суд падаваліся таксама скаргі на невыкананне рашэнняў прыяцельскага і копнага судоў, якія па сваёй сутнасці належалі да кампетэнцыі «земства». На практыцы суд разглядаў і іншыя шматлікія справы, прычым не толькі шляхецкія.

Трэба падкрэсліць, што пытанне аб падсуднасці было на той час дастаткова складаным і разглядалася супярэчліва нават у заканадаўстве. Аднак за парушэнне правілаў аб падсуднасці, прыцягненне каго-небудзь да іску ў неналежным судовым органе вінаваты падлягаў арышту на 6 тыдняў і грашоваму штрафу. Сама справа ў такім выпадку накіроўвалася ў належны суд [10, с. 15].

Вышэй адзначалася, што кампетэнцыя земскага суда змянялася. Так, Гродзенскі земскі суд да 1564 г. разглядаў разнастайныя справы: гвалты, забойствы, невыкананне абавязкаў і нявыплата доўгу, знявагі словам і дзеяннем, пагрозы, раздзелы маёнткаў, запісваў тэстаменты і розныя грамадзянскія здзелкі, разглядаў справы аб збегу слуг або наймітаў і г. д. [5, с. 38]. Для агляду шкод, ран, межаў суд пасылаў возных, віжаў (часам замест іх высылаліся (або самі вызываліся) прыватныя асобы), а для выканання прыгавораў — дзецкіх [5, с. 38]. Пазней кампетэнцыя суда ўдакладняецца. Тым больш, што пачынаюць дзейнічаць новыя судовыя ўстановы. Некаторыя справы спалучаліся з тымі, якія разглядаліся іншымі судамі. Сам закон дазваляе ў пэўных выпадках скардзіцца і «да гроду», і «да земства» [9, р. IV, арт. 42].

Трэба ўзгадаць, што ў перыяд свайго станаўлення земскія суды разглядалі не толькі справы шляхты. Напрыклад, разам са шляхтай належалі земскаму суду віцебскія копныя мяшчане, роўна як і «особы стану духовного», якія валодалі маёнткамі і таму «светскому праву посполитому и службе земской военной подлеглыми» [9, р. III, арт. 33]. З актавых кніг Гродзенскага земскага суда за 1555, 1658 гг. бачна, што судзіліся дваране, баяры, сяляне, яўрэі, панцырныя слугі, путныя слугі, татары. Бывала, звярталіся ў суд і сяляне. Аднак з цягам часу земскія суды становяцца пераважна шляхецкімі саслоўнымі судамі.

І.І. Лапа адзначае, што ў актавых кнігах Віцебскага земскага суда за 1592 – 1598 гг. можна адрозніць тры разрады асоб, якія стаялі перад судом:

1) непасрэдна зацікаўленыя ў справе асобы;
2) іх павераныя або слугі;
3) возныя, якія з'яўляліся на суд у сувязі са сваім службовым абавязкам.

Аналіз актаў дазваляе назваць таксама шэраговых шляхціцаў і службовых асоб. Яны мяняліся з кожнай справай. Часцей за ўсё прысутнічалі менавіта мясцовыя дзяржаўныя службоўцы. Аднак І.І. Лапа падкрэслівае, што сярод «добрых людей», якія былі ў судзе, сустракаюцца розныя «вряднікі», дваране, простыя зямяне, баяры, войт, бурмістры, мяшчане, асобы духоўныя [5, с. 35].

Часам і жанчыны самастойна прадстаўлялі свае інтарэсы ў судзе. Увогуле судоваму працэсу на Беларусі са старажытных часоў было ўласціва так званае «натуральнае» (сямейнае) прадстаўніцтва: выступленне сына за маці, мужа за жонку і г.д. [18, с. 586]. Радавітая ж шляхта

імкнулася прысылаць на суд замест сябе службоўцаў або т. зв. «прыяцеляў».

Немалаважна адзначыць, што афіцыйнай мовай судаводства ў земскіх судах была беларуская [9, р. IV, арт. 1]. Аднак з цягам часу сустракаюцца і справы, у якіх ужываюцца польская або лацінская мова.

У выпадку сумненняў пры разглядзе спраў суддзі маглі звяртацца да вялікага князя «за навукай» [19]. Рашэнне па крымінальнай ці грамадзянскай справе (судовую «згоду») пісаў асабіста суддзя ці падсудак або з іх дазволу пісар. Пасля падпісання суддзёй і падсудкам рашэнне зачытвалася, каб суддзя пераканаўся ў правільнасці зробленага запісу, а потым ўносілася пісарам у адпаведную судовую кнігу як «дэкрэт» суда, чым і заканчвалася «учиненье справедливости» [9, р. IV, арт. 3]. Затым пачыналася «отправа речи сужонае». Фактычна суд не прыводзіў у выкананне сваё рашэнне. Як правіла, гэта рабіла сама «старана», якая выйграла справу. Земскі «вряд» мог толькі дапамагчы выкананню рашэння, напрыклад, прадастаўленнем вознага.

Выкананне прыгавору адносна турэмнага зняволення або смяротнай кары даручалася гродскаму суду, які меў для гэтых мэт турму («вежу земляную» і інш.) і ката. Трэба адзначыць, што такія прыгаворы даволі рэдкія для земскага суда, бо справы падобнага роду, як правіла, разглядаліся судом гродскім. Для земскага суда характэрны грашовыя штрафы, якія ў асноўным спаганяліся з маёмасці («маетнасці») падсуднага.

Па заканчэнні «рокаў земскіх» суддзі раз'язджаліся па хатах. Аднак пасля разгляду спраў павінна было прайсці не менш чым тры дні. У гэты тэрмін выдаваліся выпіскі з судовых кніг, запісваліся заявы на разгляд іншых спраў [9, р. IV, арт. 2]. Затым суддзі хавалі судовыя кнігі ў «скрыню моцную» за трыма замкамі, ключы ад якіх захоўваліся адпаведна ў суддзі, падсудка і пісара [9, р. IV, арт. 6, 13]. Скрыні, акрамя таго, што запіраліся на замкі, запячатваліся суддзямі ўласнымі пячаткамі і павінны былі належным чынам захоўвацца. Кнігі мінулай сесіі знаходзіліся ў пісара «яко врядника присяглого» [9, р. IV, арт.13].

Такім чынам, з'яўленне земскіх судоў указвае на пастаянную тэндэнцыю да аслаблення ўлады вялікага князя ў дзяржаве і ўзмацнення ролі шляхты.
Заснаванне ў Вялікім Княстве Літоўскім земскіх судоў стала цэнтральнай падзеяй і значным дасягненнем судовай рэформы. З'явіліся аддзеленыя ад выканаўчай улады суды і прафесійныя суддзі. Фарміраванне і функцыяніраванне судовай улады пачало грунтавацца на прынцыпах законнасці, выбарнасці і калегіяльнасці.

The aim of the work is to study the history of zemsky court in the Great Lithuanian Principality. The article deals with issues such as causes and predictors of a new-type courts, their competence, the principle of complete, their features. The author seeks to trace the history of zemsky court to review their changes and dynamics, to consider the legal registration and consolidation of a new type of court in the legislation. The main purpose is to determine the location of zemsky court in the new judicial system, show progressive of the new court, its role in strengthening the rights and position of the gentry.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Бельскі прывілей 1564 г. // Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (IX – пачатак XX стст.): курс лекцый / А. Ф. Вішнеўскі / Усход.- Еўрап. недзярж. ін-т бізнеса і права. – Мінск: Экан. тэхналогіі, 1996. – 204 с.
2. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и

внешнею жизнью государства / М. К. Любавский; Изд. Имп. о-ва истории и древностей Рос. при Москов. ун-те. – М., 1900. – 850, 232, LXXII с.
3. Любавский, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времена издания первого литовского статута / М. К. Любавский. М., 1934. – 248 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. – Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. – 253 с.
5. Лаппо, И. И. Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века / И.И. Лаппо. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1897. – 64 с.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар [і інш.]. – Мінск: Тэсей, 2003. – 250 с.
7. Шалькевіч, В.Ф. Пачатак вышэйшай юрыдычнай адукацыі ў Беларусі і Літве / В. Ф. Шалькевіч // Право и демократия: сб. науч. тр. – Вып. 9. – Минск, 1998. – С. 55 – 60.
8. Мелешко, В. И. Судебная система и правовое положение судей (по Статуту Великого княжества Литовского 1588 г.) / В. И. Мелешко // Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы навук. канф., прысв. 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права, Мінск, 26 сак. 1999 г. – Мінск, 1999. – С. 77.
9. Статут Вялікага Княства Літоўскага, 1588 / пер. на сучас. бел. мову А. С. Шагун. – Мінск: Беларусь, 2002. – 206 с.
10. Новаковский, М. М. Очерк судоустройства и гражданского процесса по бывшим Статуту и Конституциям / М. М. Новаковский. – СПб., 1863. – 171 с.
11. Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-Русский повет и его сеймик / И.И. Лаппо. – Юрьев, 1911. – 808с.
12. Литовская Метрика. 8 книга публичных дел (1566–1572). – Вильнюс, 1999. – 117 с.
13. Панізнік, С. Каб « ... лісты, выпісы і позвы пісаці» / С. Панізнік // Культура. – 1999. – № 4 – С. 4.
14. Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / Бел. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы (БелНДІДАС); аўт.-склад. А.І. Груша. – Мінск: БелНДІДАС, 2003. – 166 с.
15. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске и изданные под ред. Д. И. Довгялло. – Вып. 28. – Витебск, 1900. – № 43, 44, 49. – XVI, 356, 167, V с.
16. Документы Московскага архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1. – 596 с.
17. Уваров, И. Ю. Социально-правовое положение шляхты в Великом княжестве Литовском в XVI веке / И. Ю. Уваров // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава. – 2000. – № 3. – С. 13.
18. Владимирский-Буданов, М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – 524 с.
19. Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569–1571). – Вильнюс, 2001. – №43. – 155 с.

Навуковы кіраўнік – ***П.А.Лойка,*** кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94(474/476) ВКЛ“1602-1604” + 94(470+571) “1602-1604”

А. Л. Ягораў
(Мінск, БДУ)

СТАЎЛЕННЕ ЖЫХАРОЎ ВКЛ ДА ПЕРШАЙ ІЛЖЭДЗМІТРЫЯДЫ 1602-1606 гг.

Статья «Отношение жителей ВКЛ к первой Лжедмитриаде 1602–1606» посвящена рассмотрению взглядов жителей ВКЛ на появление в Речи Посполитой и поход на Москву Лжедмитрия I. Автор описывает действия Самозванца на территории Речи Посполитой. Большое значение уделяется анализу настроений магнатов Речи Посполитой в отношении первого Лжедмитрия, в частности роль Юрия Мнишка и Льва Сапеги в развитии самозванчества на территории восточной Европы. Автор также анализирует отношение солдат и шляхты ВКЛ к военным действиям против Московского царства.

Напярэдадні Смуты і Рэч Паспалітая, і Маскоўскае царства знаходзіліся ў стане крызісу. Сітуацыя ў гэтых дзяржавах у многім была падобная: заканчэнне старой дынастыі, недавер з боку многіх арыстакратаў да кіраўніка дзяржавы, спробы змяніць лідара краіны, цяжкі эканамічны стан. Усё гэта патрабавала рашучых крокаў, што маглі б падняць аўтарытэт улады. Напрыклад, невялікая пераможная вайна.

У 1604 годзе Барыс Гадуноў вёў перамовы з імперыяй Габсбургаў пра праект кааліцыі супраць Рэчы Паспалітай. Прадугледжвалася, што, акрамя Маскоўскага царства і імперыі Габсбургаў, да яе далучацца Малдова і Сяміграддзе. У выпадку поспеху дадзенай кааліцыі Максіміліян Габсбург каранаваўся б у Кракаве каралём польскім і ажаніўся б на Ксеніі Гадуновай, а Барыс Гадуноў забраў бы ў склад Маскоўскага царства Вялікае Княства Літоўскае [7, с. 232].

У Рэчы Паспалітай існавала неабходнасць апераджальнага ўдару, які павінен быў адцягнуць увагу маскоўскіх уладаў ад кааліцыі альбо прывесці на маскоўскі трон лаяльнага кіраўніка. Такім ударам для Рэчы Паспалітай стаў паход Ілжэдзмітрыя на Маскву.

На тэрыторыі Рэчы Паспалітай самазванец з'явіўся ў 1602 годзе. З 1602 па 1603 год ён пераходзіў з аднаго месца ў другое і нідзе не мог заручыцца падтрымкай. За гэты час ён паспеў пабываць у Кіеве, у князя Астрожскага, у арыянскай грамадзе ў Гошчы, дзе правёў даволі доўгі час. У мястэчку Брагін Ілжэдзмітрый сказаў князю Адаму Аляксандравічу Вішнявецкаму, што ён Дзмітрый Угліцкі, і ў выніку атрымаў падтрымку роду Вішнявецкіх. Немалаважную ролю ў гэтым адыграла тое, што Вішнявецкія мелі асабістыя рахункі з Барысам Гадуновым, які спаліў некалькі спрэчных гарадкоў, што Вішнявецкія лічылі сваімі. Вішнявецкі, асцерагаючыся сілавога захопу Ілжэдзмітрыя маскоўскім урадам, перавёз яго далей ад мяжы з Маскоўскай дзяржавай, у горад Вішнявец, што на Валыні.

7 кастрычніка 1603 года Адам Вішнявецкі паведаміў Яну Замойскаму пра з'яўленне «царэвіча Дзмітрыя». Даведаўшыся пра гэта, Замойскі параіў Вішнявецкаму паведаміць пра самазванца каралю.

1 лістапада 1603 года кароль загадаў князю Адаму прывесці самазванца ў Кракаў. Аднак Вішнявецкі не быў упэўнены ў станоўчым для яго зыходзе гэтай справы і пачаў сам рыхтавацца да

вайны з Маскоўскай дзяржавай. У студзені 1604 года пачало збірацца асабістае войска Вішнявецкага ў горадзе Лубны на рацэ Суле.

Падчас гэтай падрыхтоўкі ўзніклі супярэчнасці паміж Ілжэдзмітрыем і Адамам Вішнявецкім. Вішнявецкі зусім не збіраўся ісці паходам на Маскву, для гэтага ў яго не было дастатковых сілаў. Мэтай яго прыватнай вайны з'яўляўся захоп некалькіх гарадоў на памежжы, а затым заключэнне мірнай дамовы з царом Барысам.

Не выключана, што падчас перамоваў самазванец мог стаць разменнай манетай. Барыс адправіў пасольства да Вішнявецкіх і «предложил ему в потомственное владение несколько московских крепостей и городов, расположенных на рубеже, и, кроме того, большую сумму денег, если он выдаст ему вора» [11]. Ілжэдзмітрыя, канешне, такая сітуацыя не задавольвала, і ён знайшоў новых апекуноў – Мнішкаў.

Юрыя Мнішка, які таксама «увераваў» у сапраўднасць самазванца, убачыў магчымыя дывідэнты. Да таго ж самазванец закахаўся і захацеў ажаніцца з дачкой Юрыя Марынай Мнішак. Мнішак зразумеў, якія выгады яму прынясе самазванец, калі ён сядзе на маскоўскі трон і ажэніцца з Марынай. У лютым 1604 года кароль афіцыйна звярнуўся да сойма з пытаннем падтрымкі самазванца, на што атрымаў адмоўны адказ. Грамадства Рэчы Паспалітай у гэты час было далёкім ад адзінства. Кароль не меў усёй паўнаты ўлады і ў многім залежаў ад сойма і магнатаў. Перш за ўсё трэба было вызначыць сапраўднасць «Дзмітрыя Угліцкага».

Самазванца пачалі прызнаваць сапраўдным царэвічам спачатку слугі Мнішка, што пабывалі ў маскоўскім палоне. Слугі, канешне, казалі тое, чаго ад іх хацелі іх гаспадары: запэўнівалі перад усімі, што ведалі і бачылі царэвіча ў Маскоўскай дзяржаве, і кляліся, што гэта сапраўдны царэвіч. Іх не пыталіся, як і дзе яны маглі бачыць царэвіча; усе рабілі выгляд, што верылі ім. Таксама самазванца прызналі многія ўцекачы з Маскоўскай дзяржавы. У выпадку няўдачы яны нічога не гублялі, а ў выпадку поспеху будучай авантуры маглі атрымаць пасады і ўзнагароды. Пасля гэтага было вырашана весці самазванца ў Кракаў.

Пры двары Мнішкаў Ілжэдзмітрый зразумеў, што для большага поспеху яго авантуры яму патрэбна падтрымка каталіцкага касцёла. І таму яшчэ да прыезда ў Кракаў стаў пісаць лісты папскаму нунцыю Рангоні. Нунцый на яго ліст не адказаў, аднак паведаміў Папе пра самазванца і чакаў далейшага развіцця падзей.

5 сакавіка 1604 года самазванец прыехаў у Кракаў. Там ён сустрэўся з нунцыем, і той паведаміў Ілжэдзмітрыю, што кароль і польская нацыя будуць яму дапамагаць толькі тады, калі ён прыме каталіцтва і прызнае верхавенства Папы Рымскага [3, с. 73]. Ілжэдзмітрыю нічога не заставалася, як пагадзіцца з нунцыем. 15 сакавіка самазванец атрымаў аўдыенцыю ў караля ў прысутнасці чатырох сенатараў. 20 сакавіка зноў сустрэўся з нунцыем, а 31 сакавіка пачаліся яго перамовы з езуітамі. Цягам двух тыдняў ішлі гэтыя перамовы, і 15 красавіка Ілжэдзмітрый пагадзіўся перайсці ў каталіцкае веравызнанне. Пасля гэтай згоды 16 красавіка адбылася нарада езуітаў, на якой прысутнічаў Пётр Скарга. Вынікам гэтай нарады стала тое, што 17 красавіка самазванец прыйшоў да кіраўніка кракаўскай суполкі езуітаў Каспера Савіцкага ў суправаджэнні кракаўскага ваяводы Зебжыдоўскага і канчаткова адмовіўся ад праваслаўя.

24 красавіка нунцый у сваёй хатняй капліцы адслужыў літургію, падчас якой яго прычасціў і мірапамазаў. Пасля гэтага Ілжэдзмітрый перадаў нунцыю ліст да Папы Рымскага, дзе ён абяцаў, калі

«Господь Бог откроет мне путь в столицу, принадлежащую мне по наследственному праву», то ён пастараецца, каб «Господь Бог расширил славу свою в обращении заблудших душ и в воссоединении в свою церковь великих народов» [14].

Пасля гэтага самазванец меў сустрэчу з каралём, які не адважыўся з-за вялікага супраціву з боку некаторых магнатаў адкрыта дапамагаць самазванцу, аднак паслаў Ілжэдзмітрыю невялікую суму грошай і адпусціў у Самбар, даўшы дазвол сандамірскаму ваяводзе Юрыю Мнішку збіраць прыватнае войска для паходу ў Маскоўскае царства [9, с. 58].

Восенню 1604 года самазванец выступае ў паход на Маскву на чале невялікага прыватнага войска Юрыя Мнішка. Пасля шэрагу баёў Ілжэдзмітрый апынуўся ў складаным становішчы, аднак смерць у красавіку 1605 года Барыса Гадунова падкошвае маральны стан царскага войска, і яно пераходзіць на бок самазванца, які ўзыходзіць на маскоўскі трон.

Як відаць, авантура пачалася паспяхова – самазванца сустракалі з хлебам і соллю, віталі яго як сапраўднага цара. Аднак паўстае пытанне: «Хто падтрымліваў самазванца у ВКЛ?» Непасрэднымі выканаўцамі былі Юрый Мнішак, Адам Вішнявецкі і Каспер Савіцкі. Але яны самі не маглі здзейсніць такі праект без падтрымкі кагосьці з кіраўніцтва краіны.

Праціўнікамі самазванца былі канцлер каронны Ян Замойскі, гетман каронны Станіслаў Жалкеўскі, гетман ВКЛ Ян Хадкевіч, князь Канстанцін Астрожскі і шэраг іншых магнатаў. Іх пазіцыю даволі лёгка зразумець і патлумачыць: Рэч Паспалітая вядзе вайну са Швецыяй, на поўдні актывізаваліся туркі, а татары патрабуюць «памінкі», і гэта ўсё адбываецца на фоне пустой казны і моцнага незадавальнення каралём.

У той час за самазванца выступаюць Мнішкі і Вішнявецкія, якія хацелі паправіць свае фінансавыя справы з дапамогай маскоўскай казны, Кардынал Бернард Мацяеўскі і езуіты, якія хацелі распаўсюдзіць уладу Папы Рымскага і на Маскоўскія землі, Жыгімонт III Ваза, які хацеў з дапамогай самазванца вярнуць сабе Швецыю. Ён 23 сакавіка звярнуўся да Замойскага з лістом, дзе пісаў пра карысць, што атрымае Рэч Паспалітая ад самазванца: маскоўскі цар, пасаджаны на трон палякамі, быў бы верным слугою Рэчы Паспалітай: тады Турцыя не адважылася непакоіць межы Польшчы; аб'яднанымі сіламі можна будзе супакоіць Крым, утрымаць Лівонію і дабіцца ад Швецыі саступак; цесная сувязь дзвюх дзяржаў прыцягнула б гандаль; і, нарэшце, Рэч Паспалітая пазбавілася б праблемы вялікай колькасці жаўнераў, што рабуюць маёнткі [3, с. 73].

Цікавай з'яўляецца пазіцыя Льва Сапегі. Падчас з'яўлення самазванца канцлер ВКЛ заявіў, што Ілжэдзмітрый вельмі падобны на памерлага цара Фёдара, і пасля абяцаў прыслаць для «царэвіча» 2000 вершнікаў. Перад тым, як паказаць самазванца каралю, было праведзена «апазнанне» Ілжэдзмітрыя. На службе ў Льва Сапегі на працягу двух год знаходзіўся маскоўскі ўцякач халоп Пятроўскі. Канцлер абвясціў, што яго слуга добра ведаў царэвіча Дзмітрыя па Угліччу. Пятроўскага тэрмінова прывезлі да Вішнявецкага ў Жалажніцы, дзе знаходзіўся самазванец. Па словах мазырскага харунжыя Іосіфа Будзілы, Пятроўскі адразу прызнаў Ілжэдзмітрыя за сапраўднага цара, паказаўшы на «знаки, что были на челе царевича» [10]. На самай справе сустрэча ў Жалажніцах амаль не скончылася скандалам. Пятроўскі, убачыўшы самазванца, не знайшоў што сказаць, і Ілжэдзмітрый, выратоўваючы сітуацыю, заявіў, што пазнае свайго былога слугу, і ўпэўнена стаў з ім размаўляць. Пасля чаго халоп адразу «прызнаў» самазванца.

Пазней, восенню 1604 года, калі самазванец выступаў са сваім войскам у межы Маскоўскага царства, ён не атрымаў абяцаныя 2000 вершнікаў ад канцлера ВКЛ [8, с. 84].

Падчас сойма 1605 года ўсе паслы выказваліся адносна Ілжэдзмітрыя адмоўна і патрабавалі пакарання тых асоб, якія мелі дачыненне да гэтай авантуры. Такія заявы адбываліся ў перыяд, калі ніхто не быў упэўнены ў станоўчым зыходзе авантуры і кожны хацеў адмежавацца сябе ад магчымага правалу. Аднак літаральна праз паўгады сітуацыя карэнным чынам змянілася. Леў Сапега, які на сейме 1605 года «...о московских делах ... говорил много и, между прочим, сказал, что писал к Сендомирскому воеводе, чтобы возвратился назад» [13]. Аднак у лістападзе таго ж года на вянчанні пасла Ілжэдзмітрыя з Марынай Мнішак Леў Сапега «от имени воеводы отвечал прекрасною речью». Наўрад ці ён там узгадваў, што раіў Юрыю Мнішку пакінуць Ілжэдзмітрыя. Таксама Леў Сапега сказаў, «что радуется счастливому вступлению на престол великого князя Московского и обещал показывать со своей стороны расположенность к нему». Аднак такая карэнная змена адбылася не толькі з ім. На вяселлі прысутнічалі каралеўская сям'я, «епископы Куявский и Перемышльский, воеводы — Лепчицкий и Серадский, кастелян Гнезненский, канцлер Великого княжества Литовского, кастелян Варшавский, Вышегродский, Малогосский и другие сенаторы» [13].

Такім чынам, пазіцыю Льва Сапегі зімой 1605 года можна назваць вымушанай. Ён павінен быў, па-першае, адмежавацца ад вельмі верагоднага правалу авантуры, а па-другое, існуе меркаванне, што канцлеру не спадабалася вялікая роля Юрыя Мнішка пры асобе самазванца [6, с. 55]. Існуе меркаванне, што менавіта Леў Сапега стаяў за Ілжэдзмітрыем і быў «хросным бацькам смуты». Такая трактоўка наўрад ці адпавядае рэчаіснасці. Леў Сапега мог быць адным з апекуноў самазванца, аднак не яго «аўтарам». Разгледзім асноўныя моманты «за» і «супраць».

Асноўным довадам «супраць» з'яўляюцца выказванні Льва Сапегі падчас сойма 1605 года, калі Ілжэдзмітрый быў на мяжы паразы, і прамовы другога дзесяцігоддзя XVII ст., калі Рэч Паспалітая прыступіла да непасрэднай інтэрвенцыі ў Маскоўскую дзяржаву. Аднак вышэй было паказана, як мяняліся выказванні Льва Сапегі адносна Ілжэдзмітрыя ў залежнасці ад палітычнай сітуацыі. Так што прымаць гэты довад як асноўны нельга.

Довадаў «за» нашмат больш.

Па-першае, Леў Сапега імкнуўся аб'яднаць Карону Польскую, Вялікае Княства Літоўскае і Маскоўскае царства пад адным кіраўніком. Дзеля гэтага ён вёў перамовы пра ўзвядзенне на трон Рэчы Паспалітай Фёдара Іванавіча, ездзіў з пасольствам у Маскву ў 1600 годзе. Пасля правалу дыпламатычных сродкаў было лагічным паспрабаваць іншыя. І самазванец быў добрым прэтэндэнтам на ролю прыступкі на шляху аб'яднання краін.

Па-другое, Леў Сапега як ніхто ў Рэчы Паспалітай разбіраўся ў маскоўскіх справах. Ён два разы бываў у Маскве з пасольствамі, менавіта праз яго ішлі ўсе перамовы з пasламі Маскоўскай дзяржавы. Хто, як не Сапега, мог ведаць пра дынастычную сітуацыю ў Маскве?

Па-трэцяе, адным з першых, хто прызнаў Самазванца, быў слуга Льва Сапегі Пятроўскі. А праз некалькі год слуга Льва Сапегі яўрэй Якуб прызнаў сапраўдным царом «шклоўскага настаўніка» Ілжэдзмітрыя II і прывёз у РП «царскі ліст» да Жыгімонта III [8, с. 362]. Супадзенні малаверагодныя.

Па-чацвёртае, існавала патрэба ў разбурэнні планаў Маскоўскага царства і Імперыі Габсбургаў супраць Рэчы Паспалітай

Па-пятае, ні ў кога не выклікае сумнення зацікаўленасць езуітаў і Ватыкана ў станоўчым заканчэнні паходу Ілжэдзмітрыя. Таму падаецца цікавым факт узнагароджвання жонкі Льва Сапегі Залатой Ружай – вышэйшай узнагародай Ватыкана для жонак каралёў і іншых вышэйшых асоб дзяржавы [2, с. 259]. Наўрад ці Ватыкан узнагароджваў бы жонку канцлера за тое, што Леў Сапега ў 1600 годзе працягнуў дзеянне мірнай дамовы паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскім царствам.

Па-шостае, 15 студзеня 1609 года Леў Сапега на Варшаўскім сойме першым выказаўся за неадкладны пачатак вайны з Маскоўскім царствам, нягледзячы на мірную дамову, што падпісаў сам жа некалькі год таму [6, с. 56].

Леў Сапега, калі і не граў першую скрыпку сярод арганізатараў Смуты, то знаходзіўся ў шэрагу людзей, што моцна паўплывалі на яе развіццё. Такім чынам, сярод магнатэрыі ВКЛ знаходзіліся і прыхільнікі авантуры Ілжэдзмітрыя, і яе ворагі.

У той жа час большасць соймікаў ВКЛ выступіла супраць падтрымкі самазванца і патрабавала пакараць тых, хто знаходзіцца на яго баку. Гэтая пазіцыя тлумачыцца боязню распачаць новую вайну з Маскоўскім царствам і нежаданнем паўтарэння жахаў Лівонскай вайны [7, с. 233].1

Вайскоўцы з ВКЛ таксама масава не падтрымлівалі самазванца. Вызначыць этнічны склад войска Ілжэдзмітрыя І, з якім ён выступіў супраць Барыса Гадунова, даволі складана. «Новы летапісец» піша, што самазванец з'явіўся на маскоўскіх землях «съ Литовскими людми и съ Черкассы» [4, с. 62]. Піскарэўскі летапісец таксама сцвярджае, што ён стаў моцным «литовскими и рускими людьми» [5, с. 215]. Баркулабаўскі летапіс сведчыць, што Ілжэдзмітрый, «собравши войско немалое люду низовского и козаков запорозких, также люду руского множество, с тым людом поехавши» [1, с. 31]. Падаецца больш верагодным, што войска складалася з выхадцаў з сучаснай тэрыторыі Украіны, а з тэрыторыі ВКЛ значных атрадаў не прыйшло, бо ў іншым выпадку аўтар Баркулабаўскага летапісу узгадаў бы людзей «Отселя з Литвы» [1, с. 33], як ён гэта зрабіў, апісваючы войска Другога Ілжэдзмітрыя. Узгадванні ж рускіх летапісаў пра людзей «литовских», хутчэй за ўсё, азначае агульную назву каталікаў з Рэчы Паспалітай. Сярод кіраўніцтва войска таксама не было выхадцаў з ВКЛ: галоўнакамандуючым быў Юрый Мнішак, Адам Жуліцкі і Адам Дваржэнка – палкоўнікамі, а Станіслаў Мнішак – кіраўніком гусарскай роты.

Таксама ў войску самазванца прысутнічалі данскія казакі і маскавіты. Адсутнасць значных атрадаў з ВКЛ тлумачыцца шэрагам прычын:

па-першае, у гэты час ваяры з ВКЛ былі заняты вайной у Прыбалтыцы, дзе вяліся актыўныя баявыя дзеянні супраць Шведскага каралеўства;

па-другое, у ваяроў ВКЛ не было такога багатага вопыту ўзвядзення на трон самазванцаў, які быў у запарожскіх казакаў і часткі польскай шляхты, што садзілі часам на малдаўскі трон розных гаспадароў. Таму ваяры з ВКЛ не былі ўпэўнены ў паспяховасці дадзенай авантуры, аднак ужо ў войску другога Ілжэдзмітрыя выхадцаў з ВКЛ было даволі шмат.

У 1605 годзе атрад шляхты з ВКЛ выехаў у Маскву да Ілжэдзмітрыя [12]. Самазванец іх ласкава прыняў, адарыў падарункамі і адправіў назад у ВКЛ.

Такім чынам, існавала падтрымка самазванца кіраўніцтвам ВКЛ і Рэчы Паспалітай, таксама Ілжэдзмітрыя падтрымлівала каталіцкае духавенства на чале з езуітамі. Простыя ж шляхціцы і ратнікі, за рэдкім выключэннем, яго не падтрымалі.

The article considers the views of the residents of the Grand Duchy of Lithuania on the creation of the Polish–Lithuanian Commonwealth and the march of False Dmitriy I to Moscow. The author depicts Impostor's deeds on the territory of the Polish–Lithuanian Commonwealth. A great emphasis in this article is given to the analysis of opinions of the Polish–Lithuanian Commonwealth's magnates about False Dmitriy I, particularly about the role of Yuriy Mnishek and Lev Sapega in the development of imposture in Eastern Europe. The author also studies the attitude of the Grand Duchy of Lithuania's soldiers and gentry towards military actions against the Tsardom of Moscow

Спіс крыніц і літаратуры

1. Баркулабовская летопись / под общ. ред. М. В. Довнар-Запольского. – Киев, 1908.
2. Винтер, Э. Папская дипломатия времен русской смуты / Э. Винтер // Тайна царевича Дмитрия / С.О. Прокофьев. – Москва: Evidentis, 2001. – 356 с.
3. Костомаров, Н.В. История Руси Великой: в 12 томах / составление, подготовка текста и коментарии С.Д. Олшевского. – Москва: ООО «Мир книги», 2004. – Т.7: Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. – 477 с.
4. Новый летописец // Полное собрание русских летописей / под общ. ред. С. Ф. Платонова. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 14. – 154 с.
5. Пискаревский летописец // Полное собрание русских летописей / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Москва: НАУКА, 1978. – Т. 34. – 304 с.
6. ПСРЛ. – Т. 34. – М., 1978. Піскарэўскі летапісец.
7. Саверчанка, І.В. Канцлер Вялікага Княства / І. В. Саверчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 61 с.
8. Сагановіч, Г. Смута і Беларусь / Г. Сагановіч // Нёман. – 1997. – № 6. – С. 226 – 246.
9. Скрынников, Р. Г. Три Лжедмитрия / Р. Г. Скрынников. – Москва: АСТ: Астрель, 2003. – 476 с.
10. Флоря, Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество / Б.Н. Флоря. – Москва: Индрик, 2005. – 415 с.
11. Будило Иосиф. Дневник событий, относящихся к смутному времени (1603 – 1613 гг.), известный нам именем истории ложного Димитрия / Иосиф Будило. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Budilo/text1.phtml?id=203. – Дата доступа: 02.11.2010.
12. Бусов, Конрад. Московская хроника / Конрад Бусов. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bussjv/text1.phtml?id=103. – Дата доступа: 02.11.2010.
13. Маскевич, Самуил. Дневник / Самуил Маскевич. – Режим доступа: http//www.vostlit.info/Texts/rus12/Maskevic/frametext1.htm. – Дата доступа: 02.11.2010.
14. Отрывки из дневника польского сейма 1605 г., относящихся к смутному времени. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVII/1600-1620/Sejm_1605/text.htm. – Дата доступа: 02.11.2010.
15. Письмо Первого Самозванца к Папе Клименту VIII. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVII/1600-1620/LzedmitrijI/brief_klementVII _28.04.1604.htm. – Дата доступа: 02.11.2010.

Навуковы кіраўнік – ***Ю. Л. Казакоў***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 355.098:27 – 726.3 (470+571)”1817/1831”

П. А. Некрашэвіч
(Мінск, БДУ)

СВЯТАРЫ АСОБНАГА ЛІТОЎСКАГА КОРПУСА

На протяжении более 14 лет, с 1817 по 1831 г., в состав армии Российской империи входил отдельный Литовский корпус. Он комплектовался уроженцами пяти западных губерний и Белостокской области. Отдельный Литовский корпус имел ряд особенностей, отличающих его от других формирований российской армии. Одной из них было присутствие в корпусе военных священников сразу трех христианских конфессий: православной, католической и униатской. Наличие священников нескольких конфессий было вызвано пестрой этноконфессиональной принадлежностью солдат и офицеров корпуса.

Адным з вынікаў напалеонаўскіх войнаў быў крах плана адраджэння Рэчы Паспалітай. Аднак імператар Аляксандр I з 1815 г. пачаў праводзіць ліберальную палітыку адносна «польскіх зямель» Расійскай імперыі. Было створана аўтаномнае Каралеўства Польскае, якое мела асабістую армію, канстытуцыю, фінансы. Грамадства беларуска-літоўскіх губерняў лічыла, што наступным крокам імператара павінна было стаць аб'яднанне Польскага каралеўства з паўночна-заходнімі губернямі. Як вядома, гэта не адбылося, але пэўныя крокі імператарам Аляксандрам I у гэтым кірунку былі зроблены.

1 ліпеня 1817 г. Аляксандр I падпісаў загад аб арганізацыі асобнага Літоўскага корпуса [1, с. 172]. Першапачаткова ён складаўся з 27-й (Брэсцкі, Беластоцкі, Літоўскі, Віленскі пяхотныя, 47-ы і 48-ы егерскія палкі) і 28-й (Валынскі, Мінскі, Падольскі, Жытомірскі пяхотныя, 29-ы і 50-ы егерскія палкі) пяхотных дывізій, а таксама 29-й артылерыйскай брыгады. Пазней у склад асобнага Літоўскага корпуса ўвайшлі Літоўская грэнадзёрская брыгада (Луцкі і Самагіцкі грэнадзёрскія палкі, Нясвіжскі карабінерны полк), Літоўская ўланская дывізія (Татарскі, Польскі, Літоўскі, Валынскі ўланскія палкі), 27-я артылерыйская брыгада (яна разам з былой 29-й брыгадай склала Літоўскую артылерыйскую дывізію), Літоўскі піянерны батальён, Літоўская фурштацкая брыгада, а таксама 5 гвардзейскіх палкоў (Лейб-гвардыі Валынскі і Літоўскі пяхотныя, Польскі грэнадзёрскі, Падольскі кірасірскі, Уланскі я. і.в. Цэсарэвіча, Гродзенскі гусарскі) [1, с. 172].
Рэкруты для корпуса набіраліся з ураджэнцаў пяці заходніх губерняў Расійскай імперыі: Валынскай, Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Падольскай, а таксама з Беластоцкай вобласці. Агульная колькасць корпуса дасягала 40 тысяч чалавек. Асобны Літоўскі корпус быў расквартараваны на тэрыторыі Валынскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў і Беластоцкай вобласці. Гвардзейскія палкі размяшчаліся ў Варшаве. Камандаваць асобным Літоўскім корпусам па ўказе цара даручалася галоўнакамандуючаму арміі Каралеўства Польскага вялікаму князю Канстанціну Паўлавічу [1, ст. 173].

Асобны Літоўскі корпус, у адрозненне ад войска Каралеўства Польскага, уваходзіў у склад расійскай арміі, а таму першапачаткова меў агульную з іншымі войскамі арганізацыйную структуру. У кожным палку расійскай арміі павінен быў быць святар. Зразумела, што святар гэты звычайна быў

праваслаўнага веравызнання. Спачатку так было і ў асобным Літоўскім корпусе. Напрыклад, аб гэтым сведчыць склад Мінскага пяхотнага палка за 1819 г. [2, с. 155].

Але паколькі корпус складаўся з рэкрутаў заходніх губерняў, у адрозненне ад іншых часцей расійскай арміі, у ім служыла вялікая колькасць прадстаўнікоў адразу трох хрысціянскіх канфесій: праваслаўнай, каталіцкай і ўніяцкай. Палкавы святар адказваў не толькі за павышэнне маральнага стану салдат, але і за непасрэднае выкананне хрысціянскіх абрадаў: вянчання, хрышчэння дзяцей. Існаванне ў палках корпуса пасады толькі праваслаўнага святара магло прывесці да сур'ёзных канфліктаў на рэлігійнай глебе. Таму найбольш правільным вырашэннем гэтага пытання бачылася прызначэнне ў асобны Літоўскі корпус святароў уніяцкай і каталіцкай канфесій.

3 красавіка 1820 г. выйшаў імператарскі загад, згодна з якім у склад войск асобнага Літоўскага корпуса ўводзіліся, у дадатак да праваслаўных, каталіцкія і ўніяцкія святары [3, с. 138]. Згодна з традыцыйнай сістэмай расійскай арміі, у склад, напрыклад, пяхотнай дывізіі з 6 палкоў уваходзіла 6 святароў. Кожны святар быў замацаваны за пэўным палком. Згодна з загадам ад 3 красавіка да кожнай пяхотнай дывізіі асобнага Літоўскага корпуса было прылічана па два праваслаўныя, два каталіцкія і два ўніяцкія святары. Святары былі замацаваны за ўсёй дывізіяй, але не былі прыпісаны да пэўных палкоў. Гэта тлумачыцца тым, што інакш патрэбна было б мець утрая больш святароў (па адным святару кожнай канфесіі на адзін полк). Святары ўсіх трох канфесій павінны былі пераязджаць ад аднаго палка да другога па меры неабходнасці і спраўляць богаслужэнні. Загад аб прызначэнні ўніяцкіх святароў у асобны Літоўскі корпус быў аддадзены ўніяцкім мітрапалітам 30 красавіка 1820 г. [4, с. 256].

Прысутнасць у расійскай арміі святароў неправаслаўнага веравызнання не была адметнай з'явай. Варта прыгадаць, напрыклад, мусульманскіх святароў калмыцкіх палкоў падчас вайны 1812 года. Аднак прысутнасць святароў адразу трох канфесій у адной вайсковай адзінцы – спецыфічны, нехарактэрны для расійскай арміі выпадак. Усё гэта рабіла асобны Літоўскі корпус «сапраўдным» нацыянальным вайсковым фарміраваннем.

Між тым, ужо ў другой палове 1820-х гг. рэчаіснасць унесла свае карэктывы ў дзейнасць святароў корпуса. 10 жніўня 1827 г. быў выдадзены загад, згодна з якім уніяцкім і каталіцкім святарам дазвалялася праводзіць рэлігійныя абрады сярод праваслаўных салдат Беластоцкага, Літоўскага, Віленскага пяхотных і 47-га егерскага палкоў. Прычынай такой пастановы была «адсутнасць праваслаўных святароў грэкарасійскіх у тых палках і ў асяродку, дзе яны размешчаны» [5, с. 191].

З праблемай адсутнасці праваслаўных святароў сутыкнуліся і афіцэры іншых падраздзяленняў асобнага Літоўскага корпуса. Так, для правядзення рэлігійных абрадаў сярод салдат, якія былі раскватараваны ў г. Слуцку, камандзір 1-й брыгады Літоўскай уланскай дывізіі генерал-маёр Забарынскі быў вымушаны звярнуцца да Слуцкага духоўнага праўлення, якое не мела ніякіх адносін да ваеннага духавенства [6, арк. 4]. Вышэйазначаныя факты могуць сведчыць аб тым, што салдат праваслаўнага веравызнання ў вышэйназваных палках асобнага Літоўскага корпуса было не так і шмат або аб дрэннай арганізацыі дзейнасці праваслаўнай царквы на тэрыторыі Гродзенскай і Мінскай губерняў. Трэба адзначыць, што нават святары трох канфесій не забяспечвалі ўсіх духоўных патрэб салдат асобнага Літоўскага корпуса. У склад корпуса ўваходзіў Татарскі ўланскі полк, значная частка якога была ўкамплектавана літоўскімі татарамі, прычым

пытанні, якія б закраналі інтарэсы хрысціян (напрыклад, магчымы шлюб паміж мусульманінам і праваслаўнай), вырашаліся не на карысць мусульман [7, арк. 3].

Паколькі стварэнне асобнага Літоўскага корпуса было прадыктавана палітычнымі мэтамі, таму і лёс гэтай вайсковай адзінкі быў непасрэдна звязаны з грамадска-палітычным жыццём Расійскай імперыі. У снежні 1825 г. на расійскі трон узышоў Мікалай І. Новы расійскі імператар не быў прыхільнікам ліберальнай палітыкі ў адносінах да заходніх губерняў.

У снежні 1825 г. у Літоўскім піянерным батальёне адбылося хваляванне. Выступленне было хутка задушана. Значную дапамогу ўладам у правядзенні следства над беларускімі дзекабрыстамі аказаў святар Шлісельбургскага ваеннага сабора М. Бараноўскі. Ён быў спецыяльна накіраваны ў асобны Літоўскі корпус для правядзення рэлігійнай прапаганды сярод бунтаўшчыкоў. Святар дапамог следчай камісіі ў пошуках лідараў таварыства «Ваенных сяброў», за што быў узнагароджаны залатым наперсным крыжам і ўзведзены ў сан пратаіерэя [8, с. 124].

Хваляванні снежня 1825 г. наглядна прадэманстравалі Мікалаю І, што асобны Літоўскі корпус з'яўляецца ненадзейнай вайсковай адзінкай. Таму расійскі імператар праводзіў шэраг мер, накіраваных на паступовую рэарганізацыю корпуса. Паводле меркаванняў даследчыкаў А.А. Карнілава [9, с. 115] і Ш. Ашкеназі [10, с. 107], ужо ў час рэкруцкага набору 1827 г. рэкруты Падольскай і Віленскай губерняў адсылаліся ў іншыя вайсковыя часткі і замяшчаліся ў асобным Літоўскім корпусе рэкрутамі з Пскоўскай і Цвярской губерняў. Дадзены загад значна змяняў канфесійны склад корпуса.

8 ліпеня 1829 г. обер-святаром асобнага Літоўскага корпуса быў прызначаны пратаіерэй І. Канашэвіч [11, с. 138]. Обер-святары выконвалі функцыі галоўных духоўных асоб у буйных вайсковых частках (арміі ці асобнага корпуса) [12, с. 42]. У асобным Літоўскім корпусе да 1829 г. з-за яго спецыфічнага этнаканфесійнага складу такой пасады ўвогуле не існавала. З'яўленне пасады обер-святара сведчыла аб ліквідацыі адной з галоўных асаблівасцяў корпуса – дзейнасці святароў адразу некалькіх канфесій.

У канцы 1820-х гг. ізноў былі ўзноўлены пасады палкавых святароў. Так, падчас паўстання 1830 – 1831 гг. святары Літоўскага пяхотнага (П. Лагоўскі), Падольскага пяхотнага (Ф. Пракаповіч) палкоў разам з пратаіерэем І. Канашэвічэм трапілі ў польскі палон [8, с. 114].

Такім чынам, ідэя аб адначасовай дзейнасці ў расійскай арміі святароў адразу некалькіх канфесій не была ўтапічнай. Асобны Літоўскі корпус камплектаваўся ўраджэнцамі заходніх губерняў – рэгіёну шматнацыянацыянальнага і шматканфесійнага, а таму і адносна талерантнага. Гэта дазваляла адначасова ў вайсковых частках корпуса карыстацца паслугамі праваслаўных, каталіцкіх і ўніяцкіх святароў. Галоўнай праблемай была не рэлігія, а палітыка. Праваслаўныя ваенныя святары заўсёды былі правадырамі палітыкі самадзяржаўя. Такога нельга было чакаць ад каталіцкіх і ўніяцкіх святароў. Таму яшчэ ў 1829 г., за два гады да ліквідацыі асобнага Літоўскага корпуса, спецыфічная структура шматканфесійнага ваеннага духавенства была скасавана.

Separate Lithuanian corps was a part of Russian army from 1817 till 1831. This corps consisted of soldiers and officers from western gyberniyas. One of the peculiarities of the separate Lithuanian corps was using of military chaplains of three Christian denominations: Christian orthodox, Greek Catholic and Catholic. This institute was liquidated in 1829 as a part of reorganization of the separate Lithuanian corps.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Швед, В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі / В. В. Швед. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 416 с.
2. Любавский, П. Приложение к краткому историческому очерку боевой деятельности 54-го пехотного Минского его королевского высочества князя болгарского Фердинанда полка за 100 лет его существования / П. Любавский. – Кишинев: Тип. П. Л. Галантера, 1907. – 161 с.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.: Собр. 1-е. Т. XXXVII: 1820 – 1821. – СПб.: Печатано в типографии II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. – 985 с.
4. Архіў уніяцкіх мітрапалітаў / рэдкал.: С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава. – Бел. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы, Полац. грэка-каталіцкая грамада. – Мінск: БелНДІДАС, Полацк: Сафія, 1999. – 383 с.
5. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Т. 1: Царствование государя императора Николая I / под ред. Ф. И. Виноградова. – СПб.: Тип. 1-й Петр. трудовой артели, 1915. – 938 с.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 757: Слуцкое духовное правление. – Воп. 1. – Спр. 299. 7 арк.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 136: Минская консистория. Воп. 1. – Спр. 8270. 5 арк.
8. Столетие Военного министерства. 1802 – 1902. – Т. XIII: Управление церквами и православным духовенством Военного ведомства. Кн. 1: Исторический очерк / сост.: А.А. Желобовский. – СПб.: Тип. Поставщиков Двора е.и.в. М. А. Вольф, 1902. – 130 с.
9. Корнилов, А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века: исторический очерк / А. А. Корнилов. – Петроград: Огни, 1915. – 93 с.
10. Аскенази, Ш. Царство Польское, 1815 – 1830 гг. / Ш. Аскенази. – М.: Книгоиздательство писателей в Москве, 1915. – 167 с.
11. Барсов, Т.В. Об управлении русским военным духовенством / Т. В. Барсов. – СПб.: Тип. Ф. Елеонского и К°, 1879. – 168 с.
12. Невзоров, Н. Исторический очерк управления духовенством Военного ведомства в России / Н. Невзоров. – СПб.: Тип. Ф. Г. Елеонской и А. И. Поповицкой, 1875. – 101 с.

Навуковы кіраўнік – ***А. М. Лукашэвіч***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94(476) 1921/1939

А.С. Горны
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

НЕАУНІЯ Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў АЦЭНКАХ БЕЛАРУСКІХ ПАЛІТЫКАЎ І ГРАМАДСКІХ ДЗЕЯЧОЎ

Возрождение униатства было одним из ярчайших явлений в религиозной жизни Западной Беларуси. Данное событие вызвало горячие дискуссии в самых разных слоях белорусского общества, в том числе и в политических кругах. Автор статьи обобщает и анализирует различные точки зрения и предложения, которые были высказаны представителями некоторых белорусских общественно-политических организаций относительно целей, методов и форм распространения унии в Западной Беларуси.

З пачатку 1920-х гг. у Заходняй Беларусі, якая ўваходзіла ў склад Польшчы, рабіліся спробы аднаўлення ўніяцкай царквы. Гэты працэс, які ў гістарычнай літаратуры атрымаў назву «неаўніяцкай акцыі» ці папросту «неауніі», набыў вялікі рэзананс у тагачасным грамадстве і стварыў падставы для розных дыскусій і спрэчак. І гэта нездарма, бо праз 85 гадоў заняпаду на беларускіх землях упершыню, побач з праваслаўнымі і каталіцкімі храмамі, пачалі з'яўляцца ўніяцкія прыходы, а ў свядомасці народа спрабавалі адрадзіць даўно забытыя рэлігійныя ўяўленні. Больш таго, адраджэнне уніі закранала інтарэсы амаль усіх пластоў грамадства – праваслаўных і каталіцкіх вернікаў, нацыянальнай інтэлігенцыі, духавенства і дзяржаўных чыноўнікаў, што ставіла гэтую праблему ў ранг агульнанацыянальнай. Таму ацэнкі неауніі беларускімі палітыкамі і грамадскімі дзеячамі, якія ў сваіх асобах у шмат чым выказвалі думкі і меркаванні цэлага народа, былі вельмі важнымі для яе будучага існавання і пашырэння.

Перад тым, як непасрэдна звярнуцца да аналізу поглядаў беларускай эліты на неаўніяцкую кампанію, заўважым, што яна мела ў заходнебеларускім рэгіёне сваю істотную адметнасць. Пасля таго, як праваслаўе тут пазбавілася статуса дзяржаўнага веравызнання і апынулася фактычна пад кантролем польскага ўрада, Апостальская сталіца вырашыла выкарыстаць гэтыя землі як своеасаблівы палігон для назапашвання неабходнага вопыту ў будучай місіянерскай працы ў Расіі і сярод расійскай эміграцыі. Таму адраджэнне уніі праходзіла ў Заходняй Беларусі не ў форме старога грэка-каталіцтва, якое існавала тут да 1839 г. і было арганічна звязана з мясцовымі традыцыямі і культурай, а ў выглядзе візантыйска-славянскага, ці ўсходняга, абрада. Гэты абрад поўнасцю адпавядаў усходняй праваслаўнай традыцыі, быў набліжаны да рускага менталітэту і «рускай ідэі», што не зусім суадносілася з тутэйшымі асаблівасцямі. Праект візантыйска-славянскага абрада быў распрацаваны альбо былым магілёўскім біскупам Э. Ропам [1, с. 124], альбо бельгійскім езуітам кс. Мішэлем д'Эрбіны [2, с. 432] (магчыма, пэўнага аўтара ўвогуле не было), аднак імпульсы да яго стварэння, верагодна, зыходзілі ад прадстаўнікоў расійскай эміграцыі і расійскага каталіцкага ці «кафолического» руху, якія ўжо даўно імкнуліся ўвасобіць мадэль Адзінай царквы праз уваходжанне праваслаўных у каталіцкае адзінства [3].

Чым жа новы ўсходні абрад адрозніваўся ад класічнага «берасцейскага» грэка-каталіцтва? Па-першае, ён поўнасцю падпарадкоўваўся мясцовай рыма-каталіцкай іерархіі, у нашым выпадку – польскай. На адной кананічнай тэрыторыі не павінна было існаваць дзвюх паралельных царкоўных уладаў, неабходна было кіравацца прынцыпам «адзін епіскап для двух абрадаў» [1, с. 124]. Паўсюдна пачынаў прапагандавацца «бірытуалізм», г.зн. раўнаважнае суіснаванне ў каталіцтве двух абрадаў – лацінскага і ўсходняга. Калі раней усходні абрад прызнаваўся абрадам праваслаўнай царквы і для яго атрымання каталіцтву неабходна было ўступаць у пагадненне з праваслаўнай іерархіяй, то цяпер каталіцкая царква магла прапанаваць гэты абрад праваслаўным непасрэдна ад сябе. Паводле апалагетаў каталіцтва, ён існаваў нароўні з лацінскім яшчэ да падзелу хрысціянства і быў плёнам працы святых Айцоў царквы, якія «думалі і жылі па-каталіцку». Творцамі славянскай формы абрада лічыліся першаасветнікі Кірыл і Мяфодзі, яны прызнаваліся людзьмі каталіцкага духа. Многія публіцысты падкрэслівалі вялікае значэнне ўсходняга абраду для гісторыі каталіцтва, адзначалі яго глыбокі сімвалізм і эстэтычную вартасць [4, с. 78]. Але ўсё ж такі трэба прызнаць – «бірытуалізм» выконваў не столькі экуменічныя і духоўныя функцыі, колькі прагматычныя разлікі

каталіцкага кіраўніцтва. Праваслаўным святарам і вернікам, якія кансерватыўна захоўвалі ўсходнюю традыцыю, на падсвядомым узроўні лягчэй было далучыцца да ўсходняга абраду, чым да незразумелага лацінства.

Яшчэ адной рысай візантыйска-славянскага абраду, як ужо адзначалася, была поўная знешняя адпаведнасць сінадальнаму рускаму праваслаўю. Падабенства прасочвалася амаль ва ўсім: ад выгляду і аддзення духавенства да абраднасці і дагматыкі. Новы абрад спрабаваў адпавядаць і светапогляду праваслаўных вернікаў, асабліва рускіх па нацыянальнасці. Ва ўсім падкрэслівалася «руская ідэя», як гэта рабілася ў праваслаўнай царкве да рэвалюцыі. Напрыклад, адзін са святароў Віленскай епархіі, які перайшоў ва унію, на сваіх службах часта абвяшчаў «многае лета» цару Мікалаю II і ўсяму дому Раманавых [5, с. 55]. Зразумела, што пры такіх падыходах пануючымі мовамі ў царкве павінны былі быць царкоўнаславянская і руская. Нават назва спецыяльнай камісіі – «Pro Russia», у кампетэнцыю якой уваходзіла неауніяцкая кампанія на «ўсходніх крэсах», адлюстроўвала арыенціры будучай працы.

Як бачна, праект Ватыкана было б лепей за ўсё рэалізоўваць не ў Заходняй Беларусі, а дзе-небудзь пад Масквой. Ён, у адрозненне ад грэка-каталіцтва ва ўкраінскай Галіччыне, не ўлічваў спецыфіку дзейнасці ў мясцовых умовах і меў няшмат супольнага з нацыянальным адраджэннем, якое выходзіла на першы план у грамадска-палітычным жыцці беларусаў і ўкраінцаў. У прынцыпе, толькі такая канцэпцыя новага абрада магла не выклікаць пярэчанняў польскіх уладаў, якія баяліся пашырэння на ўсходніх тэрыторыях грэка-каталіцызму з яго нацыянальнай скіраванасцю. Варшаўскія чыноўнікі нават перастрахаваліся: у канкардаце паміж Польшчай і Ватыканам 1925 г. асобным пунктам прапісвалася палажэнне, паводле якога грэка-каталіцтва мела права на існаванне толькі ў межах Галіччыны [6].

Новая з'ява ў рэлігійным жыцці Заходняй Беларусі адразу ж выклікала рэакцыю з боку розных беларускіх грамадскіх і палітычных груповак. Аднымі з першых звярнулі ўвагу на неаунію дзеячы хрысціянска-дэмакратычнага руху, якія былі згуртаваны вакол аб'яднання, а потым партыі Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя (БХД). З самага пачатку свайго існавання (з 1917 г.) гэтая палітычная сіла надавала значную ўвагу пошукам выйсця з галоўнай канфесійнай праблемы беларусаў – падзела на католікаў і праваслаўных. Гэтая праблема ў тыя часы ўскладнялася яшчэ і тым, што вернікаў гэтых канфесій імкнуліся перацягнуць да сябе альбо расійскі, альбо польскі культурныя асяродкі, перашкаджаючы такім чынам працэсам нацыянальнай кансалідацыі. Ужо ў першай праграме Беларускай Хрысціянска-Дэмакратычнай Злучнасці – правапрыемніцы БХД – ставілася «спецыяльная мэта: зблізіць усіх каталікоў і праваслаўных і аб'еднаць іх у аднэй веры з рознымі абрадамі» [7, с. 514]. На старонках друкаванага органа беларускай хадэцыі, газеты «Крыніцы», на працягу 1919 – 1921 гг. ідэя рэлігійнай уніі, упершыню пасля 1839 г., пачала абгрунтоўвацца і ўдакладняцца. Язэп Варонка, былы кіраўнік урада БНР, у адной са сваіх брашур нават крытычна заўважыў, што беларускія ксяндзы ў «Крыніцы» « … больш гавораць аб уніі, ніж аб бэзварунковым уводзе беларускай мовы ў касцеле» [8, с. 28]. У спецыяльна створанай дзеля гэтага рубрыцы «Куток аб Уніі» святары і публіцысты выказвалі аўтарскія меркаванні наконт сусветнай і рэгіянальнай уніі, цытавалі славутых філосафаў і багасловаў. А. Станкевіч, У. Талочка, Я. Германовіч і іншыя падкрэслівалі вялікае значэнне уніі для духоўнага аб'яднання беларусаў. Былыя навучэнцы Пецярбургскай каталіцкай акадэміі, яны годна ўспрынялі гістарычны вопыт развіцця ўніяцтва на

Беларусі і арганічна сумясцілі яго з пашыранымі ў той час ідэямі расійскага філосафа У. Салаўёва аб Сусветнай Царкве. Аналізуючы іх творы, можна вылучыць наступныя агульныя прынцыпы, згодна з якімі яны планавалі ажыццявіць адраджэнне ўніяцтва на Беларусі:

1. Унія як паразуменне паміж праваслаўем і каталіцтвам, умацуе беларускі народ духоўна, а праз пэўны час – і ўнутрана, і стане лепшай адпорай асіміляцыі з боку Польшчы [9, с. 22 – 24].
2. Унія была і павінна стаць выключна беларускай нацыянальнай рэлігіяй («каб як найбольш была незалежнай ад чужых варожых уплываў, каб як найбольш была зьядналая з народам і з патрэбамі душы ягонай, каб была ўрэшце ў пэўным значэньні больш-менш цэрквай сапраўды беларускага народу» Адам Станкевіч).
3. Унія перад усім павінна выконваць функцыі духоўнага аб'яднання беларускай нацыі, а не быць сродкам паланізацыі ці каталіцкага празелетызму [10].
4. Ажыццяўленне рэлігійнай уніі павінна адбывацца выключна на грунце беларускай мовы, палітыкі і культуры. Праводзіць унію па-за нацыянальнай ідэалогіяй немагчыма і нават шкодна («Унія, трэба зразумець назаўсёды, павінна быць згодна з беларускім народным і палітычным адраджэньнем» Адам Станкевіч [9, с. 25]).
5. Прыклад ва ўнійнай працы – грэка-каталіцтва ў Заходняй Украіне.
6. Унію трэба адраджаць «знізу», бо ў беларускага селяніна ў глыбіні душы захавалася памяць пра «старую мужыцкую веру» («Вось гэты люд просты і збудзіць Унію: ён або ніхто. Будзе яна вызнавам натуральным яго духа рэлігійнага – духа, каторы ў глыбіні сваёй не зламаўся прад згаршэньнем ... » Казімір Сваяк [11, с. 16]).
7. Паступовае набліжэнне да уніі праз развіццё беларусізацыі касцёла і царквы [10].

Як бачна, беларускія ксяндзы ў сваіх поглядах адносна уніі не паглыбляліся ў дагматыку і апалагетыку, што было іх пэўным недахопам. Калі б яны распрацоўвалі гэтыя рэлігійныя пытанні на даволі высокім багаслоўскім узроўні, магчыма, іх канцэпцыя уніі была б заўважана і ацэнена належным чынам у каталіцкіх духоўных цэнтрах і перад усім у Ватыкане. Але беларуская рэчаіснасць прымушала рабіць акцэнты менавіта на нацыянальны складальнік, на барацьбу з польскім і рускім уплывамі ў рэлігійным жыцці, і таму ўвесь час і ўсе сілы губляліся на пераадоленне гэтых праблемаў.

Між іншым, неабходна вылучыць тую талерантнасць, з якой сябры БХД падыходзілі да справы рэлігійнага аб'яднання. З'яўляючыся ў асноўным рыма-каталікамі, яны не чынілі закідаў у бок праваслаўя, як рабілі гэта некаторыя каталіцкія празеліты. Праваслаўныя вернікі не былі для іх «схізматыкамі» ці «заблукаўшымі авечкамі». Ксёндз Адам Станкевіч – прызнаны лідар БХД – напрыклад, вельмі горача абараняў праваслаўных з трыбуны польскага сойму. У сваіх гістарычных працах ён прызнаваў за праваслаўем дамінуючую ролю ў жыцці беларускага народа ў X – XVI стст. З павагай і разуменнем да гэтай канфесіі адносіўся і ксёндз В. Гадлеўскі. У 1921 г. на старонках «Крыніцы» ён палемізаваў з адным польскім публіцыстам, які вельмі непрыхільна ставіўся да праваслаўя. На рэпліку кшталту «праваслаўныя не маюць правільнага разумення Бога» Гадлеўскі грунтоўна адказваў, што навука праваслаўнай царквы аб Богу, за выняткам некаторых акалічнасцей,

ёсць такая ж самая, як і ў каталіцкім катэхізме, а пошукі новай розніцы толькі паглыбляюць прорву паміж абодвума вызнаннямі [12, с. 113]. Такія думкі вельмі часта былі аб'ектамі крытычных заўваг з боку каталіцкай іерархіі.

Зразумела, што ў будучым ідэі беларускіх хадэкаў аб нацыянальнай царкве, «незалежнай ад чужых варожых уплываў», аб мірным і паступовым аб'яднанні з улікам інтарэсаў усіх канфесій пойдуць уразрэз з планамі Ватыкана па распаўсюджванню «зверху» візантыйска-славянскага абраду. Аднак упершыню хадэкі сутыкнуцца з праблемамі «непаразумення» як раз не ў 1920-х гг., калі неаунія рабіла першыя крокі па Заходняй Беларусі, а ў 1919 г. У гэтым годзе мінскі біскуп Зыгмунт Лазінскі прапанаваў рэдакцыі «Крыніцы» пераехаць з Вільні ў Мінск з мэтай далейшага выдання газеты ў цесным кантакце з курыяй. Усе гэта матывавалася наданнем Мінску ў тыя часы ролі цэнтра беларускага нацыянальнага руху. Але праз некалькі дзён у прыватнай размове з біскупам ксёндз А. Станкевіч даведаўся аб сапраўдных планах духоўных уладаў. Аказаўшыся ў Мінску, «Крыніца» і група беларускіх ксяндзоў, якая гуртавалася вакол газеты, павінны былі адмовіцца ад нацыянальнай рыторыкі, прыняць праваслаўны характар і ў далейшым служыць ідэям царкоўна-касцёльнай уніі. Лазінскі так аргументаваў свае погляды: «Сярод каталіцкай люднасці «Крыніцы» няма чаго рабіць, бо каталікаў не трэба наварочваць на каталіцызм, а таксама не трэба… распаўсюджваць сярод іх беларускай нацыянальнай ідэі, бо прывыклі яны да польскасці…» [12, с. 112]. Пачуўшы такія «аргументы», Адам Станкевіч вырашыў пакінуць рэдакцыю ў Вільні.

З сярэдзіны 1920-х гг. беларускія хадэкі пачынаюць актыўна крытыкаваць неаўніяцкую акцыю. У 1925 г. у спецыяльным мемарандуме папскаму нунцыю Лауры, які быў прысвечаны нядаўна падпісанаму канкардату паміж Польшчай і Ватыканам, сябры БХД, акрамя іншага, выказалі пратэст супраць палітычных мэтаў уніяцкай кампаніі ў форме ўсходняга абраду і патрабавалі надаць гэтай кампаніі нацыянальны беларускі характар [13, с. 256]. На змену праўнійным артыкулам пачатку 1920-х гг. у рэдакцыю «Крыніцы» прыходзяць штораз больш крытычныя матэрыялы па гэтай праблеме. Скептычна ставіўся да неауніі і Адам Станкевіч. Ён быў незадаволены працай езуітаў па пашырэнню новага абрада (у 1924 г. пад Слонімам манахі гэтага ордэна адчынілі свой місіянерскі цэнтр), сцвярджаў, што да іх праваслаўны народ адносіцца з недаверам. У сваёй пазнейшай працы «Хрысціянства і беларускі народ» Станкевіч даволі слушна канстатаваў: вынікі ўнійнай працы ў Заходняй Беларусі былі зусім нязначныя, бо яна праходзіла не ў народным беларускім духу і не пад кантролем святароў-беларусаў [7, с. 387]. Такое фармальнае спалучэнне вернікаў розных канфесій, на думку ксяндза, прыводзіла да яшчэ большага раз'яднання і непаразумення. А. Станкевіч крытыкаваў нават беларускамоўны ўніяцкі месячнік «Да злучэння», якога «дзеля яго прымітывізму й убогасьці сароміліся нават самі уніяты…» [7, с. 387].

Дарэчы, моўнае пытанне ва ўсходнім абрадзе было значным пунктам крытыкі неауніі, пры тым не толькі з боку БХД. Розныя інструкцыі для місіянераў указвалі на неабходнасць выкарыстання нацыянальных моваў пры зносінах з вернікамі. У некаторых уніяцкіх прыходах такая практыка мела месца. Пры гэтым выкарыстанне той ці іншай мовы больш за ўсё залежала ад перакананняў самога святара – калі той быў, напрыклад, свядомым беларусам, то ён і карыстаўся беларускай мовай [2, с. 435]. Аднак, як ужо адзначалася вышэй, у пастырскай працы надавалася

перавага рускай мове, бо яна адпавядала канцэпцыі візантыйска-славянскага абрада, і, акрамя гэтага, яе ведала найбольшая колькасць першых місіянераў. Таксама на гэтай мове існавала вялізная літаратура; немалое значэнне мела перакананне, што яна зразумела большасці праваслаўным. Духавенства ўсходнеславянскага абраду, што паходзіла з праваслаўя, і так было вымушана карыстацца рускай мовай, паколькі, як правіла, іншай не ведала. Рэагуючы на крытыку ў свой адрас, уніяцкія святары часам заўважалі, што незалежна ад таго, на якой мове яны звярталіся б да вернікаў, гэта ўсё роўна заўсёды абуджала б супраціў ці то з боку польскіх уладаў, ці то з боку нацыянальнай інтэлігенцыі [14, с. 239].

Пазіцыі БХД па пытанню уніі адлюстроўвала і «Дэкларацыя ініцыятараў новай царкоўнай уніі ў Заходняй Беларусі», створаная ў красавіку 1929 г. Аўтары дэкларацыі падкрэслівалі, што ў беларусаў маюцца трывалыя сімпатыі да каталіцкага Захаду, аднак пры гэтым адмаўляліся ад канфесійнай аднабокасці і імкнуліся аб'яднаць у сваёй працы ўсіх жадаючых без розніцы веравызнання. Перад беларускім народам ставілася задача стварыць сапраўды народную унію ва ўмовах зліцця дзвюх культур – заходняй і ўсходняй. Народная унія зможа стаць дзейсным адпорам асіміляцыі з боку Польшчы і дапаможа беларусам у іх рэлігійна-нацыянальным адраджэнні [13, с. 257 – 258].

У 1930-х гг. праблемы канфесійнага аб'яднання зноў пачалі актыўна абмяркоўвацца ў друкаваным органе БХД – газеце «Беларуская крыніца». У адным з праграмных артыкулаў рэдакцыя газеты заклікала праваслаўных, католікаў і ўніятаў на сваіх старонках свабодна выказвацца наконт любых рэлігійных пытанняў, зразумела, не закранаючы ані дагматычнай, ані кананічнай вобласці [15, с. 1]. Пачалі з'яўляцца артыкулы як абаронцаў, так і праціўнікаў уніі. Напрыклад, аўтар артыкула «Неабходнасьць рэлігійнага злучэньня на Беларусі» сцвярджаў, што беларускі народ павінен быць аб'яднаны не толькі нацыянальнай свядомасцю, але і наднатуральным рэлігійным злучнікам, безумоўна, у выглядзе уніі. Яе існаванне магчыма толькі на беларускім грунце. Цікавы доказ, які аўтар прыводзіць у абарону апошняга тэзіса – унія ў краі развіваецца толькі там, дзе яна мае беларускі падмурак [16, с. 1]. Сапраўды, уніяцкія прыходы, у якіх служылі свядомыя беларускія святары, у адрозненне ад іншых, праіснавалі да пачатку Другой сусветнай вайны і нават падчас вайны час ад часу выконвалі свае функцыі.

Беларускія інтэлектуалы хрысціянска-дэмакратычнай арыентацыі працягвалі выказваць канкрэтныя прапановы па змяненню асноўных форм і метадаў неаўніяцкай акцыі. Па-першае, абураючыся дамінаваннем польскага духавенства ва ўніяцкай іерархіі, яны прапаноўвалі стварыць асобнае беларускае біскупства, залежнае непасрэдна ад Ватыкана. Прызначэнне ўкраінца Мікалая Чарнецкага на пасаду апостальскага візітатара ўсходняга абраду ў Польшчы не змяніла іх поглядаў адносна гэтага. Па-другое, унійнай работай сярод беларусаў павінна займацца выключна беларускае духавенства, якое «блізка да народу, знае народ і якому народ верыць» (нагадаем, што ў Заходняй Беларусі унію распаўсюджвалі не толькі рускія ці палякі, але нават галандцы, французы і інш.). Езуітам раілася спыніць сваю місіянерскую працу, бо яны на падсвядомым узроўні выклікалі недавер і страх у вясковай праваслаўнай інтэлігенцыі і сялянства, узгаданых пераважна на стэрэатыпах старой расійскай культуры. І нарэшце, па-трэцяе, камісію «Pro Russia» трэба адхіліць ад унійнай працы, а кіраўніцтва па распаўсюджванню уніі перадаць установе, якае мае чыста

рэлігійны характар, напрыклад, кангрэгацыі «Pro Ecclesia Orientali» (Для Усходняй Царквы) [17, с. 1]. Гэтыя палажэнні, выказаныя аўтарам пад псеўданімам «Вясковец», цалкам былі характэрны для поглядаў большасці сяброў Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Аднак дзеля справядлівасці трэба заўважыць, што некаторыя дзеячы беларускай хадэцыі, як, напрыклад, Дамінік Аніська, станоўча ўспрымалі каталіцтва «ўсходняга абраду» і прызнавалі яго вартасць не столькі з нацыянальнага, колькі з рэлігійнага пункту гледжання [18, с.13 – 14].

Наконт неауніі выказваліся і прадстаўнікі беларускіх праваслаўных палітычных і грамадскіх аб'яднанняў. Зразумела, што ва ўніяцтве (у любых формах) яны бачылі варожую для сябе з'яву. Але ацэнкі паходжання і сутнасці гэтай з'явы ў іх былі даволі розныя. Напрыклад, лідар Праваслаўнага Беларускага Дэмакратычнага Аб'яднання сенатар Вячаслаў Багдановіч называў неаунію новым сродкам, з дапамогай якога польскі ўрад плануе знішчыць праваслаўную царкву і адабраць царкоўную маёмасць [19, с. 1]. Гэтая заява сенатара выглядае даволі слушнай – сапраўды, асабліва на пачатковым этапе неауніяцкай кампаніі ўрад вельмі актыўна выкарыстоўваў новы абрад у барацьбе з праваслаўем. У некаторых мясцовасцях паводле рэвіндыкацыі праваслаўным не дазвалялі выкарыстоўваць пустуючы будынак храма, аднак калі з'яўляўся ўніяцкі святар, дзверы царквы адразу перад ім адчыняліся.

На старонках «Беларускай крыніцы» праваслаўныя таксама змаглі абгрунтаваць свае погляды па справах уніі. У адным з артыкулаў былі выказаны даволі аб'ектыўныя заўвагі праваслаўнага аб будучым лёсе ўніяцтва ў Заходняй Беларусі. Так, на думку аўтара артыкула, унія ў Польшчы будзе заўсёды залежаць ад польскага ўраду, як у свой час стала залежным ад яго і праваслаўе. «Калі гэтыя (польскія. – А.Г.) кругі патрафілі накінуць польшчыну ўжо часткова нават Праваслаўнай Царкве, – пісаў гэты дзеяч, – то трудна дапусьціць, каб унія была мацнейшай» [20, с. 1]. Залежнасць неауніі ад польскага рыма-каталіцкага духавенства таксама выклікала незадаволенасць аўтара перад усім з нацыянальнага пункту гледжання. Калі польскія біскупы адмоўна адносіліся да нацыянальнай эмансіпацыі беларускіх католікаў, то што тады будзе ў гэтым сэнсе з праваслаўнымі, прыняўшымі унію. Аўтар пытаў сваіх чытачоў: «Што цяпер унія дала беларусам? Ці па ўсіх унійных царквах ушанавана беларуская мова?» і сам жа адказваў на гэтыя пытанні – «Ні адно, ні другое». Спадзяванні на тое, што Ватыкан зможа абараніць уніятаў ад свавольства палякаў, таксама не вытрымлівалі крытыкі. Апостальская Сталіца, на думку аўтара, ніколі не дапамагала падняволеным народам у нацыянальным адраджэнні, не звяртае ўвагі яна і на барацьбу беларускіх католікаў з паланізацыяй касцёла. Таму праваслаўным беларусам трэба змагацца за свае нацыянальныя і рэлігійныя правы толькі ў межах праваслаўнай царквы. «Гэткай дарогай мы павінны ісьці ... » – сцвярджалася ў канцы артыкула [20, с. 1].

Цікавая і дыяметральна супрацьлеглая ацэнка неауніі была характэрна для прадстаўнікоў Цэнтральнага Беларускага Праваслаўнага Камітэта (ЦБПК), які быў утвораны ў 1930 г. Функцыянеры гэтай арганізацыі ў сваіх публікацыях у часопісе «Светач Беларусі» падкрэслівалі, што на унію не трэба звяртаць такой вялікай увагі. Уніяцтва, на іх думку, не нясе хрысціянскай маральнасці такой пагрозы, як рэлігійны індыферэнтызм, матэрыялізм ці дэкаданства, характэрныя для чалавечага светапогляду таго часу. Вось цытата з аднаго такога артыкула: «Вунія яшчэ ня так страшна пагражае нам, як бязверра, сэктанства, распуста духоўная і фізічная, п'янства, прафанацыя святасцяў, хцівасць і г.д... » [21, с. 7]. Праваслаўнаму духавенству трэба больш клапаціцца

праблемамі ўнутры самога праваслаўя, чым шукаць знешнія пагрозы, займацца маральным выхаваннем уласных святароў і паствы. Больш таго, ЦБПК нават прапаноўваў праваслаўным узяць нацыянальна скіраваных уніятаў у свае саюзнікі, каб разам змагацца з духоўным і нацыянальным занядбаннем у грамадстве [22, с. 6].

Партыі сацыялістычнай скіраванасці, у прыватнасці Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада, да праблемы адраджэння уніі адносіліся ў цэлым даволі абыякава, іх больш цікавілі сацыяльна-эканамічныя і палітычныя пытанні. Шмат хто з дзеячоў той жа БСРГ былі свядомымі матэрыялістамі і атэістамі. Хаця некаторыя з іх усё ж такі выказвалі сваё стаўленне да неауніі на старонках грамадаўскай прэсы. Так, у сатырычным часопісе «Маланка» за 25 снежня 1926 г. быў надрукаваны артыкул «Святочныя падарункі беларусам». Ніжэй была намалявана карыкатура – беларуская елка, на якую польскі Дзед Мароз у выглядзе Пілсудскага вешае падарункі: рабочым – беспрацоўе і голад, усім грамадзянам – падаткі, дзецям – адукацыю пры цьмянай свечцы, паслам – недатыкальнасць у кандалах, а святарам – царкоўную унію. Як бачна, у неауніі аўтар карыкатуры бачыў палітычны падтэкст. Унія, на яго думку, была ініцыявана палякамі (дакладней, непасрэдным кіраўніцтвам Польшчы) для дасягнення сваіх палітычных мэтаў. На іншай карыкатуры пад загалоўкам «Ласка з неба» быў намаляваны святар на каленях, які моліцца на мяшок з грашыма, што працягнуў яму польскі ўрад. А далей подпіс: «Быў я папом праваслаўным, дык ледзь ногі з галаду цягаў. Нічога парафіяне не давалі, а прыняў унію, дык і ласку з неба ўбачыў» [23, с. 109].

Як бачна, амаль усе беларускія палітычныя і грамадскія дзеячы, незалежна ад сваіх ідэалагічных перакананняў і светапогляду, аднолькава негатыўны ўспрымалі неаўніяцкую акцыю, якую Ватыкан праводзіў на заходнебеларускіх землях. Адныя былі незадаволены інтэрнацыянальным характарам неауніі і яе памяркоўнымі адносінамі да праблем нацыянальнага адраджэння, другія бачылі ў ёй асімілятарскія памкненні палякаў і карысныя інтарэсы польскага духавенства. Усе прапановы беларускай інтэлігенцыі, святароў і палітыкаў па наданню новаму абраду беларускага нацыянальнага духу, па стварэнні беларускай іерархіі і змяненню метадаў неаўніяцкай кампаніі былі праігнараваны Ватыканам і польскімі духоўнымі ўладамі, што прывяло да заняпаду неауніі напрыканцы 1930-х гг. Калі б духавенства рэалізавала ў жыцці ўсе гэтыя заўвагі, магчыма, гісторыя ўніяцтва на Беларусі ў XX ст. мела зусім іншы працяг.

The revival of Eastern-rite Catholicism was one of the brightest events in a religious life of Western Belarus. This event has aroused heated discussions in different layers of Belarusian society including political circles. The author of the article summarise and analyzes various points of view and offers which have been stated by representatives of some Belarusian political organisations concerning the purposes, methods and revival forms of the union in Western Belarus.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Кривонос, Феодор (иерей). Уния «восточного обряда»: начало и конец / иерей Феодор Кривонос // Труды Минской Духовной Академии. – 2003. – № 2. – С. 123 – 128.
2. Туронак, Ю. Спробы адраджэньня Ўніяцкай Царквы на Беларусі ў XX стагодзьдзі / Ю. Туронак // Мадэрная гісторыя Беларусі. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006 – С. 430 – 440.
3. Юдин, А. Униональное движение в России и русской эмиграции в 1917-24 гг. / А. Юдин // Логос: богословско-философский журнал. – 1993. – № 48. – С. 103 – 121.
4. Tabiński, Piotr ks. W obronie akcji unijnej / ks. Piotr Tabiński // Oriens. – 1936. – Zeszyt 3 (maj – czerwiec). – S. 77 – 81.

5. Свирид, А.Н. Миссионерская деятельность униатов на территории Западной Беларуси в 1924 – 1939 гг. / А.Н. Свирид // Берасцейскі хранограф: зб. навук. прац. Вып. 4. – Брэст: Выд-ва «Акадэмія», 2004. – С. 54 – 59.
6. Голованов, С. Очерк по истории Русского Католического Апостолата / С. Голованов. – Рэжым доступа: http://www.vselenskiy.narod.ru/Rusapos24.htm – Дата доступу: 02.11.2010.
7. Станкевіч, Адам. З Богам да Беларусі: збор твораў / Адам Станкевіч. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2008. – 1097 с.
8. Варонко, Язэп. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году: карот. агляд. Выданьне 2-е / Я.Варонко. – Мінск. : Бел. каап.-выд. т-ва «Адраджэнне», 1991. – 29 с.
9. Конан, У. Ксёндз Адам Станкевіч і каталіцкае адраджэнне ў Беларусі / Уладзімір Конан. – Мінск: «Про Хрысто», 2003. – 128 с.
10. Вашкевіч, А. Ксёндз Адам Станкевіч і ідэя рэлігійнай уніі / А. Вашкевіч. – Рэжым доступу: http://www.svetach.org/modules.php?name=Articles&file=view&articles_id=45 – Дата доступу: 02.11.2010.
11. Сваяк, Казімір. Унія на Беларусі / Казімір Сваяк // Унія. – 1995. – № 4. – С. 15 – 17.
12. Moroz, Małgorzata. Krynica. Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu / Małgorzata Moroz. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2001 – 230 s.
13. Фёдоров, И.О. Белорусская христианская демократия и униатская кампания Ватикана в Западной Белоруссии в межвоенные годы (20 – 30-е гг. XX в.) / И.О. Фёдоров // Грамадскія рухі і палітычныя партыі ў Беларусі (апошняя чвэрць XIX – пачатак XXI стст.): матэрыялы Рэсп. навук. канф., Гродна, 23-24 кастр. 2008 г. / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: І.І. Коўкель (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 251 – 258.
14. Мруз, Мацей. Каталіцызм на пагранiччы. Адносіны каталіцкай царквы да ўкраінскага і беларускага пытання ў Польшчы ў 1918 – 1925 гг. / Мацей Мруз; пер. з пол. мовы Я.Зеліньскага. – Мінск: Медысонт, 2009. – 304 с.
15. Рэлігійная палітыка БХД // Беларуская крыніца. – 1932. – 20 лістапада (№40). – С. 1.
16. Сурвіла, Г. Неабходнасьць рэлігійнага злучэньня на Беларусі / Г. Сурвіла // Беларуская крыніца. – 1931. – 15 кастрычніка (№ 32). – С.1 – 2.
17. Вясковец. Пункты ў справе рэлігійнай уніі / Вясковец // Беларуская крыніца. – 1931. – 29 кастрычніка (№ 34). – С. 1.
18. Aniśko, D. Da biełaruskaha narodu / D. Aniśko. – Wilnia: Wydańnie «Chryścijanskaj Dumki», 1935. – 40 s.
19. Багдановіч, В. Прамова ў Сэнаце 10.III. с.г. пры дыскусіі над бюджэтам Міністэрства Рэлігійных Вызнаньняў / В. Багдановіч // Сялянская ніва. – 1927. – 30 сакавіка (№ 30). – С. 1.
20. Праваслаўны дзеяч. Праваслаўе і унія / Праваслаўны дзеяч // Беларуская крыніца. – 1932. – 23 кастрычніка. – С. 1.
21. М. З кім змагацца? // Сьветач Беларусі. – 1931. – № 2. – С. 7 – 8.
22. У.Б. Справа ўнійная // Сьветач Беларусі. – 1931. – № 1. – С.5 – 6.
23. Палуян, У.А. Беларуская сялянска-рабочая грамада / У.А. Палуян – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 223 с.

Навуковы кіраўнік – ***Э. С. Ярмусік***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94(476)

П. А. Абламскі
(Брэст, БрДУ імя А. С. Пушкіна)

РЭГІЯНАЛІЗМ У НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПАЛІТЫЦЫ ІІ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ПАЛЕСКАГА ВАЯВОДСТВА)

В статье на примере Полесского воеводства рассматриваются региональные проекты ассимиляции славянских национальных меньшинств во ІІ Речи Посполитой. Автор акцентирует внимание на решающем значение эндецкой концепции национальной ассимиляции в выработке этих планов. Делается попытка выделить элементы регионализма и определить их особенности на Полесье.

На працягу ўсяго міжваеннага перыяду польскім урадам так і не была выпрацавана аднародная праграма нацыянальнай палітыкі. Нацыянальная палітыка ІІ Рэчы Паспалітай у асноўным ажыццяўлялася пад уплывам дзвюх канцэпцый, сфармуляваных вядучымі польскімі палітычнымі сіламі.

Першая канцэпцыя была распрацаваная польскім нацыянальна-дэмакратычным лагерам на чале з Р. Дмоўскім. Сутнасць яе выражаў лозунг «Польшча для палякаў». Яе прыхільнікі лічылі польскую культуру вышэйшай і цывілізаванай, пагардліва сцвярджалі аб непаўнавартаснасці нацыянальных культур украінцаў і беларусаў, перакананыя ў магчымасці іх поўнай асіміляцыі [1, s. 4]. Такім чынам, эндэкі імкнуліся да пераўтварэння міжваеннай Польшчы ў монаэтнічную дзяржаву шляхам паскоранай паланізацыі славянскіх нацыянальных меншасцяў.

Іншую канцэпцыю прапанавалі дзеячы рэжыма «санацыі» на чале з Ю. Пілсудскім. У адрозненне ад эндэкаў, пілсудчыкі не дэкларавалі планаў паланізацыі меншасцяў. Было вырашана пры захаванні нацыянальна-культурных правоў меншасцяў фармаваць у іх пачуццё свядомай прыналежнасці да польскай дзяржаўнасці. У гістарыяграфіі гэтыя планы атрымалі назву палітыкі дзяржаўнай асіміляцыі [2, s. 25; 3, c. 121].

Абедзве праграмы насілі дастаткова тэарэтычны характар. Эфектыўнасць іх практычнага ўвасаблення ў вялікай ступені залежала ад дзеянняў польскай адміністрацыі на месцах, якая не магла не ўлічваць рэгіянальнай спецыфікі.

Рэгіяналізм у нацыянальнай палітыцы трэба разглядаць з некалькіх аспектаў: 1) ажыццяўленне асобнай палітыкі да кожнай нацыянальнай меншасці; 2) прымяненне розных метадаў нацыянальнай палітыкі ў асобных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах; 3) вызначэнне ўплыву на характар нацыянальнай палітыкі цэлага шэрагу фактараў (развіццё міжнароднай сітуацыі, ступень лаяльнасці меншасці да дзяржавы, узровень нацыянальнай свядомасці, колькасць і сацыяльная структура насельніцтва і інш.) [3, c. 122].

Першыя крокі ў справе вырашэння нацыянальнага пытання на лакальным узроўні зрабіў урад У. Сікорскага (снежань 1922 – май 1923 гг.), які выступіў з ініцыятывай прыцягнуць ваяводскую адміністрацыю да даследаванняў і распрацовак у галіне нацыянальнай палітыкі [2, s. 32].

Адзін з такіх праектаў прадставіў 1 сакавіка 1923 г. палескі ваявода С. Даўнаровіч. Аб рэгіянальным характары гэтага праекта выразна сведчыць пазіцыя аўтара, які крытыкуе шаблоннае разуменне тэрыторыі г. зв. «паўночна-ўсходніх крэсаў» як нейкай цэласці. Замест гэтага ваявода вылучаў тры асобныя гісторыка-этнаграфічныя рэгёны – Віленшчыну, Валынь і Палессе, якія вельмі адрозніваюцца эканамічна, палітычна і этнічна [4, s. 435].

Менавіта Палессю адводзілася выключная роля ў будучай паланізацыі г. зв. «паўночна-ўсходніх крэсаў». Даўнаровіч прадбачваў, што на ўсходзе будуць набіраць моц два нацыяналізмы – беларускі і ўкраінскі, варожыя да польскай дзяржавы. «Палессе належыць выкарыстаць такім чынам, каб убіць польскі клін паміж беларускім рухам з поўначы і ўкраінскім рухам з поўдня. Найгоршым варыянтам для польскіх дзяржаўных і нацыянальных інтарэсаў было б, калі б гэтыя два нацыяналізмы падалі сабе руку над Прыпяццю», – пісаў ваявода.

З гэтай мэтай быў распрацаваны новы адміністрацыйны падзел. Даўнаровіч прапанаваў ліквідаваць Навагрудскае ваяводства, а Баранавіцкі, Нясвіжскі, Стаўбцоўскі і Слонімскі паветы далучыць да Палескага ваяводства. У склад Палескага ваяводства таксама планавалася ўключыць рэдка заселеныя раёны Валыні, якія мелі падобны этнаграфічны ўклад. У выніку новага адміністрацыйнага падзела ў межах Палескага ваяводства павінна было апынуцца насельніцтва з нізкім узроўнем нацыянальнай самасвядомасці, схільнае да паланізацыі.

Такім чынам, планавалася шляхам штучнай ізаляцыі Палесся ад уплываў «варожых нацыяналізмаў» за адносна кароткі час пераўтварыць яго ў польскую правінцыю. Польскае па культурным характары Палессе павінна было стаць базай для экспансіі польскіх уплываў на поўнач і поўдзень. На думку ваяводы, гэтаму спрыяла само насельніцтва Палесся – «пасіўнае, неаднастайнае і маласвядомае» [5, арк. 1 – 4].

Такое меркаванне паспрыяла фарміраванню сярод значнай часткі польскай адміністрацыі міфа аб магчымасці хуткай і лёгкай паланізацыі палешукоў з-за адсутнасці ў большасці з іх пачуцця нацыянальнай свядомасці. У гэтым сэнсе можна пагадзіцца з думкай А. Вабішчэвіча аб тым, што польская адміністрацыя разглядала палешукоў як пераходны тып да польскага этнасу [6, с. 48].

Для пашырэння польскіх уплываў на Палессі Даўнаровіч распрацаваў цэлы шэраг мерапрыемстваў. Для іх больш удалай рэалізацыі ваявода лічыў патрэбным, з аднаго боку, рэарганізаваць мясцовую польскую ўладу, а з другога – палепшыць умовы гаспадарчай дзейнасці на Палессі і стварыць дабрабыт у краі.

Польская адміністрацыя на Палессі павінна была дзейнічаць рашуча і энергічна паводле прынцыпа «моцнай рукі». «Лібералізм, канстытуцыйныя свабоды, беспакаранасць варожых акцый успрымаюцца на Палессі як слабасць польскага ўрада», – пісаў ваявода. Кадравая палітыка прадугледжвала ачышчэнне мясцовай адміністрацыі ад службоўцаў няпольскага паходжання. Палітычныя партыі не павінны былі развіваць інтэнсіўную дзейнасць, а тым больш крытыкаваць дзеянні польскай улады, паніжаючы яе аўтарытэт у свядомасці мясцовага абывацеля. Тым самым Даўнаровіч раіў пазбягаць палітызацыі мясцовага грамадства шляхам пераключэння яго інтарэсаў на гаспадарчыя патрэбы.

Палескае ваяводства павінна было стаць прыярытэтам дзяржаўнай інвестыцыйнай палітыкі. Першачарговай задачай гаспадарчай палітыкі на Палессі былі камасацыя земляў і

ўпарадкаванне сервітутаў. Вырашэнне аграрнага пытання паспрыяла б фарміраванню ў палешукоў сімпатый да польскай улады.

Натуральным саюзнікам у справе ўмацавання польскасці была каталіцкая царква. Прапаноўвалася шырокае будаўніцтва касцёлаў, асабліва ў гарадах. Праваслаўнае духавенства Даўнаровіч лічыў «элементам больш чым няпэўным», а часцей і адкрыта варожым да польскасці. Ваявода прапаноўваў арганізаваць навучанне ўласных праваслаўных кадраў, якія былі схільныя да супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Такім чынам, ставілася мэта пераўтварэння рускай па сваім культурным характары праваслаўнай царквы ў польскую.

Вышэйазначаныя меры маглі забяспечыць шырокае прыцягненне польскіх каланістаў. Даўнаровіч не быў прыхільнікам палітыка вайсковага і цывільнага асадніцтва. На яго думку, перш за ўсё трэба было засяродзіцца на каланізацыі палескіх гарадоў і мястэчак, якія фарміравалі культурнае аблічча Палесся. Да палескіх гарадоў планавалася прыцягнуць польскіх рамеснікаў і купцоў, якія мелі б там моцнае фінансавае замацаванне. Ваявода прызнаваў, што такая палітыка можа выклікаць незадавальненне яўрэйскага насельніцтва, але лічыў гэта меншым злом у параўнанні з акцыяй асадніцтва, якая прыводзіла да больш сур'ёзных канфліктаў з мясцовым сялянствам [5, арк. 8 – 17].

Праект С. Даўнаровіча быў распрацаваны пад уздзеяннем эндэцкіх ідэй нацыянальнай асіміляцыі. Ваявода акрэсліў галоўныя накірункі правядзення нацыянальнай палітыкі на Палессі, якія ў разнастайных мадыфікацыях былі характэрныя для польскай адміністрацыі на працягу ўсяго міжваеннага перыяду [6, с. 46]. Аднак да практычнай рэалізацыі гэтых планаў справа не дайшла. Сам Даўнаровіч наракаў на тое, што «Варшава не разумее значэння «усходніх крэсаў» і тым больш Палесся» [5, арк. 12]. Тагачасная складаная эканамічная сітуацыя ў Польшчы тым больш не садзейнічала зменам у дзяржаўнай інвестыцыйнай палітыцы, якая надавала прыярытэт фінансаванню этнічна польскіх тэрыторый. Зрэшты, не спрыяла рэалізацыі гэтых планаў і непрацяглае знаходжанне С. Даўнаровіча на пасадзе палескага ваяводы (май 1922 – кастрычнік 1924 гг.).

Свайго найбольшага росквіту планы рэгіяналізму дасягнулі ў гады санацыі. Пілсудчыкі меркавалі, што эфектыўнасць вырашэння нацыянальнага пытання залежыць выключна ад дзеянняў польскай улады на лакальным узроўні. Менавіта таму ў 1926 – 1935 гг. на пасяджэннях парламента не адбылося аніводнай дыскусіі на гэтую тэму, а ўся ініцыятыва перайшла да мясцовых адміністрацый [3, с. 122].

Найбольшую вядомасць у гэты час набыў «валынскі эксперымент» ваяводы Г. Юзэфскага, які ён рэалізоўваў у 1928 – 1938 гг. У агульных рысах погляды валынскага ваяводы сыходзіліся з канцэпцыяй дзяржаўнай асіміляцыі. На Валыні прадугледжвалася ліквідацыя ўсіх незалежніцкіх украінскіх арганізацый і стварэнне замест іх праўрадавага палітычнага аб'яднання. Акрамя гэтага, планавалася правесці цэлы шэраг захадаў, якія мелі на мэце змяніць характар польска-ўкраінскіх адносін на Валыні. Іх сутнасцю павінна было стаць супрацоўніцтва прадстаўнікоў абодвух народаў у палітычным, эканамічным і культурна-асветніцкім жыцці [2, s. 97 – 98].

У Палескім ваяводстве элементы рэгіяналізму спрабаваў выкарыстоўваць ваявода Я. Крагельскі, які прытрымліваўся палітыкі дзяржаўнай асіміляцыі. У жніўні 1932 г. ваявода накіраваў міністру ўнутраных спраў асобны мемарандум па праблемах Палесся.

Крагельскі не лічыў Палескае ваяводства тэрыторыяй, аднастайнай па сваім этнічным характары. Ваявода вылучаў на Палессі дзве часткі: паўночную, дзе мелі месца беларускія нацыянальныя настроі, і паўднёвую, дзе быў прыкметным уплыў украінскага нацыянальнага руху. Рознымі, на думку Крагельскага, павінны быць і адносіны польскай адміністрацыі да гэтых нацыянальных рухаў. Варта зазначыць, што ваявода прынцыпова адхіляў любыя метады гвалтоўнага характару як памылковыя і нават шкодныя для польскіх нацыянальных інтарэсаў.

Крагельскі невысока ацэньваў здольнасці беларускага нацыянальнага руху, лічачы яго маладлікім і маргінальным. З гэтай прычыны супрацоўніцтва з беларусамі аб'яўлялася немэтазгодным. Адначасова ставілася задача ізаляцыі беларускага руху ад знешніх уплываў, у прыватнасці, з Савецкай Беларусі. Такая палітыка мела на мэце скарачэнне маштабаў беларускага нацыянальнага руху, у тым ліку і на Палессі.

Больш складанай была сітуацыя з украінскім рухам. Так, ваявода прапаноўваў фармаваць у ўкраінцаў «устойлівае ўсведамленне аб карысці сумеснага жыцця з палякамі ў адзінай дзяржаве», па сутнасці, тое самае, што дэкларавала праграма дзяржаўнай асіміляцыі. Адначасова павінна было весціся змаганне з польскім шавінізмам, які не спрыяў нармалізацыі польска-ўкраінскіх адносін.

Ваявода рэзка крытыкаваў вынікі перапісу насельніцтва 1931 года, называючы іх «амаль што гумарыстычнымі». Аб'ектам крытыкі было з'яўленне ў спісах катэгорыі «тутэйшых», што складалі ажно 63,1 % насельніцтва ваяводства. «Тутэйшых» ваявода лічыў штучна створанай групай, а самі вынікі перапісу фактычна сфальшаванымі.

Такім чынам, Крагельскі не пераацэньваў значэння таго факта, што дастаткова вялікая частка насельніцтва не можа вызначыць, да якой нацыянальнасці належыць. Ваявода не меў ілюзій наконт магчымасці хуткай асіміляцыі палешукоў па эндэцкай мадэлі, зазначаючы, што «сярод насельніцтва Палесся існуе выразнае пачуццё асобнасці ў адносінах да палякаў».

Эфектыўным сродкам узмацнення польскасці на Палессі, на думку ваяводы, магло быць прыцягненне вялікай колькасці асаднікаў, якое было магчымым толькі пры ўмове правядзення меліярацыі. Падобныя планы, аднак, натыкаліся на скептычнае стаўленне да іх вайсковых колаў, паколькі палескія балоты мелі вялікае значэнне ў сістэме абароназдольнасці краіны. Падобныя акалічнасці значна аслаблялі магчымасць каланізацыі Палесся.

У такіх абставінах дзяржаўная палітыка павінна была абапірацца на здабыццё прыхільнасці няпольскага насельніцтва. Гэтыя намаганні павінны былі праяўляцца ў накірунку паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту як найбольш паспяховага сродка, што звязвае грамадзяніна і дзяржаву.

Паводле Крагельскага, дзяржаўныя інвестыцыі павінны быць перш за ўсё накіраваны ва ўсходнія ваяводствы, адпаведна «на пэўны час гэтыя землі павінны заняць прывілеяванае становішча ў адносінах да зямель этнічна польскіх» [7, арк. 1 – 10].

Пазіцыя Крагельскага па нацыянальным пытанні на Палессі была найбольш прагматычнай. Будучы паслядоўным прыхільнікам канцэпцыі дзяржаўнай асіміляцыі, ён спрабаваў спалучыць польскія нацыянальныя інтарэсы з інтарэсамі шматнацыянальнай II Рэчы Паспалітай. Гэта звычайна прыводзіла да канфліктаў з дзяржаўнымі службоўцамі ніжэйшага рангу. Напрыклад, у цыркуляры ад 22 жніўня 1930 г. ім былі падвергнуты крытыцы павятовыя старасты за празмерна адмоўнае стаўленне да беларусаў [8, с. 30]. Праграма дзяржаўнай асіміляцыі ніколі не карысталася падтрымкай мясцовага паліцэйска-адміністратыўнага апарату, якая праводзіла ўласную

нацыянальную палітыку, што, як правіла, супадала з эндэцкімі ўзорамі нацыянальнай асіміляцыі. Адпаведна, канфлікт на гэтай глебе быў непазбежны.

З пачатку 1930-х гг. дэкларараваная праграма дзяржаўнай асіміляцыі ўсё больш губляе сваю прывабнасць нават сярод прыхільнікаў «санацыі». Адбываецца фактычнае вяртанне да папярэдняй палітыкі нацыянальнай асіміляцыі. У такіх умовах праект ваяводы Крагельскага не знайшоў падтрымкі ў міністра ўнутраных спраў Б. Перацкага. Верагодна, гэта і стала адной з прычын ягонай хуткай адстаўкі ў верасні 1932 г.

Новым ваяводам стаў палкоўнік В. Костэк-Бярнацкі, які займаў гэтую пасаду з невялікім перапынкам[1] да верасня 1939 г. Нацыянальная палітыка польскіх улад на Палессі пры ім набыла выразны асіміляцыйны характар з выкарыстаннем рэпрэсіўных метадаў.

У красавіку 1933 г. Костэк-Бярнацкі звярнуўся ў Міністэрства ўнутраных спраў з просьбай надаць яму надзвычайныя паўнамоцтвы «для барацьбы са шкоднымі элементамі», якія замінаюць хуткай асіміляцыі палешукоў [8, s. 116].

Аб наступствах гэтай палітыкі яскрава сведчаць справаздачы ваяводы за лістапад – снежань 1934 г. У справаздачах адзначаецца, што «беларусы за паўтары гады не правялі на Палессі ніводнай акцыі». Уплыў украінскага руху на Палессі ад 1932 г. таксама няўхільна змяншаўся. Былі зліквідаваныя ўсе вясковыя бібліятэкі-чытальні «Просвіти на Поліссі», а таксама зачынена адзіная ўкраінская школа гэтага таварыства ў Брэсце [9, арк. 59, 61].

У лютым 1937 г. палескі ваявода накіраваў сакрэтны ліст міністру ўнутраных спраў, дзе выказаў свае прапановы адносна кадравай палітыкі, школьнай адукацыі, каланізацыі Палесся і паланізацыі праваслаўнай царквы.

Характэрным з'яўляецца тое, што ваявода ў чарговы раз звярнуў увагу на неабходнасць каланізацыі палескіх гарадоў і мястэчак. Палітыка вайсковага і цывільнага асадніцтва прызнавалася немэтазгоднай да моманту меліярацыі Палесся.

Рабіліся спробы вылучэння сярод мясцовага насельніцтва груп, больш лёгкіх да паланізацыі. Такой групай былі нашчадкі «даўняй засцянковай шляхты». Яе прадстаўнікі вызнавалі ў асноўным праваслаўе і не атаясамлялі сябе з польскасцю. Польскія ўлады лічылі магчымым, што пры адпаведнай дзяржаўнай палітыцы «засцянковую шляхту» можна зрабіць саюзніцай у справе ўмацавання польскасці на Палессі [10, арк. 15 – 20].

На адной з сумесных канферэнцый чыноўнікаў ваяводскіх упраўленняў і кіраўнікоў карпусных акруг выконваючы абавязкі палескага ваяводы Е. дэ Трамекур выказаў думку, што «Палессе з'яўляецца выразным калідорам паміж беларусамі і ўкраінцамі», які стварае шырокія магчымасці для замацавання польскасці на гэтых тэрыторыях [11, арк. 5]. Гэтае выказванне цалкам супадае з мысленнем ваяводы Даўнаровіча і дазваляе гаварыць аб пераемнасці поглядаў па нацыянальным пытанні на Палессі.

Падобны падыход атрымаў своеасаблівы працяг ужо ў распараджэнні да дзяржаўных службоўцаў ваяводы Костэка-Бярнацкага ад 25 красавіка 1938 г. У ім ён загадаў лічыць палешукоў, якія адназначна не вызначаюць сябе як украінцы, беларусы ці рускія, палякамі незалежна ад веравызнання і мясцовай гаворкі [12, с. 33].

Упершыню гэтую ідэю агучыў Е. Гертых, адзін з галоўных ідэолагаў новай генерацыі

[1] У лютым-верасні 1937 г. абавязкі палескага ваяводы выконваў Е. дэ Трамекур.

эндэцкага лагера. Гертых прапанаваў трактаваць беларусаў, украінцаў, палешукоў па такім самым прынцыпе, як французы трактуюць брэтонцаў ці эльзасцаў. Украінская і беларуская мовы абвяшчаліся польскімі дыялектамі. Гертых адмаўляў прынцып, па якім толькі католік мог лічыцца паўнавартасным палякам, лічачы, што праваслаўе і грэка-каталіцтва не з'яўляюцца перашкодай для залічэння да польскай супольнасці [1, s. 25 – 26].

Прыняцце падобнага падыходу дае падставы гаварыць аб канчатковай перамозе эндэцкай канцэпцыі вырашэння нацыянальнага пытання на Палессі, хаця і ў значна мадыфікаваным выглядзе. Польская адміністрацыя на Палессі зыходзіла з меркавання аб апрыёрнай перавазе і высокіх асіміляцыйных магчымасцях польскай культуры ў дачыненні да маласвядомага мясцовага насельніцтва. Асіміляцыйныя планы былі цесна звязаныя з каланізацыяй Палесся, якая таксама павінна была мець свае асаблівасці [6, с. 48].

Факты сведчаць аб тым, што нягледзячы на тое, якая з канцэпцый бралася за ўзор у правядзенні нацыянальнай палітыкі, палескія ваяводы заўсёды выкарыстоўвалі элементы рэгіяналізму. Палескі рэгіяналізм адметны яшчэ і тым, што не рабіў стаўку на супрацоўніцтва з пэўным нацыянальным рухам, як гэта было на Валыні.

Для польскіх уладаў Палессе было «нічыёй зямлёй» паміж беларусамі і ўкраінцамі, якую трэба было прывесці да польскасці. Нізкі ўзровень нацыянальнай свядомасці не быў выключна палескай адметнасцю. Феномен «тутэйшасці» быў значна пашыраны таксама і на Віленшчыне, аднак там польскім уладам было выгадна лічыць іх палякамі [13, с. 174]. Польскі даследчык Х. Маецкі шырокае ўжыванне тэрміна «тутэйшыя» польскай адміністрацыяй на Палессі тлумачыць перш за ўсё палітычнымі прычынамі [14, s. 156]. Мае рацыю В. Місіюк, калі зазначае, што «тутэйшыя – гэта не толькі тыя асобы, якія не былі закранутыя працэсамі нацыянальнага станаўлення, але і тыя, каго аднеслі да гэтай катэгорыі з разлікам на іх абыякавую пазіцыю ў адносінах да сваёй нацыянальнай прыналежнасці» [15, с. 241]. Менавіта «тутэйшыя» былі своеасаблівым нацыянальным праектам польскіх уладаў на Палессі. Гэта і з'яўляецца найбольш адметнай прыкметай палескага рэгіяналізму.

Various regional projects of assimilation of Slavic national minority in II Rzeczpospolita are discussed in the article on an example of the Polesie Voivodeship. The author focuses on the crucial meaning of National Democracy conception of the national assimilation in the process of developing of these plans. He also makes an effort to highlight the elements of regionalism and to determine their special features in Polesie.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Mironowicz, E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersiteckie Trans Humana, 2007. – 406 s.
2. Chojnowski, A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 262 s.
3. Комар, В.Л. Українське питання в політиці урядів Польщі (1926 – 1939рр.) / В.Л. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120 – 128.
4. Kozyra, W. Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918 – 1926 / W. Kozyra // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin. – Polonia. – 2005. – Vol. 59. – S. 419 – 440.
5. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей – ДАБВ). – Ф. 1. – Воп. 2. – Спр. 157. Агульны план праграмы

заданняў і дзяржаўных работ на Палессі (1 сакавіка 1923 г.).
6. Вабішчэвіч, А.М. Планы польскіх улад па нацыянальна-культурнай асіміляцыі насельніцтва Палескага ваяводства (1921 – 1939 гг.) / А.М. Вабішчэвіч // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна. – 2008. – № 1. – С. 45 – 49.
7. ДАБВ. – Ф. 1. – Воп. 9. – Спр. 2253. Дакладная запіска ваяводы Яна Крагельскага да міністра ўнутраных спраў аб нацыянальных адносінах на Палессі, жнівень 1932 г.
8. Gomółka, K. Polityka rządów polskich wobec mniejszośći białoruskiej 1918 – 1939 / K. Gomółka // Białoruskie zeszyty Historyczne. – 1995. – № 4. – S. 106 – 120.
9. ДАБВ. – Ф. 1. – Воп. 9. – Спр. 1022. Месячныя і тыднёвыя справаздачы палескага ваяводы (1930 – 1936 гг.).
10. ДАБВ. – Ф. 1. – Воп. 8. – Спр. 1656. Прапановы палескага ваяводы аб мерах павышэння адукацыйнага ўзроўню насельніцтва … (1933 – 1938 гг.).
11. ДАБВ. – Ф. 1. – Воп. 8. – Спр. 1091. Пратаколы канферэнцыі ваявод і камандзіраў карпусоў па пытанню нацыянальнай палітыкі … (1932 – 1938 гг.).
12. Вабішчэвіч, А.М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А.М. Вабішчэвіч. – Брэст: БрДУ, 2008. – 319 с.
13. Трафімчык, А. Зводная табліца дэмаграфічных ацэнак Віленшчыны першай паловы ХХ стагоддзя: нацыянальны аспект (лакалізацыя вакол тэрыторый, якія адышлі Літве ў 1939 і 1940 гг.) / А. Трафімчык // Białoruskie zeszyty Historyczne. – 2004. – № 22. – С. 173 – 182.
14. Majecki, H. Problem samookreślenia narodowego Poleszuków w Polsce okresu międzywojennego / H. Majecki // Загароддзе-3: матэрыялы навук.-краязнаўч. канф. «Палессе ў ХХ стагоддзі», 1 – 4 чэрвеня 2000 г., Беласток / уклад. і агул. рэд. Ф.Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В.А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – S. 156 – 157.
15. Мисиюк, В. Исследование национальных процессов в Восточной Европе на примере Полесского воеводства (1921 – 1939 гг.) / В. Мисиюк // Перекрёстки. – 2007. – № 3 – 4. – С. 231 – 246.

Навуковы кіраўнік – ***А.В. Пятроўская***, доктар гістарычных навук, прафесар.

УДК 141.45(476) (1954 – 1964)

В. Л. Король
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ПРОПАГАНДА В БССР (1954 – 1964 гг.)

В статье анализируются основные формы, направления и методы атеистического воспитания и пропаганды в БССР, раскрывается их место в системе антирелигиозных мероприятий периода 1954 – 1964 гг. Описывается отношение к религии и религиозным организациям со стороны коммунистической идеологии, КПСС-КПБ и государства. В статье характеризуются основные центры подготовки пропагандистских кадров, раскрывается система организации атеистической агитации и пропаганды на территории БССР, анализируются основные моменты в воспитании студентов и учащихся в духе материализма и атеизма.

Процессы демократизации общественно-политической и культурной жизни СССР 1950 – 1960-х гг., получившие название «оттепели», стали важной эпохой в развитии советского

государства. Одним из интереснейших вопросов являются государственно-конфессиональные отношения данного периода. Ведь если в общественно-политической жизни страны можно говорить о некоторой демократизации, то в отношении религиозных организаций государственная политика не только не стала более «либеральной», но стала ещё жёстче. По меткому выражению М.В. Шкаровского, «времена хрущёвской оттепели обернулись для представителей различных конфессий лютым морозом» [1, с. 359].

Решительное наступление на религию проводилось под лозунгом восстановления ленинской законности и борьбы со сталинизмом, поэтому курс на «нормализацию контактов между институтами церкви и государством» был пересмотрен и обличался как проявление сталинизма [2, с. 61].

Хрущёвское время характеризовалось реанимацией революционной атмосферы и радикальных социально-политических акций 20-х гг. XX в. Однако главное отличие гонений на религию 1950 – 1960-х гг. от событий предыдущей эпохи заключается в том, что прошли они практически без кровопролития и без арестов. На пороге были другие времена, и требовались новые методы борьбы с религией.

По мнению советского руководства, религия была пережитком предыдущих эпох и по мере строительства коммунизма должна была отмереть сама собой. Однако ускорить этот процесс должна была стройная система мер (административных, экономических, идеологических), направленная против религиозных организаций и религиозного мировоззрения.

Одним из главных направлений государственной политики в области религии и Церкви была организация атеистического воспитания и пропаганды. Начало широкомасштабной кампании по «борьбе с религиозными пережитками» положили постановления ЦК КПСС 1954 года «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения» и «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения». Аналогичные постановления («О состоянии и мерах улучшения научно-атеистической пропаганды в республике» и «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения») принял ЦК КПБ.

В этих документах были обозначены основные направления, по которым должна была развиваться научно-атеистическая пропаганда:

1. Организация лекций, подготовка лекторов-атеистов;

2. Издание естественнонаучной и атеистической литературы;

3. Выпуск научно-популярных и художественных фильмов антирелигиозного содержания и их демонстрация широкому кругу зрителей, организация радиопередач на научно-атеистические темы;

4. Воспитательная работа среди учащихся и студентов в духе воинствующего материализма;

5. Использование комсомола и профсоюзов для научно-атеистической пропаганды.

С конца 1950-х гг. в БССР, как и в целом по стране, наблюдается ужесточение государственной политики в отношении религии и религиозных организаций. Активизации антирелигиозной политики способствовало принятие в октябре 1958 г. секретного

постановления ЦК КПСС «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды», которое обязывало партийные, комсомольские и общественные организации развернуть пропагандистское наступление на «религиозные пережитки»; государственным учреждениям предписывалось осуществить мероприятия административного характера, направленные на ужесточение условий существования религиозных общин.

12 сентября 1958 г. была составлена секретная записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды», в которой отмечалась активизация духовенства (активное привлечение население в религиозные организации, увеличение числа учащихся духовных учебных учреждений, рост доходов религиозных организаций, рост требований об открытии церквей, костёлов, молитвенных домов и т.д.), а также упоминались факты антисоветской деятельности религиозных организаций и отдельных служителей культа. При этом подчёркивалось, что «религиозные пережитки наиболее живучи, ими заражены еще значительные слои отсталого населения, и поэтому идейная борьба за их преодоление должна составлять одну из важнейших задач всех партийных организаций и работников идеологического фронта» [3, с. 365 – 372].

С конца 1950-х гг., по мере ужесточения религиозной политики, риторика в отношении религии становится всё более жёсткой. В партийных документах республики всё чаще стали звучать фразы «боевой, наступательный характер антирелигиозной пропаганды», «реакционная сущность и приспособленчество религиозной идеологии» [4, с. 228, 529] и т.д.

Новой волной антирелигиозных мероприятий ознаменовалось начало 1960-х гг. 9 января 1960 г. ЦК КПСС принял постановление «О задачах партийной пропаганды в современных условиях», в котором некоторые парторганизации критиковались за «пассивную, оборонительную позицию в отношении к враждебной марксизму-ленинизму идеалистической, религиозной идеологии» [5, с. 497].

Ужесточение антирелигиозного курса, отражавшееся и в новой партийной Программе, и в новом Уставе КПСС, принятых в октябре 1961 года, повлекло за собой дальнейшую активизацию антирелигиозной кампании, в том числе и в БССР. «Партия рассматривает борьбу с проявлениями буржуазной идеологии и морали, с остатками частнособственнической психологии, суеверий и предрассудков как составную часть работы по коммунистическому воспитанию … » – было записано в программе КПСС [6, с. 66].

Последнее широкомасштабное идеологическое наступление на религию и религиозные организации в БССР проводилось в соответствии с постановлением Секретариата ЦК КПСС «О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения» от 2 января 1964 г. и аналогичным постановлением Президиума ЦК КПБ от 7 февраля 1964 г.

В республике была создана чёткая структура атеистической пропаганды, причём высшее партийное руководство БССР регулярно рассматривало вопросы её усовершенствования, нередко остро критикуя ответственные органы за недостатки в данной области. Главным органом, направляющим и координирующим всю атеистическую работу в Белорусской ССР, был отдел пропаганды и агитации ЦК КПБ. В начале 1960-х гг. при всех горкомах, райкомах, обкомах КПБ

были образованы атеистические советы или секции. В клубах, домах и дворцах культуры, избах-читальнях, библиотеках, красных уголках организовывались систематические лекции, доклады, вечера вопросов и ответов, конференции по вопросам атеизма, кроме того, во всех культпросветучреждениях были созданы атеистические кабинеты или уголки.

Важная роль в атеистической пропаганде отводилась Всесоюзному обществу по распространению политических и научных знаний (в 1963 году было переименовано во Всесоюзное общество «Знание») и её республиканским отделениям. Во главе правлений республиканских, краевых, областных и районных организаций, научно-методических советов, бюро и секций общества стояли представители научных либо общественных кругов – ректоры и заведующие кафедрами, преподаватели университетов и общественные деятели. В структуре общества имелись самые разнообразные секции, готовившие лекторов: по разъяснению внешней политики советского государства, экономике, философии, юридическим, педагогическим, естественно-техническим вопросам, культуре и т.д.

Обществом «Знание» регулярно проводились всесоюзные, республиканские, зональные и другие научно-практические конференции и семинары по научному атеизму, была налажена подготовка кадров лекторов и пропагандистов, организовывались лекции и другие антирелигиозные мероприятия.

Большое внимание со стороны партийных и государственных органов уделялось подготовке атеистических кадров: лекторов, агитаторов, преподавателей и т.д. Отделения атеизма университетов марксизма-ленинизма при обкомах партии регулярно готовили специалистов-агитаторов. Только в 1963 – 1964 учебном году в системе подготовки агитаторов-атеистов занималось более 14 тыс. человек [7, с. 40 – 41].

В БССР была создана разветвлённая сеть пропагандистских кадров. В 1954 году только в Брестской области действовало 29 районнных лекторских групп, 438 лекториев, в которых насчитывалось 5 тыс. лекторов, причём только за отчётный год ими было прочитано 1384 лекции на научно-атеистические темы [8, с. 35]. Уже в 1955 г. в БССР насчитывалось более 3800 лекторских групп, в которых состояло свыше 40 тыс. лекторов [9, с. 14]. На начало 1965 года в БССР в антирелигиозной работе было занято около 5,5 тыс. лекторов, 1379 пропагандистов, больше 23 тыс. агитаторов [10, с. 277].

Однако внушительные количественные показатели не всегда свидетельствовали об эффективности атеистической пропаганды. Многие методы и формы атеистической пропаганды, направленные на ликвидацию «религиозных пережитков в сознании людей», нередко не только не были эффективными, но и приводили к прямо противоположным результатам. Ксёндз Францкевич из Глубокского района так объяснял данный феномен на примере верующих-католиков: «Атеистическая пропаганда слабо влияет на сокращение посещаемости костёла верующими, т.к. она мало доходит до ума и понимания верующих. Известно, что во многих случаях, когда идёт радиопередача атеистического содержания, верующие выключают радиоприёмники, чтобы не слушать, как они говорят, «дьявольские речи». Пропагандисты, кажется, никогда не читали Библии, Старого и Нового завета, искажают факты и цитаты, показывают свою неподготовленность в этой области» [11, с. 486].

Особенно слабо атеистическая работа проводилась в западных областях БССР, на что регулярно обращали внимание высшие партийные организации Белорусской ССР. «В ряде районов Могилёвской, Брестской, Молодечненской и Гродненской областей неудовлетворительно ведётся научно-атеистическая пропаганда, вследствие чего часть населения, особенно в районах западных областей республики, всё ещё находится под влиянием религиозного дурмана, что отрицательно сказывается на повышении её трудовой и политической активности [4, с. 74]», – отмечалось в постановлении пленума ЦК КПБ от 23 – 24 июля 1957 г.

Однако не многое изменилось и через 5 лет: «Во многих районах, особенно Гродненской, Брестской и Могилёвской областей, недостаточно активно ведётся научно-атеистическая пропаганда, слабо раскрывается антинаучная, реакционная сущность религии, не даётся решительного отпора служителям религиозных культов, усиливших в последнее время индивидуальную обработку отдельных идейно неустойчивых молодых людей и активизировавших деятельность по привлечению к церкви школьников [4, с. 399]», – констатировал Пленум ЦК КПБ 12-13 июня 1962 г.

По словам исследователя Е.М. Жидковой, «в символическом порядке советского религии отводилось место хоть и уходящего, но вредоносного явления. Ключевое слово воинствующего атеистического дискурса «оттепели» – вред. В просветительской работе необходимо было показывать безусловный вред религии и церкви как института. < … > Новый этап требовал новых методов – ненасильственных, но убедительных» [12].

Основной и самой массовой формой научно-атеистической пропаганды были лекции на антирелигиозные и естественнонаучные темы. В качестве пропагандистов чаще всего выступали учителя, преподаватели вузов, врачи, государственные служащие и т.д.

В атеистической пропаганде использовались различные способы дискредитации религии и религиозных организаций. Религия объявлялась основой невежества, одним из пороков прошлого наряду с пьянством, хулиганством и тунеядством. Служители культа изображались хитрыми, жадными проходимцами, а верующие – тёмными, необразованными людьми, находящимися под влиянием предрассудков.

Для советской пропаганды важно было показать обществу, что религия отмирает, что от неё отходит не только большинство населения, но и сами служители культа. Поэтому власти активно привлекали к выступлениям на атеистических вечерах порвавших с религией верующих и служителей культа.

Существовали и другие формы атеистической пропаганды, например, вечера физических и химических опытов «Чудеса без чудес». Эти вечера состояли из двух частей: в первой части лектор читал антирелигиозную лекцию, во второй демонстрировались разнообразные физические и химические опыты, которые должны были, по замыслу организаторов, показать несостоятельность религиозных взглядов на те или иные природные явления, при этом пропагандисты пытались объяснить и разоблачить такие явления, как «обновление икон», «самовоспламенение свечей», «превращение воды в вино и обратно» и т.д. [9, с. 29].

Ещё одним новшеством советской пропаганды середины 1950-х гг. были устные иллюстрированные журналы – мероприятие, состоявшее из 3 частей: краткие беседы на

атеистические темы, демонстрация физических и химических опытов, просмотр антирелигиозных кинофильмов. Кроме того, использовались такие формы научно-атеистической пропаганды, как вечера вопросов и ответов, читательские конференции, литературные суды над религиозными персонажами и др. [9, с. 29].

Развитие науки и техники, внедрение новых технологий открывали новые возможности и перспективы для пропаганды. В научно-атеистической пропаганде всё активнее использовались достижения кинематографа, телевидения и радио, внедрялись новые формы пропаганды: передвижные кинолектории, радиопередачи. В соответствии с постановлением «О мерах улучшения массово-политической работы среди населения» пленума ЦК КПБ 23 – 24 июля 1957 г. Комитету по радиовещанию и телевидению при Совмине БССР рекомендовалось регулярно публиковать и передавать по радио статьи, консультации и ответы на вопросы по атеистической тематике [4, с. 80]. Кроме того, функционировали радиолектории в масштабах района, населённого пункта и даже предприятия или школы.

Активизировалась издательская деятельность по выпуску атеистической литературы. Пропаганда пыталась представить атеизм единственно правильным учением, поэтому истоки атеистических воззрений искались в предыдущих эпохах, в трудах известных людей прошлого и современности, в народном творчестве. В Белорусской ССР были изданы книги, раскрывающие антирелигиозные воззрения классиков марксизма-ленинизма [13], белорусского народа на различных исторических этапах [14; 15; 16], белорусских писателей и поэтов [17; 18; 19], западных и русских мыслителей прошлого [20] и т.д. Популярны были книги и статьи об отношении религии к женщине [21; 22], сюжеты, связанные с разоблачением сектантства [23; 24; 25], дисредитацией Католического Костёла [26; 27; 28] и т.д.

Одним из направлений атеистической литературы были сборники документов антирелигиозного содержания. Документы в них подбирались тенденциозно и преследовали цель дискредитировать в глазах общества религию и религиозные организации. Показательным в этом плане является сборник «Документы обличают. Реакционная роль религии и церкви на территории Белоруссии», который состоял из следующих разделов: «Классовая сущность религии и реакционная политическая роль церковных организаций», «Церковь – собственник и эксплуататор», «Паразитизм и аморальное поведение духовенства», «Религиозный обман, фанатизм и изуверство» и «Атеизм белорусского народа» [29].

С сентября 1959 г. в Москве начал выходить массовый ежемесячный антирелигиозный журнал «Наука и религия», ставший главным периодическим антирелигиозным изданием всесоюзного масштаба. Статьи на атеистические темы печатались в республиканском журнале «Камуніст Беларусі», в республиканских, областных и районных газетах. Для каждой газеты устанавливалась «норма» – одна атеистическая статья в месяц.

Отдел пропаганды и агитации ЦК КПБ подготовил специальные выпуски на антирелигиозные темы брошюр «Блокнот агитатора», кроме того, был налажен выпуск антирелигиозной литературы в серии «Библиотечка атеиста». Всего за период 1954 – 1964 гг. в Белорусской ССР было издано 78 книг антирелигиозного содержания общим тиражом 737 тыс. экземпляров [9, с. 62].

Важная роль в борьбе с «религиозными предрассудками» отводилась атеистическому воспитанию молодёжи. С 1957 – 1958 учебного года на исторических факультетах в вузах БССР начал преподаваться курс атеизма. В 1964 году в Академии общественных наук при ЦК КПСС был создан Институт научного атеизма, который должен был стать координирующим центром всей научно-атеистической работы в Советском Союзе. С 1964 – 1965 учебного года в вузах был введён курс «Основы научного атеизма». На исторических и философских факультетах университетов, исторических и историко-филологических факультетах пединститутов для части студентов вводилась специализация по атеизму, в некоторых вузах создавались кафедры научного атеизма [10, с. 277].

В школах Белорусской ССР также не забывали о воспитании подрастающего поколения. Клубы, кружки и школы «юных атеистов», уголки атеиста, кабинеты научного атеизма, школьные антирелигиозные стенгазеты, агитбригады из старшеклассников, просмотр кинофильмов и диафильмов на атеистические темы, концерты и вечера самодеятельности, связанные с антирелигиозной тематикой, – вот далеко не полный список разнообразных форм работы по воспитанию школьников в духе «воинствующего материализма и атеизма» [30, л. 60]. Школьные программы, особенно по истории и обществознанию, были переписаны с учётом антирелигиозного содержания, активно издавались различные методические пособия по атеистическому воспитанию учащихся. Для пропаганды атеизма активно использовались пионерская организация и комсомол.

Партия стремилась популяризировать и вводить новые гражданские (безрелигиозные) обряды и праздники. Так, например, пленум ЦК КПБ в постановлении от 29 – 30 июля 1964 г. призвал «смелее внедрять в жизнь и быт населения новые советские традиции и обряды, связанные с рождением детей, наступлением их совершеннолетия, получением паспортов, вступлением в брак, проводами в Советскую Армию и т.д.» [4, с. 228].

Следует подчеркнуть, что, с одной стороны, внедрялось широкое празднование не только государственных праздников, но и различных профессиональных праздников, семьи и школы и т. д. С другой стороны, велась активная идеологическая кампания по дискредитации традиционных религиозных праздников и обрядов. Пропаганда показывала религиозные праздники как источники пьянства и тунеядства [31, с. 24].

«Сохраняющееся влияние религии на отдельную часть молодёжи во многом объясняется и тем, что традиционным религиозным обрядам – наиболее сильному оружию церкви, мы слабо противопоставляем наши новые советские обряды. Если отобрать у православной и католической церкви те обычаи и обряды, которыми они располагают, то попы и ксендзы останутся безоружными, потеряют наиболее эффективное средство воздействия на верующих [11, с. 323]», – заявлял секретарь Гродненского сельского обкома М.В. Шинкевич в августе 1964 г. Однако, несмотря на все усилия властей и пропагандистского аппарата, роль религиозных праздников и обрядов сохранялась в обществе: например, в 1963 г. 41 % новорождённых в БССР было окрещено, а доля похороненных по религиозным обрядам в республике составила 20, 6 % [11, с. 528].

Идеологическая борьба с религиозными организациями, широкомасштабная

антирелигиозная пропаганда, воспитание молодёжи в духе атеизма были не единственными мерами по борьбе с религией. Власти использовали административный нажим, экономическое принуждение, а в ряде случаев и открытые репрессивные акции по отношению к верующим и религиозным организациям.

В этот период в БССР были закрыты Гродненский и Полоцкий женские монастыри, под нажимом властей прекратила существование Минская духовная семинария в Жировичах. С 1960 по 1965 год в БССР количество только православных церквей сократилось более чем в два раза (на 55,7 %, с 947 до 420) [32, с. 40]. Непоправимый ущерб архитектуре Беларуси нанесли санкционированные властями разрушения храмов. Благовещенская церковь, Костёл св. Антония и Николаевский собор в Витебске, Костёл св. Стефана в Полоцке, Петропавловская церковь в Березвячах, Фара Витовта в Гродно и др. – вот далеко не полный список уничтоженных культовых памятников архитектуры Беларуси [33, с.64 – 146].

Таким образом, атеистическое воспитание и пропаганда занимали важное место в целом комплексе мер (политико-идеологического, экономического, административно-правового характера), направленных на уменьшение роли религии в жизни общества.

Борьба с религией в БССР шла в русле общесоюзной антирелигиозной кампании и была одним из главных мероприятий на пути построения коммунистического общества, при этом агитация и пропаганда атеистических взглядов была возведена в ранг одной из важнейших задач партии по воспитанию человека нового типа, «сознательного строителя коммунизма».

Организация атеистической пропаганды и агитации в республике имела чёткую структуру и опиралась на широкую сеть различных учреждений, занимавшихся атеистической работой в БССР (Отдел пропаганды и агитации ЦК КПБ, Общество «Знание», атеистические секции или советы при парторганизациях и т.д.). Воспитание населения в духе атеизма было налажено благодаря разветвлённой структуре учебных заведений различного уровня (средние учебные заведения, вузы и т.д.), культурно-просветительских, партийных и советских учреждений.

Антирелигиозная кампания 1954 – 1964 гг. после отставки Н.С. Хрущёва постепенно сошла на нет, однако атеистическое воспитание и пропаганда продолжали оставаться главными направлениями идеологической работы партии, изменились лишь их методы и формы.

In the article of Korol Vadim under the name "The atheistic education and propaganda in BSSR (1954 – 1964)" discloses the basic forms, directions and methods of atheistic education and propaganda. The structure, as well as their place in the system of anti-religious measures of period are described. Moreover, the system of organization of atheistic agitation and propaganda is reported in the article.

Список источников и литературы

1. Шкаровский, М. В. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве: Гос.-церков. отношения в СССР в 1939 – 1964 гг. / М. В. Шкаровский. – Москва: Крутиц. Патриаршее подворье: О-во любителей церковной истории, 2000. – 399 с.
2. Одинцов, М. И. Вероисповедная политика советского государства в 1939-1958 гг. / М. И. Одинцов // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939 – 1958: дискуссионные аспекты: сборник статей / Российская академия наук, Институт славяноведения; редкол.: Г. П. Мурашко [и др.]. – Москва: ИС РАН, 2003. – С. 8 – 21.

3. 12 сентября 1958 г. — Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды» // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939 – 1958: дискуссионные аспекты: сборник статей / Российская академия наук, Институт славяноведения; редкол.: Г. П. Мурашко [и др.]. – Москва: ИС РАН, 2003. – С. 365 – 372.
4. Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / под ред. Г. Г. Бартошевича [и др.]. – Минск: Беларусь, 1986. – Т. 5: 1956 – 1965. – 598 с.
5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС – М.: Изд-во политической литературы, 1986. – Т. 9: 1956 – 1960. – 574 с.
6. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документы КПСС и Советского государства / сост.: А. М. Залесский [и др.]. – Минск: Беларусь, 1983. – 156 с.
7. Кудряшов, В. С. В наступлении: Из опыта работы партийных организаций Белоруссии по атеистическому воспитанию трудящихся / В. С. Кудряшов, Р.П. Платонов. – Минск: Беларусь, 1965. – 231 с.
8. Корнеў, П.І. Антырэлігійная барацьба ў Брэсцкай вобласці (1953 – 1959 гг.) / П. І. Корнеў // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць: зборнік матэрыялаў Міжнар. навук.-практ. канф., Брэст, 7-8 кастрычніка 2004 г. / Брэсцкі дзярж. ун-т, рэдкал.: У.П. Люкевіч [і інш.]. – Брэст, 2005. – С. 34 – 38.
9. Баркан, В. А. Совершенствование форм атеистической пропаганды в БССР (1954 – 1958 гг.) / В. А. Баркан. – Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1969. – 76 с.
10. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX стст.) / редкол.: У. І. Навіцкі [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 1998. – 337 с.
11. Ярмусик, Э. С. Католический костел в Беларуси в 1945 – 1990 годах: монография / Э. С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2006. – 567 с.
12. Жидкова, Е. М. Последняя советская антирелигиозная кампания: гендерный аспект / Е. М. Жидкова // Блог Лаборатории гендерных исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://marsu.ru/gender/blog/wp-content/uploads/2009/05/d0b6d0b8d0b4d0bad0bed0b2d0b01.pdf. – Дата доступа: 14.10.2010.
13. Маркс, К. Аб рэлігіі: зборнік / К. Маркс, Ф. Энгельс; Ін-т гісторыі партыі пры ЦК КП Беларусі – філіял ін-та марксізма-ленінізма пры ЦК КПСС. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1956. – 295 с.
14. Антырэлігійныя казкі, частушкі, прыказкі: фальклорны зборнік. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1961. – 321 с.
15. Кабашнікаў, К. П. Беларускі народ аб рэлігіі / К. П. Кабашнікаў, А. С. Фядосік. – Мінск, 1960. – 223 с.
16. Фядосік, А. С. Антырэлігійныя матывы ў беларускім фальклоры / А. С. Фядосік. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 136 с.
17. Антырэлігійныя апавяданні беларускіх пісьменнікаў. – Мінск: Белдзяржвыдавецтва, 1960. – 164 с.
18. Міхалап, Я. І. Беларускія пісьменнікі аб рэлігіі / Я. І. Міхалап. – Мінск: Белдзяржвыдавецтва, 1961. – 137 с.
19. Антырэлігійныя вершы беларускіх паэтаў. – Мінск: Белдзяржвыдавецтва, 1959. – 145 с.
20. Лившиц, Г. М. Атеизм в древности и средние века / Г. М. Лившиц. – Минск: Издательство Белгосуниверситета, 1959. – 243 с.
21. Іваноў, В. В. Рэлігія зневажае жанчыну / В. В. Іваноў. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Рэдакцыя масава-палітычнай літаратуры, 1960. – 62 с.
22. Іваноў, У. М. Аб адносінах рэлігіі і царквы да жанчыны / У. М. Іваноў. – Мінск: Таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў БССР, 1960. – 78 с.
23. Кирюшин, Л. М. Религиозное сектантство и его сущность: материал в помощь лектору / Л. М. Кирюшин. – Минск: Общество по распространению политических и научных знаний Белорусской ССР, 1959. – 55 с.
24. Надольскі, Р. В. Праўда аб сектантах / Р. В. Надольскі. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1960. – 67 с.
25. Мартиросов, Г.А. Религиозное сектантство: Лекции по курсу «Основы науч. атеизма» / Г. А. Мартиросов. – Минск: Издательство Белгосуниверситета, 1961. – 24 с.
26. Залескі, А. І. Рэакцыйная сутнасць Ватыкана і каталіцызму / А. І. Залескі. –Мінск: Таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў БССР, 1959. – 27 с.
27. Залескі, А. І. У чым шкоднасць каталіцызму / А. І. Залескі. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1960. – 72 с.
28. Католицизм без маски (Блокнот агитатора). Специальный выпуск / Отд. пропаганды и агитации ЦК КП

Белоруссии. – Минск: Издательство ЦК КПБ «Звязда», 1960. – 352 с.
29. Документы обличают. Реакционная роль религии и церкви на территории Белоруссии. – Минск: Беларусь, 1964. – 272 с.
30. Отчёт об идеологической работе и атеистическом воспитании населения за 1965 год // Государственный архив общественных объединений Гродненской области. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 2327. – Л. 60.
31. Бандарчык, В. К. Аб шкоднасці рэлігійных свят / В. К. Бандарчык. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Рэдакцыя масава-палітычнай літаратуры, 1960. – 143 с.
32. Верашчагіна, А. У. Гісторыя канфесій на Беларусі ў другой палове XX стагоддзя / А. У. Верашчагіна, А. В. Гурко. – Мінск: ІСПД, 1999. – 136 с.
33. Габрусь, Т. Страчаная спадчына / рэдкал.: Т. Габрусь [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2003. – 350 с.

Научный руководитель – ***Э. С. Ярмусик***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 377.8 (470) (091)

А. А. Василевская
(Минск, БГУ)

АНТИСЕПАРАТИСТСКАЯ ПОЛИТИКА КОНСЕРВАТИВНЫХ ПРАВИТЕЛЬСТВ НАРОДНОЙ ПАРТИИ В ИСПАНИИ В 1996 – 2004 гг.

Для Испанского государства острой нерешенной проблемой остается сепаратистское движение отдельных регионов. Наибольшей проблематичностью отличается сепаратизм Страны Басков, формой проявления которого зачастую является терроризм радикальной группировки ЭТА. Сепаратизм в Испании ставит под угрозу целостность всего государства, поэтому правительства принимают различные меры борьбы с ним. Интересен и своеобразен опыт борьбы с движением за независимость Страны Басков консервативных правительств Народной партии во главе с Х.М. Аснаром. В рамках антисепаратистской деятельности правительство НП делало упор на силовые решения этой проблемы, в том числе на использование полицейских сил в борьбе с экстремизмом, чем нанесло серьезные удары по ЭТА.

Одной из наиболее существенных и острых проблем для Испанского государства остаётся сепаратизм, обусловленный во многом этническим своеобразием населения страны, его историческими традициями и неравномерностью развития отдельных регионов. Здесь, как и во многих других странах, страдающих от этих проблем, сепаратисты стремятся к отделению определенных территорий и созданию на них независимых государств. Тем самым под угрозу ставится целостность страны и государства. Сепаратистское движение в Испании наиболее характерно для Страны Басков, Каталонии и Галисии. Но наибольшей проблематичностью отличается баскский сепаратизм, одной из форм проявления которого является применение террора. Борьба за независимость Страны Басков проходит в двух плоскостях: легальной и нелегальной. На политической арене страны баскское движение за независимость представлено Баскской националистической партией (БНП). Террористические методы борьбы за независимость использует сепаратистская организация «Euscadi Ta Ascatasuna» (ЭТА), что в переводе с баскского языка означает «Страна Басков и Свобода». Правительства Испании под влиянием этой специфики баскского сепаратизма используют различные формы и методы борьбы с ним.

Жесткую позицию в борьбе с сепаратизмом Страны Басков заняли правительства консервативной Народной партии (НП) во главе с Хосе Мария Аснаром. На выборах в кортесы в марте 1996 г. консерваторы с небольшим преимуществом одержали победу. За них отдали свои голоса 9,72 млн. избирателей, а за социалистов – 9,43 млн. В Конгрессе депутатов Народная партия получила 156 депутатских мест, а Испанская Социалистическая Рабочая партия (ИСРП) – 141. Баскская националистическая партия получила 5 мест. Поскольку НП не набрала абсолютного большинства мест, сформировать правительство «народники» могли только при поддержке региональных партий [1, с. 131]. В ходе переговоров было достигнуто взаимопонимание с руководителями Баскской Национальной партии, партиями Конвергенция и Союз и Канарская

коалиция. Премьер-министром стал лидер НП Хосе Мария Аснар [2, с. 37].

Основная деятельность правительства Х.М. Аснара была направлена на реализацию задач в социально-экономической сфере. «Народники» также всегда выступали за жесткую централизованную государственную модель, за поддержание стабильности в обществе, они стремились к бескомпромиссной борьбе против терроризма, а противодействие экстремизму связывали с постепенным сужением политической и социальной базы радикального национализма в Стране Басков.

Правительство добилось серьезных успехов в реализации своей программы. Это позволило Народной партии одержать уверенную победу на очередных парламентских выборах 12 марта 2000 г. Она получила 183 места (из 350) в Конгрессе, ИСРП – 125, а БНП увеличила число мест в Конгрессе до 7. В заявлениях, сделанных руководителями партии и самим Х.М. Аснаром, прозвучала готовность правительства вести диалог с другими политическими силами страны, в том числе и Баскской националистической партией. При этом следует иметь в виду, что межпартийные консультации, состоявшиеся сразу после выборов, проходили при явно доминирующей роли НП, а заключенные между партиями соглашения определялись, прежде всего, тем, насколько они отвечали интересам «народников» [3, с. 112].

В своей инаугурационной речи в Конгрессе депутатов Х.М. Аснар подчеркнул незыблемость принципов Конституции 1978 г., тем самым подчеркнув неприемлемость попыток ревизии конституционного распределения полномочий и автономной структуры государства, предпринимаемых баскскими и каталонскими националистами [4, с. 2].

Тема взаимоотношений между центром и регионами на протяжении нахождения у власти Народной партии была в центре политических дебатов. Выступая 15 января 2003 г. на предвыборном митинге партии, председатель правительства Х.М. Аснар заявил, что «строительство Государства автономий завершено, осталось только упорядочить и укрепить конструкцию» [4, с. 3].

Но руководители правительства Страны Басков и Каталонии не были согласны с подобным утверждением. Они настойчиво требовали от официального Мадрида передать им дополнительные полномочия в налоговой, управленческой и контрольной сферах. Страна Басков требовала 37 дополнительных прерогатив, но правительство Х.М. Аснара было готово вести переговоры о передаче лишь семи, так как считало требования баскских националистов необоснованными и выходящими за рамки Конституции и Автономных статутов [3, с. 115]. Больше всего споров возникло по следующим вопросам: распределение финансовых средств и налоговых поступлений; здравоохранение; система социального обеспечения и трудоустройства; распределение водных ресурсов и строительство гидросооружений; управление морскими перевозками и рыболовным флотом. Но стоит отметить, что Автономные сообщества в своих требованиях выступали разрозненно, не существовало единого фронта автономий Испании [1, с. 137].

Отсутствовал и многосторонний механизм ведения переговоров между официальным Мадридом и Автономными сообществами. Переговоры проходили на двустороннем уровне, где сторону региона представляло правительство Автономного сообщества, а сторону правительства

– Министерство по делам общественных администраций. Поэтому переговоры по наиболее трудным вопросам зачастую растягиваются на долгий срок и напоминают скорее «политический торг», оставляя при этом проблему нерешенной [5, с. 25].

Все это привело к нарастанию радикальных сепаратистских настроений в ряде регионов, крайним проявлением которых была деятельность баскской террористической организации ЭТА. Такое развитие событий подтолкнуло «народников» к реформированию системы, регулирующей отношения «регионы – центр».

Народная партия выступила с предложениями о реформе периферийных администраций в рамках вносимых изменений в Закон об организации и функционировании общей государственной администрации. Изменения предполагали перераспределение полномочий центрального правительства в пользу регионов [6, с. 43]. Для лучшего взаимопонимания центра и регионов была создана Генеральная конференция по межрегиональному сотрудничеству. Правительство выдвинуло предложение о принятии закона о крупных городах, который бы наделял их дополнительными возможностями в таких сферах, как налогообложение, безопасность населения, контроль за деятельностью дорожных служб. Следующим шагом официального Мадрида было разрешение представителям Автономных сообществ (АС) участвовать в заседаниях секторальных конференций и комитетов Евросоюза [3, с. 115]. В данных предложениях Народная партия не допускала значительных реформ и каких-либо кардинальных изменений в отношениях между центром и регионами.

Правительство НП подвергалось критике со стороны ИСРП за отказ от переговоров с правительством Страны Басков о передаче региону дополнительных полномочий. Этот механизм бездействовал с 1998 г. в силу политических разногласий между Мадридом и Виторией (столица Страны Басков) относительно стратегии и тактики борьбы с терроризмом ЭТА. Другой причиной конфронтации между центральным правительством Х.М. Аснара и баскским автономным правительством во главе с Х.Х. Ибарретче являлись преобладающие среди баскской элиты сепаратистские устремления и максимальные запросы в вопросе дальнейшей автономизации Страны Басков [4, с. 3].

В частности, глава автономного правительства Страны Басков Х.Х. Ибарретче предложил пересмотреть Автономный статут этого региона до весны 2005 г. с целью заключения между Испанией и Страной Басков пакта о «свободном присоединении». Х.Х. Ибарретче в 2004 – 2005 гг. намеревался по этому поводу провести референдум в Стране Басков [1, с. 148].

Автономное правительство Страны Басков в отношениях с центром пыталось разыграть «карту ЭТА», стремясь использовать напряженную ситуацию для дальнейшего расширения своих полномочий вплоть до признания права на самоопределение. В 2000-2001 гг. на фоне углубляющегося правительственного кризиса в Стране Басков БНП искала неординарные пути выхода из ситуации. На саммите Евросоюза в октябре 2000 г. во Франции в городе Биарриц баскской политической элитой была сделана попытка интернационализировать баскскую проблему. В обращении лидера БНП Х. Арсальюса к главам государств и правительств Евросоюза прозвучали призывы занять активную позицию в вопросе урегулирования баскского конфликта по североирландскому образцу и «признать право баскской нации на самоопределение подобно

тому, как это было сделано в отношении Хорватии, Словении, Эстонии и др.». В ответ представитель Европарламента Н. Фонтэн фактически высказался в поддержку политики испанского правительства [7, с. 3].

Серьезным фактом, дестабилизирующим работу правительства НП и обстановку в стране в целом, стал терроризм ЭТА, которая продолжала настаивать на отделении Страны Басков от Испании и её полной политической независимости. Однако правительство во главе с Х.М. Аснаром не шло на уступки террористам, оно исходило из того, что в практическом плане баскская проблема уже нашла свое решение в рамках Конституции 1978 г. и Статута автономии Страны Басков 1979 г., по которым баскское автономное правительство получило значительные полномочия в сфере самоуправления [3, с. 116]. Кабинет Х.М. Аснара отказался идти на какие-либо компромиссы в вопросах территориальной целостности государства и пересмотра Конституции 1978 г., опасаясь разрушительной цепной реакции и распада Испании по этнотерриториальному признаку. Кроме того, правительство считало, что любые переговоры и уступки способствуют террористам, так как становятся доказательством того, что официальный Мадрид не в силах решить проблему [8, с. 71].

Правительство Х.М. Аснара в решении этой проблемы вело жесткую линию и официально отказалось от диалога как с умеренными националистами в лице БНП, так и с террористами ЭТА. На это повлияла деятельность самой ЭТА. Такая довольно жесткая политика отказа от диалога подвергалась серьезной критике не только социалистами, но и партиями Автономных сообществ. За политику диалога с ЭТА выступил лидер Каталонской республиканской партии Х.Л. Карод и устроил в поддержку этого мнения митинг в г. Барселона в феврале 2004 г. Он поддержал мирный путь в борьбе с насилием ЭТА и заявил, что «от правой стороны мы ничего не ждем, а от левой стороны хотелось бы ждать чего-то». Однако данный ход скорее был использован Х.Л. Кародом как пиар-кампания Каталонской республиканской партии перед парламентскими выборами в марте 2004 г. [2, с. 47].

Несмотря на жесткую официальную позицию НП в отношении диалога с террористами ЭТА, встреча все же состоялась. На это повлияло и очередное «перемирие» – временное прекращение террористической деятельности, которое было объявлено экстремистами в одностороннем порядке 3 декабря 1999 г. Диалог представителей официального Мадрида с посланцами ЭТА состоялся 19 мая 1999 г. в Цюрихе, при этом посредником выступил епископ г. Бильбао Хуан Мария Уриарте. Однако представители ЭТА на этой встрече расширили свои притязания, потребовав, помимо прочего, немедленно сформировать на всех баскских землях Испании и Франции общебаскский парламент, задачами которого должны стать выработка конституции нового государства и избрание главы исполнительной власти. На подобные условия центральное правительство не пошло, и переговоры были сорваны [9, с. 1].

Впоследствии Х.М. Аснар не раз опровергал участие представителей правительства в переговорах с террористами. Так, в своем выступлении в г. Сантандер 14 мая 2005 года он заявлял, что правительство, которое он возглавлял, «никогда не давало кому-либо инструкций на ведение переговоров, тем более с террористами» [9, с. 2].

Через 14 месяцев ЭТА заявила об окончании «перемирия», которое было предусмотрено

для пересмотра стратегии и пополнения состава. Подобная тактика «произвольных пауз», заигрывание с демократическими властями позволили ЭТА внести раскол в отношения между официальным Мадридом и региональными властями Страны Басков [10, с. 4].

21 января 2000 г. был совершен первый террористический акт со времени объявления террористами прекращения «перемирия». Боевики ЭТА хладнокровно застрелили на улицах известного журналиста газеты «Эль Мундо» Х.Л. Лопеса де Лакалья, в прошлом активного борца с режимом Ф. Франко [5, с. 26]. В ответ на террор со стороны ЭТА в Испании прокатились массовые выступления населения с осуждением терроризма и требованием прекратить насилие.

Несмотря на жесткую позицию баскских террористов, правительство Х.М. Аснара предпочитало действовать в рамках правового поля. Однако террористические акты, прокатившиеся по Испании после заявления ЭТА о прекращении «перемирия», потребовали от правительства срочных мер для преодоления проблемы.

9 сентября 2000 г. министр юстиции А. Асебес представил на рассмотрение Совета Министров пакет предложений по ужесточению законодательства в сфере борьбы с терроризмом. Данный проект предусматривал внесение в Уголовный кодекс 1995 г. и в Закон об уголовной ответственности несовершеннолетних от 1999 г. серии поправок, призванных устранить определенные правовые бреши [4, с. 4]. Разработка законопроекта включала в себя и учет общественного мнения по наиболее ключевым и острым вопросам, сформировавшимся под влиянием многочисленных примеров безнаказанности террористов. В Стране Басков особенно серьезно встала проблема так называемого уличного насилия, которое включало в себя акты вандализма, организацию беспорядков, нанесение материального ущерба государственному имуществу и имуществу неугодных террористам лиц, этим в основном занимаются подростки – члены ЭТА. В связи с этим в законопроекте было предложено расширить само понятие «терроризм». К его определению в Уголовном кодексе Испании как «преступные деяния, целью которых является подрыв конституционного строя или серьезное нарушение общественного порядка» было добавлено «а также запугивание населения, представителей социальных, политических и профессиональных объединений». Стоит отметить, что в соответствии с поправками в ряде статей Уголовного кодекса (ст. 266, 346, 351, 577) акты вандализма, организация беспорядков в отличие от ранее существовавших норм стали расцениваться как терроризм даже в том случае, если при этом не было непосредственной угрозы для жизни граждан. Было установлено максимальное наказание за подобный вид преступления – 20 лет лишения свободы [11, с. 1].

Острые споры велись в обществе по поводу введения смертной казни для террористов. Однако правительство Х.М. Аснара не пошло на такой решительный шаг, аргументируя это как морально-этическими и религиозными взглядами, так и тем, что во время Ф. Франко смертная казнь для террористов только усиливала их популярность, создавая вокруг них ореол борцов за свободу и независимость.

К пакету антитеррористических мер относилось и ужесточение положений Закона об уголовной ответственности несовершеннолетних. Новый закон был принят 13 января 2001 г., в соответствии с которым молодые люди, не достигшие 18 лет, обвиняющиеся в пропаганде

терроризма, подстрекающие к участию в уличных беспорядках или участвующие в них, ведущие противоправные действия по запугиванию или шантажу людей, несут уголовную ответственность. При этом дела несовершеннолетних, которые будут обвиняться в терроризме, относятся к компетенции Национального суда, минуя судебные органы низшей инстанции – региональные суды [12, с. 4].

Необходимо отметить, что практика борьбы с терроризмом ЭТА не ограничилась принятием новых законов и внесением поправок в существующие. Было достигнуто взаимопонимание с органами правосудия, которые не раз доказывали действенность данных законов на практике. Так, в марте 2001 г. судебный следователь Национального суда Бальтасар Гарсон направил в Верховный Суд Страны Басков материалы, в которых квалифицировал выступление радикального баскского националиста А. Отеги на одном из митингов солидарности с ЭТА как «прямое подстрекательство для совершения актов вандализма с целью запугивания населения» [13, с. 4]. Призывы и лозунги, содержащиеся в речи А. Отеги, подпадают, по мнению судьи Б. Гарсона, под действие статей УК Испании 557 (нарушение общественного порядка), 169 и 170 (угрозы и запугивания) [14, с. 197].

Судебными решениями была запрещена деятельность легальных и полулегальных организаций, входивших в структуру Координирующего центра ЭТА, 4 апреля 2001 г. судебный следователь Бальтасар Гарсон запретил баскскую организацию Экин, которая отвечала за финансовые аспекты деятельности террористической структуры ЭТА. 10 мая была поставлена вне закона молодежная организация Хайк, которая занималась подготовкой молодых бойцов для ЭТА, а также устраивала митинги и манифестации для распространения среди населения чувства сопричастности к провоцируемому политическому конфликту.

27 июня 2002 года Генеральными кортесами Испании был принят новый закон о политических партиях, создававший юридические рамки для запрета деятельности организаций, связанных с террористами и поддерживающие их акции [15, с. 1].

В соответствии с законом о политических партиях партия может быть признана незаконной, если она «побуждает или узаконивает насилие как метод для достижения политических целей, создает условия для упразднения демократии, плюрализма и политических свобод, будет участвовать или поддерживать политические действия террористических организаций, направленные, в конечном счете, на разложение конституционного строя» [15, с. 5]. Принятие этого закона стало одним из реальных действий НП и ИСРП в деле противодействия терроризму [16, с. 7].

26 августа 2002 г. на внеочередной сессии парламента депутаты проголосовали за запрещение баскской националистической организации Батасуна, которая являлась легальным политическим крылом ЭТА 23 сентября 2002 г. Генеральный прокурор Испании Хесус Карденаль внес на рассмотрение Верховного Суда страны официальное ходатайство о запрещении Батасуна на основе многочисленных доказательств причастности этой организации к террористической деятельности [14, с. 197].

Кроме принятия антитеррористического законодательства и усиления правового законодательства, упор правительством Х.М. Аснара делался на применение полицейских сил. В

2000 г. полиция арестовала более 100 человек, подозреваемых в активном сотрудничестве с ЭТА. В 2000 – 2001 гг. силами полиции и спецслужб Испании были ликвидированы 18 боевых групп ЭТА. Значительные потери ЭТА понесла в августе 2001 г., когда почти одновременно были задержаны 8 боевиков, входивших в группу «Буруntца», и 6 человек из группы «Барселона» [8, с. 59].

Следует отметить международное сотрудничество правительства НП по вопросам борьбы с терроризмом. Совет Евросоюза принял 27 декабря 2001 г. пакет из четырех антитеррористических документов, включавших общую позицию ЕС в борьбе с терроризмом, и список из 42 групп, организаций и физических лиц, рассматриваемых начиная с 2002 г. всеми государствами ЕС как террористические. Среди 13 террористических организаций на один уровень с «Исламским джихадом» и военным крылом «Хамас» была поставлена и ЭТА. Испанские дипломаты не смогли добиться статуса террористической организации для «Батасуна», поскольку она на тот момент не была запрещена в самой Испании. Но они добились включения 17 членов ЭТА в формировавшийся поименный список террористов из 29 человек [17, с. 6].

В феврале 2001 г. Страну Басков посетил комиссар по правам человека Совета Европы А. Хиль Роблес, испанец по национальности. По итогам поездки А. Хиль Роблес подготовил доклад, в котором отметил, что автономное правительство Страны Басков Х.Х. Ибарретче несет ответственность за «отсутствие должной и эффективной защиты основных прав человека» [7, с. 3]. Приезд комиссара по правам человека Совета Европы и выводы в поддержку политики центрального правительства, сделанные им в докладе, оказали существенное влияние на формирование общественного мнения как в Испании, так и всего мирового сообщества.

На антитеррористическую деятельность правительства Х.М. Аснара оказали влияние события 11 сентября 2001 г. в США и международная антитеррористическая кампания, развернутая по инициативе администрации президента США Дж. Буша. Х.М. Аснар во время выступления в Конгрессе депутатов 26 сентября 2001 г. поставил знак равенства между действиями исламских террористов и баскских экстремистов. Он заявил: «Террористические атаки в Нью-Йорке не имеют оправданий в той же мере, как и убийства депутатов от Народной партии или ИСРП» [18, с. 3]. Премьер-министр предложил установить жесткий контроль за банковскими счетами баскских организаций, подозреваемых в противоправных действиях. Следует отметить, что после взрывов 11 сентября в США, по данным опроса Центра социологических исследований, 49 % испанцев видели прямую связь между баскским и международным терроризмом [14, с. 174]. Об отношении населения Страны Басков к проблеме терроризма ЭТА свидетельствует опрос общественного мнения, проведенный по заказу автономного баскского правительства 29 – 31 октября 1997 года. 47 % опрашиваемых граждан заявляли о том, что участвовали в выступлениях и демонстрациях против ЭТА, 94 % признавали себя «сытыми» деятельностью ЭТА, 88 % добавляли необходимость добиваться единения в борьбе против терроризма и 83 % требовали от политиков каких-либо действий против терроризма. Антитеррористическая политика центрального правительства была воспринята очень неоднозначно: 41 % были удовлетворены этой политикой, в то время как 40 % ответили «отрицательно». Большая часть опрошенных считали, что конец террору со стороны ЭТА

наступит после начала переговоров и заключения перемирия с центральным правительством (43 %), часть опрошенных (22 %) предположила, что конец террору наступит без предварительного перемирия [19, с. 3]. Следует подчеркнуть, что большая часть населения, принимавшая участие в социологическом опросе, выступала за ликвидацию терроризма путем переговоров с ЭТА.

Необходимо отметить тот факт, что и деятельность правительства Народной партии во главе с Х.М. Аснаром не обошлась без скандалов, связанных с деятельностью против ЭТА. В испанской столице утром 11 марта 2004 года, за три дня до парламентских выборов, прогремели три серии взрывов. Число жертв терактов в Мадриде достигло 192 человек, более 2000 были ранены. Министр внутренних дел Испании Анхель Асебес на пресс-конференции заявил, что бомбы были заложены в рюкзаки и сумки, лежавшие в отделениях для ручной клади трех поездов. Всего было шесть взрывов, которые последовали, начиная с 7.37 утра по местному времени, с интервалом в 4 – 5 минут на трех станциях одной ветки железных дорог в Мадриде. Это был один из самых кровавых терактов в истории Испании. Власти сразу же возложили ответственность на организацию баскских сепаратистов ЭТА. Но следует отметить, что у этих взрывов есть одна отличительная особенность – баски всегда предупреждают полицию о будущих терактах, а иногда даже о месте их проведения. В этом случае никаких анонимных звонков или письменных предупреждений получено не было. Исходя из этих фактов, предполагается, что организация терактов могла быть местью исламских фундаменталистов за участие Испании в войне против Ирака [6, с. 43]. Но данная версия крайне отрицательно сказалась бы на отношении к центральному правительству. Испанский премьер-министр Хосе Мария Аснар оказал давление на нескольких редакторов главных испанских журналов для того, чтобы они отмечали, что ЭТА была автором теракта. На это у премьер-министра были свои мотивы, перед парламентскими выборами он предстал бы как защитник единства и целостности государства, которое баскские сепаратисты хотят разрушить. Но СМИ сообщили населению о фактах оказания давления со стороны официального Мадрида [20, с. 2].

Таким образом, правительства Народной партии во главе с премьер-министром Хосе Мария Аснаром проводили жесткую антитеррористическую борьбу, в ходе которой правительственными силами был разработан и принят ряд антитеррористических законопроектов и поправок, ужесточающих уголовное законодательство Испании. Были приняты меры по обузданию и ликвидации так называемого уличного насилия; расширен термин «терроризм» и ужесточен закон об уголовной ответственности несовершеннолетних, что позволило привлечь к уголовной ответственности многих членов молодежных организаций ЭТА. В рамках антитеррористической деятельности правительство делало упор и на силовые методы решения данной проблемы, использование полицейских сил в борьбе с экстремизмом, чем нанесло серьезные удары по ЭТА. «Народниками» была развернута международная деятельность по решению проблемы терроризма, благодаря которой ЭТА была признана Евросоюзом как международная террористическая организация. Главной особенностью политики Х.М. Аснара был отказ от диалога с баскскими сепаратистами, как с террористической группировкой ЭТА, так и умеренными националистами – партией БНП. Этот бескомпромиссный шаг был неоднозначно оценен и подвергался критике со стороны ИСРП. Также со стороны официального Мадрида в

СМИ велась активная пропаганда, настраивающая население против ЭТА.

For the Spanish state a sharp unresolved problem there is a separative movement of separate regions. The greatest problematical character separatism of Basque Provinces differs. In Basque Provinces ETA terrorist organisation operates. Government H.M. Asnar did an emphasis on power decisions of this problem, including on use of police forces in struggle against extremism, than has struck serious blows on ETA.

Список источников и литературы

1. Волкова, Г. И. Политическая история Испании XX в. / Г. И. Волкова. – Москва: Высшая школа, 2005. – 191 с.
2. Орлов, А. А. Проблема терроризма в Испании: ЭТА – «ударный отряд» баскского национализма / А. А. Орлов. – Москва: Русская панорама, 2009. – 192 с.
3. Роговицкий, Д. А. Народная партия и Испанская социалистическая рабочая партия в 1996 – 2004 годах: разногласия и консенсус: дис. ... канд. ист. наук: 13.04.2006 / Д. А. Роговицкий. – Москва, 2006. – 230 с.
4. Sanchez-Cuenca, I. Estado de derecho. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.elpais.com/articulo/opinion/Estado/derecha/elpepiopi /20090802elpepiopi_11/Tes/. — La fecha del acceso: 16.08. 2009.
5. Волкова, Г. И. Государство автономий и политика регионального автономизма в современной Испании / Г.И. Волкова, Э. В. Тадевосян // Право и политика. – 2001. – № 1. – С. 23 – 29.
6. Хенкин, С. М. Метаморфозы политического развития Испании / С. М. Хенкин //Латинская Америка. – 2005. – № 2. – С. 41 – 58.
7. Arregi, Joseba. Mapa del nacionalismo vasco y ETA de fondo. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.elmundo.es/opinion/tribuna-libre/2010/03/22922026.html.— La fecha del acceso: 10.03. 2010.
8. Белова, К. А. Особенности развития сепаратизма в Испании после падения диктатуры Ф. Франко: дис. … канд. ист. наук: 22.01.2004 / К. А. Белова. – Москва, 2004. – 281 с.
9. Contexto politico y historico del Nuevo pacto [El recurso electronico] / El regimen del acceso. http://www.elmundo.es/eta/documentos/propuesta_agosto99.html. – La fecha del acceso: 05.03.2009.
10. Sanchez-Cuenca, I. Como abordar el final de ETA? [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.elpais.com/articuloCompleto.html?xref=20050...i_8&tipe=Tes&anhchor= elpepiopi&print=1&d_date=20050520 . — La fecha del acceso: 05.03.2009.
11. Villanueva, J. El nacionalismo vasco ante el fin de ETA. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.pensamientocritico.org/ javvil0106.html.— La fecha del acceso: 10.03.2010.
12. Ley del menor, 2001 de 13 de enero. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.movimientocontralaintolerancia.com/ leydelmenor/ victimas.htm. — La fecha del acceso: 05.03.2009.
13. EL Pais. 16.03.2001.
14. Волкова, Г.И. Истоки и современные реальности баскского терроризма / Г. И. Волкова // Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы / Сост. и науч. ред. Е. А. Ларин. – Москва: Высшая школа, 2003. – С. 165 – 204.
15. Ley Orgánica 6_2002, de 27 de junio, de Partidos Políticos. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo6-2002.html. — La fecha del acceso: 05.03.2009.
16. Орлов, А.А. Проблема терроризма в Испании на современном этапе [El recurso electronico] / А. А. Орлов // El regimen del acceso http://www.rau.su/observer/N12_2009/055_061.pdf. — La fecha del acceso: 09.04. 2010.
17. Sanchez-Cuenca, I. Fuera mascaras. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://www.redescristianas.net/2007/03/29/fuera-mascaras-ignacio-sanchez-cuencaprofesor-de-sociologia-de-la-universidad-complutense/ . — La fecha del acceso: 16.08.2009.
18. Lescornez, M.R. Una salida de escena que Aznar no imaginó. [El recurso electronico] / El regimen del acceso http://diario.elmercurio.cl/detalle/index.asp?id={4c4be7bc-51b8-4f58-b608- c0c3b71c8dbb. — La fecha del acceso: 17.02.2009.
19. Gorriaran Carlos Martinez. Sobre los orhgenes y logica del terrorismo en el Pais Vasco. [El recurso electronico] /

El regimen del acceso
http://209.85.129.132/search?q=cache:40rg9fIm4PwJ:www.um.es/sfrm/publicac/pdf_espinosa/n1_espinosa_pdf/esp_01_sfrm_03_oriter_cargor.pdf. — La fecha del acceso: 17.02.2009.
20. Daniel E. Jones. Escandalos, medios y cambios politicos en Espana. [El recurso electronico] / El regimen del acceso: http://interaccion.cedal.org.co/documentacion.htm?x=28918&cmd%5B126%5D=c-1-'36%20a%2040'. — La fecha del acceso: 11.10.2008.

Научный руководитель – ***П.А. Шупляк,*** кандидат исторических наук, доктор философии, профессор.

УДК 327(73)

П. А. Пенда
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ВАШИНГТОНА

В статье рассмотрены проблемные вопросы в отношениях между США и ЕС, раскрыт характер политики США по отношению к ЕС. В работе показано место европейских государств в американской военно-политической стратегии в контексте проблемы развертывания ПРО в Европе, войн в Афганистане и Ираке, становления Общей внешней политики и политики безопасности ЕС. Подчеркнуто несовпадение американских и европейских представлений о характере американо-европейских отношений. Отдельное внимание уделено экономической политике администрации Дж. Буша-младшего в русле защиты национальной безопасности, развертывания мер по борьбе с терроризмом, отстаивания геополитических интересов США в мире.

Приход к власти администрации Джорджа Уокера Буша открыл сравнительно новый период в политике Соединенных Штатов к ЕС. В 2002 появилась статья Роберта Кейгана [1], одного из неоконсервативных идеологов администрации Дж. Буша-младшего, где уже по состоянию на середину первого президентского срока Дж. У. Буша давались многочисленные свидетельства глубокого идеологического и политического расхождения интересов США и стран ЕС. Ярко выраженное доминирование США в мире, часто игнорирующее интересы европейских союзников, представлено как закономерный результат развития Соединенных Штатов, а политика США представлена как оправданная ввиду сложившегося соотношения сил и международной обстановки.

В политике Буша отчетливо проявилось игнорирование европейских интересов, заключавшееся в отсутствии намерений у администрации Дж. У. Буша повторно выдвигать на ратификацию Конгресса Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний (ДВЗЯИ), который уже был принят европейцами, отказе США в 2001 г. принять протокол к Конвенции о запрещении биологического оружия (КЗБО), без которого невозможно создание механизма контроля за соблюдением самой Конвенции, отказе от подписания международного Договора о запрещении использования противопехотных мин, отсутствии намерений придерживаться ранее взятых на себя обязательств по соблюдению юрисдикции Международного Уголовного суда,

который в противном случае получал бы право выносить обвинительные приговоры в отношении американских граждан, в том числе солдат и офицеров армии США, виновных в совершенных за рубежом военных преступлениях.

В декабре 2001 г. США неожиданно объявили об одностороннем выходе из Договора по противоракетной обороне (ПРО), подписанного между Москвой и Вашингтоном еще в 1972 г. Одновременно с этим решением Пентагон приступил к практической реализации программ по развертыванию систем национальной противоракетной обороны, тем самым осложнив отношения с некоторыми европейскими партнерами по НАТО. Администрация Дж. Буша посчитала трансатлантическое сотрудничество в области ПРО составной частью адаптации НАТО к новым вызовам безопасности, продолжением действия принципа коллективной обороны альянса в XXI веке. Характерным было стремление Вашингтона минимизировать возможности России и Китая играть на противоречиях между США и Европой. В спорах по проблеме ПРО он не мог полностью игнорировать мнение европейских держав, ведь Европа сохраняет ключевое значение для США в системе их глобальных военно-политических связей, а взаимодействие со странами НАТО по-прежнему является одним из важнейших факторов американской внешней политики [2, с. 75 – 76].

Курс на односторонность американских действий на международной арене усилился в связи с террористическими атаками 11 сентября 2001 года. Для Соединенных Штатов эти события стали и правовым, и моральным оправданием их внешней политики.

Террористическое нападение на США и последовавшая вскоре за этим война в Афганистане оказали влияние на европейское направление американской политики. Впервые за время существования НАТО была применена статья 5 устава НАТО о коллективной обороне в случае нападения на одного из членов альянса. Создалось впечатление резкого усиления военно-политической консолидации государств-членов НАТО. США с одобрения Совета безопасности ООН 7 октября 2001 года начали военную операцию. 4200 солдат британских специальных подразделений были посланы в Афганистан. В то же время Франция объявила о своей готовности оказать Соединенным Штатам помощь с двухмесячным опозданием. Канцлеру ФРГ Шредеру удалось с большими усилиями уговорить Бундестаг послать 3900 солдат бундесвера только на третьем месяце войны. Голландцы предложили свои небольшие силы морской пехоты, Рим и Мадрид – горно-стрелковые части, Париж – самолеты-разведчики. И ни у кого, кроме Британии, не было транспортных средств для перемещения своих воинских контингентов к местам боев. Остальные члены альянса ограничились словесными выражениями солидарности либо остановились на отдельных жестах помощи [3, с. 35 – 36].

Вашингтон не рассчитывал на что-либо существенно большее, нежели политическую поддержку со стороны НАТО и выполнение ее формированиями некоторых вспомогательных, тыловых, функций. Как свидетельствует помощник Генерального секретаря НАТО по политическим вопросам Гюнтер Альтенбург, это осознавали и европейские союзники США и руководство НАТО: «Все участники ни на минуту не сомневались в том, что Соединенные Штаты как единственный непосредственно пострадавший (и в военном отношении намного более сильный) партнер будут вырабатывать ответные меры – преимущественно по собственному

усмотрению. Говорить о масштабной военной роли НАТО было невозможно уже по той причине, что многие союзники были лишь условно готовы к проведению военной операции в отдаленных регионах» [4, с. 78 – 79].

Очередным испытанием военно-политических отношений США и ЕС стала война в Ираке. Первые авиаудары по территории Ирака были нанесены 20 марта 2003 года. Багдад был захвачен в течение трех последующих недель.

Иракская война спровоцировала самый серьезный кризис в истории трансатлантических отношений. Три пятых международного сообщества и больше половины Европы не поддержали США в войне в Ираке. Четыре из них – Германия, Франция, Бельгия и Люксембург – являются союзниками США по НАТО и представляют собой континентальное ядро Евросоюза. В феврале 2003 года эти страны заблокировали предложение США о размещении на территории Турции разведывательных и противовоздушных средств НАТО в свете намечавшегося вторжения в Ирак. Поддержка их Россией и Китаем стала тем вариантом который З. Бжезинский считал наихудшим для глобальных геополитических интересов США – их изоляцию от основной массы Евразии [5, с. 9]. В ответ на критику из-за рубежа администрация Буша выдвинула тезис об «эффективной многосторонности», о желании и возможности определять союзников в зависимости от задачи, которую предстоит решить. Симптоматичны в плане оценки военно-политической стратегии США в отношении стран ЕС слова министра обороны США Д. Рамсфельда: «Не коалиция определеляет миссию, а миссия коалицию». В несколько другой интерпретации это звучит как «коалиция желающих и способных» [6, с. 39]. В подобном подходе отразилось нежелание США ограничивать собственные действия на международной арене через поддержание единства интересов стран-членов НАТО и ЕС.

Это дало основание исследователям с еще большей убедительностью говорить об устарелости и изжитости института НАТО. «Несмотря на избитые декларации НАТО об «общих ценностях», Вашингтон относится к Европе все более пренебрежительно, в то время как Европа, от рядовых граждан до ее официальных представителей за рубежом, испытывает в отношении США обиду и разочарование» [7, с. 46].

Показательным в сложившихся условиях стало заявление в апреле 2003 г. Франции, Германии, Бельгии и Люксембурга о необходимости создания независимой от НАТО европейской военно-штабной структуры. Это стало очередным ярким проявлением стремления Европейского Союза к созданию Общей европейской политики безопасности и обороны (ОЕПБО). США сделали неудачную попытку получить доступ к дискуссиям внутри ЕС и право вето на решения, касающиеся военной области. На вторую половину 2003 г. тема создания вооруженных сил ЕС стала главной в трансатлантических отношениях. В результате Соединенным Штатам удалось свести к минимуму инициативы европейских государств. Вашингтон решил согласиться с новой инициативой в сфере европейской обороны на условии, что она будет ограничена рамками, установленными для предыдущих военно-политических мероприятий и институтов ЕС [8, с. 44 – 46]. США не устраивает вариант трансформации ЕС в военный блок. Они поддерживают создание европейского силового потенциала, только пока ЕС признает верховенство НАТО.

В апреле 2004 года активизировалась борьба иракского сопротивления против оккупационных войск. Это сделало актуальным вопрос об участии международного сообщества в урегулировании ситуации в Ираке и послевоенном обустройстве страны. Вашингтон делал попытки с помощью ООН вовлечь Францию и Германию в процесс «восстановления Ирака» под американским руководством [8, с. 38 – 42].

Подобного рода европейская политика США была характерна и в отношении Афганистана, где давление американцев на НАТО в первую очередь концентрировалось на том, чтобы подразделения альянса взяли на себя функции по обеспечению руководства и безопасности международных военно-строительных команд [9, с. 48].

Согласно разработанной в конце 2003 года Европейской стратегии безопасности Евросоюз стремится занять особое место в системе международной безопасности, соблюдая при этом баланс интересов и военно-политических функций с НАТО. Необходимой целью ЕС было провозглашено сбалансированное партнерство с США [10]. Однако это очевидно вступает в противоречие с заявленными в Стратегии национальной безопасности односторонними принципами внешней политики США. «Американская стратегия национальной безопасности будет основана на отчетливом американском интернационализме, отражающем союз наших ценностей и наших национальных интересов» [11]. Данная выдержка из «доктрины Буша» отражает приоритет национальных интересов во внешней политике США над глобальными, несмотря на довольно частые апелляции в Стратегии к последним. Американская однополярность и равное партнерство – две взаимоисключающие вещи [12, с. 47]. Для такого рода подхода Соединенных Штатов, помимо исключительно декларативных, есть и материальные основания, выраженные в недосягаемом военном превосходстве США. Предложение президента Дж. Буша сократить до одного раза в год проведение саммитов США-ЕС весьма красноречиво характеризует отношение республиканцев к роли этого союза в европейской политике США. Если судить по «Стратегии национальной безопасности США», администрация Дж. Буша признает Евросоюз почти исключительно в роли торгово-экономического партнера.

В конце XX – начале XXI вв. частыми стали торговые конфликты между США и странами ЕС. Было характерно ориентирование Соединенных Штатов в своей внешней экономической политике на ряд национальных приоритетов, призванных обеспечить лидерство страны в мировом хозяйстве [2, с. 15]. Последнее обрело новый смысл и формы реализации в рамках концепции национальной безопасности США после терактов 11 сентября 2001 года. На экономической политике США в отношении ЕС это проявилось во введении жестких мер контроля на границе. В отчете Еврокомиссии за 2003 год была выражена серьезная обеспокоенность руководства ЕС относительно влияния американской концепции национальной безопасности на торгово-экономические отношения. По мнению европейской стороны, злоупотребления правительства США в интерпретации понятия национальная безопасность стали замаскированной формой протекционистской политики [13].

В марте 2006 г. Белым домом был обнародован очередной вариант «Стратегии национальной безопасности». В документе отмечается, что «для расширения экономической свободы и процветания Соединенные Штаты способствуют развитию свободной и справедливой

торговли, открытых рынков, стабильной финансовой системы, глобальной экономической интеграции и устойчивой энергетики» [2, с. 15 – 16].

Один из ключевых разделов «Стратегии национальной безопасности» США 2006 г., посвященный экономическим проблемам, называется «Начать новую эру глобального экономического роста с помощью свободных рынков и свободной торговли». Стратегия предусматривала, что правительства всех стран должны формировать и проводить собственную экономическую политику и отвечать за ее результаты, а Соединенные Штаты будут использовать свои связи с другими странами, чтобы подчеркнуть преимущества американской модели экономического роста [2, с. 17].

Отдельное беспокойство США вызвал проект строительства газопровода «Северный поток», представляющего собой принципиально новый маршрут экспорта российского газа в страны Европейского Союза. Целевыми рынками поставок являются Германия, Великобритания, Нидерланды, Франция и Дания. В начале января 2007 г. несколько влиятельных сенаторов внесли в Конгресс законопроект под названием «Об энергетической дипломатии и безопасности». В тексте документа говорилось, что энергетическая безопасность является приоритетом для правительств многих государств и играет ключевую роль во взаимоотношениях Соединенных Штатов с ними. По мнению США, «Северный поток» не должен быть реализован, поскольку это преимущественно российский проект, который укрепит российские позиции в Европе, более тесно свяжет Россию с ЕС и сделает европейских импортеров еще более зависимыми от поставок из России [14, с. 16].

Осенью 2006 г. заместитель помощника госсекретаря США по делам Европы и Евразии М. Брайзы открыто заявил, что США будут добиваться диверсификации поставок газа в Европу, чтобы снизить ее зависимость от России [15].

В сентябре 2008 г. посол США в Швеции призвал европейцев прервать какое бы то ни было сотрудничество с Москвой в области энергетики из-за того, что «Россия ввела войска на территорию Грузии во время августовского конфликта в Закавказье» [14, с. 24].

Еще один аргумент американской стороны против строительства балтийского газопровода заключался в том, что проект «Северный поток» подрывает солидарность Европы на переговорах с Москвой – в частности, потому, что обходит стороной Польшу [15].

Именно Польша стала инициатором разработки концепции, которую условно можно назвать «энергетической НАТО». Варшава предложила всем европейским странам согласовать единую политику в области энергетики, чтобы уменьшить зависимость от России. По замыслам авторов концепции, защитником общих энергетических интересов Запада выступит блок НАТО. США активно поддержали идею расширения компетенции альянса.

В начале XXI века военно-политические отношения между США и ЕС, оформленные прежде всего в рамках НАТО, подверглись серьезным испытаниям. Террористическая атака на США, война США и НАТО в Афганистане, выход США из Договора об ограничении систем противоракетной обороны, несанкционированная Советом безопасности ООН война в Ираке, активные попытки ЕС к созданию собственных вооруженных сил в рамках ОЕПБО, большой разрыв военных возможностей между США и остальными союзниками по НАТО, различное видение США и ЕС должного миропорядка и путей его достижения – все это обусловливало

военно-политическую стратегию США в отношении ЕС во время пребывания у власти первой администрации Дж.У. Буша. Для этой политики было характерно игнорирование интересов ЕС и НАТО как целостных субъектов международных отношений и военно-политической организации и попытки использования их военных ресурсов в первую очередь в интересах США. Это проявилось в намерении разместить ПРО на территории Европы, использовании отдельных европейских стран для формирования коалиции тактического характера с целью проведения иракской кампании, стремлении использовать европейские государства для послевоенного урегулирования ситуации в Ираке, давлении на европейских союзников по НАТО с целью увеличить воинский контингент европейских стран в Афганистане, противодействии создания независимой от НАТО военно-штабной структуры государств ЕС.

Восприятие администрацией Дж. Буша ЕС главным образом как торгово-экономического партнера не избавило экономические отношения США и ЕС от конфликтного характера. Администрации Дж. Буша было свойственно стремление перевести военно-политическое доминирование в другие сферы отношений, в первую очередь на экономику.

In the 1990s, the United States of America fairly took the leading role in forming the new world order. But at the beginning the XXI century the emergence of the European Union as a major international power center and the inclination towards unilateralism on the part of U.S. administration became the considerable threat for the U.S.A.-European alliance. Unilateralism in European policy of Bush's administration displayed in rejection to accept conditions of important international agreements, in the plans to locate Anti-Ballistic Missile system in Europe, in using some European countries in military campaigns in Afghanistan and Iraq ignored interests of the European Union and undermined NATO's unity. Especial disturbance and opposition of American administration was caused by intention of the European Union to create Common European Security and Defence Policy. Foreign policy in the economy the Bush administration was characterized by a rigid defense of national interests of the U.S. market and U.S. geopolitical interests.

Список источников и литературы

1. Kagan, R. Power and Weakness / Carnegie Policy Review, June-July, 2002 / R. Kagan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.carnegieendowment.org/publications/?fa=view&id=985&prog=zgp&proj=zusr. – Дата доступа: 16.02.09.
2. Приходько, О. В. Россия – США – Европа и проблема ПРО / О.В. Приходько // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 12. – С. 70 – 84.
3. Уткин, А. И. США – ЕС: два полюса, два взгляда / А. И. Уткин // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2005. – № 7. – С. 26 – 44.
4. Альтенбург, Г. Хоронить НАТО еще рано / Г. Альтенбург // Internationale Politik. – 2002. – № 6. – С. 77 – 83.
5. Рубинский, Ю. А. Последствия иракского кризиса / Ю. А. Рубинский // Современная Европа. – 2003. – № 4. – С. 5 – 16.
6. Батюк, В. И. Отношения США и НАТО в начале XXI века / В. И. Батюк // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2003. – № 10. – С. 31 – 44.
7. Мерри, Е.У. Delenda est NATO / Е. У. Мерри // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2003. – № 10. – С. 45 – 68.
8. Михайлов, С. А. Иракский фактор в трансатлантических отношениях / С. А. Михайлов // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2004. – № 10. – С. 37 – 54.
9. Самуйлов, С. М. США и НАТО: противоречия в Афганистане / С. М. Самуйлов // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2005. – № 11. – С. 39 – 54.
10. Европейская стратегия безопасности «Безопасная Европа в мире, который должен стать лучше» / Council of the European Union [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/

cmsUpload/031208ESSIIRU.pdf. – Дата доступа: 20.04.09.
11. Стратегия национальной безопасности США / Национальная лаборатория внешней политики. 2002. – Режим доступа: http://www.nlvp.ru/reports/. – Дата доступа: 20.04.09.
12. Приходько, О. В. Какая Европа нужна США? / О.В. Приходько // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 2. – С. 45 – 68.
13. Report on United States barriers to trade and investment 2003. European Commission. Brussels, December 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://trade.ec.europa.eu/doclib/html/115383.htm. – Дата доступа: 04.05.09
14. Лебедев, Г.И. Подход США к реализации проекта «Северный поток» / Г. И. Лебедев // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2009. – № 11. – С. 15 – 31.
15. Тренин, Д. Внешняя политика США: прежний президент, новые акценты [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/71947.htm?search=undefined&open=6242||56237&isFou nd =-1. – Дата доступа: 03.02.2010.

Научный руководитель – ***Г.М. Кривощекий***, старший преподаватель.

УДК 94(450)

А.В. Пикалович
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

«СЕВЕРНЫЙ ВОПРОС» В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ИТАЛИИ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI вв.

В статье рассматривается проблема «Северного вопроса» в Италии сквозь призму деятельности политической партии «Лига Севера» – самого крупного движения за независимость (а позже – за автономию) североитальянских провинций. Освещаются исторические предпосылки к сепаратизму северных провинций, характеризуется влияние «Северного вопроса» на общественную, а вместе с тем и на политическую жизнь Италии конца XX – начала XXI вв.

Конец XX века ознаменовался значительными изменениями в политической жизни государств Западной Европы. Именно в этот период, после распада СССР, ослабления противостояния Восток – Запад, когда проблема коллективной безопасности отошла для европейцев на второй план, многие политики заговорили о «Европе регионов», что во многих странах стало катализатором скрытых центробежных сил. Классическими примерами являются такие высокоразвитые европейские государства, как Великобритания, Франция, Испания, имеющие многолетний опыт борьбы с сепаратистскими движениями.

Проблема регионального сепаратизма знакома и Итальянской республике, для которой 1990-е гг. стали временем серьезных вызовов территориальной целостности страны, а северная Италия превратилась в один из главных очагов сепаратизма в Европе.

Особенностью Италии являлось то, что экономический разрыв между северной и южной частями страны очень велик. Крупнейшие промышленные предприятия сконцентрированы в

северных городах, таких как Милан, Турин и Генуя. Север обеспечивал и обеспечивает большую часть налоговых поступлений в общеитальянский бюджет. Южные провинции являлись преимущественно аграрными и не могли конкурировать с индустриальным высокоразвитым Севером. Отсюда понятно стремление северных провинций к созданию независимого государства. Именно проблема политического статуса североитальянских провинций и получила название «Северный вопрос» в зарубежной исторической и политологической литературе.

Однако причины сепаратизма в Италии не следует видеть только в экономических реалиях страны, они кроются в историческом развитии Итальянского государства.

История Италии сложилась таким образом, что единое государство на Аппенинском полуострове было создано лишь в середине XIX в. Провозглашение Итальянского королевства состоялось 17 марта 1861 г. в результате Войн за Рисорджименто (объединение), но вплоть до вступления в Рим итальянских войск в 1870 г., на полуострове одновременно находилось несколько государств. Это объединение было очень болезненным: в едином государстве оказались народы с совершенно разным уровнем экономического и культурного развития. Не объединял их и язык: в первое десятилетие единства на итальянском языке говорило только 2 % населения [1]. Вступив в 1870 г. в Рим, король Витторио Эммануэле II стал правителем государства, жители которого по-прежнему считали себя сицилийцами, неаполитанцами, ломбардцами, тосканцами, но никак не итальянцами [2]. И проблема превалирования местного патриотизма над общенациональным имела место на протяжении всей истории Итальянского государства.

Столь длительный период раздробленности Италии стал причиной неопределенного статуса ее столицы. Рим являлся скорее номинальной, компромиссной столицей, он не был очагом центростремительных сил, как, например, Париж во Франции. В экономической, промышленной, финансовой сферах гораздо большую роль в Италии играли такие североитальянские города, как Турин, Милан. И именно они были центрами борьбы за объединение Итальянского королевства. Особый статус Риму придает наличие на его территории независимого государства Ватикан, но в таких условиях Рим скорее рассматривался как столица христианского мира, но никак не столица Италии.

Следует отметить, что, несмотря на такое количество различий в психологической, экономической, культурной, национальной сферах, реальные действия по разделению страны никогда не предпринимались. Конфронтация Севера и Юга больше напоминала фольклорное, культурное противостояние, а вооруженных или политически оформленных попыток сепаратизма не было.

В процессе становления и развития государственности Италии культурные, языковые различия между регионами постепенно сглаживались. К началу 1990-х гг. из 20 итальянских провинций только две были наделены правом вне официального общения и переписки использовать местный диалект – Тоскана и Калабрия. Языковой унификации во многом способствовала авторитарная политика Б. Муссолини и рост влияния телевидения середины 1970-х гг. [1].

Конец 80-х – начало 90-х гг. XX в. явился переломным рубежом в эволюции сепаратистского движения в Италии и отметился качественно новым звучанием «Северного

вопроса». Именно в этот период впервые прозвучала идея экономической целесообразности отделения промышленно развитого Севера от аграрного Юга [3]. Инициатором данной идеи выступила политическая партия «Лига Севера», ставящая своей главной программной целью пересмотр государственного статуса северных провинций Италии.

Надо сказать, что подобные настроения имели определенную почву. В начале 90-х гг. XX в. на Юге проживало около 20 млн. итальянцев, и при этом каждый пятый был безработным. На севере страны было 36 млн. человек, но безработным там был только один из четырнадцати, а уровень жизни был в несколько раз выше, чем на юге. А с началом интеграции Италии в Евросоюз экономическое отставание Юга от Севера стало еще более заметным. Правительство во главе с социалистом Беттино Кракси пыталось всеми силами исправить положение, но коррумпированные чиновники Юга саботировали все меры правительства [4]. Именно вышеуказанные аспекты экономического развития Италии и стали главным аргументом «Лиги Севера» в ее борьбе за независимость северных провинций.

Как политическая партия «Лига Севера» была создана в 1984 г. посредством объединения нескольких северных региональных партий, таких как «Лига Ломбардии», «Лига Венеции» и др. Однако подобное политическое объединение не означало поглощения одной партией всех остальных – региональные партии продолжали существовать в виде местных, провинциальных отделений «Лиги Севера».

Впервые «Лига Севера» участвовала в региональных выборах 1990 г., но первый крупный политический успех приходит к ней в 1992 г., когда по итогам парламентских выборов партия стала четвертой по величине в Италии, получив 8,7 % голосов, 56 депутатских и 26 сенаторских мест. Такие результаты выборов можно объяснить тем, что избирательная кампания проходила на волне подъема антикоррупционной кампании «Чистые руки», в результате которой многолетний флагман итальянской политики – Христианско-демократическая партия утратила лидирующие позиции. В то же время «Лига Севера» преподносилась как антипод коррумпированным и мафиозным «старым» политическим партиям, что в значительной мере повлияло на мнение избирателей [5].

В дальнейшем популярность партии «Лига Севера» только росла. На выборах 1994 г. Лига выступила вместе с движением «Вперед, Италия!» в составе правоцентристской коалиции «Полюс свобод». Этому политическому союзу удалось завоевать 117 депутатских и 56 сенаторских кресел и стать доминирующей силой в парламенте. Пост премьер-министра Италии занял лидер партии «Вперед, Италия!» и союзник «Лиги Севера» Сильвио Берлускони [5].

Однако данный политический союз оказался недолговечным: в 1995 г. вместе с Итальянской народной партией и Демократической партией левых сил «Лига Севера» выказала вотум недоверия правительству С. Берлускони. Главной причиной подобного решения стала череда коррупционных скандалов, в которых фигурировал и тогдашний премьер-министр Италии.

Такая политика принесла Лиге безусловный успех: парламентские выборы 1996 г. принесли ей 10,1 % голосов, 59 депутатских кресел и 27 сенаторских. Именно тогда «Лига Севера» открыто объявила свою главную политическую цель – отделение индустриального Севера от остальной Италии. Озвучивались даже названия государств, которые в результате разделения

Италии могли бы появиться на карте мира: Север именовали Падания – по названию крупнейшей североитальянской реки По, а Юг – Меддзоджорно, в буквальном переводе означавшем «полдень». Были проведены даже референдум о независимости и выборы в парламент Падании, которые не были поддержаны большинством североитальянских политиков [6].

Столь радикальные идеи по решению «Северного вопроса» не нашли понимания и у населения Италии, что обернулось значительной потерей голосов избирателей и снижением политического веса «Лиги Севера». 1999 г. стал годом самых низких рейтингов партии. На выборах в Европарламент Лига получила только 4,5 процента голосов, что было более чем в два раза меньше по сравнению с предыдущими выборами.

Падение политического авторитета вынудило «Лигу Севера» вновь восстановить союз с партией Сильвио Берлускони. Однако, несмотря на победу на парламентских выборах 2001 г. коалиции «Полюс Свобод», в котором значилась и Лига, это не принесло ей значимых политических дивидендов. Численность электората партии продолжала снижаться.

Однако «Лиге Севера» вновь удалось восстановить свои прежние позиции в политической жизни Италии, и это, прежде всего, связывается с ее новым лидером, ломбардским автономистом Умберто Босси, который возглавил партию в июне 2004 г. Именно У. Босси принадлежала заслуга в изменении основной идеи партии: главной задачей «Лиги Севера» стала борьба вначале за федеративное устройство Италии, а лишь затем – за отделение Падании. Идеи федерализма встретили достаточно широкий отклик как в северной, так и в южной Италии – на коалицию с Лигой пошли даже сардинские регионалисты. Уже на досрочных парламентских выборах 2008 г. «Лига Севера», выступившая в составе правоцентристской коалиции «Полюс Свобод», получила 60 мест в палате представителей и 26 мест в сенате [6].

При этом следует отметить, что предложенное Умберто Босси федеративное устройство Италии предполагало широкое вовлечение региональных властей в управлении провинциями. Например, всю налоговую и финансовую политику У. Босси предлагал отдать на откуп регионам, что устраивало бы как североитальянские провинции с их многомиллионными доходами, так и сицилийские и неаполитанские мафиозные кланы, которые фактически получили бы власть над южными регионами Италии [2]. И воплощение в жизнь данного замысла может считаться первым шагом на пути к автономии североитальянских провинций.

Суммировав вышесказанное, можно сделать вывод, что проблема «Северного вопроса» в своем развитии претерпела значительную эволюцию. Если первоначально противостояние Север – Юг носило культурный, фольклорный характер, то к началу 1990-х гг. сепаратизм североитальянских провинций получил политическую окраску в виде партии «Лиги Севера», главной задачей которой стала борьба за независимость, а позже – за автономию северных провинций.

Теоретические идеи «Лиги Севера» о переустройстве Италии еще не воплотились в жизнь, однако к этому сложились все предпосылки. Сегодня «Лига Севера» – крупная политическая партия популистского толка, радикальная в общественном плане и достаточно либеральная в экономических вопросах. Лига хорошо представлена и на европейской арене – имеет девять депутатских мест в Европарламенте, входит в парламентскую группу правого толка

«Европа за свободу и демократию». Лигу поддерживает, несмотря на ряд разногласий, премьер-министр Италии Сильвио Берлускони – один из тех «северных миллионеров», интересы которых экономическая политика Лиги выражает. Все это означает, что сепаратистское движение Севера имеет полную поддержку как у народа, так и в политических верхах. Учитывая традиционную политическую нестабильность для Италии, проблема «Северного вопроса» вполне может получить новое звучание в общественно-политической жизни страны.

This article is devoted to the problem of the «Northern question». It discussed the activity of the «League of North» – the most influential movement for freedom (and later – for autonomy) of northern Italian provinces in the end of XX – beginning of XXI centuries.

Список источников и литературы

1. Коваленко, Е. «Лига Севера» как политический проект. Создать итальянцев так и не удалось? / Е. Коваленко // Национальные интересы. – 2009. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://community.livejournal.com/ru_nazdem/471809.html. – Дата доступа: 11.10.2010.
2. Трошин, В. Европейский сепаратизм: Падания / В. Трошин // Восток – Запад [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: http://eastwest-review.com/rus/article/evropeiskii-separatizm-padaniya. – Дата доступа: 11.10.2010.
3. Маслов, А. Италия / А. Маслов // Российский университет дружбы народов [Электронный ресурс]. – 2003. – Режим доступа: http://www.humanities.edu.ru/db/msg/26036. – Дата доступа: 11.10.2010.
4. Трошин, В. Европейский сепаратизм: прочая Италия / В. Трошин // Восток – Запад [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://www.imperiya.by/politics1-8414.html. – Дата доступа: 11.10.2010.
5. Терещенко, А. Региональные и сепаратистские движения в странах Южной Европы / А. Терещенко // Агентство политических новостей [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: http://www.apn.ru/publications/article19822.htm. – Дата доступа: 11.10.2010.
6. История Италии. Италия в конце XX – начале XXI веков / Про Италию. – 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://about-italy.ru/history15.htm. – Дата доступа: 02.02.2010.

Научный руководитель – ***Т.А. Бадюкова***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 327(510):327(540)

Е. А. Буйко
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

КИТАЙ – ИНДИЯ: ОТНОШЕНИЯ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье рассматриваются отношения двух крупнейших азиатских государств в XXI веке. Основное внимание уделяется анализу двусторонних политических и торгово-экономических связей Китая и Индии. Сравнение моделей развития двух стран показывает, что оба государства стремятся достичь статуса великой державы, однако темпы их прогресса заметно отличаются. Хотя Китаю и Индии удалось наладить конструктивный диалог, создать основы его

механизма, продвинуть отношения в целом ряде важных областей, однако между двумя государствами остается немало проблем. Но, несмотря на определённые трения и наличие элементов конкуренции, в целом отношения между Китаем и Индией в последние годы развиваются по восходящей линии, постепенно улучшаются, хотя этот процесс и идёт крайне медленно.

Китай и Индия являются двумя крупнейшими развивающимися странами, население которых составляет более чем треть всего человечества. Эти два огромных государства находятся приблизительно на одной и той же стадии развития, имеют одних и тех же соседей, осуществляют одну и ту же траекторию роста со сравнимыми экономическими приоритетами и сходными политическими амбициями [1, с. 6].

Обе страны почти одновременно стали полноправными государствами (Индия обрела независимость в 1947 г., Китай – в 1949 г.). На протяжении полувека они руководствовались политикой опоры на собственные силы. В начале 90-х гг. XX в. Китай и Индия провозгласили открытость рынку и внешнему миру. В соответствии с принципами М. Ганди и идеями Дж. Неру Индия окружила себя стеной таможенного протекционизма и пошла путем создания контролируемой, национализированной, бюрократизированной, как и в Китае, экономики [2, с. 19].

Сегодня очень важно, что оба государства понимают великую историческую ответственность в деле обеспечения всестороннего, сбалансированного и неуклонного экономического и социального развития двух стран, а также в деле укрепления мира и развития в Азии и на планете в целом [1, с. 6].

Очень непохожие друг на друга, две сверхкрупные бедные азиатские страны, проведя серию либеральных экономических реформ, масштаб которых в Китае больше, чем в Индии, глобализируясь и в определенной мере глобализируя мир, совершили за последние два-три десятилетия мощный экономический рывок. Тем не менее, несмотря на впечатляющие темпы роста экономики, повышение долей этих стран в приростах глобального ВВП, промышленного производства, экспорта, притока ПИИ и других макроагрегатах, а также на возможность того, что в ближайшие десять лет при прочих равных условиях Китай по абсолютному объему валового продукта станет первой, а Индия прочно займет позицию третьей после США страны мира, два азиатских гиганта по-прежнему остаются преимущественно бедными странами. В 1980 – 2007 гг. их подушевой ВВП, отнесенный к уровню США, вырос в Китае в два с половиной раза, в Индии – всего в полтора раза [3, с. 113].

С точки зрения двусторонних отношений настало время смотреть в будущее, строить их на принципах дружбы и доверия, на основах равенства. Сегодня отношения между двумя странами можно назвать дружескими. Важно, что китайско-индийская дружба и совместное развитие будут оказывать благоприятное влияние на будущее международного устройства. Китайско-индийские отношения не направлены против какого-либо другого государства, равным образом они не влияют на отношения дружбы каждой из сторон с другими странами [1, с. 6].

В то же время Китай является такой азиатской державой, к которой все страны мира будут обращаться, чтобы решить свои проблемы в Азии. Индия не может игнорировать растущее влияние Китая в Азии и мире. Она должна усиливать свою экономическую и военную мощь. Индия

должна иметь в виду, что ее чрезмерная занятость проблемами отношений с Пакистаном снижает ее до уровня региональной державы, в то время как Китай может предъявлять претензии на статус азиатской и мировой державы [4, с. 16].

Китаю и Индии в последнее десятилетие XX в. удалось наладить конструктивный диалог, создать основы его механизма, продвинуть отношения в целом ряде важных областей [5, с. 63].

На протяжении первого десятилетия XXI в. между двумя странами ведется работа по укреплению контактов. В практику введен постоянный обмен визитами на высшем, а также на различных министерских уровнях.

Так, летом 2003 г. состоялся визит в Пекин премьер-министра Индии А.Б. Ваджпаи, итоги которого были названы в Индии «редкими и значительными», а подписанный основной документ – «Декларация о принципах отношений и всестороннем сотрудничестве» – в Китае был назван «краеугольным камнем» будущего сотрудничества [6, с. 22].

В 2005 г. в ходе визита в Индию Премьера Госсовета КНР Вэнь Цзябао было подписано Соглашение о политических параметрах и руководящих принципах решения пограничного вопроса – своего рода «дорожной карты». Серьезное значение имело также принятие Пятилетнего плана всестороннего торгово-экономического сотрудничества и объявление 2006 г. в двух странах «Годом китайско-индийской дружбы».

После визита в Дели Председателя КНР Ху Цзиньтао в ноябре 2006 г. и переговоров М. Сингха с Вэнь Цзябао в Пекине в январе 2008 г. был принят документ под названием «Совместный обзор Китаем и Индией перспектив в XXI веке». В документе отмечается, что «Китай и Индия считают, что двусторонние отношения между ними в нынешнем столетии будут иметь большое региональное и глобальное значение. Поэтому стороны будут продолжать позитивный курс на строительство между ними стратегического партнёрства и сотрудничества» [1, с. 6]. Отличительным результатом этих двух визитов, наряду с закреплением целей и направлений собственно двустороннего сотрудничества, является очевидное стремление сторон «сверить часы» по ряду международных проблем регионального и глобального порядка [6, с. 23].

Успешное развитие китайско-индийских отношений «меняет роль Азии в мировых делах». Без такого развития невозможна экономическая глобализация. Сотрудничество Китая и Индии дает Азии возможность более активно выступать на мировой арене по проблемам мировой экономики и международных отношений [7, с. 79].

Своеобразным индикатором общего состояния комплекса двусторонних связей могут служить контакты китайских и индийских военных. В практику вошли регулярные обмены высокопоставленными военными делегациями, предприняты шаги по реализации программы совместной подготовки военнослужащих, проводятся совместные военные маневры. К этому следует добавить, что между двумя странами ширится сотрудничество специальных служб, в частности, ответственных за борьбу с терроризмом и международной преступностью [8].

Впечатляющие результаты достигнуты в торгово-экономическом сотрудничестве Китая и Индии. В начале XXI в. Китай превратился в главного внешнеполитического партнера Индии. Индия заняла 12-е место в списке основных партнеров КНР, а по динамике наращивания объемов – лидирующее место.

Сегодня экономика Индии входит в число десяти наиболее растущих экономик мира, что может позволить ей при сохранении нынешних темпов через 10-15 лет переместиться с четвертого места по объему ВВП (по паритету покупательной способности) на третье место в мире. Индия наращивает свое региональное и глобальное влияние, готова совершить прорыв в экономике и технологии и может стать важным фактором в стратегическом соотношении сил в Азии и мире уже в ближайшие десятилетия. Она позиционирует себя как будущая великая держава [9, с. 2].

Однако вполне очевидно, что сегодня китайская экономика крупнее индийской. Хотя оба государства добились быстрого, устойчивого экономического развития, темпы их прогресса заметно отличаются. Китай достиг самого высокого экономического роста в истории человечества – за последнее десятилетие XX в. его ВВП на душу населения увеличился в среднем на 8 %, а в Индии – на 4,4 % [4, с. 16].

Все это дает основание говорить, что по темпам экономического роста, по состоянию торгового баланса КНР в лучшую сторону отличается от Индии. Индия знает, что до тех пор, пока она не приведет свою экономику в порядок, она будет оставаться второстепенной державой даже в Азии [2, с. 19].

В целом на Китай и Индию ныне приходится не только 14 – 15 и 20 – 21 % прироста численности мирового населения, но и соответственно 26 – 27 и 11 – 12 % прироста мирового ВВП, а также 28 – 29 и 9 – 11 % прироста глобального потребления энергии, 11 – 12 % и 2 – 3 % прироста мирового экспорта [10, с. 19].

Поднявшись практически с нулевого уровня, растет объем взаимных инвестиций между Китаем и Индией. На конец 2005 г. китайские инвестиции в Индию составили около 50 млрд. дол. Свыше 120 млн. дол. разместили в КНР индийские бизнесмены, которые участвуют здесь примерно в 200 проектах. Цифры, конечно, скромные, но предпринимаются шаги к сохранению высоких темпов взаимодействия.

Развивается сотрудничество КНР и Индии в нефтегазодобывающей области (в январе 2006 г. стороны подписали Меморандум об укреплении сотрудничества в нефтегазодобывающей области), в области производства информационной техники [6, с. 25].

Вместе с тем, несмотря на разрядку последних лет, в китайско-индийских отношениях существует немало проблем. Значительное место занимает территориальная проблема. Пока невозможно прийти к соглашению, но здесь сохраняется статус-кво и путем переговоров достигается мирное решение. 23 июня 2003 г. главы правительств КНР и Индии подписали декларацию о принципах китайско-индийских отношений и всестороннем сотрудничестве. В июне 2005 г. две страны достигли соглашения о руководящих политических принципах разрешения китайско-индийской пограничной проблемы. Стороны заявили, что до ее окончательного разрешения будет строго соблюдаться линия фактического контроля и будут прилагаться совместные усилия для поддержания мира и спокойствия в пограничных районах.

Но в 2007 г., вскоре после завершения 10-го раунда пограничных переговоров, когда еще не утихли комментарии о его «дружеской атмосфере», Пекин отказал в выдаче въездной визы одному из ста членов делегации индийских работников административной службы, отправлявшихся на две недели в КНР. Поскольку «пострадавшим» стал представитель северо-

восточного индийского штата Аруначал-Прадеш, Индия расценила инцидент как откровенный демарш Китая в контексте его «притязаний на территорию этого штата». Необходимо вспомнить, что в канун визита Ху Цзиньтао в Дели в ноябре 2006 г. посол КНР в Индии в весьма жесткой форме говорил о территориальных правах КНР в этом районе [8].

Второй проблемой в данном ряду является «дефицит стратегического взаимодоверия», различия в подходах к ряду вопросов региональной безопасности, прежде всего в Южной Азии. Речь идет о «подозрительности Дели» по поводу китайско-пакистанских связей (ведь отношения Индии и Пакистана очень напряженные, в т.ч. и по кашмирской проблеме) и параллельной «обеспокоенности Пекина» наличием потенциально антикитайских компонентов в американо-индийских отношениях [6, с. 26]. Расширение военного сотрудничества между Китаем и Пакистаном вызывает опасения у Индии, поэтому она вынуждена оценивать свою безопасность с учетом военной мощи и ядерных арсеналов Китая, а также военного потенциала Пакистана, отношения с которым, в том числе и по Кашмирской проблеме, продолжают оставаться напряженными в течение более полувека [4, с. 17].

Сомнения и подозрительность вызывает у Пекина и тибетская проблема. Вопрос о «сепаратистском движении с участием тибетских беженцев» в Индии имеет «ключевой характер» для стабильности в Тибете и безопасности в юго-западных районах КНР. Временами затихая, этот болезненный вопрос дает о себе знать вновь и вновь.

Также остаются трения в экономических отношениях. Заметный рост двусторонней торговли привел в последнее время к заметному дисбалансу торгового сальдо в пользу Китая. Индию беспокоит и неудовлетворительная структура торговли, где, например, доля индийской машиностроительной продукции составляет 4 %, а показатель для КНР – свыше 34 %. В этой связи Индия настаивает на снижении импортных пошлин для своих товаров и одновременно видит необходимость в предпринятии шагов по защите собственного рынка.

Наконец, отдельным пунктом спорной повестки дня считается «соперничество за энергетические ресурсы». Двусторонние отношения действительно осложняются столкновением интересов в этой важной сфере, поскольку обе крупнейшие развивающиеся экономики испытывают острую потребность в импорте энергетического сырья и уже неоднократно сходились в конкурентной борьбе за право доступа к одним и тем же источникам, в частности, в Анголе, Казахстане и Нигерии [6, с. 27].

В целом индийско-китайские отношения в XXI в. можно охарактеризовать как достаточно сложные. Однако возможности их улучшения далеко не исчерпаны. Это проявляется, в частности, в определенном сходстве позиций обеих стран по таким крупным вопросам, как создание многополюсного мира, отношение к политике единственной супердержавы, укрепление роли ООН в международных делах.

Как и Китай, Индия также стремится достичь статуса великой державы. Как и Китай, Индия идет к этому статусу постепенно, «торопится не спеша». При ее размерах и масштабах такой темп, по-видимому, вполне оправдан.

This article examines the relations of two largest Asian countries in the XXI century. Attention is mainly drown to the analysis bilateral political and trade and economic relations of China and India. The comparison of this two country's models

reveals that two countries aim at becoming the great countries; however, the rates of their progress differ greatly. Although China and India managed to build dialogue, promote relations in a number of many spheres, however there are many problems between two countries. Despite certain conflict and competition the relations between China and India in the recent years in general are becoming better.

Список источников и литературы

1. Совместный обзор КНР и Индией перспектив в XXI веке // Проблемы Дальнего Востока. – 2008. – № 2. – С. 6 – 9.
2. Сербан-Шрайбер, Ж.-Л. Индия – Китай: что обещает XXI век / Ж.-Л. Сербан-Шрайбер // Азия и Африка сегодня. – 1993. – № 7. – С. 19 – 21.
3. Мельянцев, В. А. Два азиатских гиганта: основные контуры экономического развития / В. А. Мельянцев // Восток. – 2007. – № 5. – С. 107 – 117.
4. Юрлов, Ф. Индия в мировой политике / Ф. Орлов // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 5. – С. 16 – 23.
5. Лузянин, С. Некоторые итоги внешнеполитической активности КНР в 2005 году / С. Лузянин, Е. Сафронова, А. Свешников // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. – № 3. – С. 56 – 70.
6. Уянаев, С. Китай – Индия: отношения в начале нового столетия / С. Уянаев // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. – № 1. – С. 19 – 30.
7. Волохова, А. Изменения во внешнеполитических концепциях КНР / А. Волохова // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. – № 3. – С. 74 – 82.
8. Кайзер, К. Взаимоотношения крупных держав в XXI веке / К. Кайзер // Россия в глобальной политике [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа: http.//www.globalaffairs.ru/numbers/28/8536.html. – Дата доступа: 14.04.2010.
9. Орлов, Ф. Индия: опыт реформ и модернизации / Ф. Орлов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 5. – С. 2 – 8.
10. Мельянцев, В. А. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия / В. А. Мельянцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 9. – С. 18 – 25.

Научный руководитель – ***А. Г. Устюгова***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 327.2 [476+438]

Д. К. Бандарэнка
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ГЕАПАЛІТЫЧНЫ ВЫБАР РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ І РЭСПУБЛІКІ ПОЛЬШЧА Ў КАНЦЫ XX – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯЎ

В статье рассматривается история формирования геополитических приоритетов Республики Беларусь и Республики Польша. На основе фактологического материала автор попытался раскрыть проблему геополитического выбора, которая стала перед всеми странами, входящими в социалистический лагерь после его распада, в том числе Беларусью и Польшей. Белорусская и польская внешнеполитические доктрины были построены на одностороннем геополитическом интересе: западном для Польши и восточном для Беларуси. В результате граница Польши и Беларуси

превратилась в границу таких двух масштабных геополитических величин, как Европейский Союз и Союзное государство Беларуси и России, а также военно-политических союзов НАТО и ОДКБ.

У канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя на палітычнай арэне свету адбыліся значныя змены. У выніку распада Савецкага Саюза і сацыялістычнага лагеру на палітычнай карце з'явілася шмат самастойных і незалежных краін, кожная з якіх павінна была вызначыць свой далейшы лёс. Перад кожнай з іх паўстала шмат складаных пытанняў: праводзіць ці не рыначныя пераўтварэнні, у якім русле ажыццяўляць сваю знешнюю палітыку, якім чынам выйсці з эканамічнага крызісу і інш.? Многія з маладых пост-сацыялістычных краін не мелі вопыту стварэння сваёй дзяржаўнасці, што значна ўскладняла адказы на дадзеныя пытанні.

Гэтыя падзеі і працэсы самым непасрэдным чынам закранулі Беларусь і Польшчу: змяніўся дзяржаўны лад, палітычная сістэма, геапалітычнае становішча. Беларусь атрымала дзяржаўную незалежнасць і магчымасць самастойна рэалізоўваць нацыянальныя інтарэсы на міжнароднай арэне. Польшча прынцыпова змяніла сваё ўладкаванне ў палітычнай геаграфіі: з Усходняй Еўропы перамясцілася ці то ў Цэнтральную, ці то ў Заходнюю.

У пачатку 90-х гадоў Беларусі прыходзілася выбіраць, у якім напрамку будаваць сваю знешнюю палітыку, які вектар лічыць прыярытэтным. Справа ў тым, што Беларусь знаходзіцца на скрыжаванні восі Усход – Захад. З аднаго боку, гэта дае новыя магчымасці і значныя выгады, дазваляе краіне балансаваць паміж рознымі сіламі для пошукаў найбольш зручных умоў для развіцця, а з другога – павышаную ўвагу з боку іншых, больш магутных краін, якія часам жадаюць падпарадкаваць свайму ўплыву гэтыя тэрыторыі. Але не толькі Беларусь мае такія геапалітычныя ўмовы існавання на еўрапейскім кантыненце. Найбольш яскравым прыкладам падобнага існавання з'яўляецца заходні сусед Рэспублікі Беларусь – Рэспубліка Польшча, якая таксама гістарычна знаходзіцца на скрыжаванні шляхоў Захад-Усход. Па культурнай традыцыі Польшча належыць да заходнееўрапейскай культуры, а Беларусь – да ўсходнееўрапейскай. У той жа час Польшча з'яўляецца найбольш прасунутай на ўсход заходняй дзяржавай, а Беларусь – заходняй дзяржавай Усходняй Еўропы. Іх геаграфічнае становішча істотна ўплывае на палітыку Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Таму цікава параўнаць, якімі шляхамі ішлі Рэспубліка Беларусь і Рэспубліка Польшча, якія знешнепалітычныя, эканамічныя прыярытэты і задачы ставілі яны перад сабой.

27 ліпеня 1990 года Вярхоўным Саветам БССР была прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР, якая паклала пачатак самастойнаму выступленню Беларусі на міжнароднай арэне. Дэкларацыя абвясціла поўны дзяржаўны суверэнітэт як самастойнасць і паўнату дзяржаўнай улады рэспублікі ў межах яе тэрыторыі, незалежнасць рэспублікі ў знешніх адносінах. Галоўнай мэтай, як сцвярджалася ў Дэкларацыі, было імкненне краіны да незалежнасці і нейтралітэту. Аднак Дэкларацыя засталася, па сутнасці, заявай аб намерах і ўрачыстым актам. Нягледзячы на гэта, прыняцце дэкларацыі змяніла палітычны статус Беларусі: цяпер яна выступала не толькі як састаўная частка СССР, а таксама як незалежны дзяржаўны арганізм [1, с. 282].

Няўдалая справа дзяржаўнага перавароту 19 – 20 жніўня 1991 г. прывяла да таго, што Пазачарговая V сесія Вярхоўнага Савета БССР 25 жніўня 1991 г. надала статус канстытуцыйнага закона Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР і абвясціла аб эканамічнай і палітычнай самастойнасці рэспублікі [2, с. 7]. 19 верасня 1991 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў рашэнне аб

перайменаванні дзяржавы, якая стала называцца Рэспубліка Беларусь, а таксама аб увядзенні новай дзяржаўнай сімволікі – бела-чырвона-белага сцяга і герба «Пагоня» [1, с. 300 – 301].

У 1991 годзе адначасова адбыліся падзеі, якія кардынальна паўплывалі на ход развіцця на кантыненце ў цэлым, у Польшчы і Беларусі ў прыватнасці. 8 снежня 1991 года ў беларускай вёсцы Віскулі тры былыя савецкія рэспублікі – Беларусь, Расія і Украіна – падпісалі пагадненне аб распадзе СССР. Мінскія і Алма-Ацінскія пагадненні аб скасаванні СССР і стварэнні СНД падвялі рысу пад першым этапам працэсу набыцця Беларуссю незалежнасці, якая дэ-юра і дэ-факта выйшла на міжнародную арэну як новая незалежная дзяржава [2, с. 23]. А ў галандскім Маастрыхце кіраўнікі 12 дзяржаў ці ўрадаў членаў ЕЭС ухвалявалі тэкст аб стварэнні Еўрапейскага саюза, праз 5 дзён – 13 снежня 1991 года – яны падпісалі пагадненне аб асацыіраваным сяброўстве з Польшчай.

Да моманту атрымання Беларуссю незалежнасці суседняя Польшча ўжо два гады ішла па шляху сістэмных пераўтварэнняў. У Польшчы ў 1989 г. адбыўся круглы стол з удзелам афіцыйных і апазіцыйных сілаў, што дало пачатак буйным палітычным зменам: абнаўленне Канстытуцыі, вяртанне пасады прэзідэнта і Сената ў якасці верхняй палаты Парламента (Сейм і Сенат – Нацыянальны сход), перамога апазіцыі на парламенцкіх выбарах, калі большасць насельніцтва выказалася за пераход улады да «Салідарнасці», пачатак самых радыкальных сярод постсацыялістычных краін палітычных і эканамічных рэформаў [3, с. 44]. У канцы 1990 г. адбылася змена і лідара краіны: прэзідэнтам замест В. Ярузельскага стаў Л. Валенса. Змяніліся і знешнепалітычныя прыярытэты краіны.

Знешнепалітычныя прыярытэты Польшчы і Беларусі ўжо з пачатку 1990-х гадоў пачалі істотна адрозніваццa. Рэспубліка Беларусь стала ўмацоўваць сувязі з дзяржавамі СНД, і перш за ўсё, з Расіяй. Прыхільнікам збліжэння з Расіяй быў кіраўнік беларускага ўрада В. Кебіч. Ужо ў ліпені 1992 г. ён казаў пра магчымасць стварэння з Расіяй канфедэрацыі [4, с. 155]. Сваё імкненне наблізіцца да Расіі В. Кебіч тлумачыў кроўнай, культурнай і гістарычнай блізкасцю абодвух народаў, неабходнасцю атрымліваць танную сыравіну і энерганосьбіты і захоўваць рынак збыту прадукцыі беларускай прамысловасці. Ён лічыў патрэбным наладжванне сувязяў з краінамі Захаду, але сцвярджаў, што такое супрацоўніцтва не будзе раўнапраўным, бо беларуская прадукцыя на заходніх рынках неканкурэнтаздольная. Такім чынам, збліжэнне з Еўропай у пачатку 1990-х гг. па сутнасці стала другарадным напрамкам знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь. Адначасова трэба адзначыць, што шэраг беларускіх палітыкаў пачалі выказваць меркаванні аб магчымасці актывізацыі ўзаемадзеяння з Еўрапейскай эканамічнай супольнасцю з мэтай больш цеснай інтэграцыі ў будучым.

У пачатку 1994 г. Беларусь далучылася да Дагавора аб калектыўнай бяспецы краін-удзельніц СНД, што на Захадзе было расцэнена як адыход афіцыйнага Мінска ад абвешчанага і замацаванага ў Канстытуцыі тэзіса аб імкненні стаць нейтральнай дзяржавай і як знак умацавання ваенна-палітычнай залежнасці Беларусі ад Расіі [4, с. 123].

У сваю чаргу Польшча ўжо з канца 1980-х гадоў прыярытэтным напрамкам сваёй знешняй палітыкі лічыла заходні вектар. Польшча імкнулася да членства ва ўсіх еўрапейскіх арганізацыях: НАТА, Еўрапейскім саюзе і Арганізацыі па эканамічным супрацоўніцтве і развіцці. Але каб увайсці ва ўсе гэтыя структуры, Польшчы неабходна было вырашыць шэраг сацыяльных і эканамічных праблем. Спачатку Захад успрымаў Польшчу ў якасці краіны, якая паклала пачатак рэвалюцыйным

зменам у краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Але з цягам часу краіна стала ўспрымацца дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі як верагодны дастойны партнёр, які будзе дапамагаць стабілізацыі ўсяго рэгіёну. Ад Польшчы ж чакалася, што яна захавае ўнутрыпалітычную раўнавагу і дзякуючы набытаму вопыту і гістарычнаму месцу дапаможа зразумець, што адбываецца на Усходзе.

Польшча актывізавала намаганні па далучэнню да НАТА. Першым крокам Польшчы ў НАТА варта лічыць удзел польскай дэлегацыі ў пасяджэнні Палітычнай Камісіі Парламенцкай асамблеі Пакта (Рым, 8 кастрычніка 1989 г.). Далей краіну наблізіла да альянсу прапанова дзяржаў-членаў НАТА падпісаць сумесную заяву (06.07.1989) аб тым, што абодва еўрапейскія вайсковыя блокі перасталі быць праціўнікамі. У хуткім часе ў штаб-кватэры НАТА было створана бюро па кантактах з дзяржавамі – не членамі альянсу. У 1991 – 1992 гг. адбываліся ўзаемныя візіты польскіх і натаўскіх дзеячаў. У ліпені 1992 г. польскі камандуючы ваенна-паветранымі сіламі генерал Е. Гатавала, знаходзячыся ў ЗША, прапанаваў Паўночнаатлантычнаму саюзу выкарыстанне польскіх аэрадромаў. У чэрвені 1993 г. у марскіх вучэннях НАТА пад кодавай назвай «Baltope 93» упершыню прынялі ўдзел польскія ваенна-марскія сілы. Арганізацыйны крок у бок НАТА быў сімвалічна замацаваны наданнем Польшчы статуса пастаяннага назіральніка Асамблеі ЗЕС (Парыж, 30 лістапада 1993 г.) [5, с. 84]. На сесіі Паўночнаатлантычнай асамблеі ў лістападзе 1994 г. упершыню прагучалі канкрэтныя заявы аб крытэрыях і пэўных тэрмінах пашырэння НАТА. Паўночнаатлантычная асамблея ўжо канкрэтна выказалася за пашырэнне Пакта на Усход да канца 1998 г. ці ў пачатку 1999 г. У красавіку 1996 г., падчас візіту ў Варшаву генеральнага сакратара НАТА Х. Саланы, размова ўжо вялася аб дзейнасці парламента па прыстасаванні польскага права да крытэрыяў, прынятых у НАТА [5, с. 148].

У 1994 годзе Польшча канчаткова вызначаецца са сваімі знешнепалітычнымі прыярытэтамі. Па заканчэнні веснавой (1994 г.) сесіі Асамблеі ЗЕС старшыня польскай дэлегацыі дэпутат Сейма ад СЛД Л. Пастусяк заявіў, што статус пастаяннага назіральніка на гэтым форуме Польшчу больш не задавальняе. Такі стан, у прыватнасці, не дазваляў польскай дэлегацыі ўдзельнічаць у галасаванні, працы камісій, вылучэнні паправак да дакументаў [5, с. 149]. 29 сакавіка 1994 г. Савет Міністраў упаўнаважыў прэм'ер-міністра В. Паўляка падаць заяву аб членстве РП у Еўрапейскім саюзе. Імкненне да членства, як адзначалася ў заяве, было фундаментам польскай знешняй палітыкі ад 1989 г. Заява аб членстве ў Еўрасаюзе стала наступным крокам да аб'яднання. Паводле ацэнак урада, у пачатку 1994 г. Польшча выканала асноўныя крытэрыі прэтэндэнта на членства. Ва ўрадзе спадзяваліся, што разгляд польскай заявы працягнецца 2 – 3 гады. У выпадку пазітыўнага адказу ў 1996 ці 1997 г. маглі распачацца фармальныя перагаворы. Статус члена з усталяваным канкрэтным пераходным перыядам Польшча мела намер атрымаць каля 2000 г. Дыпламатычны зандаж сярод кіраўнічых эліт краін-членаў ЕС паказваў у цэлым прыхільнасць да польскай заявы [5, с. 150].

Пасля абрання ў ліпені 1994 г. прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкі пачаўся новы этап у гісторыі суверэннай Беларусі, яе знешняй палітыцы. Значныя змяненні атрымалі знешнепалітычная дактрына і механізм распрацоўкі і рэалізацыі знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь. У 1995 г. А.Р. Лукашэнка сфармуляваў наступныя знешнепалітычныя прыярытэты краіны: умацаванне яе суверэнітэту, узмацненне шматбаковага і двухбаковага супрацоўніцтва з

краінамі СНД пры паглыбленні адносін з Расіяй, развіццё адносін з дзяржавамі Захаду, у тым ліку Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, стварэнне спрыяльных умоў для супрацоўніцтва з міжнароднымі арганізацыямі [2, с. 53]. Большасць беларусаў падтрымлівала дзеянні А.Р. Лукашэнкі па збліжэнню з Расійскай Федэрацыяй. 14 мая 1995 г. у Беларусі адбыўся рэферэндум, на якім на пытанне «Ці падтрымліваеце вы дзеянні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, накіраваныя на эканамічную інтэграцыю з Расійскай Федэрацыяй?» пазітыўна адказалі каля 82,4 % удзельнікаў галасавання [6, с. 139]. Па выніках дадзенага рэферэндума рускай мове надаваўся статус дзяржаўнай, а таксама былі прыняты новы герб і сцяг.

Паваротным пунктам у гісторыі развіцця суверэннай Беларусі стаў канстытуцыйны рэферэндум 24 лістапада 1996 г. па ўнясенні змяненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. Еўрапейскі саюз крытыкаваў працэс падрыхтоўкі і правядзення рэферэндума, а таксама прапанаваныя прэзідэнцкім бокам змяненні. Восенню Еўрасаюз адмовіўся накіраваць у Беларусь сваіх назіральнікаў. Па выніках рэферэндума Рэспубліка Беларусь стала прэзідэнцкай рэспублікай з моцнай прэзідэнцкай уладай. За новую рэдакцыю Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь выказалася 70,4 % выбаршчыкаў [7, с. 337]. Рэферэндум выклікаў зацяжны канстытуцыйна-палітычны крызіс у краіне і пагаршэнне адносін з Захадам. Міжнародная супольнасць, такія ўплывовыя арганізацыі, як АБСЕ, Савет Еўропы, Еўрапейскі саюз, не прызналі ў якасці законных вынікі лістападскага рэферэндуму. Яны заявілі аб непрызнанні новых дзяржаўных органаў, створаных пасля рэферэндуму, у тым ліку Нацыянальнага сходу. Краіны Захаду і міжнародныя арганізацыі прызнавалі пэўны час Вярхоўны Савет 13-га склікання як адзіны легітымны заканадаўчы орган улад. Савет Еўропы прыпыніў статус спецыяльна запрошанай краіны, а Еўрасаюз і ЗША аб'явілі палітыку «выбарачнага дыялога» [2, с. 57]. Пасля няўдалай спробы дасягнуць паразумення паміж беларускімі ўладамі і апазіцыяй Еўрапейскі саюз вырашыў абмежаваць кантакты з афіцыйным Мінскам, не падтрымліваць працэс уступлення Беларусі ў Савет Еўропы і адмовіцца ад ратыфікацыі пагадненняў, заключаных у 1995 – 1996 гг. Беларусь фактычна была выключана з працэсу еўрапейскай інтэграцыі.

Пачынаючы з сярэдзіны 1990-х гг. назіраецца яўнае разыходжанне магістральных шляхоў дзяржаўнай палітыкі дзвюх суседніх дзяржаў. Узнікала новая геапалітычная рэальнасць. З аднаго боку, Польшча прыклала ўсе намаганні, каб падрыхтавацца да пачатку перамоваў аб уступленні ў Еўрапейскі саюз; адначасова, і нават больш паспяхова, вырашалася пытанне яе запрашэння ў НАТА. З другога боку, актывізуюцца інтэграцыйныя намаганні ў межах Садружнасці Незалежных Дзяржаў (ствараецца так званая «мытная чацвёрка», а таксама Супольнасць Беларусі і Расіі, ці «двойка») [4, с. 139].

Сапраўдныя дзеянні па пашырэнню НАТА – ужо без характэрнай для першай паловы 1990-х гг. палітычнай рыторыкі і заклінанняў – распачаліся 1 кастрычніка 1997 г. падчас сустрэчы міністраў абароны дзяржаў Пакта ў галандскім горадзе Маастрыхт. Упершыню тут прысутнічалі кіраўнікі абарончых ведамстваў з Польшчы, Чэхіі і Венгрыі. А ў снежні 1997 г. у Бруселі гэтыя краіны атрымалі афіцыйнае запрашэнне ў НАТА. Канчатковае рашэнне пераносілася на сустрэчу дзяржаў альянсу ў 1999 г. Гэтая падзея не паўплывала на пазіцыі расійскага кіраўніцтва: яно па-ранейшаму пярэчыла пашырэнню альянсу на Усход. Трэба меркаваць, што палавінчатае рашэнне, прынятае ў

Брусэлі, было прадыктавана менавіта імкненнем далікатна змяніць гэтую пазіцыю на працягу двух год [5, с. 237]. Восенню 1998 г. Польшчу аддзяляла ад НАТА толькі ратыфікацыя пратаколаў аб згодзе з боку Галандыі і Турцыі. У лістападзе 1998 г., пасля ратыфікацыі парламентамі краінамі альянсу дакумента аб далучэнні, польскі Сейм прыняў закон аб паўнамоцтвах прэзідэнта на ратыфікацыю Паўночнаатлантычнага дагавора. 12 сакавіка 1999 г. у амерыканскім горадку Індэпэндэнс міністры замежных спраў Венгрыі, Польшчы і Чэхіі ўручылі ратыфікацыйныя граматы аб іх членстве ў НАТА. На сустрэчы ў вярхах кіраўнікоў дзяржаў-членаў Паўночнаатлантычнага савета (Вашынгтон, 23 – 24 красавіка) тры прэтэндэнты атрымалі фармальны статус членаў блока.

Афіцыйны погляд польскіх ваенных і палітычных эліт зводзіўся да таго, што Польшча, стаўшы членам НАТА, пераймае ролю Германіі: польская тэрыторыя ў абарончай сістэме альянсу набывае стратэгічнае значэнне. У Варшаве першым вынікам падзеі стала аслабленне ўнутрыпалітычнага процістаяння. Стваралася атмасфера нацыянальнага трыумфу. Уступленне ў НАТА падтрымалі 60 % апытаных палякаў, супраць выказаліся 11 %, астатнія засталіся абыякавымі да гэтай падзеі [5, с. 240].

У лістападзе 1999 года пачаліся перагаворы аб членстве ў Еўрапейскім саюзе, скончаныя ў снежні 2002 года на саміце ў Капенгагене. Дата далучэння да Еўрапейскага саюза была прызначана на 1 мая 2004 года. Польскія ўлады знайшлі аргументы, каб інстытуты Еўрапейскага саюза ўпэўніліся ў тым, што Польшча мае ўсе неабходныя характарыстыкі дэмакратычнай дзяржавы са стабільнымі органамі ўлады, якія ў стане гарантаваць правапарадак, што ў краіне функцыянуе рыначная эканоміка, здольная вытрымаць канкурэнцыю ў будучым, што яе заканадаўчая база можа быць прыстасавана да патрабаванняў acquis communautaire (дасягненняў Супольнасці), нягледзячы на пэўныя праблемы ў асобных галінах. 16 красавіка 2003 года побач з іншымі 9 краінамі чарговай хвалі Польшча падпісала Дагавор аб далучэнні да ЕС. Падпісанне адбылося 1 мая 2004 г. [4, с. 139].

У той жа час на прасторах СНД працягваліся намаганні знайсці нейкую альтэрнатыву заходнееўрапейскім інтэграцыйным працэсам у межах усходняга рынку. Адзначым стварэнне Еўразійскай эканамічнай супольнасці з мэтай распрацаваць неабходныя ўмовы для стварэння агульнага рынку, якая спачатку складалася з 4 краін – Беларусі, Расіі, Казахстана і Кыргызстана, да якіх потым далучыўся Таджыкістан. Акрамя таго,назіраліся спробы прыдаць прынцыпова новы якасны характар ваенна-палітычнаму супрацоўніцтву на падставе Дагавора СНД аб калектыўнай бяспецы з перспектывай стварэння на яго базе рэгіянальнай арганізацыі па пытаннях абароны [4, с. 139 – 140].

Найбольш адметны і амбіцыйны характар на агульным фоне працэсаў у межах СНД мелі дзеянні дзвюх дзяржаў, якія прэтэндавалі на ролю ядра найбольш цеснай інтэграцыі на постсавецкай прасторы. Зразумела, што тут маюцца на ўвазе двухбаковыя праекты Беларусі і Расіі. У другой палове 1990-х гг. працэс збліжэння Расіі і Беларусі стаў больш інтэнсіўным. Курс на збліжэнне быў станоўча ўспрыняты палітычнымі элітамі і насельніцтвам абедзвюх дзяржаў. За адносна кароткі перыяд часу (з 1996 года) Супольнасць была трансфармавана ў Саюз, а пачынаючы з 1999 года, калі быў падпісаны і ратыфікаваны адпаведны дагавор, – у Саюзную

дзяржаву Беларусі і Расіі (Супольнасць Беларусі і Расіі (2 красавіка 1996 г.), Саюз Беларусі і Расіі (2 красавіка 1997 г.) і Саюзная дзяржава (8 снежня 1999 г.)). Пагадненне аб стварэнні Саюзнай дзяржавы, якое ў планах інтэграцыі ідзе далей за ўсё, плануе правядзенне Расіяй і Беларуссю ўзгодненай знешняй і абароннай палітыкі. Адначасова вызначаецца, што дзве дзяржавы захоўваюць уласную незалежнасць, тэрытарыяльную цэласнасць, грамадска-палітычныя прынцыпы дзяржаўнага ладу, канстытуцыю і дзяржаўныя сімвалы. Абедзве дзяржавы захоўваюць асобнае членства ў ААН і, калі інакш не будзе вызначана, у іншых міжнародных арганізацыях.

А.Р. Лукашэнка прапаноўваў будаваць адносіны паміж Беларуссю і Расіяй на раўнапраўнай аснове, «па тыпу ЕС, НАФТА і іншых эфектыўных міждзяржаўных аб'яднанняў». Беларускі прэзідэнт выключыў магчымасць уваходжання Беларусі ў склад Расіі на правах суб'екта федэрацыі, аўтаматычнага распаўсюджвання на Беларусь расійскіх юрыдычных нормаў, накіравання беларускіх вайскоўцаў у расійскія «гарачыя кропкі», прыватызацыі расійскім капіталам стратэгічных галін беларускай эканомікі [4, с. 158]. Бакі намагаліся забяспечыць далейшае развіццё палажэнняў Саюзнага дагавора ў Канстытуцыйным акце, які быў распрацаваны сумеснай беларуска-расійскай экспертнай камісіяй і прадстаўлены на разгляд прэзідэнтам абедзвюх краін. Згаданы дакумент выклікаў спрэчкі бакоў адносна яго статусу, а ўзаемныя непаразуменні і прэтэнзіі фактычна замарозілі працэс стварэння Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі ў пачатку XXI стагодзя [4, с. 140].

Падводзячы вынік, неабходна падкрэсліць: знешнепалітычны вектар Польшчы быў накіраваны на Захад, а Беларусі – на Усход. Сваім першачарговым знешнепалітычным прыярытэтам Польшча ўжо з канца 1980-х гадоў лічыла інтэграцыю ва ўсе еўрапейскія структуры. Гэта адразу адсунула супрацоўніцтва з усходнімі краінамі на больш нізкі ўзровень. У адрозненне ад сваёй заходняй суседкі, Рэспубліка Беларусь у пачатку 1990-х гг. яшчэ дакладна не вызначыла свае знешнепалітычныя прыярытэты. Некаторыя беларускія палітыкі выказвалі меркаванне, што Беларусі патрэбна інтэгравацца ў Еўропу. Іншыя лічылі, што краіне неабходна арыентавацца на Расійскую Федэрацыю, з якой у Беларусі ўжо былі наладжаны цесныя эканамічныя адносіны, тым больш, што большасць насельніцтва Рэспублікі Беларусь падтрымлівала курс на больш цесную эканамічную і палітычную інтэграцыю з усходняй суседкай. Цяжкае эканамічнае становішча, цесныя гістарычныя і эканамічныя сувязі з Расіяй, а таксама адсутнасць эканамічнай дапамогі з Захаду прывялі да таго, што Беларусь усё больш пачала зблізіжацца з Расійскай Федэрацыяй.

Як вынік мяжа Польшчы і Беларусі ператварылася ў мяжу такіх дзвюх маштабных геапалітычных велічынь, як Еўрапейскі саюз і Саюзная дзяржава Беларусі і Расіі, а гэтак жа ваенна-палітычных саюзаў НАТА і АДКБ. Гэта, безумоўна, ускладняе палітычнае, эканамічнае і культурнае супрацоўніцтва паміж нашымі краінамі.

As a result of independence, the Republic of Belarus and Poland were able to independently form their foreign policy priorities. Belarusian and Polish foreign policy doctrines have been built on a single geopolitical interests: western Poland and eastern Belarus. By the mid-90's countries have already identified main road development, which was not subjected to major changes in the future. As a result, the border between Poland and Belarus has become a border of two large-scale geopolitical variables as The European Union and the Union State of Belarus and Russia, as well as political-military alliances of NATO and the CSTO.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 8 тамах / склад. У. Ракашэвіч, А. Шарапа. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2003. – Т. 6: 1976 г. – верасень 1991 г. – 335 с.
2. Снапкоўскі, У. Е. Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь: курс лекцый / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2007. – 183 с.
3. Шарапо, А. Польша-Беларусь: история и современность/ А. Шарапо // Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – №4. – С.44 – 47.
4. Беларусь і Польшча – Polska i Białorus / пад рэдакцыяй А. Эберхардта і У. Улаховіча. – Варшава: Polski Instytut Spraw Miedzynarodowych, 2003. – 217 с.
5. Часноўскі, М.Э. Сістэмныя пераўтварэнні ў Рэспубліцы Польшча (1989 – 1999) / М. Э. Часноўскі. – Мінск: БДУ, 2000 . – 288 с.
6. Кириенко, В. Беларусь: между Польшей и Россией / В. Кириенко // Беларуская думка. – 2002. – № 11 – 12. – С. 137 – 147.
7. Панов, С. В. Материалы по истории Беларуси / С. В. Панов. – Минск: Аверсэв, 2004. – 382 с.
8. Часноўскі, М. Гісторыя знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь: вучэбны дапаможнік / М. Часноўскі, М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст: БрДУ, 2008. – 166 с.
9. Снапкоўскі, У. Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: вучэб. дапам. для студэнтаў фак. міжнародных адносін: у 2 ч. / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск, 2004. – Ч. 2: Ад канца XVIII ст. да пачатку XXI ст. – 303 с.
10. Польша. Государство в Центральной Европе / сост. С. Белявский, Т. Евменова, В. Истрик. – Минск: ИСПИ, 2000. – 102 с.
11. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 8 тамах / склад. У. Ракашэвіч, А. Шарапа. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2004. – Т. 7: верасень 1991 г. – 1995 г. – 479 с.
12. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 8 тамах / склад. У. Снапкоўскі [і інш.]. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2008. – Т. 8: 1996 – 2000 гг. – 639 с.

Навуковы кіраўнік – ***В. М. Ватыль***, доктар палітычных навук, прафесар.

УДК 94/474/476/ВКЛ"12/15":930.2

Я. С. Глінскі
(Мінск, БДУ)

КАРЦІНА МІНУЛАГА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ТВОРАХ АЎГУСТЫНА РАТУНДА

Августин Ротундус Мелеский (около 1520 – 1582) – общественный деятель и публицист католической направленности – был автором неизданной и несохранившейся «Истории Литвы». В статье сделана попытка восстановить взгляды А. Ротунда на прошлое Великого княжества Литовского через рассмотрение анонимных произведений – «Беседа Поляка с Литвином» и «Короткое изложение о князьях Литвы», которые атрибутированы в исторической науке как написанные им. Для оправдания политической системы ВКЛ А. Ротундус подчеркивает роль католического крещения Литвы как того, что приобщило ВКЛ к христианскому миру, а значит, по его мнению, даровало подлинную свободу, отличную от польской «вседозволенности». Кроме того, автор обращается к мифологизированному описанию возникновения ВКЛ – т.н. «римской легенде», чтобы также показать превосходство государственного устройства ВКЛ над польским. В «Коротком изложении» А. Ротундус первым придал «римской легенде» ярко выраженный династический ягеллонский окрас, отбросив (хоть и не полностью) характерную для белорусско-литовских летописей промагнатскую направленность.

Аўгустын Ратундус Мялескі (каля 1520 – 1582) – віленскі войт, сакратар Жыгімонта ІІ Аўгуста, доктар абодвух правоў, быў вядомым грамадскім дзеячам і публіцыстам каталіцкай скіраванасці, але тым не менш набліжаным да лідара кальвіністаў ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага [1, с. 117 – 118; 2, с. 65]. Адзначыўся Ратундус і тым, што яму належыць першая спроба стварэння пазалетапіснага наратыву па гісторыі Вялікага Княства Літоўскага – т. зв. «Гісторыя Літвы», інспіраваная Жыгімонтам ІІ, але ці нявыдадзеная, ці нават недапісаная [2, с. 65]. Тым не менш, існуюць творы, якія дазваляюць акрэсліць погляды дадзенага аўтара на мінулае ВКЛ. Гэта «Размова Паляка з Літвінам» і «Кароткі аповед пра князёў Літвы».

«Размова Паляка з Літвінам» [3] – ананімны твор, напісаны паміж 1564 і 1566 гг. як адказ на «Quincunx» польскага публіцыста Станіслава Ажахоўскага (1513 – 1566) [4, с. 224, 230]. Апошні ў сваім творы падкрэсліваў перавагі дзяржаўнага і грамадскага ладу Польшчы над адпаведнымі прыкладамі з ВКЛ на падставе супрацьпастаўлення заснаванай на выбарнай манархіі польскай «волі» і літоўскай «няволі» пад спадчыннай уладай вялікага князя [5, с. 70]. Рабілася гэта дзеля заахвочвання ВКЛ да больш шчыльнай уніі з Польшчай і пераймання яе палітычных узораў [4, с. 224]. Такія ідэі падмацоўваліся і аргументацыяй гістарычнага характару, накшталт акцэнтуацыі ўнутрыпалітычных праблем на працягу ўсяго існавання Вялікага Княства: «Не нарадзіла ніколі Польшча ні Мусіла, які ў Гродне на Казіміра замахваўся, ні Глінскага, які Жыгімонту здрадзіў, ні Война і Віктарына ніякіх, якія з-за сваёй здрады гаспадару ў Вільні нядаўна пакараны смерцю» [5, с. 73].

Як адказ на «антылітоўскія» творы Ажахоўскага Мікалай Радзівіл Чорны, верагодна,

інспіраваў стварэнне «Размовы». Што яе аўтарам быў менавіта А. Ратундус, пацвярджаецца тэкстуальнымі супадзеннямі з безумоўна яго працамі і пэўнымі біяграфічнымі момантамі, якія ўзгадваюцца ў тэксце [1, с. 136 – 141; 3, с. VI – VII]. Зрэшты, выказваюцца думкі, што прынамсі сааўтарам «Размовы» быў вядомы кальвінскі дзеяч ВКЛ, правазнавец Андрэй Волян [6, с. 240]. Але апошні не адзначыўся цікавасцю да гісторыі ВКЛ, а ў сваіх творах, калі сягае да прыкладаў з мінулага, то абмяжоўваецца антычнай і біблійнай гісторыяй (гл. [7; 8]). Таму якраз «гістарычныя» партыі ў творы, відаць, належалі пяру А. Ратунда.

Натуральна, у «Размове» яе аўтар паспрабаваў абвергнуць тэзісы Ажахоўскага, у тым ліку і ў дачыненні да мінулага ВКЛ. Так, непаспалітае значэнне ў канцэпцыі Ажахоўскага адыгрывала тое, што ў Польшчы, як сцвярджаў публіцыст, свецкая ўлада кантралюецца з боку духоўнай, якая і кануе ўладара [9, с. 22 – 23]. Таму і ў «Размове» вялікая ўвага нададзена рэлігійнаму фактару. Пры гэтым цэнтральнае месца ў гэтым плане займае хрышчэнне Літвы па каталіцкім абрадзе пасля Крэўскай уніі (1385 – 1386 гг.). Менавіта гэты факт служыць адным са сродкаў збіцця аргументу Ажахоўскага аб літоўскай «няволі», бо, як кладзе аўтар «Размовы», пасля хрышчэння літвіны сталі «вольнымі і свабоднымі людзьмі, роўнымі ўсім народам хрысціянскім» [3, с. 3]. Такім чынам, для Аўгустына Ратунда менавіта каталіцкае хрышчэнне робіцца мяжой паміж двума перыядамі гісторыі ВКЛ. Паганскія часы аўтар выстаўляе як тое, да чаго, сапраўды, падыходзіць азначэнне «няволі»: «Княства Літоўскае пакуль не прыняло веры хрысціянскай, было сапраўднай няволяй» – але тое ж датычыць і іншых дзяржаў, у тым ліку Польшчы, якія таксама калісьці былі нехрысціянскімі [3, с. 24]. Калі ў Ажахоўскага канцэпт «волі» паходзіць са шляхецкага характару Польскай дзяржавы і кантралюючай ролі Касцёла, то Ратундус, які не мог вывесці літоўскую «волю» з рэальных ці нават уяўных грамадскіх практык ВКЛ (сам прызнае і больш за тое ўхваляе перавагу двух-трох арыстакратычных родаў у Княстве [3, с. 41]), адносіць «волю» да катэгорый, дадзеных самім далучэннем Літвы да свету заходняга хрысціянства.

Згодна з такой пазіцыяй, гісторыя дахрысціянскай Літвы супрацьпастаўляецца гісторыі пасля хрышчэння. Так, сцвярджаецца, што выпадак, апісаны «ў вашых [польскіх] хроніках», калі па загадзе ўладара два літвіны павесіліся самі, «хутчэй быў за паганскімі часамі, калі наогул быў» [3, с. 12 – 13]. Верагодна, калі згадвае польскія хронікі, аўтар ведаў, што гэты эпізод, звязаны з вялікім князем Вітаўтам, адбыўся падчас Вялікай вайны 1409 – 1411 гг. [10, с. 20 – 22], г.зн. пасля каталіцкага хрышчэння. Але ў канцэпцыі Ратунда такі ганебны для шляхецкай годнасці спосаб пакарання не мог быць ужыты пасля хрышчэння, якое і прынесла ВКЛ «волю», таму і аднесены да «нявольных» часоў паганства.

Такая эксплікацыя ролі каталіцкага хрышчэння Літвы – плён уласнай рэфлексіі А. Ратунда над гісторыяй ВКЛ. Гэтая думка ніяк не заснавана на інфармацыі з беларуска-літоўскіх летапісаў. Першы летапісны звод, а за ім і «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага» суха канстатуюць, што пасля хрышчэння Ягайлы «оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру» [11, с. 64]. «Хроніка Быхаўца» дадае больш падрабязнасцяў (пра фундаванне біскупстваў, імя віленскага біскупа – Мацей), але асабліва спыняецца на хрышчэнні Жамойціі, падкрэсліваючы ролю не Ягайлы, а Вітаўта: «y dla toho nazwan iest Witolt wtory apostoł bożyi, iż on z takoho okrutnoho pohanstwa nawernuł tyie zemli na weru chrystianskuiu» [12, с. 151].

Але ў іншых месцах «Размовы» Ратундус прама звяртаецца да беларуска-літоўскіх летапісаў, называючы іх «нашы хронікі» і «нашы старыя хронікі, напісаныя па-руску» [3, с. 67].

Зрэшты, прачытанне А. Ратундам летапісных тэкстаў мела відавочныя асаблівасці. Спачатку трэба сказаць, што Ратундус выстаўляе летапісы як аўтарытэтную крыніцу, падкрэсліваючы гэта эпітэтам «старыя». Тым не менш, аўтар «Размовы» не літаральна паўтарае тэкст летапіснай «рымскай легенды» (а акурат яна яго і цікавіць). Па-першае, ён спрабуе яго верыфікаваць і ўдакладніць. Так, сцвярджае, што правадыра рымлян іменавалі не Палемон, а Публій Лібон, «якога нашы памылкай літар у падобныя літары змяніўшы Палемонам завуць» [3, с. 67]. Трубы, ад якіх пайшла па легендзе назва «Літва», «да гэтых часоў у нас між сялян чуем, [якія] накшталт тых рымскіх кіёў, альбо курватур, якія паганскія біскупы да пасвячэння ў цырымоніях ужывалі» [3, с. 68]. У летапісах «трубы дубасныя» ніяк з рымскімі звычаямі не звязваліся. Дарэчы, апеляцыя пры тлумачэнні тых ці іншых рэчаў да «Рыму» была шырока распаўсюджаным ходам у XVI ст. Так, Міхалон Літвін сцвярджае, што літвіны «практыкаваліся ў вайсковай справе згодна са звычаем сваіх рымскіх продкаў» [13, с. 91], а ў «Хроніцы» Мацея Стрыйкоўскага падчас абрання Войшалка літоўскія «паны, князі і баяры [...], трымаючыся знатнасці, звычаяў і першапачатковых якасцяў свайго народу, які, пачаўшы ад Палемона і Дарспрунга, князёў рымскіх, [...] ніколі чужых уладароў над сабою не меў і не ведаў» [14, с. 300]. Заўважым, што, як і ў выпадку з «трубамі дубаснымі», летапіс ніяк увакняжанне Войшалка з рымскімі традыцыямі не знітоўвае.

Таксама, відаць, Ратунда хвалявала і праблема невялікай колькасці пакаленняў рымскіх уладароў у Літве і Жамойціі, таму «летапісны» ўнук Палемона Кернус ператварыўся ў проста «нашчадка» Цэрнуса [3, с. 67]. Нельга не адзначыць і лацінізацыю імёнаў – Публій Лібон, Цэрнус, Вікунтус, Свінтаўрус – хоць яна і не была паслядоўнай.

Па-другое, А. Ратундус інакш, чым у летапісах, інтэрпрэтаваў розныя падзеі. «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага» не акрэслівае, ці былі жыхары ў Жамойціі і Літве да рымлян. Ян Длугаш, між іншым, пісаў, што гэтыя тэрыторыі не былі заселены [15, с. 446]. А. Ратундус у сваю чаргу сцвярджае, што рымляне «засялілі [...] усе месцы, адныя пустыя, іншыя населеныя пад сябе падбілі, якія называліся Sudinos, цяпер – Smudinos называем старым словам» [3, с. 67]. З фрагменту незразумела, ці гэта ў Жамойціі дзе-нідзе было насельніцтва, ці гэта менавіта Жамойція была раней заселена. Але гэты пасаж, верагодна, не меў глыбокага ідэалагічнага напаўнення. Інакш з наступнымі дадаткамі. Так, летапіснага заснавальніка Наваградка Эрдзівіла А. Ратундус ператварыў у Радзівіла, які да таго ж перамог татар, чаго няма ў летапісе [3, с. 68]. Калі прыняць гіпотэзу О. Галецкага аб жаданні Мікалая Радзівіла Чорнага стаць вялікім князем літоўскім (гл. [16, с. 15]), то можна зрабіць далёкасяжныя высновы аб палітычным значэнні «Размовы». Але так ці інакш з'яўленне «рымскай легенды» ў «Размове» сведчыць, што яна ў перапрацаваным выглядзе была прынята і Радзівіламі.

Далей Ратундус паведамляе, што Русь добраахвотна паддалася Радзівілу, а русіны сталі ў Літвы значнымі людзьмі, таму апошняя і пераняла «рускую» мову [3, с. 68]. У другім летапісным зводзе нічога не сказана пра характар падпарадкавання Русі Эрдзівілам, але пасля апісаны шматлікія перамогі літвінаў над Руссю, пасля адной з якіх «въскричала Русь великым голосом и с плачем, иж так окрутне вси суть побиты от безвѣрное литвы» [11, с. 130]. Міхалон Літвін у гэтым жа пытанні

не меў сумненняў: нашчадкі рымлян «падпарадкавалі суседні народ яцвягаў, потым раксаланаў, ці рутэнаў» [13, с. 86]. «Размова» пісалася ў 1564 годзе, калі ішла вайна з Масквою, якая выстаўляла прэтэнзіі на ўсходнеславянскія землі ВКЛ – магчыма, у такіх умовах выпадала падкрэсліць не захоп, а мірнае паяднанне Літвы і Русі.

Калі папярэднія выпадкі выяўляюць толькі спробы інтэрпрэтацыі звестак летапісу, то далейшы выклад генеалогіі літоўскіх князёў з'яўляецца містыфікацыяй ужо і так містыфікаванай у летапісах карціны мінулага. Згодна з «Размовай», Палеманіды не згаслі на Рынгальце (пар. спіс Красінскага: «[Рынгальт] пришед до Новагородка, и рознеможеся, и умре без плоду; тут ся доконал род княжати римского Полемона» [11, с. 131]), а праз бакавую лінію (пра якую няма паведамленняў у летапісах) «разрадзіліся на Жамойціі ў простую шляхту ператварыліся» [3, с. 69], з якой і выйшаў Віцень, з той нагоды названы аўтарам «прыроджаным панам у Літве» [3, с. 69]. Такім чынам, род Палемона панаваў у ВКЛ, паводле Ратунда, і ў XVI ст. Што такая генеалогія была ўласнай прыдумкай Ратунда, сведчаць імёны продкаў Віценя, якія былі «простай шляхтай»: Скірмунт (Scyrumut), Мінгайла (Mingajło), Транята (Troniat), Гімбут (Gnumbut), Глеб (Chleb), Гірмунт (Girmunt), Берэоль (Bereol), Арыцын (Arycyn). Акрамя двух апошніх, гэтыя імёны пазычаны з пераліку князёў з «рымскай легенды» летапісаў. Акрамя таго, у «Кароткім выкладзе пра князёў Літвы» 1576 г., які, верагодна, таксама належыць аўтарству А. Ратунда гэткага радаводу няма.

Мэты, з якімі ў летапіснай легендзе панаванне спачатку перайшло ад Палеманідаў да прадстаўнікоў гербу Кітаўрус, а пасля да ўладальнікаў гербу Калюмны, мабыць, палягалі на ўзвышэнні знаці, якая прыпісвала сябе да гэтых гербаў, г. зн. адпаведна Гальшанскіх і Гаштольдаў. У сваю чаргу, злучэнне Ягелонаў з Палемонам у «Размове» мела на мэце зрабіць літоўскую кіруючую дынастыю больш старажытнай і неперарванай, гэта значыць, паказаць перавагі палітычнай сістэмы ВКЛ над польскай, у тым ліку ў сферы прэстыжу. Дзеля гэтага далучаны і аргументы з галіны тэалогіі: узгадваюцца касцельныя спевы («Quia nobis natus, quia nobis datus» – «Таму што нам народжаны, таму што нам дадзены» [3, с. 69]), што празрыста прыпадабняе спадчыннага ўладара да Ісуса Хрыста, і далей «Ісусу Хрысту, каралю іудзейскаму, дзякуем, што нам Літве даў на прыклад і ўзор свайго каралеўства свайго караля, прыроджанага пана з найстаражытнейшай галіны заснавальніка і фундатара роду нашага Публія Лібона» [3, с. 74].

Як ужо адзначалася, беларуска-літоўскія летапісы прэзентаваліся А. Ратундам як аўтарытэтная крыніца, з дапамогай якой можна было збіваць аргументы польскіх хронік: насуперак выкладзенаму там паданню пра нізкае паходжанне Гедыміна і забойства ім свайго пана Віценя, аўтар «Размовы» сцвярджае, што гэтая памылковая інфармацыя ўтварылася, бо Гедымін, сын Палеманіда Віценя, забіў няўдалага прэтэндэнта на трон, падтрыманага крыжакамі ўнука Даўмонта Дракаліта [3, с. 70]. Пра апошняга летапісы не згадваюць (на такую аргументацыю А. Ратунда, відаць, натхніла «Хроніка зямлі Прускай» Пятра з Дзюсбургу, дзе на баку крыжакоў дзейнічае літвін Драйка [17, с. 159]), але канва аповеду пра Віценя, простага роду, узята з летапісу. Цікава, што ўжо ў беларуска-літоўскім летапісанні Віцень названы «маршалкам», што павінна было, на думку М. Ючаса, супрацьстаяць легендзе аб Віцені-стайніку, па-нямецку «pferdemarschalk» [18, с. 225].

У гэтым фрагменце палягае прынцыповая розніца паміж аргументацыяй беларуска-літоўскага летапісання і «Размовы» А. Ратунда. Першае, фактычна ствараючы пісьмовую

традыцыю (характэрная заява Длугаша з сярэдзіны XV ст.: «Гэта не з'яўляецца дакладна вядомай рэччу, бо не знаходзім таго ў ніводнага аўтара, калі і як народ літоўскі і жамойцкі прыбыў да гэтых паўночных краёў» [15, с. 442]), не магло апеляваць да аўтарытэту, таму і пісалася «ex cathedra», без дадатковай аргументацыі. У сярэдзіне XVI ст., калі ствaралася «Размова Паляка з Літвінам», крыніцы, якія маглі быць асэнсаваны як якасныя і старадаўнія (уласна летапісы), ужо існавалі – і А. Ратундус аргументаваў свае пабудовы якраз імі.

Але, як бачна з містыфікацыі генеалогіі Віценя, шырокавядомай «рымская легенда» не была, тым больш не была яна «кананізавана», пра што сведчаць шматлікія разыходжанні ў саміх летапісах.

«Кароткі аповед пра князёў Літвы» («Epitome principum Lituaniae») – гэта гістарычны ўступ да лацінскага перакладу Статуту ВКЛ 1566 г., здзейсненага для караля і вялікага князя Стэфана Баторыя. Паколькі паміж гістарычнымі партыямі «Размовы» і «Epitome» існуюць яўныя паралелі (напрыклад, амаль даслоўнае паўтарэнне апавядання пра Гедыміна і Дракаліта) [19, с. 101], то цалкам верагодна, што гэты твор таксама напісаў Аўгустын Ратундус [2, с. 65 – 66; 19, с. 94].

А. Ратундус у «Epitome» працягнуў працу з летапісным матэрыялам, запачаткаваную ў «Размове». Так, яшчэ больш яскрава і адкрыта ён ставіць пад сумнеў некаторыя аспекты летапіснага выкладу. Перадусім гэта датычыцца праблемы храналогіі. Батый і Міндоўг, у адрозненне ад іншых персанажаў «рымскай легенды», згадваюцца і ў іншых крыніцах як асобы з XIII ст., што выклікала ў Ратунда зразумелае пытанне: як ад часоў Нерона і нават Атылы да XIII ст. магло змяніцца толькі 10 пакаленняў [19, с. 98]. Зрэшты, гэта не значыць, што ў «Epitome» выказаны нейкія сумненні ў рымскім паходжанні пануючай дынастыі – ні ў якім разе. Праблема вырашаецца тым, што, напрыклад, Мантвіл абвяшчаецца не праўнукам Публія Лібона ці Палемона, як было ў летапісе, а далёкім нашчадкам («remotiore stirpe») [19, с. 96 – 97]. У пацвярджэнне сваёй думкі пра Публія Лібона як далёкага продка літоўскіх князёў А. Ратундус прыводзіць, што ўжо імёны яго «летапісных» сыноў «здаецца, ніякай сувязі з італьянцамі не маюць» [19, с. 97].

Тым не менш, неабходна аддаць належнае ўважлівасці і руплівасці Ратунда: беларуска-літоўскія летапісы ў розных спісах прыводзяць разнастайныя імёны князёў, адрозніваецца іх храналагічная паслядоўнасць, што і адзначана Ратундам [19, с. 98 – 99]. Але такія сумненні і ўдакладненні не паўплывалі на стаўленне да легенды. Ратундус, выклаўшы асноўныя версіі часу прыбыцця рымлян у Жамойцію, падсумоўвае: «Якая больш слушная, не бяруся ацэньваць спрэчнае, пакуль адно зразумела, што літвіны з'яўляюцца паходжаннем італьянцамі» [19, с. 95].

У дачыненні да Віценя А. Ратундус працягвае сцвярджаць, што, «як сведчыць гісторыя літвінаў (historia Lituanorum), ён паходзіў з Палемонава альбо Лібонава роду Калюмнаў, які ўжо ў простыя дамы шляхціцаў вырадзіўся» [19, с. 100]. Выклікае цікавасць апеляцыя да «Гісторыі літвінаў» – летапісы не адносяць Палемона да роду Калюмнаў і не лічаць Віценя Палеманідам. Пры гэтым безумоўна пазычаныя з летапісання звесткі аўтар пазначае як «lituanica historia scribit» («літоўская гісторыя піша»). Магчыма, пад «historia Lituanorum» мелася на ўвазе напісаная самім Ратундам «Гісторыя Літвы».

Што датычыць сэнсавых зменаў у аповедзе пра Віценя ў параўнанні з «Размовай», то яны абумоўлены выкарыстаннем хронікі Пятра з Дзюсбургу. Паводле гэтага крыжацкага храніста,

Віцень быў сынам «караля Літвы» Пукувера (у Ратунда: «Vitenes enim hic, ut Petrus Dusburch historiae Prussorum antiquus scriptor refert, fuit Putinueri, Regis Lituaniae, filius» [19, с. 100]). Заўважым, што Ратундус падкрэслівае аўтарытэтнасць дадзенай крыніцы, адзначаючы, што Пётр – старажытны гісторык Прусіі. Такое несупадзенне летапісных дадзеных і інфармацыі Дзюсбурга (просты шляхціц, хай сабе і Паленанід, і сын караля) не збянтэжыла Ратунда: тое, што Віцень быў сынам караля, «калі гэта праўда», і паходзіў ад Лібона, толькі палегчыла Рымунту [папярэдні вялікі князь] выбар [19, с. 100 – 101].

Яшчэ адзін сюжэт, успадкаваны «Epitome» ад «Размовы» датычыцца launch пераtворанага з Эрдзівіла князя Радзівіла [19, с. 96]. Пры гэтым гісторыя гэтага князя «абрасла» падрабязнасцямі: рускія князі паўсталі супраць Рынгальта, каб адабраць землі, якія продак [Рынгальта] Радзівіл заняў («quam Radivillus atavus occupaverat») [19, с. 98], а ў летапісах ніякай прывязкі менавіта да спадчыны Радзівіла гэты паход рускіх князёў не мае: там проста «хотячи его [Рынгальта] согнати со очизны» [11, с. 131].

Дастаткова знамянальна, што асноўны інтарэс Ратунда ў «Epitome» сканцэнтраваны на падзеях да панавання Ягайлы і Вітаўта. Ды і дзеі гэтых уладароў апісваюцца нешматслоўна: адзначаюцца іх вайсковыя перамогі, для Ягайлы асобна – заснаванне дынастыі і хрышчэнне Літвы, для Вітаўта – зверхнасць над татарамі [19, с. 102]. Далейшыя падзеі пададзены канспектыўна і займаюць толькі прыкладна 1/9 частку тэкста. Такая непрапарцыянальнасць тлумачыцца пры дапамозе заўвагі самога Ратунда, які пра Ягайлу піша: «якімі чынамі знакаміты быў, добра вядома з польскіх хронік» («Quibus gestis clarus fuerit, ex Chronicis Polonicis satis constat») [19, с. 102]. Больш за тое, у частцы пра XV – XVI стст. А. Ратундус дапускае памылкі, якія хутчэй могуць быць растлумачаны неахайнасцю, чым ідэалагічнымі намерамі: пасля Вітаўта адразу ж робіць вялікім князем Жыгімонта Кейстутавіча, а Яна Альбрэхта – і каралём, і вялікім князем, хоць той быў толькі каралём польскім [19, с. 103]. Прынамсі, другі з гэтых фактаў быў шырокавядомы, каб спрабаваць за кошт скажэння атрымаць нейкую карысць.

Але не толькі дастатковасцю звестак польскіх хронік тлумачыцца такая абыякавасць Ратунда да больш блізкага да яго часоў мінулага. Відаць, пэўныя моманты, напрыклад, барацьбу Ягайлы з Кейстутам і Вітаўтам, аўтар абмінуў мэтанакіравана, усё-такі «Epitome» пісалася для Стэфана Баторыя. Непрацяглы выклад «рэальнай гісторыі» ў некаторай ступені тлумачыць сам Ратундус у «Размове», калі, кажучы пра прычыны «разарвання і падваення уніі», адзначае, што «адрознае наша гісторыя ад вашай сведчыць» [3, с. 79]. Відаць, інтэлектуалы ў ВКЛ у сярэдзіне XVI ст. разумелі, што «пралітоўская» гісторыя, занатаваная ў «Хроніцы Быхаўца», будзе ўшчэнт раскрытыкаваная палякамі, таму і звярталіся да «рымскай легенды», малавядомай польскай храністыцы. У гэтым можна бачыць прычыну і адносна малой распаўсюджанасці спісаў тыпу Быхаўца.

Падсумоўваючы, неабходна адзначыць, што ў «Epitome» А. Ратундус бадай што першым надаў «рымскай легендзе» выразна дынастыйна-ягелонскую афарбоўку, адкінуўшы яе першапачатковую прамагнацкую скіраванасць: не згадваюцца 4 роды і 500 шляхціцаў, якія былі паплечнікамі Палемона, як і ўдзел «паноў-радных» у падпарадкаванні Русі (пар. з другім летапісным зводам: [11, с. 129 і далей]). Гісторыя ВКЛ, асабліва ў «Epitome», – гэта гісторыя вялікіх

князёў, пра што сведчыць сама назва – «Epitome principum Lituaniae», у той час як другі летапісны звод называўся «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага». У дынастыйным рэчышчы варта разглядаць і абарону публіцыстам высокага паходжання Гедыміна перад звесткамі польскіх хронік [3, с. 69 – 70; 19, с. 101] і высокамаральнае тлумачэнне зыходу Рымунта-Войшалка ў манастыр: «Жадаючы пакутаваць за свой учынак, манахам стаў, бо забіў быў спачатку дзядзьку свайго Даўмонта за тое, што той быў бацьку яго Трайдзена, брата свайго, забіў» [3, с. 69; 19, с. 100]. Але магнацкі «след» у «рымскай легендзе», паводле Ратунда, не знік зусім, на што паказвае выпадак Эрдзівіла-Радзівіла. Акрамя таго, у больш ранняй «Размове» размешчаны шматлікія пахвалы літоўскім панам (напрыклад, [3, с. 30]), што не здзіўляе, калі ўлічыць блізкасць Ратунда да Радзівілаў. Але ў сярэдзіне 70-х гг. XVI ст., калі магутнага Радзівіла Чорнага ўжо не было ў жывых (ён памёр у 1565 г.), у «Epitome» наратыў Ратунда набыў яшчэ больш дынастыйны характар, які досыць зразумелы, бо менавіта ад караля і вялікага князя Жыгімонта II Ратундус атрымаў «заказ» на напісанне гісторыі Літвы [2, с. 65], праявамі гэтай працы і з'яўляюцца гістарычныя сюжэты з «Размовы» і «Epitome».

Таксама на карціну мінулага Вялікага Княства Літоўскага, выкладзеную А. Ратундам у «Размове Паляка з Літвінам», карэнным чынам паўплывала рэлігійная/каталіцкая заангажаванасць яе аўтара, які не звярнуў увагі на старадаўняе праваслаўнае хрышчэнне ўсходнеславянскіх зямель ВКЛ і структурныя змены ў гісторыі дзяржавы знітаваў з каталіцкім хрышчэннем як станоўчым і пачатковым пунктам і Рэфармацыяй, якая яму падавалася адмоўнай з'явай.

У гістарычным наратыве А. Ратунда асноўная ўвага нададзена легендарнай гісторыі Літвы, а таксама каталіцкаму хрышчэнню, што перадусім было абумоўлена палітычнымі задачамі яго твораў. Але не апошнюю ролю ў цікавасці публіцыста да «рымскай легенды» адыграла тое, што яна, амаль не закранутая ў польскіх хроніках, давала магчымасць разгарнуць на яе глебе сваю аргументацыю ў польска-літоўскіх спрэчках. Характэрна, што на Варшаўскім сойме 1564 г., калі спрачаліся аб «рэальнай» падзеі – Грунвальдскай бітве і ўнёску ў перамогу літвінаў і палякаў – абодва бакі звярталіся толькі да польскіх хронік [20, с. 47 – 48]. Тым не менш летапісы і іх звесткі давалі Ратунду магчымасць апеляваць да аўтарытэту («нашыя старыя хронікі, напісаныя па-руску» [3, с. 67]), а значыць падмацоўвалі яго гістарычныя пабудовы.

Augustyn Rotundus Mieleski was an author of unpublished and disappeared History of Lithuania. But at this article his view on history of the GDL is restored from Conversation of Pole and Lithuanian and Epitome Principum Lituaniae. At Conversation Rotundus showed Lithuania's Catholic Christ as a central moment at history of Lithuania. Another main theme of Rotundus' historical discourse is an early (and legendary) history of the Grand Duchy of Lithuania. It emphasized superiority the GDL over Poland. At Epitome for the first time the author had created dynastic jagiellonian history of the GDL.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Baryczowa, M. Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy / M. Baryczowa // Ateneum Wileńskie. – 1936. – № 11. – S. 117 – 172.
2. Jakubowski, J. Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską / J. Jakubowski. – Warszawa: Nakład Towarzystwa naukowego Warszawskiego, 1912. – 104, VI s. – (Prace Towarzystwa naukowego Warszawskiego. Wydział II nauk antropologicznych, społecznych, historyi i filozofii. № 7).

3. Rozmowa Polaka z Litwinem / wyd. J. Korzeniowski. – Kraków: W Drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. – VIII, 91 s. – (Biblioteka Pisarzów Polskich. T. 11).
4. Бортнік, І. А. Сацыяльна-палітычныя ідэі ў ананімным творы «Размова Паляка з Літвінам» / І. А. Бортнік // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. – Вып. 2. – Минск, 2009. – С. 224 – 243.
5. Orzechowski, S. Quincunx, to jest Wzór korony polskiej na cynku wystawiony, przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca z Przemyskiej ziemi i na kolędę posłom koronnym do Warszawy na nowe lato roku pańskiego 1564 posłany / S. Orzechowski; wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. – 113 s.
6. Мыльников, А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников; Рос. акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. – 400 с.
7. Волан, А. Прамова да сената Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага, або якім павінна быць праўленне дабрачыннага караля (1573) / А. Волан; пер. А. Я. Цукермана і С. А. Падокшына // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 20. – С. 234 – 242.
8. Волян, А. Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці / А. Волян; пер. У. Шатона // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 95 – 102; 1992. – № 1. – С. 90 – 98.
9. Orzechowski, S. Dyalog, albo rozmowa około exekucyi Polskiej korony, przez Stanisława Orzechowskiego / S. Orzechowski; wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. – 106, IV s.
10. Długosz, J. Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście: 4 t. / J. Długosz; przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1867 – 1869. – T. 4. Ks. XI, XII. – 1869. – 678, XXIII s.
11. Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1980. – 305 с.
12. Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост., авт. предисл. и ред. Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1975. – 233 с.
13. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; пер. В. И. Матузовой; вступ. ст. М. В. Дмитриевой; коммент. С.В. Думина [и др.] – М.: Изд. Моск. ун-та, 1994. – 149 с.
14. Stryjkowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego: 2 t. / M. Stryjkowski; przedmowy M. Malinowskiego i I. Daniłowicza. – Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glüksberga, 1846. – T. 1. – 1846. – LXIX, XLIX, 392 s.
15. Długosz, J. Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście: 4 t. / J. Długosz; przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1867 – 1869. – T. 3. Ks. IX, X. – 1868. – 558, XXIII s.
16. Zachara-Wawrzyńczyk, M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów / M. Zachara-Wawrzyńczyk // Zeszyty Historyczne / Uniw. Warszawski. – Warszawa, 1963. – T. III. – S. 5 – 35.
17. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Петр из Дусбурга; пер. В.И. Матузовой. – М.: Ладомир, 1997. – 384 с.
18. Ючас, М. Хроника Быховца / М. Ючас // Летописи и хроники: сб. ст. 1973 г. Памяти А. Н. Насонова / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1974. – С. 220 – 231.
19. Kroniczka Książąt Litewskich 1576 r. // Jakubowski, J. Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską / J. Jakubowski. – Warszawa, 1912. – S. 94 – 104.
20. Nikžentaitis, A. Witołd i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie / A. Nikžentaitis; tłum. I. Fedorowicz et al. – Poznań: Wyd. Poznańskiego T-wa Przyjaciol Nauk, 2000. – 90 s.

Навуковы кіраўнік – ***А. У. Любы***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК: 1(474/476)(091)

Т. У. Жалезная
(Мінск, БДУ)

КАНЦЭПЦЫЯ «АДЗІНСТВА» Ў РЭЛІГІЙНАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ ПЯТРА СКАРГІ

В статье рассматривается концепция церковного единства, изложенная в произведениях польского религиозного деятеля Петра Скарги (1536 – 1612). Данная концепция имела целью обосновать необходимость объединения католической и православной церквей под главенством Папы Римского. П. Скарга делает акцент на описании преимуществ, которые получат православные при условии объединения с католиками. В отличие от других католических полемистов данного периода, он обращает основное внимание не на догматические различия, а на положительные последствия признания православными верховенства Папы. Во многом идеи П. Скарги были реализованы Брестской церковной унией 1596 года, однако дальнейшие события показали, что религиозное единство посредством унии в Речи Посполитой так и не было полностью достигнуто.

Дамінуючай тэматыкай у творах каталіцкіх аўтараў апошняй чвэрці XVI ст. стала сацыяльна-палітычная сфера жыцця грамадства Рэчы Паспалітай. У цэнтры іх увагі – канцэпцыя «адзінства», якая ўяўляе сінтэз тэалогіі і сацыялогіі, з'яўляецца атрыбутам дактрыны каталіцкай царквы і светапогляду сярэднявечча. Зыходным у ёй з'яўляецца ўяўленне аб асобе, створанай па адзіным законе, кожная частка якога адлюстроўвае цэлае. Вучэнне аб грамадстве вынікае з гэтых уяўленняў, дзе «адзінства» – асноватворны прынцып усёй сацыяльнай канструкцыі.

Канцэпцыя «адзінства» зарадзілася ў нетрах каталіцкай тэалогіі і служыла прыкладам дзяржаўнага ладу для краін Еўропы. Новае адраджэнне тэакратычнага пачатку звязана з барацьбой супраць рэфармацыі, храналагічна прыходзіцца на канец XVI – пачатак XVII стст. На тэарэтычныя пошукі каталіцкіх аўтараў наклалі адбітак гістарычныя асаблівасці Рэчы Паспалітай.

Дадзеная канцэпцыя была заклікана для таго, каб стаць аптымальным сацыяльна-палітычным узорам для дзяржавы і зняць сацыяльную напружанасць. Акрамя таго, гэтая канцэпцыя з'явілася своеасаблівым адлюстраваннем накіраванай дзейнасці каталіцкай царквы таго перыяду.

Сама па сабе прагрэсіўная на той час ідэя моцнай манархічнай улады ў Заходняй Еўропе пад прызмай адзінавер'я на беларускіх землях пераўтварылася ў сапраўдны план рэалізацыі гэтай ідэі. З'яўленне даволі аб'ёмістага трактата Пятра Скаргі «Аб адзінстве царквы Божай пад адзіным пастырам» у 1577 г. можна лічыць як адзін з першых крокаў тэарэтычнага асмыслення дадзенай праграмы.

Аднак пачаткі дадзенай думкі былі пакладзены выхадам у свет кнігі галіцкага езуіта, рэктара Яраслаўскай езуіцкай калегіі Бенядзікта Гербеста «Указанне шляху», у якой ставілася пытанне аб неабходнасці царкоўнай уніі з Рымам у інтарэсах праваслаўнай царквы Вялікага Княства Літоўскага [1, с. 22]. Менавіта гэтую ідэю і падхапіў Пётр Скарга.

Варта адзначыць, што яшчэ ў пропаведзях на пахаванні Яна Кшыштафа Тарноўскага (1567 г.), карыстаючыся прысутнасцю прадстаўнікоў праваслаўнай шляхты (у тым ліку і Канстанціна Астрожскага), Пётр Скарга закрануў таксама праблему уніі з касцёлам усходнім. Зацікаўленасць

яго сцвярджэнняў яшчэ больш узрасла пасля знаёмства ў Рыме з папскім легатам Пасевіным, які плённа займаўся пытаннямі праваслаўнай царквы. Віленская пропаведзь была адрасавана ў роўнай ступені як пратэстантам, так і праваслаўным [2, с. 57].

З'яўленне «Адзінства царквы … » нарабіла многа шуму ў асяроддзі іншавернікаў Вялікага Княства Літоўскага. Кніга выйшла ў той час, калі праваслаўная царква страціла многіх сваіх магутных апекуноў і пачала сістэматычна цярпець ціск з боку каралеўскага ўрада Стэфана Баторыя.

Адной з прычын, якая абумовіла павышаную зацікаўленасць праваслаўных да кнігі Скаргі, было тое, што мысліцель, у адрозненне ад сваіх папярэднікаў па рэлігійнай палеміцы, не абмежаваўся разглядам вузкага кола пытанняў багаслоўскага характару, а здолеў увязаць іх з важнейшымі праблемамі грамадска-палітычнага жыцця свайго часу.

Вельмі ўмела і разумна ўжываючы то багаслоўскія, то выключна палітычныя аргументы, Скарга імкнуўся пераканаць чытача, што надышоў час перагледзець усе напластаванні рэлігійнай варожасці ў галіне веравызнання, якія прывялі праваслаўе у Вялікім Княстве Літоўскім да духоўнага заняпаду. А зрабіць гэта важна для таго, на думку Скаргі, каб наглядна паказаць неабходнасць аднавіць царкоўна-палітычны саюз з рымскай апостальскай сталіцай.

Прадметам палемікі папярэдніх публіцыстаў уніяцкай праблематыкі з'яўлялася тлумачэнне дагматаў, разуменне якіх складвалася на працягу некалькіх стагоддзяў унутры Усходняй і Заходняй цэркваў і значна адрознівалася. Найбольш спрэчным пытаннем было Filioque [3, с. 3] («дадатак» да хрысціянскага сімвалу веры, адпаведна з якім Св. Дух зыходзіць і ад Бога-Айца, і ад Бога-Сына, вызнаецца толькі каталіцкай царквой). Аднак Скарга, у адрозненне ад сваіх паплечнікаў, трапна выбраў найважнейшую з тэматык – інстытут папства.

Ужо з першых радкоў сваёй прадмовы, адрасаванай Канстанціну Астрожскаму, Скарга заклікае: «Нельга глядзець на ганебны разрыў хрысціянскага люду – павінна існаваць адзінства народаў рускіх з касцёлам Божым» [4, с. 224].

У духу пастаноў Трыдэнцкага сабору Пётр Скарга сцвярджаў: «Не павінны хрысціянскія каралі і іншыя дзяржавы мець над сабою адзінага імператара, быць перад ім у свецкай паслухмянасці і аднолькава кіраваць сваёй дзяржавай, але павінны аднолькава верыць, аднаго найвышэйшага духоўнага пастыра мець і ў касцёльным адзінстве быць – гэта ўсе павінны, і без гэтага ніхто не можа мець выратавання» [4, с. 369].

Свае думкі і меркаванні ён вырашыў выкласці ў пісьмовай форме пасля таго, як перачытаў накіраваныя супраць рымска-каталіцкай царквы «рускія кнігі» [5, с. 272].

Скарга імкнецца давесці, што адзінае і сапраўднае веравызнанне ідзе ад рымска-каталіцкай царквы і што гэтая царква з'яўляецца пераемніцай і носьбітам апостальскіх традыцый, а таму і карыстаецца законным правам быць главой усіх хрысціянскіх веравызнанняў.

Рэлігійныя пытанні Скарга цесна звязвае з найважнейшымі праблемамі культурнага, грамадскага і палітычнага жыцця краіны. Менавіта таму ён заклікае праваслаўныя ўсходнеславянскія народы да царкоўнай уніі з Рымам і ўказвае на той плён, які яны атрымаюць ад духоўнага саюзу з католікамі. У прыватнасці, з заключэннем рэлігійнага саюзу, на думку прапаведніка, будуць створаны неабходныя ўмовы для развіцця навукі, асветы народа. Гэта прывядзе да пераадолення адасобленасці, якая падзяляе праваслаўных і католікаў.

Абгрунтоўваючы ідэю вяршэнства Рымскага Папы ў хрысціянскай царкоўнай арганізацыі, Скарга паказвае канстанцінопальскага патрыярха не толькі як раскольніка ў царкоўных справах, але і пастыра, які па сутнасці з'яўляецца палонным турэцкага султана і вымушаны ў апошняга за грошы купляць сваю царкоўную ўладу.

У другім раздзеле другой часткі твора аўтар сцвярджае, што «не лацінцы ад грэкаў, а грэкі ад лацінцаў адступілі» [4, с. 234]. Грэкі, паводле Скаргі, адпаўшы ад апостальскай сталіцы, нанеслі вялікую шкоду хрысціянству. Яны «адчынілі вароты туркам» у хрысціянскія землі. Царкоўны саюз «рускіх» з візантыйскім патрыярхам не прынёс ім карысці. Адшчапенства грэкаў паставіла хрысціянскі мір на Русі ў варожыя адносіны да апостальскай сталіцы і стварыла ўмовы для ўзнікнення тут рознага кшталту рэлігійных памылак, найбольш значныя з якіх уласцівы праваслаўнай царкве на беларускіх і ўкраінскіх землях. Пад уплывам грэкаў, гаворыць Скарга, «рускія» ўзаконілі для духавенства шлюб і тым самым залежнасць духавенства ад свецкіх асоб. Свецкія асобы дыктуюць сваю волю ў царкоўна-гаспадарчых справах і нават у справах веравызнання і рэлігійнай абраднасці.

А здарылася ўсё гэта таму, працягвае Скарга, што грэкі ў свой час ашукалі рускі народ. Даючы яму веру, яны не захацелі перадаць яму і сваю мову. Пры адсутнасці славянскіх школ і адпаведных навуковых дапаможнікаў славянскую мову ўжо ніхто дасканала не ведае і не разумее. Царкоўнае жыццё выйдзе з заняпаду і ўвойдзе ў нармальную каляіну, бо з прыняццем лацінскай мовы настане час для развіцця і росквіту сапраўднай навукі і належнай асветы для народа. А на аснове гэтага знікнуць адасобленасць і варожасць. Праваслаўная шляхта заслужыць сабе большы давер ад каралеўскага ўрада і атрымае так патрэбныя для яе вольнасці значныя дзяржаўныя пасады і іншыя палітычныя выгады. А сама дзяржава дзякуючы такому аб'яднанню толькі ўмацуе сваю маналітнасць і палітычную моц.

Дзявяты раздзел трэцяй часткі твора мысліцель прысвяціў адказу на пытанне: «Хто павінен найбольш клапаціцца пра адзінства царквы» [4, с. 236]. Ідэю аб'яднання праваслаўнай і каталіцкай царквы пад эгідай Папы Рымскага Пётр Скарга стараўся ўкараніць і пашырыць не толькі сярод праваслаўных. Працаваць у імя яе здзяйснення ён горача заклікаў і каталіцкае духавенства і дзяржаўную ўладу Рэчы Паспалітай.

У XVI – XVII стст. асаблівае значэнне – не толькі тэалагічнае, але і геапалітычнае – набыло пытанне пра першаснасць распаўсюджання хрысціянства: з Усходу ці з Захаду. У сувязі з гэтым актуалізавалася і праблема першасвятарства. У сваім трактаце Пётр Скарга безапеляцыйна заяўляе: «Да года Гасподняга 858 не магло быць ніводнага царградскага патрыярха, акрамя як зацверджанага папам, паколькі папа быў старшым і суддзёю ўсіх патрыярхаў»). Больш таго, усе яго высновы адносна першынства грунтуюцца на тэзісе пра зверхнасць заходняга касцёла над усходнім. Гэты тэзіс ён тлумачыць наступным чынам: «Калі двое, роўныя паміж сабою, пасварацца паміж сабою ў якой-небудзь дзяржаве, то той ад гэтага, як і другі ад другога адступалі, бо паміж сабою роўныя бы. Але касцёл грэчаскі ніколі рымскаму роўны не быў» [6, с. 54]. Відавочна, што падобныя развагі грунтаваліся на асноўных прынцыпах касцельнага права, якое ішло ўразрэз з праваслаўным разуменнем прававых аспектаў гэтага пытання.

Рэлігійная палеміка дасягала апагею неталерантнасці, калі праваслаўныя ўдаваліся ў развагі

пра прыроду «антыхрыста» – Рымскага Папы, а католікі і ўніяты намагаліся даказаць спрадвечны «ерэтызм» усходніх патрыярхаў. Прычыну разрыву паміж усходняй царквой і заходнім касцёлам Пётр Скарга бачыць ва ўпартай «ерэтычнасці» ўсходніх першасвятароў. Так, ён піша пра «шматлікія і атрутныя ерасі, якія нараджаліся ў Грэцыі, асабліва ў Царградзе, і што яшчэ горш – ад саміх жа патрыярхаў». Аўтар налічыў больш за дзевяноста ерасяў, якія выйшлі з Грэцыі і з якімі рымскі касцёл мусіць заўсёды змагацца і іх аспрэчваць [7, с. 58]. Паколькі праваслаўныя знаходзіліся пад духоўнай уладай канстанцінопальскіх патрыярхаў, то і яны, у сваю чаргу, на думку Пятра Скаргі, станавіліся адступнікамі.

Скарга лічыў, што лепшым сродкам у справе далучэння Русі да царкоўнай уніі з Рымам маглі быць чулыя адносіны да праваслаўных з боку саміх католікаў. «Калі б мы былі больш пільнымі,— зазначаў ён,— то даўно маглі б мець рускія школы, а ўсе рускія тэксты перачытаць і ў іх славянскай мове мець сваіх вопытных католікаў. Трэба было б і на польскую або рускую мову перакладаць неабходныя для гэтага рускім народам творы, каб яны хутчэй убачылі праўду» [5, с. 274].

Усяленскасць хрысціянства ва ўсходнім разуменні непазбежна павінна была ўключаць і момант дзяржаўнасці – гэта значыць, імкненне не толькі да рэлігійнага падначалення, але і дзяржаўнага. Калі Візантыя з-за сваёй відавочнай слабасці не магла рэальна ажыццявіць падобную праграму, то ў Маскоўскай дзяржаве гэты пастулат у канцы XVI – XVII стст. стаў дамінуючым у знешняй палітыцы (успомнім феномен так званага «збірання» праваслаўных зямель вакол Масквы) [8, с. 14].

У Пятра Скаргі хрысціянскае адзінства разумеецца ў іншым плане: іерархія касцёльнай улады на зямлі будуецца па ўзору касцёла нябеснага. Вось чаму наместнік Бога на зямлі можа быць толькі адзін – відавочна, Рымскі Папа з падпарадкаванннем яму іншых патрыярхій і біскупстваў. Свецкая ўлада, на думку вядомага езуіта, мае іншую прыроду; кожны народ у ідэале павінен падпарадкоўвацца свайму манарху, а ад сілы яго ўлады залежыць парадак у дзяржаве. Вера, лічыў Скарга, – якраз тая субстанцыя, што з'ядноўвае народ, народы.

Аднак такое палажэнне прадугледжвае наяўнасць яшчэ адной праблемы: для дзяржаў, у якіх большасць насельніцтва складае які-небудзь адзін монаэтнас, праблема мовы і веры не паўстае так завострана, як у дзяржавах-федэрацыях. У апошніх цэнтралізацыя ўлады ў руках манарха непазбежна сутыкаецца з пэўным супраціўленнем дэцэнтралізатарскіх сіл, якія выражаюць інтарэсы членаў федэрацыі, не заўсёды згодных з палітыкай валадароў.

Пётр Скарга адвяргае самую ідэю існавання, у дадзеным выпадку ў Вільні, на раўнапраўных пачатках каталіцкіх касцёлаў, цвінгліянскіх, лютэранскіх і кальвінскіх збораў, а таксама «рускіх» цэркваў. Прычыну схізмы або адступніцтва ён бачыць у тым, што праваслаўныя жыхары ВКЛ знаходзяцца ў духоўнай залежнасці ад канстанцінопальскага патрыярха. У прысвячэнні Канстанціну Астрожскаму Пётр Скарга адзначае: «І хто толькі чытае касцельныя гісторыі, той убачыць на свае вочы, што ўсе хрысціянскія секты і каралеўствы на ўсім свеце ў папстве, гэта значыць, пад уладай, кіраўніцтвам і гетманствам рымскага біскупа былі, ды ад яго адступілі. Пра сённяшніх ерэтыкоў яшчэ і цяпер памяць свежая і жывая, што яны з намі былі і ад нас пайшлі» [4, с. 226]. Такая канцэпцыя і такое разуменне хрысціянскай гістарыясофіі ішло насуперак праваслаўным уяўленням пра распаўсюджанне хрысціянства.

Літаратурная палеміка актывізавалася пасля Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 года. У гэты час выйшлі выдатныя рэлігійна-палітычныя творы Скаргі: «Соймавыя казанні» і «Брэсцкі сінод» (1597).

Трэба вызначыць асаблівае здзіўленне Пятра Скаргі тым непаўторным царкоўным дэмакратызмам, які быў характэрны для прадстаўнікоў праваслаўнага веравызнання краіны: «До такое науки и розъсудку маютъ ли якое право люди светские», «о науце и законе Божом зноситсе до каплана винени были вси, ... непослушного и въ розуме горъдого... вельми карать росказуетъ» [9, с. 238].

У аснове каталіцкай канцэпцыі адзінства палягае думка аб тым, што чалавецтва з'яўляецца сусветнай цэласнасцю, якая мае сукупную мэту. Гэта цэласнасць заснавана самім Богам і арганізавана ў адзінае грамадства, якое зводзіцца да двух узроўняў: універсальнай царквы і ўніверсальнай дзяржавы, якія будуюцца на адных і тых жа прынцыпах. Галоўная ў каталіцкай плыні праблема кіравання пераходзіць у сацыяльна-палітычныя канцэпцыі. Царква разглядаецца як арганізуючы фактар у дачыненні да дзяржавы. Католікамі развівалася ідэя безумоўнага прыярытэту духоўнай улады над свецкай. Інтарэсы царквы лічыліся вышэйшымі і вечнымі, а інтарэсы дзяржавы – часовымі і прыраўноўваліся да прыродных патрэбнасцяў людзей, якія не ведаюць законаў чароўных. Гэтая ідэя адлюстроўвае адсутнасць сувязі рымскай царквы з якой-небудзь нацыяй. Кананічнае права каталіцкай царквы доўгі час з'яўлялася ўзорам для свецкага права большасці еўрапейскіх краін [10, с. 15].

Паводле сцвярджэння П. Скаргі, стабільнае функцыянаванне дзяржавы павінны забяспечваць сацыяльная іерархія і моцная выканаўчая ўлада караля, а таксама прытрымліванне інтарэсаў Папы [11].

П. Скарга прыводзіць аргументы аб «кары божай» за адход ад Рыма: «И тут въ Руси такуюжъ казнь Панъ Богъ на нихъ пустилъ, ижъ духовными светьские радять, а не овцы за пастырми, але пастыри за овцами идуть» [9, с. 78]. Гэтыя вывады Скаргі былі настолькі папулярнымі, што сустракаюцца яны практычна ва ўсіх каталіцкіх і ўніяцкіх аўтараў.

Робячы выснову аб канфесійных пазіцыях Скаргі, варта адзначыць, што калі прадметам палемікі папярэдніх публіцыстаў уніяцкай праблематыкі з'яўлялася тлумачэнне дагматаў, разуменне якіх складвалася на працягу некалькіх стагоддзяў унутры Усходняй і Заходняй цэркваў, то Скарга, у адрозненне ад сваіх прыхільнікаў, трапна выбраў найважнейшую з тэматык – інстытут папства.

У публіцыстыцы П. Скаргі канцэпцыя «адзінства» адыгравала падставовую ролю. Яе значэнне палягала ў адказе на важнае для поліканфесійнай Рэчы Паспалітай пытанне – пераадоленне канфесійнай раз'яднанасці, што, на думку П. Скаргі, у перспектыве паспрыяла б міру ў дзяржаве. Але насамрэч замест паяднання каталіцкай і праваслаўнай цэркваў у выніку ўніі з'явілася яшчэ адна канфесія – уніяцтва, што ўнесла большы раскол у грамадства Рэчы Паспалітай.

At this article the author is considered the conception of ecclesiastical unity at works of Piotr Skarga, polish religious thinker (1536 – 1612). The conception had purposed to justify necessity of the Catholic and the Orthodox Churches under the supremacy of the Pope. Unlike other Catholic polemists, which noted the dogmatic distinction between the Churces, Skarga accentuated on positive consequences from acceptance Pope's power by Orthodoxes.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Любович, Н. Н. К истории иезуитов в литовско-русских землях в XVI в. / Н. Н. Любович. – Варшава: Типография Ковалевского, 1888. – 385 с.
2. Tazbir, J. Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji / J. Tazbir. – Warszawa, 1983. – 289 s.
3. Starnawski, J. Znaczenie narodowe, artyzm pisarski i aktualność Piotra Skargi / J. Starnawski // Łodzkie towarzystwo naukowe. Sprawozdania z Chynnośći i Posiedzeń Naukowych. – R. XLI, 6. – Łodz, 1987. – 624 s.
4. Skarga, P. O jednośći kościoła Bożego / P. Skarga // Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека. – Т. VII. – Кн. 2. – Спб., 1882. – 16, 1820 стб.
5. Коршунаў, А. Ф. Палемічная літаратура / А. Ф. Коршунаў // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. – Мінск, 1968. – Т. 1. – 381 с.
6. Кароткі, У. Г. Антрапалогія праваслаўя і каталіцызму ў творчасці П.Скаргі і М. Сматрыцкага / У. Г. Кароткі // Працы кафедры гісторыі беларускай літаратуры Белдзяржуніверсітэта. – Вып. 9. – Мінск, 2008. – С. 50 – 65.
7. Вішнеўская, І. У. Канцэпцыя міжканфесійнай уніі ў палітыка-прававой думцы Беларусі XVI ст. / І. У. Вішнеўская // Проблемы правового регулирования общественных отношений в условиях глобализации. – Минск: БГЭУ, 2007. – С. 55 – 67.
8. Брэсцкай царкоўнай уніі – 400 / навук. рэд. І. І. Акінчыц. – Брэст: БрДУ, 1997. – 214 с.
9. Скарга, П. Берестейский собор и оборона его / П. Скарга // Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека. – Т. XIX. – Кн. 3. – Спб., 1882. – 13, 1307, 104, 91 стб.
10. Шалькевіч, В. Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: навуч. дапам. / В.Ф. Шалькевіч. – Мінск: Права і эканоміка, 1999. – 274 с.
11. Skarga, P. Kazania Sejmowe [Electronic Resource]. – Mode of access: http://univ.gda.pl/literat/skarga/index.htm. – Date of access: 20.04.2010.

Навуковы кіраўнік – ***Ю.Л. Казакоў***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94(476)|20

А.М. Весялуха
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ АБ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІХ АДНОСІНАХ

Активная политическая позиция и деятельность, национальное и историческое сознание заставляли В. Ластовского обращаться к анализу связей и отношений белорусского народа с соседями, которые непосредственно влияли на его развитие. Актуальными для В. Ластовского оставались именно белорусско-польские отношения, политические и культурные. По мнению учёного, именно взаимоотношения в области политики подтолкнули развитие роли культурных связей. В статье определяется позиция В. Ластовского применительно к белорусско-польским отношениям в разные периоды, факторы, которые воздействовали на эволюцию взглядов учёного.

1. Фактары, якія паўплывалі на фарміраванне поглядаў В. Ластоўскага на беларуска-польскія адносіны

Вацлаў Ластоўскі – адна з самых загадкавых асобаў у гісторыі Беларусі. Яго палітычныя,

філасофскія, літаратурна-эстэтычныя погляды, пісьменніцкі, навуковы і грамадскі воблік не паддаюцца адназначным характарыстыкам. У яго асобе маем пачынальніка той замешанай на крывіцкай ідэі плыні, якую можна назваць беларускім фундаменталізмам [1, с. 239 – 240].

Перш за ўсё на эвалюцыю яго поглядаў адносна беларуска-польскіх стасункаў уплывала ўласная палітычная дзейнасць, агульнадзяржаўная грамадская думка, змены ва ўнутры- і знешнепалітычным становішчы Беларусі.

В. Ластоўскі даволі рана ўключыўся ў палітычнае жыццё, яму споўнілася толькі 19 гадоў, калі ён уступіў у 1902 годзе ў Польскую сацыялістычную партыю на Літве. У праграме партыі змяшчалася патрабаванне самастойнасці Літвы і Беларусі ў добраахвотнай федэрацыі Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны з устаноўчым сходам у Вільні, агульным для ўсіх народаў краю. Партыя заклікала да рэвалюцыі, звяржэння царызму, устанаўлення рэспубліканскага дэмакратычнага ладу.

У 1906 годзе В. Ластоўскі перайшоў у Беларускую Сацыялістычную Грамаду, з якой ППС на Літве стала цесна супрацоўнічаць з 1903 года і якая актывізавалася падчас рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. У складзе БСГ быў да 1908 года. Такім чынам, ён стаяў у шэрагах тых барацьбітоў, якія на пачатку XX ст., падчас новай хвалі беларускага адраджэння, выступалі за нацыянальнае вызваленне і дзяржаўнасць беларускага народа [2, с. 233].

Менавіта на гэтым этапе адбываецца фарміраванне В. Ластоўскага як палітычнага, грамадскага дзеяча, а членства ў партыях выступала ў ролі каталізатара дадзенага працэсу. На дадзеным этапе неабходна было распрацаваць агульную канцэпцыю, а на ўздыме грамадскай думкі на падставе гістарычных фактаў даказаць самабытнасць беларусаў і іх права на самастойную дзяржаўнасць. Аднак адкрыта пра гэта не выказваўся.

З 1909 года пачынаецца супрацоўніцтва В. Ластоўскага з «Нашай нівай», на старонках якой і з'явіліся яго першыя публікацыі. Аднак А. Сідарэвіч заўважае, што за час працы сакратаром рэдакцыі газеты ён не напісаў ніводнага палітычнага артыкула. Займаўся пераважна гісторыяй, белетрыстыкай [3].

У 1918 годзе В. Ластоўскі выходзіць на арэну вялікай палітыкі, калі быў выбраны і пасланы беларускімі арганізацыямі ў склад Літоўскай Дзяржаўнай Рады, дзе быў абраны галавой беларускай фракцыі ў Літоўскай Дзяржаўнай Радзе [4, с. 65]. Гэты год можна лічыць паваротным у яго поглядах, бо была дасягнута мэта – стварыць беларускую незалежную дзяржаву. Яе ўвасабленнем стала БНР, абвешчаная 9 сакавіка 1918 года. Прыярытэты змяніліся: трэба было не даказваць права на існаванне сваёй дзяржаўнасці, а абараняць яе ад суседніх «імперыялістычных» дзяржаў, тым больш, што ўжо ў жніўні 1919 года польскія войскі акупіравалі цэнтральную частку Беларусі. У сувязі з гэтым назіраецца радыкалізацыя яго поглядаў на беларуска-польскія адносіны.

У 1919 годзе аднавілася партыйная дзейнасць В. Ластоўскага, на гэты раз у складзе беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, актывізавалася грамадская дзейнасць – яго абралі сакратаром Беларускай Рады Віленшчыны і Гродзеншчыны, пленумам рады БНР старшынёй Урада БНР у Мінску. Але пасля выбараў палякі арыштавалі яго і пратрымалі ў турме 1,5 месяца, пасля чаго вызвалілі пад нагляд паліцыі, але без права выезду з Мінска. Аднак вясной 1920 года змог выехаць у Рыгу, дзе арганізаваў і ўзначаліў Урад БНР [4, с. 65].

Пагоршылі сітуацыю дамовы паміж Літвой і Расіяй ад 12 ліпеня 1920 года і паміж Расіяй,

Украінай і Польшчай ад 12 кастрычніка 1920 года. У адпаведнасці з імі заходняя частка Беларусі ўвайшла ў склад Польшчы. Гэта падзея кардынальна змяніла стаўленне В. Ластоўскага да характару беларуска-польскіх адносінаў. Ён вырашыў дасягнуць справядлівасці, выкарыстаўшы міжнародную падтрымку. За 1920 – 1923 гг. з дыпаламатычнымі місіямі ён наведаў Бельгію, Германію, Ватыкан, Італію, Чэхаславакію, Францыю, Швейцарыю. З прамовай выступіў на V Асамблеі Лігі Нацый. Міжнародная арганізацыя, што запісала ў Статуце галоўнаю мэтаю «развіццё супрацоўніцтва паміж народамі і гарантыю іх спакою і бяспекі», – Ліга Нацый паўстала як непасрэдны вынік Першай сусветнай вайны. Пакт Лігі Парыжская мірная канферэнцыя прыняла як складовую частку Версальскага пагаднення.

Поруч з пытаннямі міжнародных канфліктаў, раззбраення і бяспекі, міжнародных пазыкзаёмаў найбольш датклівымі і цяжкавырашальнымі для Лігі Нацый паўставалі пытанні нацыянальных меншасцяў. Арменія, Албанія, праблема Саарскай зямлі і Верхняй Сілезіі – вось няпоўны пералік нацыянальных вузлоў, завязаных вайною. У ліку іх – праблема заходнебеларускіх земляў, аддадзеных маладой Польскай дзяржаве, і пытанне Віленшчыны, у рэшце рэшт вырашанае еўрапейскай супольнасцю на карысць Польшчы, ратуючы свой гонар і здымаючы фармальную адказнасць за вынік віленскага канфлікту рада Лігі Нацый перадала гэтае пытанне канферэнцыі саюзных паслоў у Парыжы, якая адбылася 18 сакавіка 1923 года, і вынесла вердыкт не на карысць Літоўскай Тарыбы [5, с. 42].

Да паездкі ў БССР на Акадэмічную канферэнцыю па пытаннях беларускай граматыкі і пераезду на пастаяннае жыхарства ў БССР В. Ластоўскі часта звяртаўся да беларуска-польскай праблематыкі, прычым не толькі ў прамовах, але і на старонках перыядычных выданняў. Напрыклад, вядомы яго артыкулы ў часопісе «Крывіч».

З 1927 года В. Ластоўскі стаў менш цікавіцца палітыкай. Да таго ж ён быў пазбаўлены такой магчымасці ў БССР, больш працаваў у культурніцка-этнаграфічнай сферы. У друку з'явіліся артыкулы гэтага характару, таму мэтазгодна лічыць 1927 год заключным у публічным шырокім выказванні сваіх поглядаў В. Ластоўскім наконт беларуска-польскіх адносінаў.

Такім чынам, у эвалюцыі поглядаў В. Ластоўскага на беларуска-польскія адносіны можна выдзеліць два этапы: 1910 – 1919 гг. – ад пачатку з'яўлення яго матэрыялаў на старонках розных перыядычных выданняў да канфлікта з польскімі ўладамі ў Мінску і 1920 – 1927 гг. – дамовы паміж Літвой і Расіяй да пераезду на пастаяннае жыхарства ў БССР.

2. В. Ластоўскі аб беларуска-польскіх адносінах у 1910 – 1919 гг.

Пачынаючы з 1910 года, В. Ластоўскі пачынае друкаваць свае артыкулы на старонках розных перыядычных выданняў і ў першую чаргу «Нашай нівы». Яго дэбютам стаў выхад у свет першай кнігі па гісторыі Беларусі, напісаны ім на беларускай мове і для беларусаў – «Кароткай гісторыі Беларусі». Пазней ён у сваіх артыкулах неаднаразова звяртаўся да праблемы беларуска-польскіх адносінаў. У гэты перыяд жыцця ён спрабуе паказаць іх гістарычную эвалюцыю і праяўленне гістарычных стэрэатыпаў ў сучаснасці, акцэнтуе сваю ўвагу на культурніцка-рэлігійнай праблематыцы.

В. Ластоўскі прытрымліваецца дыфузіяналісцкага погляду развіцця народнай культуры, лічыць заканамерным і прымальным усялякае разумнае запазычванне ў сваіх суседзяў некаторых яе элементаў. Галоўнае – не згубіць пад чужым уплывам нацыянальнай асаблівасці, а выкарыстоўваць знешнія сувязі для ўнутранага самаўдасканалення. «Беларускі народ на працягу тысячагадовай дарогі гістарычнага жыцця сустракаўся з рознымі народамі і рознымі культурамі, браў сам ад іх іншых многае і даваў другім сваё. Адным словам, паступаў так, як усякі іншы народ на свеце: абменьваўся тым, чым быў багат, і браў ад іншых тое, чаго яму не ставала» [6, с. 311].

В. Ластоўскі лічыў, што «беларусы перажылі разнастайныя ўплывы (грэцкія, гоцка-скандынаўскія, паўднёва-славянскія, нямецкія, лацінскія, літоўскія, польскія, маскоўскія), якія па-рознаму прыходзілі, праяўляліся і ўспрымаліся. Польскія ж пранiклі праз дзяржаўнасць польскую, каторая мела ў нас вялікі і доўгі ўплыў, асабліва на вышэйшыя класы нашага народа» [6, с. 311 – 312].

Першае палітычнае збліжэнне Беларусі і Польшчы Ластоўскі бачыў у Крэўскай уніі 1386 г. ды адзначаў, што ініцыятыва зыходзіла ад Польшчы, бо яна была зацікаўлена ў аб'яднанні з «Руска-Літоўскай дзяржавай» дзеля сумеснай абароны ад крыжакоў. Аб'яднаныя пад уладай аднаго кіраўніка беларусы вымушаны былі прыняць каталіцкае веравызнанне сваіх суседзяў, дзе добраахвотна, а дзе і пад прымусам. Для Ластоўскага гэта вырашальны фактар павелічэння культурнага ўплыву палякаў на беларусаў.

«Хітрыя і добрыя палітыкі, якія былі ў тыя часы ў Польшчы, імкнуліся да поўнага зліцця абедзвюх дзяржаў, рабілі гэта не адкрытымі ваеннымі дзеяннямі, а прыхаванымі спосабамі, накшталт надання беларускім баярам польскіх шляхецкіх гербаў і прывілеяў над станам сялянства» [7, с. 25]. Пачалося непасрэднае апалячванне беларускай палітычнай эліты.

В. Ластоўскі лічыў, што такое злучэнне не выканала свайго назначэння і не з'яўлялася дастаткова трывалым, бо пазней вышэйазначаныя ўмовы не выконваліся. Беларусы імкнуліся мець асобнага ад Польшчы кіраўніка, і ў сувязі з такімі тэндэнцыямі быў заключаны шэраг падобных дамоў. Крэўская унія ўяўлялася гісторыку першым этапам у рэлігійна-культурным уплыве палякаў на беларусаў, паколькі пачынаецца паступовае акаталічванне і паланізацыя апошніх. Змагаром за незалежнасць ВКЛ выступае Вітаўт, які дабіўся самастойнага кіравання дзяржавай. Аднак яго памкненні не былі даведзеныя да канца – няўдалая каранацыя і адабраная палякамі карона Вітаўта Вялікага В. Ластоўскім успрымаецца як знак бяды і сімвал поўнага падпарадкавання Княства Кароне.

Наступным этапам у развіцці беларуска-польскіх адносінаў В. Ластоўскі выдзяляе заключэнне Люблінскай уніі і стварэнне супольнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай.

Галоўнай прычынай яе заключэння В. Ластоўскі лічыў складаную знешнепалітычную сітуацыю, у якой апынуліся абедзве дзяржавы. Над ВКЛ навісла пагроза захопу Масковіяй падчас Лівонскай вайны, а Польшчы пагражала Турцыя. Перад Княствам паўстаў выбар: здацца Івану IV або падпісаць унію з заходняй суседкай. Да гэтага, па Ластоўскаму, у меншай ступені далучаецца ўнутрыпалітычны крызіс у Польшчы, які выражаўся ў адсутнасці спадкаемца караля, і славалюбівыя памкненні беларуска-літоўскай шляхты, што хацела набыць «залатыя вольнасці».

Польская дзяржава ад пачатку да заняпаду Рэчы Паспалітай бачыцца В. Ластоўскаму як чужынны арганізм і нават – з нацыянальнага гледзішча – у вялікай ступені варожы. Карысці ў саюзе з Польшчай ён не бачыў зусім. Праз увесь час прыхільна апісваюцца падзеі, скіраваныя да захавання

самастойнасці Вялікага Княства Літоўскага.

Да заключанай у 1569 годзе ў Любліне ўніі беларускі гісторык ставіцца негатыўна. У гэтым годзе «Літоўска-Руская дзяржава палітычна замірае» [8, с. 30].

В. Ластоўскі канстатаваў: «за 200 год «вольнасці» і «роўнасці» з палякамі беларусы сталіся паняволеным народам без свае пісьменнасці, без дзяржаўнага і грамадскага права. Пасля польскага панавання беларусы засталіся чуць жывыя» [9, с. 14 – 15].

Ластоўскі падкрэсліў, што палітычнае аб'яднанне ставіла сабе на мэце адбіваць супольнымі сіламі напады татараў, маскоўцаў і іншых ворагаў [9, с. 14]. Аднак палітычнае злучэнне сталася прычынай узмацнення польскага ўплыву на беларускую культуру і пачаткам паланізацыі беларусаў, якая адбывалася без прыкметнага супраціўлення шляхты і магнатаў, а яны ўяўлялі сабой тагачасную эліту грамадства. У пацвярджэнне гэтай тэзы можна прывесці наступныя словы В. Ластоўскага: «Гістарычныя варункі нашага гаротнага народа злажыліся так, што гонячыся за прывілеямі і магнацкай ласкай, пакінула нас наша інтэлігенцыя – уся блізка шляхта сталася польскай, гарады таксама страцілі на беларускі характар» [10, с. 259].

Яшчэ ў гэты час даволі стрымана В. Ластоўскі адносіцца да польскага касцёла на Беларусі, не бачачы ў ім з'явы надзвычайнай. Спакойна ўспрымаў, што той вёў нацыянальную польскую палітыку, маліліся ў ім па-польску, а тутэйшыя палякі лічылі за сваіх беларусаў-католікаў [11, с. 266]. Гэтыя факты падаюцца як канстатацыя існуючай сітуацыі ў Беларусі, без асаблівай крытыкі і закліка да супрацьдзеяння ёй. Ён лічыў рэлігійную справу на Беларусі вельмі складанай і непрадказальнай, у якую ўмешвацца не варта людзям, якія не належаць да духоўнага кліра, а адзіным спосабам захавання беларусаў ад канчатковага апалячвання беларусаў называе вяртанне права на іх родную мову ў касцёле.

У некаторай ступені В. Ластоўскі быў удзячны палякам за выдатных пісьменнікаў і паэтаў, якія хоць і пісалі па-польску, але творы насілі беларускі характар.

«У падняволеных народаў часам бываюць дзіўныя моманты ў жыцці, калі найлепшыя сілы, найлепшыя сыны ідуць скародзіць чужыя нівы, чужыя засекі багаціць. Ці мала наша Беларусь дала здольных людзей Польшчы на полі літаратуры затым толькі, што нас злучыла з Польшчай гістарычная доля? Але ўсе гэтыя творы хоць верхнюю адзежку-мову маюць польскую, аднача сваёй душой – яны беларускія. Кажу: беларускія бо зацвілі яны з народа беларускага, з яго душы і думак» [12, с. 268].

Да польскамоўных беларускіх літаратараў В. Ластоўскі адносіць Л. Кандратовіча (У. Сыракомлю), А. Міцкевіча, Э. Ажэшку, Ю. Крашэўскага, бо «знойдзем ў іх па-за польскай мовай прыроду і людзей і душы, уласцівыя толькі беларускаму народу. І не дзіва: людзей тых выгадаваў геній нашага племені» [13, с. 312].

Феномен іх існавання В. Ластоўскі тлумачыў тым, што, «знаходзячыся пад чужым духоўным уплывам, геніі ў сваіх творах давалі тыя мыслі, якія панавалі ў акружаючай іх атмасферы, але не зусім згодныя з праўдзівымі патрэбамі таго народа, які іх выдаў» [13, с. 312]. Таму пісьменнікі, якія выраслі ў Беларусі і карысталіся польскай мовай у сваіх творах, несвядома абагачалі беларускую літаратуру.

Для залічэння дзеяча да беларускага, па В. Ластоўскаму, дастаткова было толькі факта

нараджэння і пражывання гэтага дзеяча на тэрыторыі Беларусі, нягледзячы нават, на якой мове пісаў свае творы. Гэтым ён вырашаў літаратурна-культурніцкія супярэчнасці паміж беларусамі і палякамі ў дадзенай сферы.

На пачатку сваёй літаратурна-палітычнай дзейнасці В. Ластоўскім быў зроблены рэтраспектыўны агляд беларуска-польскіх адносінаў з пункту гледжання нацыянальнай канцэпцыі, якая пачынала зараджацца з неадменным удзелам і ўплывам самога В. Ластоўскага. Першы этап быў прысвечаны выпрацоўцы каштоўнасцей, якія заставаліся нязменнымі і ў адпаведнасці з якімі разглядаліся і ацэньваліся пазнейшыя падзеі, якімі кіраваўся на працягу ўсяго свайго жыцця.

3. В. Ластоўскі аб беларуска-польскіх адносінах у 1920 – 1927 гг.

Унутры- і знешнепалітычныя падзеі, уласны навуковы рост, узбагачоны вопыт грамадскай дзейнасці прымусілі В. Ластоўскага перагледзець і змяніць некаторыя свае погляды і пазіцыі на відавочна супярэчлівыя міжнацыянальныя праблемы, што датычаць пытанняў тэрыторыі і дзяржаўнага вызначэння беларусаў. Найбольшы ўплыў на гэтую змену аказала акупацыя немцамі часткі Беларусі, савецка-польская вайна, захоп Польшчай Віленшчыны, Рыжская мірная дамова і, адпаведна, падзел краіны на дзве часткі, што аказаліся пад кіраваннем розных палітычных рэжымаў, а гэта ў сваю чаргу азначала страту адзінасці, цэласнасці і непадзельнасці дзяржавы і народа.

Немалую ролю адыграў і асабісты фактар. Па-першае, з распадам пасля 25 сакавіка 1918 года БСГ на Беларускую сацыял-дэмакратычную партыю, Беларускую партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў і Беларускую партыю сацыялістаў-федэралістаў перад В. Ластоўскім паўстаў выбар палітычнай арганізацыі, якая б найбольш адпавядала яго ўнутраным установкам. Ён пачаў супрацоўнічаць з беларускім эсэрамі. Па-другое, абвяшчэнне асобы В. Ластоўскага «persona non grata» ў Польшчы і Латвіі і вымушаны пераезд на сталае жыхарства ў Коўна, дзе ён разгарнуў сваю дзейнасць разам з земляком К. Дуж-Душэўскім.

Погляды В. Ластоўскага на ключавыя падзеі гісторыі і сучаснасці беларуска-польскіх узаемадачыненняў радыкалізуюцца. Некаторыя з іх былі прадстаўлены ў брашурах і выступах на міжнароднай арэне, ставілі на мэце пошук справядлівасці і вырашэння беларускага пытання з дапамогай і падтрымкай міжнароднай супольнасці. Высокі палітычны статус вымагаў ад В. Ластоўскага вызначэння, канкрэтызацыі і пастаноўкі праблем у адносінах паміж беларусамі і палякамі.

Акрамя таго, В. Ластоўскі выказваў думкі і ў сваіх мастацкіх творах, напрыклад, вершах, дзе ўжо ў вобразна-сімвалічнай форме падаваў сваё стаўленне да праблемы.

У 1920 – 1927 гг. увага беларускага дзеяча была скіравана пераважна не на аналіз гісторыі беларуска-польскіх адносінаў, а на ацэнку сучасных падзей, непасрэдным удзельнікам і сведкам якіх ён з'яўляўся і якія былі лёсавырашальнымі для беларускага народа, таму патрэбна ўлічваць вялікую вагу суб'ектыўнасці яго поглядаў. Нягледзячы на гэтую акалічнасць, В. Ластоўскі пераасэнсоўваў асноўныя этапы развіцця збліжэння беларусаў і палякаў у мінулым.

Толькі апісальна згадваецца Крэўская унія. Паводле яе «Ягайла абяцае землі свае літоўскія і рускія на вечныя часы далучыць да каруны каралеўства Польскага ў замен за тое, што будзе абраны

на караля польскага» [10, с. 400]. Тым не менш, унія ўспрымаецца як персанальная. Але менавіта пасля гэтага акта пачынаецца культурнае аддаленне станаў ВКЛ, што стала прычынай заняпаду і знішчэння дзяржавы.

Трох наступных уній ВКЛ і Кароны Польскай (1401 г., 1413 г., 1501 г.) В. Ластоўскі называў толькі гады, тым самым падкрэсліваючы, што Польшча паступова рыхтавала глебу для поўнага палітычнага паглынання ВКЛ.

Завяршальным гістарычным этапам зліцця беларусаў і палякаў у адну дзяржаву В. Ластоўскі лічыў Люблінскую унію, якая па-ранейшаму для яго застаецца ганьбай беларускага народа, «яднанне з катам праклінае». У «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі» ён падае ўрывак з дыярыуша Люблінскага сойма, жадаючы тым самым на падставе крыніц даказаць, як доўга і пакутліва прымалася рашэнне сойма, несправядлівасць, няроўнасць умоў заключэння уніі і становішча кожнага народа ў новастворанай дзяржаве. Змяняецца ацэнка уніі, паколькі яна для гісторыка азначала стварэнне часовай федэратыўнай умовы дзвюх незалежных дзяржаў, Літвы і Польшчы [14, с. 403], якая павінна была быць перагледжана пазней, бо заключалася на нявызначаны тэрмін («на вечныя часы»). Аднак адзінства і роўнасці паміж аб'яднанымі ў новастворанным палітычным арганізме не існавала – палякі прымусілі прыняць іх умовы і навязвалі саюзнаму Княству сваю волю.

«Злачынства» персанальна-парламентарнай Люблінскай уніі, на думку Ластоўскага, заключаецца ў псіхічным зломе ў грамадстве і ператварэнні беларускіх зямель у аб'ект змагання паміж Польшчай і Расіяй. Яна азначала поўную страту незалежнасці «літоўска-рускай» дзяржавы нават і ў рэлігійным, культурным жыцці. Хоць беларускім землям і пасля заключэння польска-літоўскай уніі пакідалася пэўная адміністрацыйная і юрыдычная аўтаномія (свой скарб, войска і мытныя межы), пра свабоду веравызнання не магло ісці гаворкі [15, с. 89].

Унія прадвызначыла і страту культурнай самастойнасці беларускага народа праз добраахвотнае апалячванне вышэйшых станаў. «Папалася наша шляхта ў польскую пастку: за польскія асцяробкі здрадзіла сваю бацькаўшчыну» [16], якая хацела ўсю віну перакласці на сялян, калі становішча стала безвыходным. Аднак яны не адгукнуліся на заклікі шляхты пастуіць па іх прыкладу і засталіся захавальнікамі традыцый. У сувязі з гэтым В. Ластоўскі стварае вобраз ластаўкі – сімвал райскай птушкі, якая палягчае пакуты і прыносіць вясну [17, с. 281]. Размаўляць па-польску беларусам – гэта тое самае, што курыцы сядзець на вужыных яйках, рыхтуючы тым самым сабе верную смерць.

В. Ластоўскі падтрымліваў думку Лаўрова, ідэолага рэвалюцыйнага народніцтва, наконт гістарычнай ролі нацыі, якая мерыцца здольнасцю яе ўплываць на іншыя нацыі пры захаванні сваіх і чужых асобнасцей [18, с. 315]. У сувязі з гэтым выдзяляюцца імперыялістычныя народы, якія маюць пад сабой і сваім панаваннем, народы, імі падначаленыя. Гэтыя народы займаюць у імперыялістычных дзяржавах месца рабоў [19, с. 355]. Імперыялістычным народам Ластоўскі называе і палякаў, якія пасля Рыжскай дамовы далучылі да сваёй дзяржавы заходнюю частку Беларусі.

Нараканні і крытыка В. Ластоўкага датычыліся як Рыжскай дамовы, ўмоў яе заключэння, так і палітыцы, якую праводзілі палякі ў Заходняй Беларусі. Ён быў не згодны і абураны зменамі, якія

адбываюцца ў палітыцы, эканоміцы, культурным і рэлігійным жыцці. У кожнай з гэтых сфераў палякі па-грабежніцку імкнуцца сцерці этнічныя межы паміж імі і беларусамі, абапіраючыся на міжнароднае права. «Уваскрэсеная Польшча стала вампірам для народаў, ёю падбітых» [20].

Рыжскі мір з'яўляецца несправядлівым па ўсіх мерках. «У Рызе нейкія дабрадзеі падзяліліся Беларуссю. Падзяліўшы чужое дабро, хацелі спакойна сесці беларусам на каркі» [21]. Такія паводзіны і рашэнні суседніх дзяржаў заслугоўваюць абвінавачвання В. Ластоўскага ў іх нізкім маральным узроўні і недальнабачнасці. «Бязглуздыя вы! Калі б у вас было гэтулькі розуму, сколькі прыроднай хцівасці, то вы б перш чым грабіць чужое, падумалі б, як будзеце жыць з аграбленым народам» [21]. Такія словы прамаўляе ў «Кароткіх казачках для дарослых» бусел, які ў беларускай міфалогіі на познім этапе бачыцца ўвасабленнем самога Бога [22, с. 52]. З гэтага вынікае, што задума падзяліць Беларусь першапачаткова не магла прывесці да станоўчых вынікаў.

Палітыка палякаў у Заходняй Беларусі заслугоўвае самых адмоўных ацэнак В. Ластоўскага. Ён абвінавачваў палякаў у крайнім нацыяналізме і каланіяльных памкненнях. «Палякі залілі беларускі край сваім войскам, паліцыяй і чыноўніцтвам, навезенымі з Польшчы. Каб прыдаць беларускаму краю характар польскасці, Польшча пачала засяляць край польскімі каланістамі, пазбаўляючы землі пракавечнага жыхара гэтага краю, беларускага селяніна. Каб задушыць і знішчыць беларусаў, Польшча закрывае беларускія школы, не дапушчае беларускай мовы ў мясцовых урадах, судах і касцельным ужытку. Словам, Польшча стварыла на беларускай зямлі для беларусаў такія варункі, пры якіх немагчымым ёсць існаванне народа» [23, с. 370].

В. Ластоўскі наракаў і на эканамічную палітыку, бо палякі атрымлівалі на захопленай тэрыторыі вялікія зямельныя ўладанні, да 40 гектараў, у той час калі мясцовае насельніцтва пакутавала ад недахопу зямлі. Большасць з іх валодала толькі 1 – 5 гектарамі на сям'ю. Акрамя таго, сялянам беларускага паходжання польскім законам забараняецца купляць зямлю. 4 жніўня 1923 года польскі ўрад устанавіў новы падатак, ад якога былі вызвалены землеўладальнікі і які новым цяжарам лёг на плечы беларускіх сялян [24]. В. Ластоўскі абураўся таму, што палякі свабодна вырубаюць, вывозяць за мяжу «сталеццямі гадаваныя непраходныя беларускія пушчы, абагачаючы польскі скарб».

Адмоўная ацэнка даецца і дэмаграфічнай палітыцы, бо польскія ўлады чынілі перашкоды для пераезду назад эвакуіраваных падчас вайны, засялялі польскія сем'і на іх землі. Яны патрабавалі ад перасяленцаў дакументальнага пацвярджэння правоў на прэтэндуемую зямлю, у адваротным выпадку проста заключалі ў турмы або канцэнтрацыйныя лагеры. Туды ж памяшчаліся і палітычныя злачынцы, што выступалі за ўлік беларускіх інтарэсаў пры правядзенні палітыкі і павагу да беларускіх культурна-палітычных традыцый. Адносіны да зняволеных былі жорсткімі і неапраўданымі. В. Ластоўскі ў пацвярджэнне сваіх словаў прыводзіць прыклад беластоцкай турмы, дзе ад голаду памерлі 3 палітычныя вязні, падкрэслівае, што на гэты факт улады проста закрылі вочы.

Найбольшай крытыкі з боку В. Ластоўскага падвергліся культурныя пераўтварэнні на заходніх беларускіх землях пасля ўключэння іх у склад Польшчы. «Беларускі народ, які выдаў з паміж сябе гэтулькі геніяльных імён, які мае на цэлае паўтысячалецце старэйшую літаратуру за польскую, пазбаўлены пад польскай акупацыяй магчымасці вучыцца ў сваёй роднай мове» [19, с. 355]. Палякі зачынялі беларускамоўныя школы, нават нягледзячы на тое, што ў адпаведнасці з

Канстытуцыяй нацыянальныя меншасці мелі права карыстацца іх роднай мовай і адчыняць школы для навучання дзяцей на роднай мове, але за кошт урада. Апошняя акалічнасць дазваляла ўраду не выдаткоўваць грошы на такую справу, таму беларусы былі пазбаўлены магчымасці атрымліваць адукацыю на роднай мове. Існавала дыскрымінацыя для атрымання вышэйшай адукацыі па нацыянальнай прыкмеце і паходжанні. Тым часам палякі пакрылі Беларусь сеткай польскіх школ супраць жадання мясцовага насельніцтва.

Пераходзячы на мікраўзровень і адкідваючы вялікую палітыку, найгоршым у палітыцы палякаў В. Ластоўскі лічыў пазбаўленне дзяцей-сірот харчовай падтрымкі і забеспячэння адзеннем, хоць палякі значную дапамогу атрымлівалі ад Амерыканскага Чырвонага Крыжа.

З усіх спосабаў вынішчэння беларускай нацыі, стасаваных Польшчай, найагіднейшым і найбольш абураючым людское сумленне з'яўляецца спосаб паланізацыі беларусаў праз каталіцкі касцёл, які на тэрыторыі Беларусі, пры дапамозе цяперашняй польскай улады, апынуўся цалкам у руках польскага духавенства, згрупаванага вакол польскіх нацыянальных арганізацый і партый. Амбона каталіцкага касцёла на захопленай палякамі беларускай зямлі сталася палітычнай трыбунай, з якой польскія ксяндзы стараюцца апраўдаць бяспраўі польскага ўрада, чыненыя над мясцовай беларускай люднасцю, сталася агітатарскай моўніцай за польскасць і паланізацыю. Канфесіянал польскіх ксяндзоў служыць да агітацыі і польскай разведкі. Значныя факты, калі як варунак адпушчэння грахоў польскія ксяндзы загадваюць навучыцца беларусу польскай мове або быць прыхільнікам польскага панавання над краем. Межы паміж польскім каталіцкім духоўнікам і польскім жандармам зацерліся [23, с. 370].

Больш таго, нечуваная паланізацыя праз касцёл адбываецца ў БССР, а ад духавенства, атрымліваючага загады з-за кардону, вымагаецца служэння палітычнай агентуры [25]. Яна падтрымлівалася з боку вышэйшага духавенства, а сітуацыю пагоршыў заключаны канкардат паміж Польшчай і Апостальскай сталіцай, які санкцыянаваў ужыванне польскай мовы ў беларускіх касцёлах. Палякі пачалі замяняць ксяндзоў-беларусаў на ксяндзоў-палякаў, а першых высылалі або арыштоўвалі. Калі раней В. Ластоўскі даволі стрымана ўспрымаў польскамоўны касцёл на Беларусі, то зараз звяртаецца з заклікам да біскупаў, каб прапагандаваць і праводзіць набажэнствы на беларускай мове, што будзе падтрымліваць незалежнасць беларусаў. Зварот беларускай мовы да каталіцкага касцёла – гэта ўдар па польскім імперыялізме [26, с. 372].

У сувязі з такім разгортваннем падзей у рэлігійным жыцці народа В. Ластоўскі пачынае бачыць у каталіцкай царкве ідэйнага і палітычнага ворага беларушчыны, які не падтрымлівае і не прымае факта гістарычнай асобнасці Беларусі ад Польшчы ў справе веры.

Спасылаючыся на Версальскі трактат, які прызнаў канечнай умовай плебісцыт пры вызначэнні межаў новаўтвораных дзяржаваў, В. Ластоўскі сцвярджае, што гэтая пастанова да беларускіх зямель, на якіх бяспраўна і бескантрольна, па-варварску гаспадараць орды польскіх акупантаў. Беларусы на беларускіх землях, далучаных Рыжскім трактатам у межы Польшчы, складаюць абсалютную большасць і дзеля гэтага справядлівасць вымагае рэвізіі Рыжскага трактату, які падзяліў жывы беларускі народ надвое [27].

Такая міжнародная практыка стварэння дзяржаў не паддаецца разуменню В. Ластоўскага, які спачатку, шукаючы падтрымкі і дапамогі за межамі Польшчы, Расіі і Беларусі, прыйшоў да

высновы, што «ні адна іншаземная краіна не гатовая падтрымаць і вызваліць беларусаў з-пад ярма палякаў для аб'яднання ў адной нацыянальнай дзяржаве. Нашай сумнай сучаснасцю не выкаваны аканчальныя формы дзяржавы будучыні і не зжыты яшчэ формы і паняцці феадальна-дынастычна-капіталістычных дзяржаў. Сучасныя дзяржавы прадстаўляюць неаднацэльныя народныя арганізмы, не вольныя сувязі вольных грамадзян і народаў, а падпарадкаваныя сільнейшым слабейшыя адзінкі. Дзяржава будучыні павінна будзе абапірацца, у процілегласць сучаснасці, на дзвюх справядлівых асновах: народна-этнаграфічнай тэрыторыі і сувязі раўнапраўных і раўнацэнных у стасунку адзін да другога тэрытарыяльных народаў» [28, с. 142 – 143].

Падсумоўваючы, В. Ластоўскі гаворыць, што пад Польшчай Беларусь аграблена, зняверана і тоне ў моры крыві і слёз [29, с. 46]. Гэтымі словамі ён падагульняе ўсё сказанае, рэфлексіруе свае погляды на беларуска-польскія адносіны і стварае агульны вобраз становішча беларускага народа ў складзе Польшчы, тым самым падкрэсліваючы сваю радыкальную настроенасць і несхаваны негатыў да дадзенай з'явы. Расчараваўшыся ў міжнароднай супольнасці, яму застаецца толькі канстатаваць факты і надалей даказваць грабежніцкі харктар Рыжскай дамовы. Кожны здзек з беларускага народа, распалавіненага Рыжскаю мяжою, – гэта найперш здзек з самога В. Ластоўскага [30, с. 42].

На працягу 1920 – 1927 гг. В. Ластоўскім ствараўся вобраз захопніцкай Польшчы, якая пераходзіла да адкрытых метадаў апалячвання беларусаў. У гэтым бачыць галоўнай прычынай Рыжскую дамову, менавіта яна развязала рукі палякам на падобныя несправядлівыя дзеянні, якія ацэньваюцца вельмі адмоўна як у гістарычным ракурсе, так і сучасным.

Такім чынам, В. Ластоўскі адмоўна ацэньваў беларуска-польскія адносіны як у гістарычным кантэксце, так і ў сучаснасці. Ім ствараецца вобраз Польшчы як гістарычнага ворага Беларусі: палякі рознымі шляхамі і метадамі імкнуліся паглынуць беларусаў, пачынаючы ад уній і заканчваючы прыхаванымі і непрыхаванымі дыпламатычнымі сродкамі паланізацыі. Гэтаму ў многім садзейнічаюць знешнепалітычныя падзеі.

Аднак трэба заўважыць, што беларусы прадстаюць нейкім пасіўным народным утварэннем, бо вельмі лёгка і бяздумна паддаюцца на палітычны і культурны ўціск палякаў, не знаходзячы ў сябе сілы бараніцца ад іх і супрацьстаяць ім. Беларускі народ бачыцца ахвярай «прыроднай хцівасці» сваіх суседзяў, аднак змог захаваць сваю этнічную ўнікальнасць і непаўторнасць і толькі ў абліччы свядомай тагачаснай эліты меў сілы аднавіць сваю незалежнасць.

У некаторай ступені В. Ластоўскі схільны лічыць польскія памкненні каланізатарскімі, імперыялістычнымі, накіраванымі на поўнае зліццё на першым этапе ўсіх беларусаў, а пазней толькі Заходняй Беларусі з палякамі без уліку іх нацыянальных інтарэсаў і правоў. Такія захопніцкія і гвалтоўныя паводзіны падмацоўваліся ідэалагічна з дапамогай касцёла і насаджэння сваёй ментальнасці праз палітычную, эканамічную і мастацкую культуру. Аднак калі на пачатку В. Ластоўскі пазбягае рэзкіх слоў, ацэнак, выказванняў на гэты конт, то пасля 1920-х гадоў яны сталі дамінуючымі ў яго выступленнях і публікацыях, тым самым ён выказваў сваю незадаволенасць, пратэст супраць рэчаіснасці, спрабуючы гэтым самым змяніць яе.

У адпаведнасці з актуальнасцю і запатрабаванасцю змяняліся акцэнты В. Ластоўскага пры разглядзе беларуска-польскіх адносінаў. Калі напачатку неабходны быў іх гістарычны агляд, то

пазней галоўнай мэтай стала апісанне і аналіз сучасных падзей, якія вымагалі крытыкі і радыкальных пераўтварэнняў.

The active political position and activity, national and historical consciousness forced V. Lastouski address to the analysis of communications and relations of the Belarusian people with the neighbours who directly influenced its development. Especially actual for V. Lastouski were Belarusian-Polish political and cultural relations. According to scientist's point of view, relations in the sphere of politics forced the development of the cultural relation's role. V. Lastouski's point of view about Belarusian-Polish relations in different periods of his life, factors influenced the evolution of his position are specified in the article.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Конан, У. Эстэтычныя погляды Вацлава Ластоўскага / У. Конан / Беларусіка / Міжнар. асац. беларусістаў, Нац. навук.-асв. цэнтр імя Ф. Скарыны. Кн. 4: Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі; Вацлаў Ластоўскі – выдатны дзеяч беларускага адраджэння / рэд.: В. Рагойша [і інш.]. – 382 с. – С. 239 – 251.
2. Грыцкевіч, А. Гісторык Вацлаў Ластоўскі / А. Грыцкевіч / Сыны і пасынкі Беларусі / С. В. Барыс, С. В. Тарасаў, Г. А. Ланеўскі і інш.; уклад. С.В. Барыс. – Мінск: Полымя, 1996. – 416 с. – С. 229 – 254.
3. Мікулевіч, С. Ластоўскі – рэдактар, Ластоўскі – масон, Ластоўскі – прэм'ер / С. Мікулевіч // Наша ніва. – 2008. – 16 лістапада.
4. Зубко, В. «CURRICULUM VITAE» Вацлава Ластоўскага і Тамаша Грыба / В. Зубко // Роднае слова. – 2003. – № 4. – С. 62 – 71.
5. Янушкевіч, Я. Незалежнік: Дакументы і людзі / Я. Янушкевіч // Спадчына. – 1993. – № 5. – С. 42 – 47.
6. Ластоўскі, В. Шляхам творчасці. / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 311 – 312.
7. Ластоўскі, В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1993. – 126 с.: іл.
8. Радзік, Р. Погляд на Польшчу і Расію ў «Кароткай гісторыі Беларусі» Вацлава Ластоўскага / Р. Радзік / Скарыназнаўства, кнігазнаўства, літаратуразнаўства: матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў; Бел. культура ў дыялогу цывілізацый, Мінск, 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000 г. / рэдкал.: У. Конан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2001. – 364 с. = (Беларусіка – Albaruthenica; Кн. 20). – С. 262 – 270.
9. Ластоўскі, В. Што неабходна ведаць кожнаму беларусу / В. Ластоўскі / Пашырыў Я. Найдзюк. – 3-е выд. – Мінск: Тав-ва беларус. мовы імя Ф. Скарыны, 1991. – 31 с.
10. Ластоўскі, В. Перапіска ў беларускай мове / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 258 – 259.
11. Ластоўскі, В. З падарожжы па Гродзеншчыне / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 265 – 267.
12. Ластоўскі, В. Людвік Кандратовіч (Сыракомля) / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 267 – 269.
13. Ластоўскі, В. Шляхам творчасці / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 311 – 312.
14. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. – Коўна, 1926.
15. Ліндпэр, Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі ў XIX – XX стст. / Р. Ліндпэр / Пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. Выд. 2. – СПб., Неўскі прасцяг, 2005. – 540 с.
16. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 325. – Воп. 1. – Адз. зах. 117. – Л. 66.
17. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўн./С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
18. Ластоўскі, В. Нацыянальнае пытанне / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 314 – 317.
19. Ластоўскі, В. Прамова ў Жэневе / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 354 – 359.
20. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). – Ф. 3. – Воп. 1. – Адз. зах. 257. – Л. 28.

21. НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Адз. зах. 117. – Л. 64.
22. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
23. Ластоўскі, В. Канкардат / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 367 – 372.
24. БДАМЛіМ. – Ф. 3. – Воп. 1. – Адз. зах. 257. – Л. 6.
25. БДАМЛіМ. – Ф. 3. – Воп. 1. – Адз. зах. 256. – Л. 21.
26. Ластоўскі, В. Канкардат / В. Ластоўскі / Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 367 – 372.
27. БДАМЛіМ. – Ф. 3. – Воп. 1. – Адз. зах. 257. – Л. 27.
28. Власт. Ураженні ад паездкі ў Беларускую Радавую Сацыялістычную Рэспубліку // Бацькаўшчына: зб. гіст. літ. / уклад., прадм., паслясл. С.С. Панізніка. – Мінск: Юнацтва. – 268 с. – С. 136 – 165.
29. Янушкевіч, Я. Незалежнік: Дакументы і людзі / Я. Янушкевіч // Спадчына. – 1993. – № 5. – С. 42 – 47.
30. Янушкевіч, Я. Незалежнік: Дакументы і людзі / Я. Янушкевіч // Спадчына. – 1993. – № 5. – С. 42 – 47.

Навуковы кіраўнік – ***В.А. Белазаровіч,*** кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94 (476.6):614.842.83

М.С. Супрон
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

УПЛЫЎ ПАЖАРНАЙ СПРАВЫ НА РАЗВІЦЦЁ ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА ГРОДНА З КАНЦА XVIII ст. да 1885 г.

Пожары за всю историю Гродно неоднократно меняли архитектурный облик города. Наиболее сильными пожарами Нового времени, после которых город менялся коренным образом, были «огненные мистерии» 1655, 1753 и 1885 гг. В статье автором рассматривается влияние нормативных документов и постановлений городских властей о противопожарном строительстве на развитие градостроительства в период начиная от вхождения Гродно в состав Российской империи и заканчивая пожаром 1885 г.

У 1795 г. Гродна ўвайшоў у склад Расійскай імперыі, што ў многім паўплывала на змяненне горадабудаўнічай канцэпцыі горада. Замест каралеўскай рэзідэнцыі, як гэта было да падзелаў Рэчы Паспалітай, Гродна з 1801 г. стала цэнтрам губерні. На працягу доўгага часу тут не праводзілася рэгулярнай перапланіроўкі, што ў многім тлумачылася вялікай доляй капітальнай забудовы. Справа ў тым, што планіроўка ў горадзе, якая праводзілася апошні раз у XVI ст., доўгі час адпавядала тагачасным патрабаванням горадабудаўніцтва [1, с. 170].

На працягу ўсяго XIX ст. горад рос. Да 1825 года колькасць жыхароў у Гродне складала 9965 чалавек [2, с. 52]. З ростам Гродна і развіццём прамысловасці павышалася яго пажарная небяспека. Гэта патрабавала з боку органаў дзяржаўнай улады рэгламентавання пытанняў забеспячэння пажарнай бяспекі. На месцах гэтымі пытаннямі займалася губернскае і гарадское ўпраўленні, а таксама вызначаныя імі службовыя асобы – паліцмайстар і брандмайстар [3, с. 10 – 18].

Вялікая колькасць пажараў у гэты час адбывалася з-за парушэнняў, дапушчаных пры будаўніцтве, што патрабавала ўдасканалення мер, якія б рэгламентавалі будаўніцтва. У 1809 г. былі выдадзены правілы, паводле якіх драўляныя будынкі з пячным апалам павінны былі ўзводзіцца на адлегласці не менш чым 25 метраў адзін ад аднаго [4]. Будаўніцтва драўляных двухпавярховых дамоў забаранялася. Другі паверх дапускалася будаваць з дрэва толькі ў тым выпадку, калі першы паверх быў мураваным. За будаўнічыя пралікі і адсутнасць супрацьпажарных перагародак у адбудаваных будынках архітэктары і будаўнікі прыцягваліся да адказнасці [5, с. 14]. Улічваючы гэтыя правілы, у 1823 г. быў распрацаваны першы генеральны план Гродна [1, с. 175], які рэгламентаваў будаўніцтва ў горадзе, папярэджваючы незапланаваную і скучаную забудову, што магло дрэнна паўплываць на стан супрацьпажарнай абароны.

Велізарнае значэнне для паляпшэння супрацьпажарнай аховы горада мела стварэнне ў 1825 г. пажарнай каманды [6, арк. 1 – 3].

Для рэгламентацыі супрацьпажарнай будоўлі ў 1832 г. былі выдадзены «Будаўнічы статут» і «Пажарны статут» – два першыя нарматыўныя дакументы, стваральнікі якіх спрабавалі

вырашыць праблему барацьбы з агнём прафілактычнымі мерамі. У гэтых статутах былі вызначаны патрабаванні мінімальнай адлегласці паміж будынкамі, умовы іх узвядзення, правілы будавання і ўтрымання печаў і шэраг патрабаванняў рэжымнага характару [7, с. 14 – 15]. Да ўсяго вышэйсказанага неабходна дадаць і тое, што будаўніцтва фабрык і заводаў у цэнтрах гарадоў дазвалялася ў тым выпадку, калі яны не неслі небяспекі пажараў. Узвядзенне падобных будынкаў дазвалялася толькі ў тым выпадку, калі іх дах пакрываўся дахоўкай або іншымі негаручымі матэрыяламі [8, арк. 48]. Улічваючы гэтыя новыя правілы, узнікла неабходнасць распрацоўкі новага праектнага плана горада, які быў складзены ў 1849 г. [1, с. 180].

У сувязі з гэтым у першай палове XIX ст. тэмпы росту колькасці каменных будынкаў у горадзе былі большыя, чым драўляных. Калі ў 1825 г. у Гродне было 798 драўляных і 104 мураваныя дамы [2, с. 52], то ў 1859 г. тут было ўжо 1384 драўляных дамоў і 190 мураваных. Па колькасці каменных будынкаў у гарадах у сярэдзіне стагоддзя Гродна было на трэцім месцы пасля Мінска (376 мураваных дамоў) і Магілёва (261 мураваны дом) [5, с. 15]. Значныя змены адбыліся ў архітэктуры. У другой палове XIX ст. галоўнае месца ў архітэктуры займае грамадзянскае будаўніцтва. Развіццё капіталізму паўплывала і на побыт жыхароў. Палепшыліся будаўніцтва і канструкцыі драўляных дамоў жыхароў з прадмесцяў горада: з'явіліся зашклёныя вокны, каменныя падмуркі.

У другой палове XIX ст. у Гродне значнымі тэмпамі развівалася прамысловасць, пачала дзейнічаць чыгунка. Павялічыліся колькасць насельніцтва і тэрыторыя забудовы. Узмацнілася значэнне галоўнай магістралі, вуліц Дамініканскай і Раскоша, што вяла да новага элемента гарадскога грамадскага цэнтра — чыгуначнага вакзала, пабудаванага ў 1862 г.

З мэтай памяншэння колькасці парушэнняў Пажарнага статута губернскім архітэктарам Гур'евым у 1874 г. быў распрацаваны новы план горада [9]. Паліцыя абавязвалася наглядаць за яго выкананнем. Забаранялася пабудова драўляных дамоў. Іх рамонт дазваляўся толькі з дазволу губернатара, які абапіраўся на цыркуляр Міністэрства ўнутраных спраў. Што датычыць каменных дамоў, дык дазвол на іх будаўніцтва даваўся толькі Губернскім будаўнічым аддзелам [10, арк. 5 – 7].

Яшчэ ў 1865 г. член гродзенскай архітэктурнай камісіі Гур'еў меў свае прадстаўленні аб паляпшэнні супрацьпажарнай бяспекі. Галоўнай прычынай пажараў, на яго думку, было дрэннае ўладкаванне печаў і комінаў, якіх на той час у горадзе налічвалася каля 2700. Каля 5 % комінаў перараблялася штогод. Пры гэтым ніводны з жыхароў не звяртаўся за прафесійнай кансультацыяй да майстроў. У Гродзенскі будаўнічы камітэт таксама ніхто не звяртаўся за дапамогай, што не дазваляла кантраляваць, ці захоўваюцца правілы будаўніцтва [11, арк. 29].

Цыркулярам ад 4 верасня 1869 г. Міністр унутраных спраў даручыў стварыць спецыяльную камісію, усклаўшы на яе абавязак па разгледжанню пытання аб памяншэнні ліку пажарных выпадкаў, а таксама аб мінімалізацыі жудасных наступстваў, якія прыносілі пажарныя бедствы [12, арк. 7]. Для забеспячэння проціпажарнай бяспекі ў адносінах да гараджан Гродна ў тым жа годзе былі прыняты пастановы, якія абавязвалі мець пры кожным двары бочкі з вадою, асабліва ў летні час [13, арк. 30].

У зборніку абавязковых для жыхароў Гродна пастанаўленняў Гродзенскай гарадской думы размешчаны часовыя супрацьпажарныя правілы, якія дзейнічалі ў моц зацверджанай 26 красавіка

1871 г. пастановы Дзяржаўнага савета. У ёй былі пералічаны самыя неабходныя меры па пажарнай бяспецы: на стрэхах дамоў і іншых пабудоў мець пасудзіны з вадою, а для іх венікі або швабры; уладальнікі дамоў абавязваліся назіраць, каб усе дымавыя трубы ў іншых дамах былі заўсёды вычышчаныя; прадпісвалася не паліць (тытунь) у стайнях, на стрэхах – наогул у тых месцах, дзе гэта забаронена; забаранялася хадзіць з запаленай лучынай або свечкаю без ліхтара; рэчывы, якія адносяцца да тых, якія хутка ўспламяняюцца (порах, сера, смала, сена, лён і г. д.), не павінны захоўвацца на печах або ў іншых месцах, дзе могуць «падвергнуцца небяспецы ад агню». У дадатак да гэтага жыхары Занёманскага прадмесця і тых дамоў, у якіх адсутнічалі краны гарадскога вадаправода, абавязкова павінны былі мець бочкі, заўсёды напоўненыя вадою. Акрамя таго, на Занёманскім прадмесці трэба было мець у дварах швабры, крукі на месцах даўжынёю ў два сажані, спраўныя вёдры і сякеры, а ва ўсіх дамах, як горада, так і прадмесця, прыстаўныя драбіны, якія б даставалі да даху і верхняга паверху дома. Назіранне за выкананнем гэтых правілаў ускладвалася на выбраных Гарадскою думаю асоб, якія абавязваліся даводзіць да ведама Гарадской управы аб усіх заўважаных імі невыкананнях правілаў для «праследавання вінаватых законным парадкам» [14, арк. 3 – 5].

З мэтай папярэджання пажараў рашэннем Дзяржаўнай рады ад 16 чэрвеня 1873 г. было дазволена распрацоўваць і зацвярджаць у губернатара правілы аб мерах засцярогі ад пажараў, якімі вызначаліся нормы планіроўкі населеных пунктаў. Забаранялася пакрыццё стрэх саломаю пры новым будаўніцтве, хадзіць з агнём «без ліхтара па дварах і гаспадарчых пабудовах, паленне тытуню ў двары і гумне, сушка пянькі і льну ў хатах на печах і вынас незалітога прысаку на вуліцу або ў двор». У начны час забаранялася топка печаў. У кожным двары павінна была быць кадка з вадой на выпадак пажару. Пры перабудове старых і ўзвядзенні новых жылых дамоў печы павінны былі будавацца з комінам, які павінен быць вышэй страхі не менш чым на адзін аршын. Правіламі вызначаўся таксама парадак удзелу насельніцтва ў тушэнні пажараў [5, с. 22].

Тушэнне пажараў у горадзе значна палегчылася са з'яўленнем у 1876 г. вадаправода [15], які праклалі за ўласныя сродкі прадпрымальнікі Рыдынгер і Лалансо. Вадаправод забяспечваў вадою гарадскія вуліцы і прадмесці. Для гэтага былі пабудаваны на ўзвышаным месцы вадаёмы (рэзервуары), куды паравымі машынамі запампоўвалася вада з Нёмана, а адтуль размяркоўвалася па металічных трубах па вуліцах [16, арк. 2]. Аднак гарадское водазабеспячэнне не было ў стане забяспечыць неабходную колькасць вады для тушэння пажараў: хуткасць падачы вады на вулічных кранах складала 5 вёдзер у хвіліну [16, арк. 3]. Колькасць выкарыстоўваемай гараджанамі і прадпрыемствамі вады з кожным годам павялічвалася: у 1877 г. – 3 789 761 вёдзер, у 1878 г. – 4 378 960, а ў 1879 г. – 5 692 319. У 1877 г. на тушэнне пажараў было выкарыстана 5500 вёдзер, а ў 1879 г. – 27 000 вёдзер вады [17, арк. 3 – 4]. Вадаправод у Гродне меў шмат недахопаў. Так, паводле дамовы, заключанай паміж гарадскімі ўладамі і ўпраўленнем вадаправодам, адлегласць паміж вадаправоднымі кранамі не павінна была перавышаць 80 сажаняў (блізу 170 метраў), хаця на самай справе яна складала 180 – 200 сажаняў [18, с. 15].

Нягледзячы на прадпрынятыя дзяржаваю меры, будаўніцтва ў горадзе часта суправаджалася парушэннем планіроўкі, супрацьпажарных і будаўнічых норм. Будынкі будаваліся скучана, без неабходных супрацьпажарных разрываў. Таму ўлады надавалі важнае значэнне

правільнаму размяшчэнню пабудоў як адной з мераў памяншэння маштабаў пажараў. Цыркулярам гродзенскага губернатара ад 11 верасня 1879 г. на міравых пасрэднікаў ускладаўся абавязак назірання за прытрымліваннем Пажарнага статуту ў мястэчках. Яны павінны былі кожны месяц дастаўляць губернатару звесткі аб колькасці новабудоўлі, згарэлых дамоў, адбудаваных пасля пажару, а таксама аб выпадках парушэння Пажарнага статута [19, арк. 3]. 16 снежня таго ж года губернатар выдаў новы цыркуляр, у якім прасіў спраўнікаў больш не прысылаць такіх звестак, спадзеючыся, што яны самі будуць «назіраць за правільным прымяненнем нормаў статута» [19, арк. 11].

Адсутнасць належнай супрацьпажарнай абароны Гродна прывяла да катастрафічнага пажару, які адбыўся 29 траўня 1885 г. У выніку пажару згарэлі ўшчэнт вуліцы Купецкая, Паліцэйская, Гарохавая, Брыгіцкая, Пясочная, Дваранская, Жандармская, Дамініканская, Палявая, Падвальная, Валадарская, Каложская, Баніфратэрская, Сенная і іншыя [20, с. 89 – 90]. Ад пажару пацярпела 2392 сямейства з агульнай колькасцю 7105 чалавек. Загінуў 1 пажарны [2, с. 316 – 318], па іншых звестках, загінуўшых было 3 [20, с. 89]. Было спалена 139 каменных і 380 драўляных дамоў, 34 каменных і 331 драўляных халодных будынкаў – усяго, такім чынам, 884 пабудовы. Маёмасныя страты ўсіх пагарэльцаў склалі: у рухомасці – 1 083 428 руб. 70 кап. і ў нерухомасці – 1 857 130 руб. – усяго 2 940 558 руб. 70 кап. [20, с. 89 – 90]. Пажар садзейнічаў падняццю цэнаў на нерухомую маёмасць [21, с. 316 – 318].

Такім чынам, за разглядаемы перыяд улады Гродна не змаглі стварыць зладжанай сістэмы кантролю за будаўніцтвам і супрацьпажарным станам дамоў, што прывяло да пажару, які знішчыў амаль увесь гістарычны цэнтр горада.

Fires in the history of Grodno has repeatedly changed the architectural appearance of the city. The most severe fires of modern history, after which the city has changed drastically, had been «fire mystery» of 1655, 1753 and 1885. In this article the author examines the impact of regulations and orders of the city authorities of a fire at the construction of urban development in the period from the occurrence of Grodno in the Russian Empire and ending with a fire in 1885.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Кишик, Ю. Н. Градостроительная культура Гродно / Ю. Н. Кишик. – Минск, 2007.
2. Госцеў, А. Кронан. Летапіс горада на Нёмане (1116 – 1990) / А. П. Госцеў, В. В. Швед; пад рэд. У. А. Богуша. – Гродна, 1993. – 330 с.
3. Якаўчук, В. І. Супрацьпажарная ахова беларускіх гарадоў у XIX ст. / В. І. Якаўчук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 6.
4. Наша история [Электронны рэсурс] / Централизация управления пожарной охраной. – Рэжым доступу: http://www.fireman.ru/myzei/istor1/istor4.htm. – Дата доступу: 12.06.2009.
5. Яковчук, В. И. Пожарная служба Беларуси: история развития / В. И. Яковчук. – Минск, 2005.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 2. – Спр. 897. Переписка об учреждении полицейской и пожарной части в г. Гродно в 1825 г.
7. Яковчук, В. И. Становление пожарной службы Витебщины в первой половине XIX в. / В. И. Яковчук // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава. Сер. А, Гуманітар. навукі. – 2006. – № 1.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 149. Циркуляр Министра внутренних дел.
9. Лялевіч, Я. Ад Каложы да фартоў: гістарычная спадчына Гродна / Я. Лялевіч, І. Трусаў, А. Чарнякевіч //

Гісторыка-архітэктурны энцыклапедычны даведнік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://fts.grsu.by/Portals/5/library/2/8.doc. – Дата доступу: 27.09.10.
10. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 16. – Спр. 603. Дело за 1879 г. о приобретении двух пожарных машин для пожарной команды г. Бреста.
11. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 1538. Дело за 1869 – 1875 гг., переписка с уездными предводителями дворянства о принятии мер к предотвращению пожаров в губернии.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 1. – Спр. 149. Циркуляр Министра внутренних дел.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 149. Дело об утверждении пожарных правил.
14. Сборник обязательных для жителей г. Гродно постановлений городской думы. – Гродно, 1871.
15. Grodno.by [Электронны рэсурс] / Хронология важнейших событий истории Гродно. – Рэжым доступу: http://www.grodno.by/grodno/history/2.html. – Дата доступу: 19.06.2009.
16. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 875. – Воп. 1. – Спр. 6. Наряд об устройстве водопровода в г. Гродно.
17. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 16. – Спр. 991. Дело о сборе сведений о количестве потребляемой воды жителями г. Гродно из водопровода 1880 г.
18. Любовский. Маленький фельетон / Любовский // Гродненские губернские ведомости. – 1905. – 10 июня.
19. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 16. – Спр. 791. Дело за 1879 – 1880 гг. об улучшении деятельности пожарной команды в г. Кобрине.
20. Швед, В. Губернскі Гродна / В. Швед. – Баранавічы: Баранавіцкая ўзбуйненая друкарня, 2003. – Частка 3.
21. Орловский, Е. Гродненская старина / Е. Орловский. – Гродно, 1910. – Часть 1.

Навуковы кіраўнік – ***С. У. Сілава***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94(476.6) (XIX ст.)

Д. М. Краснапеўцаў
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ГІСТОРЫЯ КАЗЁННЫХ ВЁСАК ДУБІНЫ І НАВАСАДЫ Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

Статья посвящена истории региона Дубины-Новосады в первой половине XIX в. Исследование проводится в рамках локальной истории, которая помогает глубже понять глобальные исторические процессы данного периода. Деревни Дубины и Новосады находятся на западе Беловежской Пущи, на территории бывшей Гродненской губернии. В первой половине XIX в. они принадлежали графам Ферзенам. В 1847 году владельцы продали поместье государству. Автором статьи на основе архивных материалов исследуются крестьянское землевладение жителей этих деревень и их повседневная жизнь.

Лакальны рэгіён Дубіны-Навасады знаходзіцца на заходняй мяжы Белавежскай Пушчы, на поўдні Падляшша, якое зараз уваходзіць у склад Рэспублікі Польшча. У XIX стагоддзі гэта была

Гродзенская губерня. У асноўным лясны край, перарэзаны невялікімі рачулкамі Нараўкаю і Лутоўнаю, якія ўтвараюць заліўныя сенажаці, ён складаецца з дзвюх вёсак – Дубінаў і Навасадаў. У першай палове XIX стагоддзя Дубіны з'яўляліся цэнтрам маёнтка – спачатку прыватнаўласніцкага, а потым дзяржаўнага. Гэта было сяло – населены пункт вясковага тыпу з праваслаўным храмам. Пасля адмены прыгоннага права (у дзяржаўнай вёсцы гэта адбылося ў 1867 годзе) мікрарэгіён увайшоў у склад новастворанай Масеўскай воласці, і Дубіны страцілі свой статус лакальнага цэнтра. Навасады знаходзяцца зусім недалёка ад Дубінаў і па памерах і колькасці насельніцтва не шмат уступаюць апошнім. Але ў Навасадах ніколі не было храма ці нейкага адміністрацыйнага цэнтра, што заўсёды вызначала іх падпарадкавальны статус. Акрамя названых пунктаў, у склад мікрарэгіёну ўваходзіў шэраг паселішчаў хутарскога тыпу, раскіданых па Пушчы. Недалёка таксама знаходзіцца Гайнаўка – зараз буйное мястэчка, а ў XIX стагоддзі – зусім невялікая вёсачка.

Вывучэнне гэтага мікрарэгіёну на працягу XIX стагоддзя дае магчымасць разгледзець падзеі той эпохі праз прызму так званай «лакальнай гісторыі», убачыць іх такімі, якімі бачылі жыхары дзвюх звычайных беларускіх вёсак.

У першай палове XIX ст. маёнткам Дубіны валодалі графы Ферзэны. На працягу амаль 20 гадоў, з 1813 па 1832 гг., яны судзіліся за маёнтак са спадчыннікамі генерал-ад'ютанта Якубоўскага. 25 красавіка 1832 года дзяржаўны Сенат сваім рашэннем канчаткова перадаў маёнтак Ферзэнам [1, л. 1]. Праўда, яны павінны былі выплаціць Якубоўскім грашовую няўстойку за Дубіны. Аднак з-за цяжкага фінансавага становішча Ферзэны не змаглі гэтага зрабіць, і Якубоўскія зноў падалі на іх у суд. 2 чэрвеня 1837 года Пружанскі павятовы суд пастанавіў перадаць Дубіны Якубоўскім, пакуль Ферзэны не выплацяць грошы. У апошніх знайшоўся моцны заступнік – паверáны куратар над маёнткамі графа тытулярны саветнік Антон Круповіч, які, як выглядае, меў сувязі ў Пецярбургу, бо пасля яго скаргі Сенат 15 чэрвеня 1838 года прыпыніў рашэнне Пружанскага павятовага суда, а Гродзенская грамадзянская палата 29 чэрвеня 1838 года пастанавіла вярнуць Дубіны Ферзэнам. Сама графіня Ферзэн на той момант знаходзілася ў Парыжы, таму маёнтак пад распіску прыняў нейкі дваранін Ваўкавыскага павета.

Верагодней за ўсё, Ферзэны сталі ўладальнікамі Дубінаў у 90-я гады XVIII ст. Першым землеўладальнікам з іх роду на гэтых землях быў рускі генерал граф Іван Ферзэн – асоба даволі знакамітая ў гісторыі. Паходзіў ён са старажытнага ліфляндскага дваранскага роду. Вызначыўся на рускай службе падчас войнаў з Турцыяй і атрымаў шмат узнагарод, змагаючыся побач з Суворавым. Але, мабыць, найбольшую карысць Расійскай дзяржаве прынёс ён, знаходзячыся ў Рэчы Паспалітай. У 1791 годзе ў чыне генерал-паручніка быў прызначаны камандуючым асобным корпусам у Літве. Ферзэн быў непасрэдным арганізатарам прарасійскай канфедэрацыі, якая выступіла супраць канстытуцыі 3 мая 1791 г., што ў выніку прывяло да другога падзелу Рэчы Паспалітай. Падчас паўстання Касцюшкі Ферзэн камандаваў рускімі войскамі ў бітве пад Мацяёвічамі, удзельнічаў у штурме Прагі, абяззброіў апошняе паўстанцкае войска Ваўжанецкага пад Кракавам. За ўсе гэтыя заслугі, акрамя шматлікіх узнагарод і графскага тытула, Іван Ферзэн атрымаў ад Кацярыны II 2 тысячы рэвізскіх душ на Літве, у ліку якіх, можна меркаваць, былі і жыхары Дубінаў.

Паўстанне 1831 г. не абмінула жыхароў Дубінаў і Навасадаў. Белавежская пушча сталася выдатным месцам для схові шча паўстанцкіх атрадаў. Таму ў тамтэйшых ваколіцах разгортваліся

вельмі важныя падзеі. Напачатку паўстання, яшчэ да прыходу падмацавання з Царства Польскага, частка паўстанцкіх атрадаў з Літвы і Беларусі накіравалася менавіта ў Белавежскую пушчу, каб там пазбегнуць сутычак з колькасна і якасна пераўзыходзячымі іх царскімі войскамі. Вось як піша пра гэта Д. Хлапоўскі ў сваёй кнізе «Wojna na Litwie w roku 1831»: «Gubernia Grodzienska najmnej brala udzialu w ogolnym ruchu, mlodziez bowiem uszla do Warszawy by wzmocnic szeregi walecnych. Pozostali skupili sie w puszczy Bialowiezkiej pod dowodztwem Ronkego i Schrotera nadlesniczych. Zeby ich sie pozbyc general Rozen odkomenderoval do puszczy generala Lindena, ktory tez 23 maja stanal pod wsia Hajnowszczyzna zaczaiwszy sie na powstancow. Kraj wiec caly sie uspokojal, powstaniec zakopywal swa bron,wracal do domy … » [2, с. 23].

Як бачна, пасля паражэння паўстання на Літве і ў Беларусі мясцовыя атрады былі рассеяныя царскімі войскамі, рэшта іх хавалася па лясах, у тым ліку і ў Белавежскай пушчы, дзе ў вёсцы Гайнаўка (зусім недалёка ад Дубінаў і Навасадаў) быў раскватараваны атрад рускага генерала Ліндэна. Але хутка сітуацыя змянілася карэнным чынам. З Царства Польскага на дапамогу мясцовым паўстанцам рушылі два атрады генералаў Хлапоўскага і Гелгуда. Шлях Хлапоўскага праходзіў праз Белавежскую пушчу: « … i pedzi dalej pod wies Hajnowszczyzna, pod ktora jak to widzielismy, general Linden z 2 batalionami, z 2 dzialami i z 2 szwadronami czatowal na znekanych w Bialowiezkiej puszczy powstancow. Dnia 23 maja jak piorun z jasnego nieba wpada nach general na Moskali, nie baczac ze est slabszym; w ednej chwili zdobywa wies, a wypadliszy z niej, komenderuje atak na skupiony za wsia battalion rosyjski. Ulani przyjec ogniem zawracaja, general ich dopada i wola: Jezeli nie rozbijece, to poddajcie sie Moskale przed wami i za wami. Naprzod, za mnaj wiara!

Batalion rosyjski rozbity. Konarski ze strzelcami dopada i zdobywa dzialo.Chlapowski porywa strzelcow za soba i prowadzi na drugi battalion, stojacy pod lasem. Maciej Mielzynski rownoczesnie rozbija ulanow rosyjskich, bierze do newoli majora i 5 oficerow. Batalion sypie gradem kul, pada smiertelne trafiony Jakob Grotkowski, pedzi wiec ze swemi dwoma armatami Czetwertynski i granatami zasypuje battalion, ktory sie lamie i zachyna cofac bialowiezka droga, lech majuz na karku strzelcow, ktory prawodzieny osobiscie przez swego generala coraz bardziej nacieraja nie zwazajac na straty. Tuz przy boku Chlapowskiego pada ciezko raniony granatem jego adjutant Gustaw Potworowski. General posyla rozkaz Czetwertynskiemy, aby rozpochal ogien na ucekajacy przed batalionem tryn. To skutkuje, granaty lamia powozki, zabijaja konie pociagowe, droga ostatnego ratunku zawaliona, wtiedy dopier Moskale przywiedzeni do ostatecznosci po bohaterskiej obronie ratuja sie uciekami w las, ostawiajac w reku zwyciezcow jedna armate, 400 jehcow, 11 oficerow i 1000 karabinow.

Teraz puszcza stala otworena. Do zwyciezcow przylaczyl sie Ronke z 200 powstancami proszac by go koniecznie zabrano poniewaz Moskale pojmawszy kilku jego ludzi, zmuszali ich do zdradzania jego kryjowek, a tak niezawodnie dostal by sie w ich rece; Jana Schrotera natomiast, oraz innych partyzantow, pozostawil general w puszczy» [2, с. 37 – 38].

Перамога Хлапоўскага над рускім атрадам пад Гайнаўкаю мела вельмі важнае стратэгічнае значэнне. Акрамя таго, што Пушча вызвалялася ад царскіх войскаў, адкрываўся шлях польскім войскам на Літву. Да таго ж такая бліскучая перамога мела таксама вялікае маральнае значэнне. Яна значна ўзняла баявы дух паўстанцаў. Але на Літве Хлапоўскі пацярпеў паражэнне пры спробе ўзяць Вільню, і яго разбітыя войскі, ужо пад кіраўніцтвам генерала Дэмбінскага, вярталіся тым жа шляхам,

праз Гайнаўку, у канцы ліпеня. Нідзе асабліва не затрымліваючыся, ратуючыся ад наступаючых рускіх, яны хутка выправіліся ў Царства Польскае. Так закончыліся баявыя дзеянні ў Белавежскай пушчы падчас паўстання 1831 г.

Пасля падаўлення паўстання 1831 года на тэрыторыі заходняга краю яшчэ доўгі час захоўвалася ваеннае становішча. Наступствам гэтага стала размяшчэнне вялікай колькасці войскау ў Гродзенскай губерні, на мяжы з Царствам Польскім. Невялікія армейскія аддзелы былі раскватараваныя па больш-менш буйных населеных пунктах – вёсках і мястэчках. Што такое жахі ваеннага пастою – для дарэформеннага селяніна не трэба было тлумачыць. Акрамя таго, што навакольныя жыхары павінны былі ўтрымліваць за свой кошт некалькі дзясяткаў чалавек, яны яшчэ цярпелі ўціск і здзекі ад вайсковага начальства і ад саміх салдатаў, бо, фактычна, самавольства вайскоўцаў было беспакараннае: яны не знаходзіліся пад юрысдыкцыяй цывільнай адміністрацыі, а вайсковае начальства глядзела на гэта скрозь пальцы.

2 жніўня 1832 года, калі ўпраўляючы маёнткам Дубіны графаў Ферзэнаў прыйшоў на палетак для таго, каб кіраваць працамі па ўборцы збожжа, ён убачыў зусім нечаканую для сябе карціну. На той частцы поля, дзе збожжа ўжо было прыбрана і на якую планавалася выпусціць гаспадарскую жывёлу, пасвілі сваіх коней некалькі дзясяткаў казакоў. Калі ўпраўляючы паспрабаваў выказаць свае прэтэнзіі іх камандзіру падпаручніку Сідорскаму, апошні пачаў яго абражаць і накінуўся на ўпраўляючага з кулакамі. Аканому нічога не заставалася, як адступіць. Затым казакі ўвогуле пусцілі сваіх коней на яшчэ няскошаныя сенажаці з канюшынай. Праз два дні, 4 жніўня, у Дубіны разам з Сідорскім прыехаў засядацель земскага суда Канюшэўскі. Відаць, яму якраз і было даручана раскватараванне войскаў у Пружанскім павеце. У адказ на скаргі ўпраўляючага на дзеянні казакоў ён заявіў апошняму, што «офицеру разрешено пасти лошадей где заблагорассудится» [3, л. 1]. 10 жніўня Канюшэўскі зноў прыехаў у Дубіны з загадам павятовага маршалка дваранства адвесці пад утрыманне коней казакоў луг. Упраўляючы папрасіў Канюшэўскага выбраць луг для коней самастойна. Тады Канюшэўскі выбраў тое самае поле, на якім пасвілі гаспадарскую жывёлу, і загадаў пад канвоем адпраўляць у Пружаны ўпраўляючага і пастухоў, калі яны надумаюць выгнаць на гэтае поле сваю жывёлу. Калі ўпраўляючы пачаў выказваць пратэст супраць такога рашэння, Канюшэўскі загадаў арыштаваць яго і пасадзіць пад аховай у хаце свяшчэнніка. Пры гэтым Сідорскі зноў спрабаваў з кулакамі накінуцца на ўпраўляючага. Пад арыштам аканом праседзеў цэлы дзень, з-за чаго адбыўся перапынак ва ўборцы збожжа – сяляне ў яго адсутнасць папросту не выйшлі на працу. Акрамя таго, упраўляючы закідаў Канюшэўскаму, што той настройваў сялянаў супраць яго. «Многие из них, и без того непокорные», пасля таго ўвогуле перасталі выконваць свае павіннасці. Сідорскі жа падчас пастою загадваў сялянам абавязкова прыносіць яму ежу з мясам, «коего у крестьян не имеется. Если же принесут без мяса, то просителям заливают глаза пищею». Акрамя таго, казакі для сваіх патрэбаў бралі ў сялянаў падводы. Дарэчы, Канюшэўскаму таксама закідалася, што ён браў сялянскія падводы для сябе і для сваёй жонкі, пры гэтым любіў хутка паездзіць – «жестоко загонял лошадей».

Засядацель у сваім рапарце намаляваў крыху іншую карціну. 2-гі эскадрон 6-га Маларасійскага казачага палка ў складзе 23 чалавек пад камандаваннем падпаручніка Сідорскага «был поставлен для наблюдения, дабы от границы Белостокской области бродяги не осмеливались

входить в Беловежскую пущу» [3, л. 6]. Першапачаткова яго планавалася раскватараваць у маёнтку Скупава. Але там не знайшлося неабходных для коней пашаў. Таму эскадрон тэрмінова перанакіравалі ў Дубіны, не папярэдзіўшы пра гэта мясцовага аканома. Пакуль пісалася распараджэнне пра гэта ў Пружанскага маршалка дваранства, Канюшэўскі самастойна загадаў пусціць коней на фальварачныя палеткі, бо іх трэба было нечым карміць. 10 жніўня ўпраўляючы адмовіўся паказаць яму палетак, які ён выдзяляе пад утрыманне казацкіх коней, таму ён дазволіў Сідорскаму пасвіць іх на палетку, пакінутым пасля ўборкі збожжа, забараніўшы выпускаць туды гаспадарскую жывёлу. Тады «управляющий начал в азартном виде дерзко ругать казаков и офицера», і Канюшэўскаму нічога не засталося, як пасадзіць яго пад хатні арышт на адзін дзень. Засядацель цалкам адкідваў тое, што ён якім-небудзь чынам падбухторваў сялянаў супраць аканома. 5 верасня, калі казакі нарэшце пакідалі Дубіны, Сідорскі прасіў упраўляючага выдаць яму квітанцыі за пастой, каб пасля дзяржава кампенсавала страты. Але той не толькі адмовіўся, але і сялянам забараніў гэта рабіць. Канюшэўскі зноў вымушаны быў ехаць у Дубіны і, сабраўшы сялянскі сход, спытаў, ці ёсць якія-небудзь скаргі на казакоў. Сяляне не скардзіліся, а пасля выдалі неабходныя квітанцыі Сідорскаму. Канюшэўскі апраўдваўся, што падводы ў сялянаў браў толькі для справы, «никогда жестоко не гонял, а ехал как следует, по-хозяйски, под проезд для моей жены никогда ни одной даже лошади не брал».

Цяжка сказаць, на чыім баку – засядацеля ці аканома – тут была праўда, але відавочна, што пастой казакоў даставіў мала радасці жыхарам Дубінаў. Да таго ж, на гэтым усё не закончылася. Яшчэ праз шэсць гадоў, у 1838 годзе, графіня Ферзэн прасіла віленскага генерал-губернатара вызваліць Дубіны ад вайсковага пастою, «от стеснения коего жители доведены до такой крайности и бедности, что не только не в состоянии уплачивать подати, но даже лишены дневного пропитания» [4, л. 1]. Праўда, Пружанскі маршалак дваранства абвяргаў скаргі графіні, адзначаючы ў якасці аргументаў, што вайсковы пастой распаўсюджаны не толькі на маёнткі ў Белавежскай пушчы, але і ў суседнім Ваўкавыскім павеце, і што сяляне Дубінаў своечасова плацяць казённыя падаткі [4, л. 3]. На той час у Дубінах знаходзіўся ротны двор – спецыяльнае выдзеленае памяшканне ў сялянскай хаце, дзе пражываў камандзір роты і знаходзіліся зброя і абмундзіраванне. Акрамя таго, у Дубінах было раскватаравана каля 30 салдатаў. Паверанны куратар над маёнткамі графа Ферзэна Антон Круповіч адзначаў, што «нередко ротный командир занимает и господский двор под свое помещение, а скопление солдат мешает экономическим распоряжениям и угрожает опасностью всему имуществу» [4, л. 19]. Ён прапаноўваў перанесці ротны двор у мястэчка Нараўка, дзе для гэтага мелася спецыяльна пабудаванае памяшканне, а салдатаў размеркаваць па іншых маёнтках. Вайсковы пастой у Дубінах закончыўся разам са скасаваннем ваеннага становішча ў заходнім краі.

У 1847 годзе ўладальнікі маёнтка Дубіны графы Ферзэны, відаць з цяжкага фінансавага становішча, вырашылі прадаць яго дзяржаве. На той момант уладальнікамі маёнтка лічыліся ўдава графа Карла Ферзэна Шарлота Еўстаф'еўна Ферзэн і два яе сыны: сапраўдны дзяржаўны дарадчык Павел Карлавіч Ферзэн і адстаўны калежскі рэгістратар Густаў Карлавіч Ферзэн, які на момант заключэння здзелкі аб продажы знаходзіўся ў Парыжы [5, л. 1]. Дубіны яны прадалі Міністэрству дзяржаўных маёмасцей разам з сваім маёнткам Пужыцы ў Брэсцкім павеце. Па дамоўленасці

дзяржаўным ведамствам было заплачана па 105 рублёў за кожную рэвізскую душу, як таго і патрабавалі Ферзэны. Акрамя таго, былым уладальнікам пакінулі 8 асобаў дваравых сялянаў (з Дубінаў гэта былі Купрыян Кайло і дзеўка Пелагея Аляксееўна Грабенка), усіх авечак-мерыносаў і вінакурныя заводы, якія на той момант знаходзіліся ў маёнтках і не падлягалі выкупу. Мерыносаў уладальнікі павінны былі неадкладна вывезці з маёнткаў, а вінакурныя пабудовы ліквідаваць да 1 ліпеня 1848 года. Агульная сума здзелкі за два маёнткі склала 70 665 руб. Пры прыёме маёнтка ў дзяржаўную казну з сялянаў здымаліся ўсе нядоімкі, якія яны назапасілі, выплачваючы былым уладальнікам аброк, а таксама ўсе магчымыя штрафы, як прыкладам, за парубку панскіх лясоў [5, л. 27].

Як відаць, становішча жыхароў Дубінаў на момант перадачы маёнтка ў дзяржаўнае ведамства было не найлепшым. Неўраджаі сярэдзіны 40-х гадоў XIX ст., якія пракаціліся па ўсім заходнім краі Расійскай імперыі, не маглі не закрануць Пружанскі павет. У 1845 – 1846 гг., калі маёнткам валодалі яшчэ Ферзэны, дзяржава выдзеліла сялянам Дубінаў у якасці матэрыяльнай дапамогі 350 рублёў [5, л. 28]. У дадатак у 1844 годзе ў Дубінах згарэў млын, які пасля быў адбудаваны ў суседніх Навасадах.

Пры прыёме маёнтка ў казну ўзніклі пэўныя цяжкасці, бо Ферзэны, яшчэ да продажу маёнтка дзяржаве, заключылі арэндную дамову ажно да 1857 года з нейкім Кушалем. У выніку апошні зусім нечакана для дзяржаўных чыноўнікаў прадаставіў кантракт на валоданне Дубінамі. Пасля доўгіх перамоваў Кушалю было дазволена арандаваць Дубіны да 1851 года, да ўвядзення аброчнага становішча, з тым, каб ён выплачваў дзяржаве 3 тысячы арэндных рублёў у год [5, л. 115].

Адразу пасля продажу маёнтка Ферзэнамі дзяржаве ў Дубінах нічога не змянілася. Сяляне працягвалі выконваць тыя ж павіннасці, што і пры былых уладальніках, толькі на гэты раз на карысць памешчыка Кушаля. Толькі ў 1851 годзе, калі закончыўся кантракт апошняга, Дубіны перайшлі ў непасрэднае валоданне Гродзенскай палаце дзяржаўных маёмасцей. Землямерам Дзідрыхсонам была праведзена і складзена новая люстрацыя маёнтка. Па-першае, сяляне канчаткова пераводзіліся з паншчыны на пазямельны аброк, што, безумоўна, задавальняла сялянаў. Па-другое, быў праведзены новы перадзел зямлі паміж сялянскімі гаспадаркамі.

Аднак канчатковы варыянт люстрацыйнага праекта атрымаў невялікія змены. Міністэрства дзяржаўных маёмасцей у Пецярбургу, якое зацвярджала люстрацыю, высунула шэраг удакладненняў [5, л. 102]:

1. павялічыць аброк з участка да 8 руб. 1 1/3 кап., а з рэвізскай душы – да 2 руб. 51 кап., у выніку чаго прыбытак з маёнтка павінен скласці 1588 руб. 86 ½ кап. і павялічыцца супраць арэнднага на 7 %;

2. паменшыць грамадскую раллю і гэтую зямлю залічыць у лік вакантнай;

3. частку непрыдатных земляў 42,12 дзес. залічыць да леса і пакінуць пад запусценне;

4. 46,97 дзес. непрыдатных зямель пад дарогамі перамераць, таму што ў Міністэрства ўзніклі сумненні з прычыны такой вялікай колькасці дарог у маёнтку;

5. прыняць вышэйшыя замест ніжэйшых кошты за чвэрць збожжа па 1 руб. 80 кап. і за пуд сена лугавога – 6 кап., балотнага – 4 кап.

Відавочна, што чыноўнікі ў Пецярбургу, седзячы на месцы, хацелі «выціснуць» як мага

больш грошай з дзяржаўных уладанняў, не лічачыся з мясцовымі абставінамі і са становішчам у гэтых маёнтках. Пытанне сялянскага дабрабыту іх хвалявала мала. Іншая справа – мясцовыя дзяржаўныя чыноўнікі – землямеры, люстратары і г.д. Выязджаючы на месца правядзення люстрацыі, яны не маглі не заўважаць сялянскай беднасці, таму часам у змаганні «сяляне-дзяржава» прымалі першы бок, дабіваючыся хоць якіх-небудзь саступак на іх карысць. Таму не выглядае дзіўным, што Гродзенская палата дзяржаўных маёмасцей павяла барацьбу з Міністэрствам за першы пункт паправак у люстрацыю. І землямер, і люстратар у сваіх справаздачах у Міністэрства выказаліся, што павелічэнне аброка будзе «непасільнаю ношаю» для сялянскіх гаспадарак і прывядзе іх у «зусім гаротны стан» [5, л. 104, 107]. Адносна іншых паправак было зазначана [5, л. 152]:

1. грамадская ралля паменшана;

2. прынятая вышэйшая мера кошту;

3. непрыдатныя землі немагчыма звярнуць пад лес, таму што «знаходзяцца ў раздробленых частках сярод сялянскіх надзелаў і зусім не прымыкаюць да лесу»;

4. «дарог лішніх у маёнтку не маецца, таму пакінуць іх колькасць без зменаў, шырыня іх складае 576 кв. сажняў».

У выніку Міністэрству нічога не заставалася як прыняць умовы Гродзенскай палаты [5, л. 157].

Ці выйгралі сяляне Дубінаў ад новай люстрацыі? Безумоўна, што перавод з паншчыны на аброк быў для іх карысны. Цяпер цалкам можна было працаваць на сваёй уласнай гаспадарцы, не адцягваючы ўвагу на памешчыцкія землі, як раней. Таму прыбытковасць гаспадарак павінна была павялічыцца. Але вось ад передзелу зямлі сяляне, як выглядае, чакалі большага. Жыхары Дубінаў скардзіліся, што землямер Дзідрыхсон надзяліў на кожнага гаспадара па 9 дзес. ворыўнай і па 1 дзес. сенакоснай зямлі (ёсць сведчанні чыноўнікаў, што жыхары Навасадаў увогуле атрымалі толькі па 0,2 дзес. сенакосаў на двор [5, л. 52], «пры гэтым зямлю аддаў самую пясчаную, што нават зарабіць нельга і жыць няма за што, а сенакосныя лугі перададзены самыя кепскія, якія ніхто ніколі не касіў, і не памятаюць нават, каб хто-небудзь іх калі касіў». Зямля, якую сяляне раней выкарыстоўвалі, была перададзена часткова свяшчэнніку Якаву Паўловічу, а часткова пакінутая пад ферму. Сяляне прасілі вярнуць ім старую зямлю, надзяліць іх больш за 9 дзес. ворыва і памяняць сенакосы, свяшчэнніку пакінуць старую зямлю, а тую, якая планавалася пад ферму, аддаць ім у аброчнае карыстанне. Больш за тое, яны патрабавалі нават зняць ураджай азімых 1850 – 1851 гг. арандатара Кушаля, быццам гэта не яго хлеб, а пасаджаны сялянскім насеннем [5, л. 104].

Самым вострым стала пытанне сенакосаў. Дубіны знаходзіліся пасярод Белавежскай пушчы. І калі якасць ворыўных земляў пакідала жадаць лепшага, то сенакосы ўвогуле былі дрэннай якасці, дробныя і раскіданыя па розных кварталах лесу. Акрамя таго, сялянскія землі амаль з усіх бакоў былі абкружаныя землямі Белавежскага ўдзельнага ведамства і Пружанскага лясніцтва. Гэта быў значны фактар, які на працягу ўсяго XIX ст. вызначаў адносіны паміж жыхарамі Дубінаў і дзяржавай. Бо землі, якімі хацелі валодаць сяляне, у пераважнасці былі добрымі сенакосамі, належалі менавіта ляснному ведамству. А апошняе зусім не жадала страчваць свае землі. Таму барацьба сялянаў за паляпшэнне свайго становішча праз надзяленне хоць бы лепшымі сенакосамі

цягнулася не адно дзесяцігоддзе.

Гродзенская палата праз Міністэрства дзяржаўных маёмасцей дабілася, каб Белавежскае ўдзельнае ведамства выдзеліла са складу сваіх земляў для жыхароў Дубінаў 160 дзес. сенакосаў, што павінна было павялічыць сярэдні надзел сенакосу на двор да 1,5 дзес. і хоць крыху палепшыць становішча гаспадароў. Праўда, непасрэдна сялянам было перададзена толькі 120 дзес. Астатнія сенакосы адышлі Дубінскай праваслаўнай царкве [5, л. 117]. Аднак сенакосы гэтыя знаходзіліся ва ўрочышчах Дзярліч-балота, Кабыліная Шэя, Лютоўня, Чарлёнка, Катова, Стары Брод і Шацкае, былі дрэннай якасці і размешчаны далёка адно ад аднаго, таму сяляне Дубінаў прасілі памяняць іх на агульны масіў сенакосаў ва ўрочышчы Лютоўня [5, л. 131].

23 лютага 1859 года сялянам Навасадаў былі замененыя сенакосы, як яны таго прасілі яшчэ ад 1857 года ў сувязі з іх раскіданасцю і цалкам дрэннай якасцю ва ўрочышчах Чарлёнка, Вялікія Груды, Дзерліч-балота, Кабыліная Шэя і Катова ў колькасці 51,98 дзес. на аналагічныя ва ўрочышчы Баршчова. Цяпер на адзін двор прыходзілася ад 0,56 да 1,13 дзес. сенакосаў [6, л. 15]. Аднак сяляне, атрымаўшы сенакосы ва ўрочышчы Баршчова, сталі дабівацца, каб ім таксама пакінулі сенакосы ва ўрочышчах Катова і Вялікія Груды, дзе яны, як відаць, былі нядрэннай якасці, бо сяляне Дубінаў таксама намагаліся атрымаць сенакосы ва ўрочышчы Катова замест сваіх сенакосаў на Дзерліч-балоце. Спецыяльная камісія пацвердзіла дрэнную якасць сенакосаў на Дзерліч-балоце, адзначыўшы, што сярэдні памер сенакосаў на двор не перавышае 1,5 дзес. у Дубінах, што вельмі мала для сялянскай гаспадаркі [6, л. 18]. Камісія пастанавіла ўзамен сенакосаў на Дзерліч-балоце выдзеліць сялянам Дубінаў 126,5 дзес. Але ад 42,19 дзес. сяляне адмовіліся, таму што гэтыя землі знаходзіліся занадта далёка – «над ракою Нараўкаю» [6, л. 19]. Пазней тыя землі былі далучаныя да маёнтка Белавеж. Цікава, што ў першую чаргу правам надзялення сенакосамі карысталіся агароднікі, бабылі і кутнікі. Гэтыя меры крыху зменшылі напружанасць, але пытанне як пракарміць хатнюю жывёлу на тыя нешматлікія кавалкі сенакосаў, па-ранейшаму заставалася надзённым для жыхароў Дубінаў.

На рубяжы 50 – 60-х гг. XIX ст. у дзяржаўнай вёсцы адбываліся значныя змены. Урад, занепакоены нізкай рэнтабельнасцю казённых зямель, шукаў новыя шляхі для павелічэння прыбыткаў. Адной з мер, якая, на думку царскіх чыноўнікаў, павінна была палепшыць становішча ў дзяржаўных землеўладаннях, бачылася рэарганізацыя фермаў з наступнай іх перадачай у арэнду. Фермы ствараліся па вобразу былых фальваркаў, якія былі ліквідаваныя ў дзяржаўнай вёсцы па рэформе графа Кісялёва ў 40-я гады XIX ст. Землі пад ферму набіраліся з ліку запасных і вакантных, якія пуставалі, таксама ліквідавалася грамадская ралля. А там, дзе гэтага не хапала, зямлю забіралі ў сялянаў. Таму можна пагадзіцца з меркаваннямі гісторыкаў, якія называюць стварэнне фермаў «контррэформамі» [7, с. 99 – 100]. У развіцці аграрных адносін гэта сапраўды быў крок назад. Але дзяржаўных чыноўнікаў і перш за ўсё міністра дзяржаўных маёмасцей М.М. Мураўёва хвалявала больш напоўненасць казны грашыма, чым становішча сялянаў.

Для арганізацыі фермаў у 1859 годзе была праведзена паверачная люстрацыя маёнткаў. Аналіз дакументаў гэтай люстрацыі дае магчымасць прасачыць змены, якія адбыліся ў Дубінах пасля першай люстрацыі.

Такім чынам, люстрацыя 1859 года зафіксавала ў Дубінах [8, л. 1 – 2]:

- зямлі, прыдатнай для земляробства – 1521,66 дзесяціны;
- пад аброчнымі артыкуламі – 1,64 дзес.;
- непрыдатнай – 104,91 дзес.;
- пад лесам – 68,65 дзес.;
- царкоўнай – 113,2 дзес.

З ліку прыдатных зямель:

- у сялян – 1280,33 дзес.;
- у «старонніх» людзей – 14 дзес.;
- запасной – 197,33 дзес. (3 з паловай запасныя ўчасткі і агарод пры вёсцы Навасады – 38,75 дзес., вольная зямля пры былым фальварку Дубіны – 118,33 дзес. і агарод у Навасадах, які застаўся пасля выбылага селяніна ў палову дзесяціны);
- пад грамадскай раллёю – 30 дзес.

Як бачна, колькасць апрацоўваемых сялянамі зямель павялічылася прыкладна на 127 дзес. Гэтымі «лішнімі» дзесяцінамі былі ўсё тыя ж сенакосы, перададзеныя ўдзельным ведамствам. Частка з іх была аднесеная да ліку непрыдатных земляў, што яшчэ раз сведчыць пра іх дрэнную якасць.

Колькасць сялянскіх двароў у дзвюх вёсках у 1859 г. зменшылася ў параўнанні з папярэдняй люстрацыяй і склала 93, як зменшылася і колькасць рэвізскіх душ мужчынскага полу – 302 чалавекі супраць 340 у 1851 годзе. Сюды трэба таксама дадаць 5 двароў «старонніх людзей» і 3 двары агароднікаў, у якіх налічвалася 7 душ мужчынскага полу [8, л. 3 – 4]. Пад «староннімі людзьмі» часцей за ўсё выступалі адстаўныя салдаты, якія пасля 25 гадоў службы вярталіся ў родную вёску. Дзяржава забяспечвала іх зямельным надзелам (звычайна агародным), за які яны грошай не плацілі. Фармальна яны знаходзіліся па-за сялянскай абшчынай, таму ў перапісах і люстрацыях фігуравалі асобна. Але нават калі дадаць агароднікаў і адстаўных салдатаў, усё роўна колькасць двароў у маёнтку будзе значна меншай, чым у 1851 годзе. Тут няма ніякай мясцовай анамаліі. 50-я гады XIX ст. адзначаюцца агульным дэмаграфічным спадам у Гродзенскай губерні, як і ў астатніх губернях рэгіёну [9, с. 48], што было выклікана дзвюма прычынамі: частымі неўраджаямі і, галоўнае, Крымскай вайною, якая забірала з вёсак рэкрутаў і харчаванне для арміі, у выніку пагаршаючы і без таго не найлепшае становішча сялян.

Вынікам скарачэння колькасці насельніцтва стала змяншэнне колькасці хатняй жывёлы, якую ўтрымлівалі сяляне. У 1859 г. у гаспадароў налічвалася 261 галава рабочай жывёлы, 248 галоў буйной жывёлы і 517 дробнай [8, л. 5]. Параўнанне з люстрацыяй 1851 г. дазваляе адзначыць невялікі рост першых дзвюх і велізарнае змяншэнне апошняй лічбы – ажно на 442 галавы.

Люстрацыя засведчыла, што сяляне ніякімі іншымі хатнімі промысламі не займаюцца, і ацаніла іх становішча як пасрэднае. Гэтае меркаванне пацвярджаюць наступныя лічбы. З моманту пераводу іх на аброчнае становішча ў 1851 годзе сяляне ўжо паспелі нарабіць нядоімак на суму 122 рублі 76 капеек. У вясковым магазіне па стану на 1 чэрвеня 1859 г. налічвалася азімага і яравога жыта 191 24/64 чвэрцей, а ў ссудзе – 561 35/64 чвэрцей і нядоімка – 200 25/64 чвэрцей. Сяляне Дубінаў сеялі ў асноўным збожжа і толькі невялікую колькасць пшаніцы, а з ярыны – ячмень, авёс, гарох і грэчку. Асобнаю заўвагаю пазначана, што землі кепска ўгноены, сяляне ў стане ўгнойваць толькі

агародныя землі [8, л. 6 – 7].

Люстрацыя зафіксавала таксама ў маёнтку дзве карчмы і фруктовы сад.

Паверачная камісія пастанавіла стварыць ферму Дубіны за кошт свабоднай зямлі ў фальварку (118,33 дзес.) і грамадскага засеўку (30 дзес.). Запасныя ўчасткі пры Навасадах (38,75 дзес.) залічваліся ў надзел сялянам, якія на той момант валодалі імі. Запасныя агароды пакідаліся для будучых адстаўных салдат (стандартны памер агарода ў той час складаў палову дзесяціны) [8, л. 11].

Як бачна з класіфікацыі, землі фальварка не вызначаліся высокай ураджайнасцю. У сялян Дубінаў знаходзілася 31 дзесяціна сядзібнай зямлі. Ворыўных земляў налічвалася: 97,5 дзес. пасрэднай II ступені (яна давала прыбытку 163 фунта збожжа), па 195 дзес. пасрэднай III ступені (136 фунтаў) і худой I ступені (89 фунтаў), 97,5 дзес. худой II ступені (67 фунтаў). Мурожныя сенажаці (пасрэдныя – 60 пудоў сена з 1 дзесяціны) налічвалі 65,65 дзес., балотныя (пасрэдныя – 60 пудоў) – 14,3 дзес., балотныя-худыя (30 пудоў) – 17,55 дзес., пашы – 70,61 дзес. [8, л. 8].

У Навасадах у сялян было 22 дзесяціны сядзібнай зямлі, ворыўнай – 69 дзес. пасрэднай II ступені, па 138 дзес. пасрэднай III ступені і худой I ступені, 69 дзес. худой II ступені. Сенажацяў мурожных пасрэдных 17,02 дзес., мурожных худых (30 пудоў сена з 1 дзесяціны) – 29,44 дзес., балотных пасрэдных – 10,12 дзес., балотных худых – 12,42 дес., пашы – 34,22 дзес. [8, л. 9].

Ферма Дубіны налічвала 7,36 дзес. сядзібнай зямлі, ворыўнай – 37,5 дзес. пасрэднай II ступені і па 18,75 дзес. пасрэднай III ступені і худой I ступені; 13,34 пасрэдных мурожных сенажацяў і 22,63 дзес. пашы. Ворыўныя землі грамадскай засеўкі былі размеркаваныя камісіяй па 10 дзес. паміж пасрэднай II і III ступені і худой I ступені [8, л. 10].

Паверка 1859 года крыху падбавіла сялянам зямлі – 42 з паловай дзесяціны – так, што сярэдні памер надзела на душу павялічыўся ў параўнанні з 1851 годам на 0,57 дзес. і склаў 4,31 дзес. Трэба адзначыць, што гэтая лічба атрымалася не толькі ў выніку павелічэння надзелаў, але і ад агульнага скарачэння насельніцтва маёнтка. Паверачная камісія таксама павялічыла сялянам зямельны аброк. Цяпер ён складаў 1213 рублёў 72 капейкі з усіх сялян (з адной рэвізскай душы планавалася збіраць па 3 рублі 95 капеек у год). Агульны прыбытак ад маёнтка (сялянскі зямельны аброк + прыбытак ад фермы) павінен быў скласці 1884 рублі 12 капеек [8, л. 12].

Аднак камісія пастанавіла, што «існуючы зямельны аброк пры недастатковым угнаенні зямлі неабходна прызнаць абцяжарваючым для сялян», і таму зменшыла яго на 20 % на 3 гады. Па гэтай прычыне рэальны аброк склаў 3 рублі 16 капеек, а чысты прыбытак з маёнтка – 1641 рубель 38 капеек [8, л. 13].

Як бачна, нягледзячы на рэарганізацыю маёнтка і стварэнне фермы, цяжар падаткаў на сялян не толькі не зменшыўся, але нават павялічыўся. Зямельны аброк па-ранейшаму складаў ільвіную долю прыбыткаў казённага маёнтка. Самае цікавае, што з астатняй сумы самы вялікі прыбытак прыносілі корчмы ў Дубінах і Навасадах – 469 рублёў, да якіх прымыкаў дубінаўскі фруктовы сад (6 рублёў 50 капеек у год). А новаўтвораная ферма павінна была даваць толькі 130 рублёў 35 капеек. Рэшта сумы размяркоўвалася паміж аброкам з адстаўных салдатаў, запасных зямель і 10 бабылёў. Камісія спрабавала прымусіць сялян Дубінаў і Навасадаў выдзеліць бабылям частку сваіх зямель, каб тыя займелі ўласныя ўчасткі, але сяляне наадрэз адмовіліся рабіць гэта [8, л. 12].

Пад ферму былі вызначаныя дом, гумно, склеп, свіран, хлеў, стайня. Паверка таксама вызначыла новую павіннасць на асушэнне палёў і сенажацяў па 5 дзён з цяглага двара ў год. Цікавай выглядае прапанова камісіі падзяліць землі маёнтка на пэўную колькасць надзелаў для сялянскіх сем'яў («асабнякоў») і згодна з гэтым правесці каланіяльную перабудову вёсак на працягу наступных 12 гадоў [8, л. 15]. Фактычна прапановай прадугледжвалася рассяленне вёскі па невялікіх калоніях з мэтай стварэння ўстойлівых аднаасобніцкіх сялянскіх гаспадарак, г. зн. тое, што пачалося ў дзяржаўнай вёсцы ў другой палове XIX ст. Прапанова камісіі значна апярэджвала свой час, аднак у гэтым няма нічога дзіўнага. Царскія чыноўнікі разумелі неабходнасць рэфармавання казённага землеўладання і паступова прыходзілі да думкі аб непазбежнасці надзялення сялян зямлёю ў той ці іншай форме дзеля таго, каб захаваць само землеўладанне.

The article is devoted to the history of Dubiny-Novosady district in the first half of the 19th century. The research is held within the local history which helps understand global historic processes it the period. Dubiny and Novosady villages are situated in the west of Belavezhskaya Pushcha, on the territory of the former Grodno region. In the first half of the 19th century they beonged to the count Ferzens. In 1847 the owners sold the estate to the state. The author of the article studies the peasant landowning and the everyday life of the villagers on the basis on the files.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне). – Ф. 1. – Воп. 11. – Спр. 402.
2. Chlapowski, D. Wojna na Litwie w roku 1831 / D. Chlapowski. – Parys, 1833.
3. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1. – Воп. 10. – Спр. 183.
4. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1. – Воп. 4. – Спр. 858.
5. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 31. – Воп. 2. – Спр. 663.
6. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 31. – Воп. 2. – Спр. 2568.
7. Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 2: Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / пад рэд. В.П. Панюціча. – Мінск: Бел. навука, 2002.
8. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 31. – Воп. 2. – Спр. 1880.
9. Улащик, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1965.

Навуковы кіраўнік – ***Г.М. Семянчук,*** кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 728.6 (476) + 947.6

С. Л. Раманаў
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

АРХІТЭКТУРА І ТАПАГРАФІЯ МЯСТЭЧКА СВІСЛАЧ У XIX ст.

Статья посвящена проблеме изучения архитектуры и топографии местечка Свислочь в XIX веке. Исследование включает в себя вопросы планировки гражданского и культового строительства, внешнего архитектурного облика и внутреннего интерьера зданий местечка Свислочь. В работе описываются и анализируются процессы создания и функционирования уличной сетки в ракурсе исторического развития местечка конца XVIII – XIX вв. Исследование имеет большое значение в рамках изучения культурной проблематики местечек Гродненщины.

Звяртаючыся да праблемы вывучэння матэрыяльнай культуры мястэчак Беларусі ў XIX ст., патрэбна дакладна ўяўляць сабе становішча і спецыфіку яе развіцця на канкрэтным лакальным узроўні. Асабліва шмат даследчыку можа падказаць архітэктура, якая не толькі адлюстроўвала знешняе аблічча мястэчка, але і сведчыла аб яго пэўнай культурна-цывілізацыйнай прыналежнасці.

Разгляд пытанняў, прысвечаных знешняму архітэктурнаму выгляду Свіслачы ў XIX ст., лагічна было б пачаць з вывучэння працэсаў складвання тапаграфічнай сеткі мястэчка ў XVI – XVIII стст. Аднак такі падыход наўрад ці будзе магчымым і мэтазгодным, паколькі дадзены перыяд пакінуў па сабе надзвычай няшмат крыніц. Другая праблема, якая не дазваляе пайсці такім шляхам даследавання, заключаецца ў тым, што ў 1782 г. мястэчка Свіслач было цалкам перабудавана яго ўладальнікам В. Тышкевічам [12, с. 28]. Такі значны паварот у развіцці тапаграфічнай структуры паселішча быў выкліканы шматлікімі зменамі ў эканамічным і палітычным жыцці Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. Інтэнсіфікацыя гандлёвых і вытворчых сувязяў, колькасны і якасны рост местачковага рамяства, а таксама пераарыентацыя яго на рынак адпаведным чынам паўплывалі на планіровачнае развіццё мястэчак, многія з якіх набываюць дастаткова развітую плошчава-вулічную структуру. Мястэчкі Беларусі, такім чынам, паступова страчвалі сваю сярэднявечную аднатыпнасць. На прыкладзе Свіслачы гэтая новая рыса праявілася праз замену паўхаатычнага радыяльнага прынцыпа забудовы на квартальны прынцып.

Пасля перабудовы мястэчка Тышкевічам у 1782 г. планіровачная структура Свіслачы адпавядала гатычнаму стылю: у забудове пераважаў лінейны характар, вуліцы прымыкалі да плошчы па датычнай і сыходзіліся да рагоў рынка такім чынам, што працягам аднаго з бакоў вуліцы з'яўлялася адна з ліній забудовы рынку [11, с. 313]. Вулічная сетка мястэчка мела магістральны характар і несла ў сваіх элементах семантыку геаграфічных напрамкаў. Цэнтральнае месца ў паселішчы займала плошча, вядомая таксама як Рынак або Гімназічны пляц. Акрэсленне «Гімназічны пляц» фактычна датычылася ўсёй плошчы, але магло таксама выкарыстоўвацца як азначэнне толькі заходняй яе часткі, прылягаючай да гімназічнага ансамбля.

Цікавым выглядае архітэктурнае аблічча мястэчка ў мемуарах сучасніка тых падзей Леана Патоцкага. «Хто добра натросся і не раз выкуліўся на самых горшых дарогах у нашым краі, хто пазнаёміўся з мясцінамі, дзе развальваюцца дамы, якія так мала розняцца ад мужыцкіх халупаў, хто ў

жыдоўскіх корчмах паспытаў холаду, голаду, бруду і невыгоды, той будзе вельмі здзіўлены, апынуўшыся на Свіслацкай зямлі. А едучы па роўным гасцінцы, абсаджаным дрэвамі, забяспечаным бар'ерамі, і ўязджаючы ў акуратна і прыгожа збудаваны горад, які ўтрымліваюць чыста і ахайна, забудзе на хвіліну, што знаходзіцца ў Польшчы, і перанясецца ў думках на берагі Эльбы або Рэйна, калі, вандруючы, неаднаразова паўтараў, уздыхнуўшы: «Чаму ў нас не так, як тут ?..» … Вінцэнт Тышкевіч атрымаў Свіслач ад бацькі. Малы, бясформенны і брудны гарадок перабудаваў нанова, заклаў галандскага кшталту парк, перарэзаў яго каналамі і заснаваў вялікі заасад. Застаўся толькі стары драўляны палац, адзіная пасля Крышпінаў спадчына, і старэйшыя за яго ліпы, што, як кажуць, памятаюць лепшыя часы. У самай сярэдзіне горада быў квадратны рынак, аздоблены спічастаю пірамідаю, што завяршалася доўгім пазалочаным шпілем. Вялі да яго з чатырох бакоў шырокія, пад шнур выцягнутыя вуліцы, забудаваныя ладнымі дамамі, пакрытымі гонтай, – Гродзенская, Рудаўская, Мсцібаўская, Брэсцкая і Варшаўская [8, с. 26]. Вуліца гродзенская і рынак заселены былі жыдамі, Варшаўская – татарамі, якія займаліся вырабам скураў, па іншых размяшчаліся студэнты, што хадзілі ў школы. У самым цэнтры рынку, паміж вуліцамі Мсцібаўскай і Рудаўскай, узносіўся вялікі прамавугольны гмах, вымураваны з каменя, з 48 склепамі або крамамі, прызначанымі для вальнага кірмашу, які штогод прыпадаў на жнівень. За крамамі – маленькая грэка-ўніяцкая царква. На самым рынку пяць пастаялых двароў: пад Арлом, Аленем, Валом, Аднарожцам і Лебедзем. У адным рагу аптэка, у другім – кафенгаўз або шынок, салідны, з більярдам, для забавы прыезджых. Насупраць кафенгаўза распасціраўся вялікі пляц, на левым яго баку – драўляны парафіяльны касцёл з гадзіннікаваю вежаю. За ім гімназічныя гмахі, вымураваныя пасля смерці рэферэндарыя. На правым баку тэатр з маскараднай залаю, жыллё Яцка Крусіньскага, дырэктара гімназіі, пасля – стайні і вазоўні. За імі парк, які называлі публічным, з гушкалкамі, каруселлю і цірам. Ад самага канца пляцу, паміж палацавым садам і звярынцам, у якім трымалі да ста ланяў і больш за дзясятак аленяў, да двара вяла алея, абсаджаная алешынай. Парк пачынаўся ад квадратнага ставу з акруглай выспай пасярэдзіне. Ён меў плошчу каля дзясятка марагоў. Ад яго ішло адгалінаванне да звярынца, праз якое трэба было праязджаць па разводным мосце. Далей рос бярозавы гаёк з абстрыжанымі верхавінамі дрэваў, каб відаць быў горад. За гайком – парк для шпацыру з стрыжанымі радамі і розных формаў заломамі, якія стваралі натуральныя ці праўдзівей ненатуральныя, бо зробленыя нажніцамі і майстэрствам, салоны, і кожны з іх з 4 кабінетамі па кутах. Парк той з пакалечанымі дрэвамі, пакрыты муравою, але без кветак, перарэзаны каналамі, што злучаліся з галоўным ставам, абдымалі сваімі рукамі дзве вуліцы старасвецкіх ліпаў, якія быццам літасціва глядзелі на гэта карлікавае пакаленне. Парк канчаўся драўляным будынкам, у якім размяшчалася аранжарэя і было некалькі пакояў для гасцей. Недалёка адсюль, над самым краем вады, узносілася цудоўная мураваная альтанка. Палацавы дзядзінец атачалі штыхеты, мураваныя ў ступы. Не даязджаючы яго – адміністрацыйны дом. Побач ішла дарога да гаспадарчых забудоваў. Сам палац стаяў бокам да парку. Некалькі аграмадных ліпаў аздаблялі яго дзядзінец. З тылу – велізарныя палі, якія не ахопіш вокам, аднастайнасць якіх перарываў у далечыні невялікі лісцевы лясок, які называлі Вішнеўцам. Пры ўездзе ў горад з кожнага боку – каменная брама, зверху скляпеністая, без варотаў, ці хутчэй праём для ўваходу. Ці не было гэта жаданнем адкрытага і гасціннага сэрца мясцовага ўладальніка, які кожнаму быў рад, кожнага прымаў аднолькава дабразычліва [8, с. 28]?

З успамінаў Патоцкага вынікае, што ў мястэчку мелася некалькі цэнтральных вуліц, якія сыходзіліся на Гімназічным пляцы. Дамінантай гэтай плошчы быў вялікі мураваны слуп пірамідальнай формы, атынкаваны набела і ўпрыгожаны пазалочаным шпілем. Вуліца Гродзенская адыходзіла ад плошчы ў паўночным напрамку і скончвалася прылягаючым да яе гарадскім некропалем. Першыя могілкі, якія былі закладзены пры гэтай вуліцы ў 1782 г., былі каталіцкімі, а пазней знаходзіліся ў сумесным карыстанні католікаў і праваслаўных. Гэты некропаль атрымаў наратыўную назву «Старыя могілкі». 10 кастрычніка 1898 г. у канцы вуліцы Гродзенскай свіслацкім ксяндзом Канстанцінам Косцяй былі асвечаны новыя каталіцкія могілкі. Абодва некропалі функцыянуюць да сённяшняга часу [3, с. 284]. У 1805 г. на Старых могілках была збудавана і асвечана ксяндзом Канстанцінам Лапінскім невялікая капліца. Святыня ўяўляла сабою выкладзены цэглаю прамавугольны будынак з паўкруглым заканчэннем тыльнай, верагодна, алтарнай сцяны. Накрытае драўлянаю столлю памяшканне асвятлялася трыма невялікімі паўкруглымі вокнамі-вітражамі. Фундамент быў часткова каменным, часткова цагляным. Дах пакрываўся дахоўкаю і меў на фасадзе жалезны крыж. Верагодна, капліца першапачаткова праектавалася як пахавальная крыпта, паколькі пад ёю знаходзіўся даступны з вуліцы склеп з шэрагам зацягнутых кратамі ваконцаў. У 1828 г. у крыпце быў пахаваны прах Юзэфы з Салагубаў Тышкевіч – апошняй жонкі ўладальніка мястэчка Т. Тышкевіча, маці вядомага мемуарыста Л. Патоцкага. У 1834 г. стак капліцы акрэсліваўся як «добры». Верагодна, што падобны стан капліцы захоўваўся на працягу ўсяго XIX ст., паколькі нават на выяве капліцы з 30-х гг. XX ст., аўтарства В. Карпызы, святыня захавала свой аўтэнтычны выгляд.

Пад прамым вуглом да вуліцы Гродзенскай ад плошчы ў заходнім напрамку адыходзіла вуліца Варшаўская. Яшчэ ў пачатку XIX ст. на гэтай вуліцы жылі татары, якія займаліся гарбарным рамяством [8, с. 26]. Аднак традыцыйна сектар местачковай забудовы паміж вуліцамі Гродзенскай і Варшаўскай лічыўся яўрэйскім раёнам. Нягледзячы на тое, што ў Расійскай імперыі не інавала якіх-небудзь спецыяльных абмежаванняў для рассялення яўрэяў у межах горада ці мястэчка, яны сяліліся пераважна кампактна асобнай вуліцай ці цэлым гета. У гэтым сектары, побач з жылой забудовай, размяшчаўся т. зв. «сінагагальны дворык», які на пачатку XIX ст. меў 1 сінагогу і 3 малітоўныя дамы [10, с. 50], а на канец XIX ст. складаўся з 1 мураванай і 2 драўляных сінагог. Тут існавала сапраўдная сетка тагачаснай яўрэйскай інфраструктуры: шэраг крамаў, 3 талмуд-торы і 2 хедэры, бальніца, лазня і г.д.

Паралельна вуліцы Варшаўскай цягнулася вуліца Дворная. Яна вяла ад Гімназічнага пляца непасрэдна да палаца Тышкевічаў. Па сутнасці, гэта была вялікая алея, абсаджаная алешынамі. Па баках знаходзіліся будынкі пераважна грамадскага прызначэння (гімназія, тэатр, стайні, вазоўні), якія паступова пераходзілі ў жылую забудову. Дворная таксама размяжоўвала парк са звярынцам, трапіць у які магчыма было па спецыяльным разводным мосце. Спецыяльны будынак для тэатра быў узведзены ў пачатку 1800-х гг. Ён уяўляў сабой аднапавярховае драўлянае збудаванне пад гонтавым дахам. У ім знаходзілася вялікая тэатральная (212 кв. м) і дзве танцавальныя залы (па 83,5 кв. м), чатыры артыстычныя прыбіральні, агульная прыхожая, кухня. Будынак праіснаваў да 20-х гг. XX ст. Сваю непасрэдную функцыю будынак выконваў толькі падчас штогадовых кірмашоў [15, с. 16]. Даследаванню праблемы пабудовы тут мураванага гімназічнага комплекса прысвяцілі свае

артыкулы К. Квітніцкая і І. Трусаў. Гімназічны комплекс, складаючыся з чатырох корпусаў, быў збудаваны ў 1821 – 1828 гг. І. Трусаў называе ў якасці галоўнага архітэктара Я. Шантара [13, с. 94 – 95], а К. Квітніцкая схіляецца да думкі, што аўтарам праекта мог быць К. Падчашынскі [5, с. 82 – 94]. Мураваны будынак гімназіі знаходзіўся насупраць будынку тэатра.

Вуліца Брэсцкая была шырэйшая за астатнія і ўяўляла сабою працяг Гродзенскай вуліцы ў паўднёвым напрамку. Гэтую вуліцу на адным са сваіх малюнкаў адлюстраваў Напалеон Орда ў 1868 г. Гэты ж мастак захаваў для нас надзвычай прыгожую і шырокавядомую па паштоўках міжваеннай Польшчы выяву касцёла Святой Тройцы ў Свіслачы. Першая згадка каталіцкага храма ў Свіслачы датычыцца XV ст. [2, с. 38]. Касцёл знаходзіўся на перасячэнні вуліц Дворнай і Брэсцкай. Адразу за касцёлам, у бок вуліцы Дворнай, знаходзілася высокая вежа званніцы; за званніцай – гімназічныя гмахі. А. Мялешка піша, што даўжыня будынка складала 27 метраў, а шырыня – 13. Над ім узвышалася высокая вежа, на якой яшчэ ў пачатку XIX ст. стаяў вежавы гадзіннік, а ў 12 гадзін дня паліла гармата [7, с. 169]. Даследчыца В. Князева падае, што ў пачатку XIX ст. вакол касцёла знаходзіліся агароджаныя плотам могілкі [6, с. 174]. Дакументы сапраўды пацвярджаюць гэты факт і падаюць, што касцёльны некропаль меў форму ромба. Дэтальнае даследаванне гісторыі і мастацкай праблематыкі гэтага касцёла правёў М. Зглінскі [3].

Акрамя панарамнай выявы Брэсцкай вуліцы, у Орды ёсць таксама малюнкі асобных яе будынкаў, як, напрыклад, яго ілюстрацыя «Дом Гоферта ў Свіслачы». Вуліца Брэсцкая заканчвалася дзвюма уязнымі брамамі і невялікай драўлянай капліцай Анёлаў Ахоўнікаў паміж іх. У ёй некалькі разоў на год адпраўлялася набажэнства. Патоцкі ў сваіх успамінах піша: «За Брэсцкаю брамаю – дворыкі, прызначаныя для пенсіянераў. Адзін з іх, італьянскай архітэктуры, аздоблены ўнутры відамі Рыму і Неапаля, называўся «Віла». У ім пан рэферэндарый хацеў на старасці гадоў праводзіць летнюю пару года. Да гэтага, аднак, не дайшло, бо заўчасная смерць, перацінаючы дні таго дабрадзея, не дазволіла яму здзейсніць гэты намер» [8, с. 28]. Упершыню капліца на вуліцы Брэсцкай згадваецца ў першай палове XVIII ст. Дакумент 1732 г. падае, што яе фундатарам быў старадубскі суддзя Жыгімонт Біспінг. У 1805 г. будынак быў адрамантаваны, а ў 1834 г. замены патрабавалі толькі вокны. У 1898 г. планавалася зрабіць капітальны рамонт гэтага будынку, аднак заменена было толькі гонтавае пакрыццё даху. Капліца ўяўляла сабою невялікі прамавугольны драўляны будынак на каменным падмурку. Ашаляваны будынак быў звернуты фронтам на поўнач. Прамавугольныя дзверы складаліся з двух «крылаў». Над уваходам і ў бакавых сценах меліся паўкруглыя вокны. Ганак быў аформлены невялікім порцікам з чатырма калонамі. Над двускатным дахам знаходзілася невялікая вежачка: чацвярык на кубічным цокале, аздоблены крыжам [3, с. 310].

Асаблівую ўвагу выклікае пытанне аб Рудні. Рудняй называлі асобнае прадмесце Свіслачы, размешчанае за брамамі Брэсцкай вуліцы. Упершыню гістарычныя крыніцы фіксуюць гэты раён мястэчка ў канцы XVII ст. Рэестр падымнага 1690 г. сведчыць, што маёмасць Крышпіна-Кіршанштайна «Свіслач Вялікая разам з Рудняй і жыдамі» налічвала 116 дымаў [1, с. 40]. Патоцкі фіксуе наяўнасць Рудні ў пачатку XIX ст. і піша, што тады яе часам называлі на французскі лад «Арэвуарам» [8, с. 42]. Гэты ж раён даволі падрабязна апісваецца ў інвентары мястэчка 1831 г. Захаваліся нават прозвішчы асобных жыхароў. У прыватнасці, нам вядома, што дом пад нумарам 157 у гэтым раёне належаў у той час нейкай удаве Кучынскай [4, арк. 26 адв.].

Працягам вуліцы Дворнай ва ўсходнім напрамку была вуліца Мсцібаўская. Паралельна Мсцібаўскай і як працяг вуліцы Гродзенскай ішла вуліца Рудаўская. Местачковы сектар паміж Мсцібаўскай і Рудаўскай быў надзвычай шчыльна забудаваны. Адразу на ўскрайку рыначнай плошчы знаходзіліся збудаваныя ў пачатку XIX ст. мураваныя гандлёвыя рады. Замкнёная кампазіцыя гандлёвых радоў складалася з чатырох аднапавярховых крылаў пад двухсхільнымі гонтавымі дахамі і ўтварала прамавугольны ў плане двор. Рады складаліся з 40 аднатыпных ячэек-крам і трох вуглавых складскіх памяшканняў. У цэнтры двух даўжэйшых крылаў былі зроблены арачныя праезды ў двор. Над адным з праездаў размяшчалася зала купецкага сходу, афармленая на бакавым фасадзе драўлянай балюстраднай галерэяй на мураваных слупах [11, с. 311 – 312]. З культавых пабудоў тут знаходзілася невялікая драўляная ўніяцкая (пазней праваслаўная) царква, вакол якой меўся некропаль. На гэтым баку плошчы знаходзіўся таксама будынак аптэкі. На жаль, сёння яшчэ не знойдзены дакументы, якія дазволілі б больш дэталёва апісаць гэтыя пабудовы. Аднак у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне захаваліся некаторыя дакументы, якія сведчаць аб актыўным функцыянаванні местачковай аптэкі ў першай палове XIX ст. [9]. Былая ўніяцкая царква ў 1869 г. была перабудавана, а ў 1872 г. знішчана пажарам. На яе месцы ў 1884 г. архітэктарам П.І. Залатаровым у псеўдарускім стылі была збудавана мураваная Крыжаўздвіжанская царква. У канцы вуліцы Рудаўскай лакалізаваўся вялікі яўрэйскі некропаль. У пажары 1872 г. былі таксама знішчаны гандлёвыя рады. Канчаткова гэты раён быў знішчаны падчас пажару 1910 г., бо менавіта ў гэтай шчыльнай і антысанітарнай, большасцю драўлянай забудове знаходзіўся эпіцэнтр агню.

Гістарычныя крыніцы ўзгадваюць таксама вуліцу Слонімскую. Як магчыма меркаваць, Слонімская пачыналася адразу за Брэсцкай, зварочваючы ўлева ад яе пад прамым вуглом. Да сярэдзіны XIX ст. абсалютная большасць пабудоў на ёй былі драўлянымі. Слонімская сканчвалася ўязной брамай. Даволі дэталёвае ўяўленне аб гэтай вуліцы дае інвентар 1831 г.

У канцы XIX ст. местачковая прамысловасць стымулявала далейшае пашырэнне вулічнай сеткі. Менавіта ў гэты час у мястэчку ўзнікла вуліца Новая. Мясцовая традыцыя прысвоіла гэтай вуліцы яшчэ адну назву – Сабачая. Абумоўлена гэта было існаваннем тут шэрагу прадпрыемстваў гарбарнай вытворчасці.

Асобнае месца ў структуры паселішча займаў парк з шэрагам гаспадарчых пабудоў былога сядзібнага палацу графа Тышкевіча. Як піша даследчык архітэктурнага і садова-паркавага мастацтва А. Федарук, свіслацкі парк Вінцэнта Тышкевіча быў разбіты ў стылі галандскага барока [14, с. 74]. Агульнае ўяўленне аб выглядзе гэтага парку дае вышэйзгаданая цытата з успамінаў Л. Патоцкага. Той жа мемуарыст апісвае некаторыя паркавыя пабудовы, у прыватнасці, былы драўляны палац Крышпінаў-Кіршанштэйнаў з XVIII ст.: «Свіслацкі асабняк, ці хутчэй, стары крышпіноўскі палац, атынкаваны на белае, з ламаным дахам, з прыбудоўкамі справа, злева і ззаду, не змахваў на жытло сібарыта XVIII стагоддзя або марнатраўнага сына. Той, хто ўваходзіў у сярэдзіну праз абаграваныя сені, меў з правага боку сталовы пакой з двума вокнамі. Ад яго адны дзверы вялі ў вялізную залу, у якой падчас кірмашоў сядала за стол каля ста асобаў, другія – у кутні салон, выклееены блакітнай папераю. За імі былі два маленькія кабінеты. У салоне ўздоўж сцен – канапкі і альховыя столікі, пратраўленыя на чорнае і чорным пакрытыя. На вокнах – белыя муслінавыя

фіранкі. Пасярод – більярдны стол на два локці даўжыні і на локаць шырыні. Насценныя гадзіннікі і партрэты сям'і Панятоўскіх пэндзля Бакіярэллі былі адзінай раскошаю сціплага апартамента гэтага пана-мільянера. З левага боку сяней – канцылярыя, за ёю – спальня, а за ёю – гардэроб пана рэферэндарыя. У флігелях размяшчаліся, з аднаго боку, служба і кухня, а з другога – пакоі для гасцей... Перад домам – брукаваны пад'езд, а на дзядзінцы і ў парку – бар'еры і маляваныя лавачкі, дарожкі, пасыпаныя жвірам, мурава гладкая, як сукно, на зямлі ніводнага лісточка ці галіначкі, а дрэвы падстрыжаныя, прылізаныя, завітыя, як прычоска ў тагачаснага элеганта» [8, с. 31 – 32].

Палац складаўся з галоўнага будынку, збудаванага яшчэ Крышпінамі- Кіршанштэйнамі, і двух бакавых флігеляў, дабудаваных Вінцэнтам Тышкевічам. Архіўныя крыніцы адлюстроўваюць стан гэтага палаца адразу пасля канфіскацыі Свіслачы ў Тадэвуша Тышкевіча. Гэта быў вялікі драўляны дом, ашаляваны дошкамі і пакрыты гонтаю. Стары, але пры добрым утрыманні. У цэнтральным корпусе мелася 10 пакояў, у 6 з якіх падлога была цаглянай, а ў астатніх зробленай з дошак. У чатырох пакоях столь была абабіта халстамі, а ў астатніх была звычайнай драўлянай. Тут мелася таксама 9 кафляных галандскіх печаў. Дом стаяў на каменным падмурку, пад якім мелася 4 піўніцы. Цэнтральны корпус злучаўся з двума бакавымі флігелямі, утвараючы ў плане літару «П». Абодва флігелі былі драўлянымі і пакрытымі гонтаю. Правы флігель прызначаўся для гасцей і меў 11 пакояў і двое сенцаў. У адным з пакояў мелася цагляная падлога, а ў астатніх пакоях яна была драўлянай, зробленай «у квадрат». Ва ўсіх пакоях была атынкаваная столь, існавала 6 кафляных галандскіх печаў. Левы флігель прызначаўся для жылля дваровых і лакеяў. Тут было 7 пакояў, 2 сенцаў, 2 каморы. Падлога і столь ва ўсіх пакоях была драўлянай. Мелася 3 кафляныя галандскія печы, «а прочие простые» [4, арк. 20 – 20 адв.].

Акрамя гэтага, вакол палаца існаваў шэраг гаспадарчых пабудоў, з якіх некаторыя выклікаюць асаблівую цікавасць. Напрыклад, існаваў асобны паляўнічы двор, на якім мелася спецыяльнае драўлянае, пакрытае гонтаю, памяшканне псарні дл паляўнічых хартоў. У сваіх успамінах Патоцкі згадвае таксама мураваную альтанку. Крыніцы сведчаць, што ўзгаданая альтанка была каменнай, квадратнай у плане і пакрывалася гонтамі. Столь падтрымлівалі вялікія арачныя калоны, а падлога была зроблена з мармуру [4, арк. 22]. Не меншую цікавасць выклікае будынак аранжарэі, які таксама пакрываўся гонтаю. Будынак меў адну мураваную сцяну, абкладзеную «ў адну цэглу», а другую зашклёную да самога даху, з дванаццаццю вокнамі. У аранжарэі мелася 4 драўляныя паліцы для кветак, кафляная печ з цаглянымі каналамі для абагрэву памяшкання, і драўляная столь. Па абодвух канцах гэтай пабудовы мелася 4 памяшканні. Тут была таксама адна кафляная галандская печ, столь і падлога паўсюль драўляныя. Пад самым гмахам аранжарэі мелася асобнае памяшканне для сушэння кветак [4, арк. 21 адв.].

Такім чынам, можна канстатаваць, што за часы свайго існавання беларускі народ стварыў выдатную гістарычную спадчыну. Архітэктура мястэчка Свіслач у XIX ст. з'яўляецца яе складаючай часткай, якой належыць асаблівае месца ў агульнакультурным кантэксце. Абумоўлена гэта тым, што архітэктура знаходзіцца на памежжы матэрыяльнай і духоўнай культуры, адначасова ўвасабляе ў сабе мастацкія элементы з непасрэдным грамадскім прызначэннем. Даследаванне мястэчковай архітэктуры выклікае асаблівую цікавасць перш за ўсё таму, што мястэчка ў эканамічным плане ўвасабляла своеасаблівую пераходную форму ад вёскі да горада, што ў вялікай ступені абумоўлівала

планіроўку і архітэктурны выгляд паселішча. Разам з эканамічным і сацыяльным фактарамі на фарміраванне знешняга выгляду мястэчка ўплываў фактар палітычны. Адносна Свіслачы гэта праявілася ў тым, што ў XIX ст. мястэчка было адным з асноўных культурных цэнтраў на землях Беларусі. Напрыклад, знакамітая Свіслацкая гімназія, акрамя несумненнага культурнага і грамадска-палітычнага ўплыву, мела канкрэтнае архітэктурнае ўвасабленне ў класіцызме. Разам з тым, Свіслач у XIX ст. была пераважна драўлянай, што было абумоўлена як статусам паселішча, так і спецыфікай яго сацыяльнага складу. Гэтая ж рыса выразна праяўлялася ў стылявых мастацкіх накірунках архітэктуры. Напрыклад, плошчава-вулічная забудова адпавядала гатычнаму стылю, а драўляны Тройцкі касцёл і местачковы парк – стылю барока. Дамінуючым стылем у гэты перыяд быў класіцызм, які адлюстроўваўся праз уязныя брамы, кампазіцыю гандлёвых радоў і шпіль па плошчы, гімназічны комплекс. У другой палове XIX ст. на культурным плане мястэчка стаў адчувальны ўплыў агульнарасійскіх архітэктурных традыцый. Як бачна, для мястэчка Свіслач у даследуемы перыяд была характэрная вялікая архітэктурная разнастайнасць, якая на працягу стагоддзя паступова нівеліравалася як у выніку мэтанакіраванай палітыкі, так і ў выніку шматлікіх прыродных і сацыяльных катаклізмаў.

The problem of the architecture and topography studying from Svislach in XIX century is viewed in the article. The questions of the civic and temple buildings planning are made out. The processes of creation and function of the street system are described and analysed in the work. The claim of the article is the Svislach architecture of XIX century is the part of the Belarusian historical heritage.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Krakowski, S. Wykaz podatku podymnego z roku 1690 / S. Krakowski. – Wilno, 1939. – 126 s.
2. Maliszewski, E. Pszewodnik po gubernii Grodzieńskiej / E. Maliszewki. Warszawa, 1919. – 39 s.
3. Zgliński, M. Kościół parafialny p.w.Trojcy w Świsłoczy Wielkiej / M. Zgliński // Kościoły i klasztory rzymsko-katolickie dawnego województwa nowogródzkiego / red. nauk. M. Kałamajska-Saeed. – Cz. II, t. 2. – Kraków, 2006. – S. 281 – 311.
4. Инвентарное описание имения Свислочь за 1831 г. // НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1143. – Воп. 1. – Спр. 66.
5. Квитницкая, Е. Д. Светские училища Белоруссии в первой трети XIX в. / Е. Д. Квитницкая // Архитектурное наследство. – Москва, 1978. – № 26. – С. 82 – 92.
6. Князева, В. М. Падарожжа па Беларусі: Гарады і гарадскія пасёлкі / В. М. Князева. – Мінск: Беларусь, 2005. – 303 с.
7. Мялешка, А. З гісторыі канфесійнага становішча на Свіслаччыне / А. Мялешка // Старонкі гісторыі Свіслацкага краю: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі / пад рэд. І. П. Крэня. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 169 – 174.
8. Патоцкі, Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружаны / Л. Патоцкі; укл., прадмова, камент. А.М. Філатавай; пер. з пол. І. У. Саламевіча. – Мінск, 1997.
9. Реестр лекарств, взятых помещиком Мицкевичем из Свислочской аптеки // НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1663. – Воп. 1. – Спр. 4541.
10. Соркіна, І. Мястэчка Свіслач у першай палове XIX ст. / І. Соркіна // Старонкі гісторыі Свіслацкага краю: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі / пад рэд. І.П. Крэня. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 48 – 61.
11. Соркіна, І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стст. / І. Соркіна. – Вільня: ЕГУ, 2010. – 488 с.
12. Татаринов, Ю. Города Беларуси в некоторых интересных исторических сведениях. Гродненщина / Ю.Татаринов. – Минск, 2009. – 198 с.
13. Трусов, И. Г. К вопросу о строительстве комплекса гимназии в Свислочи / И.Г. Трусов // Старонкі гісторыі

Свіслацкага краю: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі / пад рэд. І.П. Крэня. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 91 – 96.
14. Федарук, А.Т. Из истории усадебно-парковых ансамблей Беларуси / А. Т. Федарук // Сядзібы і паркі Гродзеншчыны. Выпуск II. – Гродна, 2004. – С. 74 – 84.
15. Чуланава, І. У. Музычна-тэатральная культура Свіслачы канца XVIII – першай паловы XIX стст. / І.У. Чуланава // Ваўкавышчына. – 2009. – № 5 (15). – С. 16 – 18.

Навуковы кіраўнік – ***І. В. Соркіна***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 271.2+27-523(476)

Р. В. Чуль
(Брэст, БрДУ імя А.С. Пушкіна)

РАМОНТ СТАРЫХ І БУДАЎНІЦТВА НОВЫХ ЦЭРКВАЎ ВА УЛАДАЎСКАЙ ПРАВАСЛАЎНАЙ АКРУЗЕ Ў СЯРЭДЗІНЕ XIX ст.

Статья продолжает серию публикаций автора по истории Влодавского православного благочиния в середине XIX в., на примере которого особое внимание обращено на вопрос ремонта старых и строительства новых храмов в Литовской епархии. Характеризуется межнациональная и межрелигиозная ситуации времени восстания Константина Калиновского в регионе. Публикация имеет три части: вступление, основную часть и заключение. Объект исследования – Влодавское православное благочиние; предмет исследования – состояние храмов Влодавского благочиния, особенности их восстановления, ремонта и строительства.

У 1839 г. у Полацку прайшоў царкоўны сабор, які вырашыў лёс уніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі. На ім прысутнічалі тры біскупы: Іосіф (Сямашка), Антоній (Зубко), Васіль (Лужынскі) і яшчэ 21 асоба прадстаўнікоў вышэйшага духавенства. Сабор прыняў Акт з двух пунктаў: у першым агалошвалася адзінства з праваслаўнай царквой, а ў другім была выкладзена просьба ўдзельнікаў сабора да імператара Мікалая І аб яго садзейнічанні ў справе яднання ўніятаў з праваслаўнымі. Да саборнага акту прыкладваліся абавязальніцтвы 1305 святароў і манахаў, колькасць якіх пасля падпісання акта павялічылася да 1607 чалавек. Пасля афіцыйных мерапрыемстваў біскуп Іосіф здзейсніў урачыстую Боскую Літургію ў полацкім Сафійскім саборы. У час набажэнства замест імя Папы Рымскага ён успамінаў імёны ўсіх праваслаўных патрыярхаў таго часу. Пасля абедні ўсё духавенства разам адслужыла ўдзячны малебен. У сувязі з Актам Полацкага царкоўнага сабору каля 1,5 мільёнаў уніятаў былі перапісаны ў праваслаўе [1].

Разам з уніятамі ў праваслаўе перайшло мноства цэркваў, якія ў большасці сваёй знаходзіліся ў дрэнным стане. Ужо ў 50-я гг. XIX ст. паўсталі пытанні аб будаўніцтве і рамонце цэркваў, а таксама аб забеспячэнні іх неабходным царкоўным інвентаром. Парафіяне, якія ў большасці выпадкаў былі сялянамі, не маглі вырашаць гэтыя праблемы самастойна, таму што

знаходзіліся ў прыгоннай залежнасці ад памешчыкаў, многія з якіх былі каталікамі або грэка-каталікамі. Вырашэннем гэтых праблем займаліся парафіяльныя святары, але іх памкненні часта не мелі поспехаў. Акрамя таго, святары знаходзіліся ў дрэнных жыллёвых умовах, і іх патрэбы пэўным чынам не задавальняліся [2, с. 25].

У 1861 г. прыгоннае права было адменена, а ў 1863 г. на Беларусі пачалося нацыянальна-вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Паўстанцы былі варожа настроены да праваслаўнай царквы і яе кліру. Прыкладам тут можа служыць «налёт паўстанцаў» на Свята-Ільінскую праваслаўную парафію ў вёсцы Вялікарыта, што ў суседнім Брэсцкім благачынні, які меў месца ў траўні 1863 г. [2, с. 26].

Такія падзеі адбываліся і ў многіх іншых населеных пунктах Беларусі, многія праваслаўныя святары былі забіты або жорстка пакалечаны. Патрэбна адзначыць, што сяляне не падтрымалі паўстання, таму што мэты і задачы лаціна-польскіх паўстанцаў іх мала цікавілі.

Сяляне, вызваленыя ад прыгоннай залежнасці, служылі ўдзячныя малебны, дзякавалі Богу, дарылі цэрквам прадметы царкоўнага ўжытку і нават праводзілі рамонты царкоўных будынкаў.

З усіх рамонтаў на тэрыторыі благачыння, якія пачаліся да адмены прыгону, аніводны не быў завершаны. Так, з 1850 па 1856 г. паміж гродзенскім губернатарам і брэсцкім архітэктарам вялася перапіска аб пабудове новай царквы ў в. Пажэжын. Царква была пабудавана ў 1637 г. і знаходзілася ў дрэнным стане. Планавалася пабудаваць новую царкву, святарскую сядзібу са школай і сельскай управай. Але справа так і скончылася стадыяй абмеркавання, напэўна, з-за адсутнасці сродкаў [2, с. 27].

У 1854 г. Гродзенскае губернскае праўленне па просьбе Літоўскай духоўнай кансісторыі абавязала праз Брэсцкага павятовага кіраўніка шляхты траіх памешчыкаў маёнтка Гвозніца Івана Відацкага, Дар'ю Высоцкую і Антона Яскалоўскага правесці неабходны рамонт у Гвозніцкай і прыпісной да яе Брадзяцінскай цэрквах. Паколькі неабходна было зрабіць новыя дахі ў абедзвюх цэрквах і дабудаваць званіцу для Гвозніцкай царквы, то памешчыкам прапаноўвалася зрабіць рамонт з сваіх будаўнічых матэрыялаў без траты грашовых сродкаў. Нягледзячы на частыя просьбы губернатара і павятовага кіраўніка шляхты гэтыя памешчыкі на працягу сямі гадоў адмаўляліся рамантаваць цэрквы, знаходзілі рознага кшталту адгаворкі. Гэта было так у сувязі з тым, што яны мелі свайго апекуна – брэсцкага земскага іспраўніка. Яны спачатку пісалі аб тым, што цэрквы не патрабуюць рамонту, потым паведамлялі, што рамонт ужо пачаўся, але на самай справе праца так і не была пачата [3, с. 12 – 13].

Пасля падаўлення паўстання (а многія святары Уладаўскай акругі, займаючы прарасійскую пазіцыю, прымалі ўдзел у так званым «усмирении польского мятежа» і за гэта атрымалі бронзавыя медалі) расійскае кіраўніцтва пачало звяртаць увагу на патрэбы праваслаўных прыходаў у Беларусі, у тым ліку і на стан прыходскіх цэркваў [4, л. 38]. Ва Уладаўскай акрузе, напрыклад, у 1864 г. пры аглядзе цэркваў памочнікам брэсцкага архітэктара высветлілася, што неабходна будаваць цэрквы ў наступных сёлах: Радзеж, Збураж, Гвозніца, Арэхава, а таксама рамантаваць Олтушскую, ХацІслаўскую і Маларыцкую цэрквы [5, с. 39; 6, с. 115]. У 1865 г. агляд цэркваў у той жа царкоўнай акрузе паказаў, што ў Олтушскай, Хаціслаўскай, Маларыцкай, Збуражскай, Гвозніцкай і Арэхаўскай цэрквах неабходна тэрмінова замяніць старыя іканастасы на новыя, таму што абразы на іх не

адпавядалі «лику святых и православному храму».

З прычтавымі пабудовамі справа была яшчэ цяжэй. Па стану на 1866 г. у сёлах Гвозніца, Замшаны, Хацíслаў, Збураж, Олтуш, Маларыта, Арэхава, Радзеж неабходна было пабудаваць дамы для ўсіх членаў прычту [7, с. 69 – 70].

У 1866 г. выйшаў загад гродзенскага генерал-губернатара, які прадугледжваў у сувязі з былым выступленнем сабраць сродкі на будаўніцтва і рамонт цэркваў і прычтавых пабудоў з мясцовых памешчыкаў, якія выступалі на баку К. Каліноўскага [2, с. 27]. Але гэты загад так і не быў рэалізаваны.

У Гродзенскай губерні вырашэннем царкоўных праблем займалася адмысловая структура – «Гродненское губернское церковно-строительное присутствие». У павятовых гарадах знаходзіліся спецыяльныя камітэты, якія сачылі за станам праваслаўных цэркваў. Сродкі на будаўніцтва і рамонт, па распараджэнні губернатара, выдаваліся толькі тым прыходам, у якіх сяляне выйшлі з прыгоннай залежнасці [2, с. 27]. Уладаўская акруга да 1869 г. прыгонных мела толькі ў Замшанскім Свята-Мікалаеўскім прыходзе.

Пасля адмены прыгоннага права справа будаўніцтва і рамонту цэркваў рухаецца з мёртвай кропкі. У большасці выпадкаў ініцыятарамі гэтага былі мясцовыя святары.

У 1868 г. дзякуючы шматлікім намаганням святара Гвозніцкай царквы Іосіфа Тарановіча было ўзноўлена хадайніцтва Літоўскай духоўнай кансісторыі перад Гродзенскім губернскім праўленнем аб рамонце Гвозніцкай царквы. У гэты час царква ўжо амаль разваліласа. Паколькі сяляне па сваёй беднасці самі не маглі адрамантаваць сваю царкву, то за гэтую справу ўзялася Губернская царкоўна-будаўнічая прысутнасць, якая на працягу двух гадоў па гэтым пытанні вяла перапіску з брэсцкім архітэктарам. У 1868 г. у Брэсце былі складзены каштарыс і праект на рамонт царквы, а таксама каштарыс на будаўніцтва каменнай званіцы, на ўзвядзенне якой планавалася выкарыстаць 3738 рублёў, але потым пра Гвозніцкую царкву зноў забылі [8, л. 6 – 7]. Цікава тое, што ў гэты ж час былі складзены каштарысы на рамонт праваслаўнай царквы ў Арэхаве (1915 рублёў) і будаўніцтва пры ёй драўлянай званіцы (2077 рублёў) [9, л. 11; 10, л. 10]. Такія вялікія кошты вынікалі з таго, што ў час правядзення ўсіх неабходных работ планавалася выкарыстоўваць працу наёмных рабочых: каменшчыкаў, цесляроў, столяраў, штукатуршчыкаў, кровельшчыкаў, муляроў, шклоўшчыкаў і іншых рабочых [8, л. 6]. У 1873 г. парафіяне самі за ўласны кошт зрабілі новы жалезны дах. А на запатрабаванне духоўнай кансісторыі ў 1876 г. царкоўна-будаўнічая прысутнасць адказала, што яна чакала моманту, калі будуць складзены і зацверджаны спісы самастойных прыходаў Літоўскай епархіі, што і адбылося ў 1875 г. (замест шасцікласнай была ўведзена новая класіфікацыя парафій; цяпер яны падзяляліся на штатныя, гэта значыць тыя, якія мелі поўны штат святароў, і прыпісныя – тыя, што не мелі неабходнай колькасці служыцеляў. Парафіі Уладаўскай акругі засталіся штатнымі, і іх штат складаўся з аднаго святара і псаломшчыка) [2, с. 31]. Але потым выявілася, што Міністэрства ўнутраных спраў не пералічыла крэдыт на рамонт прыходскіх цэркваў, і царкоўна-будаўнічай прысутнасці прапанавалі выплаціць грашовыя кошты толькі тым парафіям, дзе прыхаджане могуць прыняць на сябе не менш як палову расходаў па адбудове царквы. Мінімальны кошт рамонту Гвозніцкай царквы быў ацэнены ў 1000 рублёў. У 1877 г. парафіяне разам з царкоўна-парафіяльным папячыцельствам сабралі палову патрэбнай сумы, і толькі ў 1878 г. пачаўся капітальны рамонт царквы. 19 жніўня 1881 г. царкву асвяцілі [3, с. 13].

Новы святар Маларыцкай царквы Іаан Сіткевіч даказаў сваім парафіянам, што неабходна ім самім дбаць пра стан сваёй царквы. Цудоўна арганізаваўшы збор сродкаў і работы па рамонту царквы, ён за тры гады здзейсніў капітальны рамонт, устанавіў у царкве новы іканастас. 10 снежня 1867 г. на саборным набажэнстве духавенства Уладаўскай акругі благачынны прataіерэй І. Снітко асвяціў адрамантаваную Маларыцкую царкву [11].

У жніўні 1868 г. у сяле Радзеж у прастольнае свята царквы адбыўся пажар, які зруйнаваў усе прычтавыя пабудовы, у тым ліку і ўсю маёмасць святара. Царкву ўдалося выратаваць. Парафіяне, у якіх згарэла 24 дамы, паабяцалі святару адбудаваць у бліжэйшы час усе пабудовы, толькі прасілі для гэтага ў яго грошы ў пазыку. Але святар Іаан Будзіловіч павёў сябе не па- святарску. Грошы пазычыць ён адмовіўся і купіў за іх сабе хату, пры гэтым ён яшчэ падганяў сялян, каб яны хутчэй дабудавалі другі дом. А праз два гады, калі ён быў дабудаваны, святар перайшоў туды жыць [3, с. 35].

Надзвычай непадобнай на вышэйапісаныя гісторыі будаўніцтва цэркваў стала будаўніцтва каменнай могілкавай царквы Свяціцеля Аляксея, мітрапаліта Маскоўскага і ўсяе Русі Цудатворцы ў вёсцы Олтуш у 1874 г. Гэтая царква была пабудавана памешчыцай маёнтка Олтуш Марыяй Маймескул. На гэта яна выкарыстала 5146 рублёў. Будавалася царква пяць гадоў і была ўрачыста высвечана 2 красавіка 1874 г. мясцовым благачынным Іаанам Грыгаровічам у прысутнасці сабору святароў [12, с. 14]. Як адзначыў аўтар артыкула аб гэтай царкве ў Літоўскіх епархіяльных ведамасцях, у той час для Літоўскай епархіі такі выпадак праваслаўнай памешчыцы быў рэдкім і цудоўным [13, с. 155]. Пры гэтым ён падаваў ідэю, што такі выпадак не будзе адзіным.

Вялікую дапамогу ў будаўніцтве і рамонце цэркваў аказвалі парафіяльныя папячыцельствы. Утвораны яны былі ў 1864 г. загадам імператара Аляксандра ІІ. Члены папячыцельства выбіраліся агульным сабраннем парафіян на некалькі гадоў, старшынёй яго мог быць і святар. Папячыцельства знаходзілася пад наглядам епархіяльнага кіраўніцтва. Сродкі яго складаліся са збораў і ахвяраванняў, і выкарыстоўваліся яны на рамонты і будаўніцтва цэркваў, а таксама на іншыя патрэбы парафіі [2, с. 30].

Такім чынам, пасля адмены прыгоннага права ў 1861 г. дзяржава і афіцыйны ўрад звярталі ўвагу на стан праваслаўных цэркваў, праз шматлікія арганізацыі дапамагалі мясцоваму духавенству і парафіянам у іх рамонце, а часам і ў будаўніцтве новых царкоўных аб'ектаў. У гэтай справе вырашальную ролю мелі энтузіязм і руплівасць мясцовых праваслаўных святароў. Вырашэнне пытання рамонту старых і будаўніцтва новых цэркваў было магчыма толькі ў актыўным супрацоўніцтве ўсіх дзяржаўных і рэлігійна-царкоўных структур.

On the example of temples of the Vlodavsky Orthodox deanery there was given a description of the situation which had existed on the occasion of old churches's repair and the building of new ones up to Konstantin Kalinovsky's rebellionand after it (1840s–1880s). In the first part of the work it's said about a poor state of former Greek Catholic and now Orthodox temples, about unwillingness from the side of authorities and local parishioners to repair them. The second part of the article marks a development of social activity in church problems. Here the role of the Grodno provincial church building foundation is marked and also the role of the Grodno provincial executive committee and parish boards of guardians formed by the imperor Alexander II in 1864. The definite attention is given to efforts of parish priests (Iouan Sitkevich, Malorita) and local orthodox landowners (Maria Maimescul, Oltush).

Спіс крыніц і літаратуры

1. Полацкі царкоўны сабор [Электронны рэсурс]. – 2010. – Рэжым доступу: http://belchrist.narod.ru/. – Дата доступу: 19.05.2010.
2. Дыпломная праца дыякана Расціслава Лямачкі «Историко-статистическое описание церквей и приходов Малоритского благочиния Брестской епархии», Мінская духоўная семінарыя. – Жыровічы, 2000.
3. Кучина, Г. В. Малоритчина православная / Г. В. Кучина, С.Н. Макарук, В. А. Мигалевич; под ред. Г. В. Кучиной. – Малорита: ОБМ МРБ и Малоритская ЦБС, 2006. – 48 с.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ). – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 448. Ведомости благочинных со сведениями о духовенстве Гродненской губернии для составления памятной книжки на 1882 год.
5. Чуль, Р. В. Спасо-Преображенская церковь с. Хотислав Малоритского района / Р. В. Чуль // Брестские Епархиальные ведомости. – 2007. – № 3(21).
6. Чуль, Р. В. Малоритская Свято-Николаевская церковь: 100 лет с момента освящения / Р. В. Чуль // XI республиканская научно-методическая конференция молодых ученых: в 2 ч.: сб. материалов, Брест, 15 мая 2009 г. / М-во образования Респ. Беларусь, Брест. гос. ун-т имени А. С. Пушкина; под общ. ред. К. К. Красовского. – Брест: БрГУ, 2009. – Ч. 2. – 188 с.
7. Чуль, Р. В. Олтушская Спаса-Прэабражэнская царква: да 225-годдзя з моманту заснавання / Р. В. Чуль // Моладзь Берасцейшчыны: зб. студэнц. навук. прац / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; рэдкал.: А. Ю. Бодак [і інш.]. – Брэст: Альтернатива, 2008. – 187 с.
8. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 97. – Воп. 1. – Спр. 206. Смета на строительство каменной колокольни в с. Гвозница Брестского уезда на 1868 г..
9. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 97. – Воп. 2. – Спр. 53. Смета на ремонт православной церкви в с. Орехово Брестского уезда.
10. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 97. – Воп. 2. – Спр. 54. Смета на строительство деревянной православной колокольни в с. Орехово Брестского уезда.
11. Афіцыйны сайт прыходаў Маларыцкага благачыння [Электронны рэсурс]. – 2010. – Рэжым доступу: http://www.malorita.net/. – Дата доступу: 08.11.2010.
12. Церковно-приходская Летопись Преображенской церкви, состоящей в селе Олтуш, Влодавского Благочиния, Брестского уезда, Гродненской губернии, Литовской Епархии, с 1880 по 1926 гг. Рукопись, 50 с.
13. Литовские епархиальные ведомости. – 1874. – № 20.

Навуковы кіраўнік – ***А. А. Савіч***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 94

А.Н. Лойко
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ИСТОРИЯ БЕРЕСТОВИЦКОГО ДЕКАНАТА ГРОДНЕНСКОГО ДИОЦЕЗА

Берестовицкий деканат был основан после вхождения Западной Беларуси в состав Польши в 1921 году. В Польском государстве католичество занимало неформальное доминирующее положение, что содействовало развитию деканата. К 1939 году в деканат входило 8 парафий, на его территории действовало 11 костёлов с числом верующих 20 687 человек. В советский период Берестовицкого деканата как такового фактически не существовало: часть парафий после

установления новой советско-польской границы осталась на территории Польши, остальные были поделены между Гродненским и Волковысским деканатами. В марте 1991 года был образован Гродненский диоцез, в состав которого вошёл и Берестовицкий деканат, состоящий из 6 парафий.

Основание и начальный этап деятельности Берестовицкого деканата. Католический Костёл на территории Беларуси имеет чёткую административно-территориальную и организационную структуру и управление, которые формировались на протяжении столетий и учитывали не только религиозные, но и социальные, политические и другие факторы.

По условиям Рижского мирного договора 18 марта 1921 года между Польшей и Советской Россией западная часть Белоруссии вошла в состав II Речи Посполитой. За 1921 – 1939 гг. в Виленской архидиоцезии было образовано 12 новых деканатов, в том числе и Берестовицкий [1, с. 17].

Центром новообразованного Берестовицкого деканата стало местечко Крынки, а первым деканом — кс. Иосиф Мартинкевич. В 1926 г. в Берестовицкий деканат входило 11 костёлов:

1. Костёл Святой Анны в местечке Крынки (сейчас территория Польши). Деревянный костёл был основан в 1521 году королём Сигизмундом I. В 1913 году на месте деревянного костёла построен каменный;
2. Костёл Преображения Господня в местечке Великая Берестовица был построен в 1912 году на средства графа Иосифа и Марии Коссаковских [2, s. 47];
3. Костёл Пресвятой Девы Марии в местечке Великая Берестовица построен виленским каштеляном Иеронимом Ходкевичем в 1615 году. В 1866 г. здание костёла было передано православным. В 1920 г. костёл вернули католикам [3, с. 558];
4. Костёл Пресвятой Девы Марии в деревне Рудаво являлся филиальным костёлом Великоберестовицкого прихода. В 1865 – 1920 годах костёл принадлежал православным [2, s. 47];
5. Костёл Святого Антония Падуанского в деревне Малая Берестовица построен в 1851 – 1863 годах по ходатайству помещика Антона Волковыцкого. В 1868 году костёл отдан православным. В 1919 г. опять вернули католикам [4, с. 215 – 216];
6. Костёл Пресвятого Имени Марии в д. Верейки. Был построен в 1826 – 1830 (39) годах из камня по фундации и на средства владельца имения Александра Свечина (православного). В 1868 году костёл закрыт и перестроен архитектором Тихвинским в православную церковь [5, с. 80]. Костёл вернули католикам в 1921 году [2, s. 47];
7. Костёл Возвышения Святого Креста д. Макаровцы (Уснарь). Построен из дерева в 1793 – 1795 годах как храм-кальвария на средства Людвика и Констанции Панцергинских. Рядом была поставлена каменная колокольня [3, с. 559];
8. Костёл Пресвятой Троицы в местечке Свислочь (из дерева) был основан литовским подскарбием Кришпином в 1666 году;
9. Костёл Михаила Архангела в Яловке был построен в 1859 – 1862 гг. по фундации Регины Бона. В 1866 году костёл был передан православным. Возвращён католикам в 1922 году;
10. Костёл Святого Антония в Яловке построен в 1907 году из камня;
11. Костёл Святого Викентия в деревне Судялов (сейчас Польша) был построен в 1907 году [2, s. 48].

В 1925 году Берестовицкий деканат насчитывал 15 620 католиков [6, s. 218], в 1926 – 19 059 католиков [2, s. 48], и до 1939 года численность деканатов неуклонно возрастала.

До 1933 года деканом Берестовицкого деканата был ксёндз Иосиф Мартинкевич, в 1935 – 1939 годах – ксёндз Альфонс Зинкевич. По совместительству они являлись и настоятелями Крынковского костёла.

Берестовицкий деканат располагался на территории Гродненского и Волковысского поветов Белостокского воеводства.

Религиозная жизнь деканата не ограничивалась стенами храмов. В учебных заведениях обязательным было изучение религии. Например, в Великоберестовицкой парафии у детей было два урока религии в неделю.

Парафии исполняли отдельные административные функции: регистрация браков, рождений, смертей. Священнослужители выдавали метрики о рождении, брачные свидетельства, проводили перепись населения. Духовенство занималось благотворительной деятельностью: опекало школы, детские дома, приюты [1, с. 33].

В 1920 – 1930-е годы в Западной Беларуси существовало несколько десятков религиозных организаций, целью которых была просветительская деятельность, распространение культуры, морали в духе христианско-демократических идей.

С приходом Красной Армии в Западную Беларусь религиозная жизнь изменила своё привычное течение.

Весной 1940 года были введены учреждения загс, которые переняли от костёлов метрические книги, а также регистрацию рождений, погребений, браков и разводов. Ликвидировались все религиозные праздники как выходные дни. Ксендзам запрещалось входить в больницы и дома общественной опеки [1, с. 37].

Острый накал приняла борьба вокруг школ. С начала 1940 года все школы Западной Беларуси переводились на советскую систему образования. Обучение велось по программам и учебникам советской школы. Над учителями-поляками нависла угроза увольнения и замены их присланными из восточных областей. Некоторые учителя на свой страх и риск обучали детей религии в школе. В одной из школ Эйсмонтовского сельсовета Крынковского района учительница Ярская в программу занятий ввела часы по религии. В то время, когда преподавался этот предмет, около школы ставился сторож [1, с. 43].

В годы фашистской оккупации. Во второй половине 1941 года вся территория Виленской архидиоцезии оказалась под немецкой оккупацией и была включена в немецкие административные единицы. Территория Берестовицкого деканата была включена в Восточную Пруссию. Политика властей по отношению к религии, в частности, к Католическому Костёлу, была в различные периоды и в различных частях диоцеза неодинаковой, что создавало трудности как для функционирования костёльных структур, так и для проведения душпастырской деятельности.

Фактически с началом фашистской оккупации Берестовицкий деканат прекратил своё существование. Его территория стала составной частью округа Белосток. Религиозные вопросы находились в компетенции Гражданского управления. Власти округа препятствовали связям католических священников с виленской курией. Им запрещалось выдавать паспорта для переезда

через границу на территорию Рейха. Богослужения (за исключением свадеб и похорон) разрешались только в нерабочее время. Исповеди могли приниматься лишь в дни, объявленные немецкими законами выходными и праздничными [1, с. 82].

Драматическое положение католичества в оккупированной немцами Белоруссии дополнилось получившей распространение практикой закрытия, разграбления и даже уничтожения костёлов, превращения их в складские помещения.

Во время оккупации был разрушен костёл Святого Антония в Яловке [1, с. 152]. В 1944 году при отступлении немцы сожгли костёл Пресвятой Троицы в местечке Свислочь [7, л. 87].

В границах современного Берестовицкого района во время войны были уничтожены костёлы в деревнях Массоляны и Красьники. До войны они являлись филиальными костёлами Эйсмонтовского прихода Гродненского деканата [8, л. 16].

Административно-костёльная структура в 1944 – 1990 гг. После окончания Второй мировой войны политические границы разделили Виленский архидиоцез между Польшей, Литовской ССР и Белорусской ССР. В результате ранее существующая административно-костёльная структура распалась. В границах Беларуси осталось 38 430 км 2 и 217 приходов [9, s. 70]. Берестовицкий деканат также был разделён между Польшей и БССР. В границах Гродненской области из 11 костёлов Берестовицкого деканата осталось только 5: 2 костёла в Большой Берестовице, костёл в Малой Берестовице, Верейках и Макаровцах. В 1945 году в Большой Берестовице костёл Преображения Господне был зарегистрирован и действовал без ксендза, а костёл Пресвятой Девы Марии был занят под склад зерна. В Б.Берестовице сохранилась деревянная часовня на кладбище, вторая часовня – придворная – была уничтожена войной. Костёл Святого Антония в Малой Берестовице действовал без ксендза. В костёле Пресвятого Имени Марии в Верейках был ксёндз. В Верейках также действовала часовня на кладбище. В Макаровцах костёл Возвышения Святого Креста был зарегистрирован и в приходе работал ксёндз. И так на территории бывшего Берестовицкого деканата на 1 июля 1949 года работало 4 костёла и 2 часовни, а духовные и религиозные нужды верующих фактически должны были удовлетворять 2 ксендза [7, л. 63 – 65]. Количество прихожан этих четырёх парафий (Б.Берестовица, М.Берестовица, Верейки, Макаровцы) составляло 7890 человек [10, л. 16].

По новой границе с Польшей на её территории остались Яловская и Крынковская парафии бывшего Берестовицкого деканата. К парафии Макаровцы были присоединены восточные местности парафии Крынки: деревни Белокозы, Игнатовичи, Кудричи, Проневичи, Реповичи [11, s. 21].

В 1949 году на территории Гродненской области располагалось 7 деканатов: Гродненский (20 парафий с числом верующих 52 464 человека), Волковысский (19 парафий – 53 100 верующих), Лидский (21 парафия – 50 259 верующих), Василишковский (8 парафий – 32 280 верующих), Беняконьский (5 парафий – 14 191 верующий), Сопоцкинский (7 парафий – 24 300 верующих). Деканы были только в двух деканатах: Гродненском – кс. А.М. Курелович и Волковысском – кс. Э.П. Цехановский [10, л. 38]. Парафии бывшего Берестовицкого деканата были распределены между Гродненским (парафии в д. Макаровцы, д. Малая Берестовица, г.п. Большая Берестовица) и Волковысским (парафия в д. Верейки) деканатами. Парафии в д. Большие

Эйсмонты и д. Заневичи Берестовицкого района входили в Лунненский деканат [10, л. 46].

Такое административно-костёльное деление существовало до начала 1990-х годов.

Регистрация костёлов, религиозных обществ, духовенства. С 1945 года по указанию Совета по делам религиозных культов при СНК СССР во всех республиках началась регистрация действующих молитвенных зданий и религиозных обществ. В качестве условий регистрации выдвигались: численность религиозного общества не менее двадцати совершеннолетних, не лишённых по суду избирательных прав; наличие зданий, соответствующих техническим, противопожарным и санитарным условиям. Регистрацию предлагалось завершить в течение 6 месяцев, но по многим причинам в католических обществах она затянулась на несколько лет [12, с. 49].

Одним из условий регистрации было заключение договоров местных Советов депутатов трудящихся с религиозными обществами. По советскому законодательству религиозным обществом называлось «объединение верующих не менее 20 человек граждан, достигших 18-летнего возраста, одного и того же культа (вероисповедания)». Непременным условием деятельности религиозного объединения (общества) являлась его регистрация в органах государственной власти [12, с. 46].

«Двадцатки» религиозных обществ должны были заключить договоры на передачу костёлов с райисполкомами Советов депутатов трудящихся. Такой договор 30 января 1946 года подписала «двадцатка» Большеберестовицкого религиозного общества [13, л. 3], 25 февраля 1946 г. – «двадцатка» Малоберестовицкого религиозного общества [14, л. 6], 15 марта 1946 года – «двадцатка» Верейковского религиозного общества [15, л. 4].

В течение апреля – июня 1947 года Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Гродненской области были зарегистрированы римско-католические религиозные общества в Б. Берестовице, Верейках, М.Берестовице и Макаровцах [8, л. 7].

Одновременно с регистрацией костёлов и религиозных обществ проводилась и регистрация духовенства. Ксендзам, прошедшим регистрацию, разрешалось обслуживать только по одному приходу. Это вызвало недовольство со стороны ксендзов, которые посчитали такое распоряжение очередным нажимом со стороны властей на римо-католиков. В адрес уполномоченных Совета, Верховного Совета СССР и БССР и в другие инстанции направлялись жалобы от верующих с ходатайством «разрешить обслуживать их приходы ксендзам, зарегистрированным в соседних религиозных обществах» [12, с. 156].

В информационном отчёте Уполномоченного совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Гродненской области за IV квартал 1941 года сказано: «Ксёндз Макаровского костёла Берестовицкого района Томкович А.П., будучи недоволен запрещением ему обслуживать приход М. Берестовицу по совместительству, самоуправно отправлял в приходах Малой и Большой Берестовицы службу по одному, два раза в месяц в костёле» [17, л. 43].

После ареста 31 марта 1951 года ксендза Томковича верующие Макаровского прихода просят «разрешения на отправление религиозных обрядов по совместительству в дни католических праздников и в воскресные дни, хотя бы по одному – два раза в месяц» [16, л. 38, 39].

Лишь в 1955 году Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР разрешил ксендзам обслуживать зарегистрированные католические общества по совместительству [12, с. 157].

2 мая 1956 года двадцатка Большеберестовицкой парафии обратилась к Уполномоченному по делам религиозных культов Гродненской области с просьбой «о разрешении на приезд ксендза Сороки из Больших Эйсмонтов в г.п. Б. Берестовица отправлять богослужения приблизительно шесть раз в год». 24 мая 1956 года просьба была удовлетворена, и ксёндз Сорока Станислав Иванович был зарегистрирован для обслуживания Большеберестовицкого общества по совместительству [13, л. 22].

Верующие искали постоянных служителей культа на пустые приходы. В Макаровской парафии в 1952 году исполнительный орган прихода вместе с верующими трижды ездили в Литовскую республику для того, чтобы найти служителя культа, который бы дал согласие на постоянную службу в приходе. Один из служителей культа по фамилии Чернявский приезжал на территорию области, чтобы служить в этом приходе, но был не прописан и в Вильно в выписке ему было отказано [17, л. 12].

Ограничением пастырской деятельности духовенства и их гражданских прав власти добивались снижения посещаемости костёлов, а в конечном итоге — отмирания религии.

Религиозная и духовная жизнь парафий. Верующие в Советской Республике были поставлены в довольно сложные условия. Борьба с религией, которая стала составной частью государственной политики, по-разному отражалась на них. С одной стороны, неизбежным результатом этой политики становилась секуляризация общества, отход от Костёла значительной части населения. Каждое вступающее в жизнь новое поколение всё больше и больше подвергалось атеизации, отдалялось от Костёла, не испытывало потребности жить согласно католическому вероучению. С другой стороны, государственный прессинг продолжал обратную реакцию. Наиболее активная часть верующих выступала в защиту Костёла, отстаивая конституционные права на свободу вероисповедания, хотя это было сопряжено с большими трудностями. Благодаря самоотверженности таких людей католическая вера была защищена от полного уничтожения [12, с. 180].

Важной чертой характеристики религиозной жизни парафии являются религиозные практики, которые исполняются верующими в определённые отрезки времени. Это участие в святой мессе, молитве, исповеди, причастии, похоронах, чтение Священного Писания, книг, соблюдение традиций и другое.

Так, в «Информационных отчётах» за III квартал 1951 года сказано, что на празднике Святых Апостолов Петра и Павла в Большеберестовицком костёле присутствовал 231 человек, из них 65 мужчин, 145 женщин и 21 ребёнок. Большое количество верующих посетило мессу и на праздник Преображения Господне [16, л. 116]. В костёле в Больших Эйсмонтах Берестовицкого района на празднике Святых Апостолов Петра и Павла присутствовало 730 верующих, на празднике Успения Богородицы – 800, на празднике Рождества Марии – 700 [16, л. 110].

По официальным данным, в Большеберестовицкой парафии за III квартал 1951 года было 2 похорон, 2 человека исповедались [16, л. 116]. В Макаровской парафии за I – III кварталы 1957 года

крестили 59 детей, 1958 года – 48, 1959 г. – 57, 1960 г. – 45, 1961 г. – 52, 1962 г. – 41, за I – III кварталы 1957 года венчалось 15 пар, 1958 г. – 29, 1959 г. – 24, 1960 г. – 18, 1961 г. – 14, 1962 г. – 14; было похоронено за I – III кварталы 1957 г. 32 человека, 1958 г. – 19, 1959 г. – 20, 1960 г. – 14, 1961 г. – 11, 1962 г. – 7 [18, л. 35].

Но невозможно дать полную картину религиозных практик в костёлах по ряду причин: во-первых, из-за уменьшения количества костёлов и католического духовенства; во-вторых, из-за отсутствия точного учёта в метрических костёльных книгах (многие участвующие из-за страха преследований просили не производить никаких записей); в-третьих, из-за манипулирования данными в органах, через которые проходили сведения (прежде всего в аппарате уполномоченного Совета), где следовало показывать тенденцию к снижению как участвующих, так и самих обрядов; в-четвёртых, многие религиозные обряды совершались за пределами республики, прежде всего в Польше и Литве [12, с. 222].

На католическую общность Беларуси огромное влияние, помимо конфессиональной политики государства, оказывали многие события и факторы, происходящие в XX веке: две мировые войны, депортация польского населения (преимущественно католиков) в 1939 – 1941 годах из западных областей БССР вглубь России, а в 1944 – 1946 и 1956 – 1958 годах – переселение в Польшу; гитлеровский геноцид на оккупированных территориях в годы Великой Отечественной войны; политические репрессии в западных областях Беларуси против участников польского антисоветского подполья и католического духовенства в 1944 – 1953 годах; миграционные и ассимиляционные процессы; секуляризация общества и другие. Все они приводили к значительному сокращению католического населения [12, с. 181].

В официальных сведениях имеется информация о приблизительном количестве верующих парафий бывшего Берестовицкого деканата за отдельные годы. В 1945 году в парафии Преображение Господне в Большой Берестовице было 2218 католиков [10, л. 14]. В 1948 – 1949 годах верующих насчитывалось 1500 человек, причём из них 500 мужчин, 700 женщин, 300 человек молодёжи [18, л. 15; 9, л. 25]. В 1958 году прихожан было, по официальным сведениям, 900 человек, а в 1960-е годы – около 500 [8, л. 84; 8, л. 27].

В этих официальных статистических отчётах имеется ряд существенных недостатков. В первую очередь, отсутствуют чёткие критерии, по которым определялась принадлежность к католичеству. Учёт носил непостоянный спорадический характер, проводился местными органами власти приблизительно. В расчёт не принимались несовершеннолетние. Во-вторых, советская статистика часто умышленно занижала количество верующих в отчётах [12, с. 184].

Когда в парафии не было ксендза, верующие без него отправляли обряды в воскресенье и праздничные дни. Крещения, исповеди, браки, похороны проводились ксендзами из соседних парафий [19, л. 25].

Под влиянием общественно-политических, экономических, образовательных факторов происходил отход от Костёла немалой части населения. Сыграли свою роль атеистическая пропаганда, идеологическая работа партийных и комсомольских организаций, светское воспитание в школе. Например, в 1947 году было разрешено проводить работу с детьми только 8-9-летнего возраста с 20 июня по 1 августа по 2 раза в неделю по 1,5 – 2 часа в день. Мероприятия по

запрету вызвали ряд недовольствий, особенно со стороны ксендзов. Ксёндз Берестовицкой парафии Мацкевич В. заявил: «Какая же свобода религий в СССР, если вы не разрешаете проводить работу по изучению катехизиса с детьми?» [20, л. 33].

На смену поколению, воспитанному в духе католической веры, приходило поколение, растущее в безбожном обществе. Молодёжь оказалась более подверженной атеизации, чем старшее поколение. Попав в среду, где религия осмеивалась как предрассудок, где жизнь заполняли марксистская идеология и светская культура, молодёжь постепенно теряла связь с очагами религии – семьёй, костёлом [12, с. 186].

В условиях атеизирующегося советского общества практически единственным источником религиозного воспитания детей и молодёжи оставалась семья. Она становилась полем, на котором шла борьба между Костёлом и властью за сердца и умы людей подрастающего поколения [12, с. 187].

В результате атеистической пропаганды и борьбы с религией в государстве число верующих значительно уменьшалось. Большеберестовицкий костёл в обыкновенные праздники посещало 10 – 15 человек, а в годовые праздники – 20 – 40 человек [13, л. 30].

Практика закрытия костёлов. Одним из методов борьбы с религией было закрытие костёлов. В марте 1951 года «в связи с арестом ксендза ключи от костёла в Верейках были изъяты и переданы сельскому совету. До августа 1951 года костёл пустовал и не использовался верующими. В августе 1952 года костёл был занят под зерно совхозом «Волковысский» [15, л. 27]. Костёл был отобран у парафии на том основании, что уменьшилось количество верующих и что «вблизи деревни Верейки на расстоянии 7 – 12 км действуют три зарегистрированных католических общества (м. Россь – 12 км, д. Репля – 7 км, д. Шиловичи – 10 км), из них два в м. Россь и д. Репля действует со служителями культа» [15, л. 27].

8 декабря 1964 года Исполком Свислочского районного Совета депутатов трудящихся решил снять с регистрации районную общину городского посёлка Большой Берестовицы на тех основаниях, что из 20 осталось лишь 14 человек и они не принимают участия в управлении религиозным обществом. Религиозное общество с 1952 года существует без ксендза, и посещение костёла малочисленно. Было решено здание костёла переоборудовать под спортзал для училища [13, л. 32, 33]. 10 марта 1965 года Гродненский исполком снял с регистрации католическое религиозное общество и с учёта действующий костёл в г.п. Большая Берестовица [13, л. 42]. 17 июня 1965 года у Янины Малынич были отобраны ключи от костёла. Этой же ночью все вещи из Большеберестовицкого костёла были перевезены в Большеэйсмонтовский костёл. Архив, который остался после войны, был уничтожен. Кому-то удалось тайно вынести из костёла монстрацию, которую позже парафиане передали в Большие Эйсмонты. Были разбиты памятные таблицы и хрустальные люстры, пожертвованные графом Коссаковским [21, s. 39]. Католики остались без своего костёла. Костёл отдали колхозу под склад на зерно, а затем в нём принимали стеклотару [22, s. 7].

В 1952 году сгорел костёл в д. Малая Берестовица, и в связи с этим религиозное общество было снято с регистрации [23, л. 71].

В результате к середине 1960-х годов из 4 парафий бывшего Берестовицкого деканата

осталась действовать одна парафия в Макаровцах. Для неё также это были не лучшие годы.

Духовное возрождение во 2-й половине 1980-х гг. Ситуация стала постепенно меняться лишь со второй половины 1980-х годов. Возрождение духовное шло одновременно с восстановлением костёлов. Постепенно власти вынуждены были отступать под напором требований верующих, длившихся зачастую годы и десятилетия, и передавать ранее отнятые костёлы.

Надежда на возврат костёла у верующих появилась в период «перестройки». Но это сделать было непросто, потому что местные власти не хотели уступить, у них были иные планы по поводу использования здания костёла. В 1987 году исполком райсовета изготовил проектно-сметовую документацию на реставрацию здания костёла на общую сумму работ в 259 тысяч рублей. В 1988 году началась реставрация костёла, после чего здание должно было быть использовано под концертный и выставочный залы Дома гражданских обрядов [24, л. 12]. Верующие неоднократно обращались к местным властям с просьбой об открытии костёла для совершения богослужений, но им в этом каждый раз отказывали [24, л. 16].

24 марта 1988 года Председателю Совета по делам религий при Совете Министров БССР было написано заявление от костёльного комитета Большой Берестовицы, в котором верующие просят возвратить им костёл и костёльное имущество [24, л. 16]. Архивные документы свидетельствуют, что верующие «остро ставят вопрос о регистрации их общества и передаче снятого с регистрации здания костёла». 8 июня 1988 года верующие Брангина Б.И., Смородникова А.Ю., Писанко К.В. в аппарате Уполномоченного Совета по делам религии в Гродненской области «высказали возмущение, что их в райисполкоме не хотят выслушать и дать обстоятельный ответ по существу вопроса» [24, л. 80]. Верующие направили свои заявления в Исполнительный комитет КПСС, Президиум Верховного Совета БССР, Совет Министров СССР и другие инстанции.

Когда парафиане поняли, что их заявления не имеют успеха, то 5 сентября 1988 года в Москву поехала делегация в составе 3 человек. В Москве им посоветовали обратиться к местным властям. И опять всё по кругу: из Москвы отсылают в Минск, из Минска – в Гродно, из Гродно – в Берестовицу. 29 февраля 1989 года председатель райисполкома Карпуть предложил верующим Старый костёл по улице Дзержинского [22, s. 10].

Верующие опять посылают в Москву просьбу о возвращении костёла Преображения Господня и регистрации парафии. 5 апреля 1989 года в ответ на заявление от 20 марта 1989 года Совет по делам религии при Совете Министров БССР информирует, что религиозное общество зарегистрировано 16 марта 1989 года протоколом № 4 и эти документы можно получить в райисполкоме [22, s. 11]. 10 апреля 1989 года костёл был зарегистрирован в Гродно.

Через 25 лет костёл вернули своим настоящим владельцам.

Католики в Верейках столкнулись с трудностями при возвращении им костёла. С февраля 1989 года в различные инстанции стали поступать заявления как от православных, так и от католиков на передачу им одного и того же здания [25, л. 116].

Католики аргументировали свою позицию тем, что «храм в Верейках строился не на пожертвования верующих, а помещиком А. Свечиным. Все права на имущество А. Свечина, в том

числе и на начатый строительством костёл, согласно закону, перешли после его смерти к жене. И с этой точки зрения освещение построенного храма по желанию жены Свечина как костёла законно». Католики считали, что храм изначально строился как католический костёл, так как А. Свечин умер в 1839 году, а храм был освещён как костёл в 1840 году, и за этот короткий период невозможно было перестроить здание [26, л. 204, 205]. В результате в 1990 году костёл в Верейках возродился.

Берестовицкий деканат в 1991 – 2010 гг. Завершение формирования костёльных структур и администрации произошло лишь в первой половине 1990-х годов. Реальным событием начавшихся перемен стало назначение 25 июля 1989 года ксендза Тадеуша Кондрусевича, уроженца Гродненщины, апостольским администратором Минской диоцезии. Это событие означало начало нормализации канонического статуса Католического Костёла. Помимо Минской диоцезии, пастырскому попечению епископа Тадеуша Кондрусевича были вверены все римо-католики Беларуси. 20 октября 1989 года в Ватикане Папа Иоанн Павел II возвёл в сан епископа ксендза Тадеуша Кондрусевича.

В конце 1980-х годов Папа Иоанн Павел II преобразовал римо-католические диоцезии Беларуси. В 1989 г. создана Гродненская диоцезия, границы которой соответствуют границам Гродненской области. Её ординарием и епископом Папа Иоанн Павел II назначил ксендза Александра Кашкевича, бывшего ранее настоятелем прихода Святого Духа в Вильно. В апреле 1991 г. создана Минско-Могилёвская митрополия. Территориально она охватывает Минскую, Могилёвскую и Витебскую области. Её ординарием с титулом архиепископа стал бывший настоятель кафедрального костёла в Пинске ксёндз Казимир Свёнтек. Одновременно он выполнял функции апостольского администратора Пинской диоцезии, которая охватывала Брестскую и Гомельскую области [12, с. 38].

В феврале 1993 года в Гродненском диоцезе было создано 15 деканатов: Берестовицкий, Гродненский Восточный, Гродненский Западный, Ивьевский, Лидский, Мостовский, Новогрудский, Островецкий, Ошмянский, Радуньский, Слонимский, Сморгоньский, Щучинский, Волковысский, Здетёлский. В Большеберестовицкий деканат вошли парафии в Большой Берестовице, Малой Берестовице, Больших Эйсмонтах, Глебовичах, Макаровцах, Свислочи. Центром деканата стала Большая Берестовица, а первым деканом – о. Кароль Барнась [27, s. 1]. В 2000 году вместо парафии Глебовичи в состав Берестовицкого деканата вошла парафия Заневичи, а центром деканата стала Большая Берестовица [28, s. 1].

По данным на 2003 год в Берестовицкий деканат Гродненской диоцезии входило 6 парафий:

1. Парафия Святого Антония Падуанского в д. Малая Берестовица;

2. Парафия Преображение Господне в г.п. Большая Берестовица. К парафии относится каплица матери Божьей Остробрамской в д. Кватеры, построена и освещена в 1997 году;

3. Парафия Возвышения Святого Креста в д. Макаровцы;

4. Парафия Святого Франциска Ассизского в г. Свислочь. Парафия была создана в 1990 году, костёл построен в 1991 – 2001 годах, освещён в 1994 году;

5. Парафия Имени Марии и Святого Яна Непомука в д. Большие Эйсмонты. К парафии

относится каплица Успения Пресвятой Девы Марии в д. Массоляны в 1915 году, отстроенная заново в 1991 году;

6. Парафия Пресвятого Сердца Иисуса и Святого Иосифа мученика в д. Заневичи Гродненского района. Костёл построен и освещён в 1917 году, реставрирован в 1989 году [29; 30].

Храмы, которые были отобраны у верующих и разрушены, были возвращены им и восстановлены. Создаются новые парафии и новые костёлы. Религиозная жизнь в деканате течёт и развивается.

Сегодня в Берестовицком деканате работают 5 священников: декан о. Вальдемар Слота в парафии Большая Берестовица, кс. Николай Тихонович в парафиях Большие Эйсмонты и Заневичи, о. Мирослав Миклашевич в парафии Свислочь, кс. Павел Белонос в парафии Макаровцы, кс. Андрей Козловский в парафии Малая Берестовица.

Деканат является сосредоточением духовной и религиозной жизни католиков, содействует распространению и укреплению католической веры. На протяжении столетия он выполнял административную, организаторскую, просветительскую и религиозную функции. Он является связующим звеном между парафией, верующими и руководством диоцеза.

Berestovickiy deanery was founded after entering West Belarus in composition of the Poland in 1921year. In Polish state Catholicism occupied the informal dominant position that assisted the development of the deanery. To 1939 in deanery entered 8 receipts, on its territory acted 11 Roman Catholic churches with of number of parishioners 20687 persons. During the soviet period Berestovickiy deanery as that actually didn't exist: a part receipts after determination new Soviet-Polish border remained on territory of the Poland, the others have been divided between Grodnenskiy and Volkovysskiy deanery. At March 1991 has been formed Grodnenskiy diocese, in composition which entered and Berestovickiy deanery, consisting from 6 receipts.

Список источников и литературы

1. Ярмусик, Э. С. Католический Костёл в Белоруссии в годы Второй мировой войны (1939 – 1945): монография / Э.С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 240 с.
2. Catalogus ecclesiarum et cleri archidiecensis Vilnensis pro anno Domini 1927. – Vilnea, 1927.
3. Койта, К.К. З гісторыі архітэктурных помнікаў Бераставіччыны / К.К. Койта // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Бераставіцкага раёна. – Мінск: БелТА, 1999. – С. 558 – 559.
4. Мараш, Я. Н. Политика Ватикана и католической церкви в Западной Белоруссии (1918 – 1939) / Я.Н. Мараш. – Мн.: Беларусь, 1983. – 96 с.
5. Кулагін, А. М. Каталіцкія храмы на Беларусі / А. М. Кулагін. – Мінск: Бел. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – 488 с.
6. Catalogus ecclesiarum et cleri archidiecensis Vilnensis pro anno Domini 1926. – Vilnea, 1926.
7. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 14. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области 4 апреля – 30 декабря 1949 гг.
8. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Д. 40. Сведения о действующих религиозных обществах и молитвенных зданиях, списки костёлов, часовен и монастырей по Гродненской области БССР.
9. Krachel Tadeuz, ks. Zarys dziejow (Archi) Diecezji Wilenskiej // Studia Teologiczne. Bialystok. Drohiczyn. Lomza. – 1987. – № 5 – 6.
10. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 7. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области.
11. Cierebiej Jerzy Historia parafii Podwyzszenia Krzyza Swietego Makarowce. –Usnarz w latach 1930 – 2003r. – Grodno, 2003.
12. Ярмусик, Э. С. Католический Костёл в Беларуси в 1945 – 1990 годах: монография / Э. С. Ярмусик. – Гродно:

ГрГУ, 2006. – 568 с.
13. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Д. 59. Регистрационное дело католического костёла г.п. Б. Берестовица 30 января 1946 – 10 марта 1965 гг.
14. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Д. 14. Дело о регистрации римо-католического религиозного общества в д. М. Берестовица Гродненской области БССР 25 февраля – 26 марта 1962 года.
15. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Д. 12. О регистрации римо-католического костёла в д. Верейки Волковысского района Гродненской области БССР 15 марта 1946 – 24 апреля 1959.
16. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 17. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области 1 марта – 10 октября 1951 года.
17. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 11. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области 31 марта – 28 декабря 1948 года.
18. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 34. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области 8 января – 17 ноября 1960 года.
19. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Д. 58. Список римо-католических костёлов области на 15 сентября 1946 года.
20. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 7. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области.
21. Astukiewicz, P. Historiia parafii pod wezwaniem Przemienienia Panskiego w Wielkiej Brzostowicy: praca dyplomowa / P. Astukiewicz. – Grodno, 1998. – 72 s.
22. Omieljanczyk, M. Kronika kosciola w W. Brzostowicy p.w. Przemienienia Panskiego: Wspomnienia / M. Omieljanczyk. – W. Brzostowica, 1999.
23. ГАГО. – Ф. 1385. – Оп. 1а. – Д. 22. Информационные отчёты, статистические сводки и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ БССР по Гродненской области 14 января – 13 ноября 1954 года.
24. ГАГО. – Ф. 475. – Оп. 1. – Д. 200. Жалобы и заявления граждан, относящиеся к религиозным объединениям, и переписка по ним за 1988 год.
25. ГАГО. – Ф. 475. – Оп. 1. – Д. 68. Жалобы и заявления граждан и переписка по ним за 1971 год. Т. 1.
26. ГАГО. – Ф. 475. – Оп. 1. – Д. 212. Жалобы и заявления граждан, относящиеся к религиозным объединениям, и переписка по ним за 1990 год.
27. Dekret biskupa Grodeienskiego Alexandra Kaszkiewicza od 17.02.1993.
28. Dekret biskupa Grodeienskiego Alexandra Kaszkiewicza od 07.03.2000.
29. Rocznik informacyjny Diecezji Grodnenskiej (Nr 1). – 2003.
30. Rocznik informacyjny Diecezji Grodnenskiej (Nr 2). – 2005.

Научный руководитель – ***С. В. Омелько***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 025.173 (476.6) (1921 – 1039)

К. А. Мишин
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

РАЗВИТИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В ГРОДНО В 1930-е годы

В статье освещаются основные тенденции развития благотворительности в Гродно в 1930-е годы. Рассматривается деятельность общественных организаций, органов полиции, пожарной охраны и других органов. Особое внимание уделяется деятельности общественной инициативы.

Благотворительная деятельность является древнейшей нравственной и гуманистической традицией общества, универсальной общечеловеческой ценностью, одним из важнейших атрибутов гражданского общества, действенным инструментом, посредством которого общество удовлетворяет свои основные социальные, общечеловеческие потребности.

Благотворительность – это то дело, которым должны заниматься все граждане. Это должно быть частью менталитета, культуры, воспитания, образования. Объектами благотворительной деятельности во всем мире являются люди, страдающие от тяжелых недугов, инвалиды, имеющие ограниченные возможности для жизни и деятельности, а также дети и взрослые, чье развитие существенно отличается от общепринятой нормы [1].

Несмотря на трагические коллизии мировой истории, общечеловеческие ценности всегда стоят на первом месте. Помощь ближнему, жалость, человеческая доброта особенно важны в переломные моменты истории. В этом плане идеальной моделью для изучения развития благотворительности является город Гродно тридцатых годов XX в. как представитель «восточных окраин» возрожденной Речи Посполитой.

Современники межвоенного периода 1920 – 1930-х годов известные белорусские исследователи В. Пичета, А. Смолич, А. Цвикевич в сборнике статей «Западная Беларусь», изданном в 1927 году в г. Минске, раскрывают своеобразие исторической ситуации, сложившейся на западнобелорусских землях к началу 1920-х годов: «В течение короткого исторического отрезка времени (1914 – 1921 гг.) Западная Беларусь являлась ареной крупных политических событий. Здесь находился основной плацдарм русско-германской империалистической войны, решавшей судьбы российской и германской империй; здесь протекала вооруженная борьба между буржуазной Польшей и молодой Советской республикой; здесь завязывался узел литовско-польского конфликта и т.п. На этой «шахматной доске» Восточной Европы передвигались десятки различных армий и фронтов, проводились всякого рода военные и политические границы, заключались различные договора и трактаты. В зависимости от этих событий судьба Западной Беларуси коренным образом менялась несколько раз. Был момент, когда Западная Беларусь отошла по Брест-Литовскому миру к Германии и должна была превратиться во внутреннюю немецкую колонию; был момент, когда на ее территории, по мысли германского императорского правительства, должно было образоваться Литовское княжество, зависимое от Германии; был момент, когда казалось, что Западная Беларусь останется в составе Советской Белоруссии и

примет участие в строительстве своего социалистического будущего. Последним звеном в цепи этих событий явился захват Западной Беларуси Польшей. На этот раз судьба Западной Беларуси определилась на более долгое время. Рижский трактат 1921 года закончил собой тяжелый период военных перетурбаций в Западной Беларуси, но вместе с тем открыл перед ней не менее тяжелый период пребывания под властью польского государства» [2].

Широкое развитие общественной инициативы в Польше, в том числе и в Западной Беларуси, в сфере социальной помощи было вызвано не только ситуацией в стране в связи с военными действиями 1919 – 1920 годов, но и инфляцией середины 1920-х, а также экономическим кризисом в 1928 – 1933 годы. На развитие благотворительной деятельности также влияли глубокие религиозные чувства милосердия к ближнему, а также убеждение, особенно сильное на волне патриотизма в 1920-е годы, что в новой независимой Речи Посполитой все социальные противоречия должны быть преодолены.

Необходимым условием деятельности благотворительных общественных организаций является соответствующая нормативно-правовая база. В начале 1920-х годов отсутствовало единое для всей страны законодательство, которое бы контролировало деятельность общественных объединений.

22 апреля 1927 года было издано Распоряжение президента Речи Посполитой о надзоре за деятельностью организаций социальной опеки. На органы самоуправления возлагались обязанности организации опеки, но государство оставляло за собой право вмешиваться в деятельность этих организаций. Контроль осуществлялся по двум направлениям: через поветовых старост и воевод. Организации опеки должны были ежегодно отчитываться о своей деятельности, а контролирующие органы могли проводить инспекции, а позже получили право легализации товариществ социальной опеки. Это право перешло к воеводам [4].

Таким образом, Распоряжение 1927 г. положило начало переходу от частной и мелкой благотворительности к созданию профессиональных благотворительных организаций и единой государственной службы опеки. Распоряжение послужило правовой основой создания единой системы контроля за деятельностью таких организаций. Была упорядочена система создания и деятельности государственных и общественных благотворительных организаций.

Государственные органы, которые оказывали помощь и решали вопросы благотворительности, имели различные названия и ориентировки: от общегосударственного уровня до местного, от министерств до различных фондов и комитетов.

27 октября 1932 года был издан Закон о товариществах. Он объединял все прошлые нормативные акты и вводил новые законы. Все благотворительные организации на территории Речи Посполитой делились на обычные и зарегистрированные. Обычные не могли создавать отделы и союзы, а также пользоваться помощью общественности. Чтобы создать такую организацию, необходимо было просто написать письмо в местную администрацию. Зарегистрироваться было сложнее. Необходимо было написать заявление, сдать четыре экземпляра устава, заплатить государственный налог. Зарегистрированные организации могли покупать и продавать недвижимость, заключать договора, нести ответственность в судебном порядке и собирать добровольные пожертвования. В таких условиях создавалась основа для

деятельности благотворительных организаций в Гродно.

В 1930-е годы на территории Западной Беларуси и в том числе и на Гродненщине большинство благотворительных организаций носили национальный и конфессиональный характер. Их деятельность, как правило, была направлена на оказание помощи представителям определённой национальности или вероисповедания. На территории Западной Беларуси действовали белорусские, польские, еврейские, русские, литовские благотворительные организации. Огромную роль в развитии благотворительности в г. Гродно играло еврейское население, которое составляло большинство жителей города. Вместе с тем, почти подпольный статус носила помощь революционеров, коммунистов, православных верующих. В целом, в Речи Посполитой в 1932 году насчитывалось 1271 товарищество благотворительного толка, в состав которых входили 210 800 членов. В Западной Беларуси действовало 393 товарищества, членами которых являлись 69 600 человек [4].

К середине 1930-х годов в условиях оживления общественной и культурной жизни страны активизируется деятельность благотворительных организаций. Проводятся акции по сбору средств на нужды неимущих. В это время они уже носят постоянный характер. Многие акции проводились ежемесячно, ежегодно.

Город Гродно, как и вся Западная Беларусь, не был исключением. Особенностью развития благотворительности в Гродно было то, что общественные благотворительные организации тесно сотрудничали с государственными. Ежемесячные акции проводились в полиции, пожарных и военных частях.

В 1930-е годы в городе действовали: «Комитет помощи земледельцам», «Фонд помощи безработным», «Фонд помощи военным инвалидам», «Комитет помощи сиротам», клуб «Маккаби» и многие другие.

Следует отметить благотворительную деятельность органов гродненской полиции. Комендатура полиции активно участвовала в благотворительных акциях. Помимо ежемесячных акций по сбору средств, полицейские организовали питание беспризорников. Сохранились списки детей, которые получали 2 бутылки молока и 150 граммов хлеба в день. Особую помощь получали дети-сироты полицейских. На покупку им зимней одежды проводились ежегодные акции.

Местная полиция выпускала цветные листовки «Policja na gwiazdke bezrabotnym». Они носили пропагандистский характер, их основная тема – «полиция – главная опора и помощь любого гражданина Польши». На листовке была надпись, в которой определялся смысл акции «Берёшь листовку, даёшь 15 грошей на помощь детям-беспризорникам». Цель акции – сбор средств на зимнюю одежду. Одновременно с продажей листовок (тираж листовок составлял около 2000 экз.) проводились полицейская лотерея и показ фильмов в 4 кинотеатрах города Гродно. Все собранные средства шли на благотворительность [5].

Ежегодно проводились благотворительные акции в День пожарника. В рамках акции проходили смотры умений пожарных отрядов, в городском театре – показы кинокартин. Вся программа торжеств в документах определяется как «актуальная». Основными организаторами были городские власти и пожарный спортивный клуб «Саламандра», который представлял город Гродно на различных международных соревнованиях. Поэтому весь доход от этих акций шёл на

участие данного клуба в различных спортивных соревнованиях, например, в городе Гдыня [6].

Все деньги от благотворительных мероприятий, проводимых в Офицерском клубе гродненского гарнизона, перечислялись на помощь военным инвалидам и содержание сирот военных офицеров [6].

Архивные материалы свидетельствуют о том, что проходили акции и по сбору средств на военную технику, например, на покупку подводной лодки или самолёта [10]. В этом нет ничего удивительного, если вспомнить монгольскую танковую дивизию № 112 «Революционная Монголия» (32 танка Т-34, 21 танк Т-70) времён Второй мировой войны, которая была собрана за счет пожертвований [11].

В 1930-е годы Гродно, несомненно, оставался одним из центров культурной жизни Западной Беларуси, подтверждением чему являются многочисленные концертные площадки, школы и кружки по интересам, которые активно включались в благотворительную общественную деятельность.

Так, городской специалист по танцам З. Рейзер основал школу танцев, которая находилась на ул. Бригитской, д. 13, в которой проходили занятия как на платной основе для состоятельных горожан, так и бесплатные – для бедных любителей танцев [6].

Высокая гражданская позиция гродненцев очевидна на примерах организации многочисленных концертов и представлений. 22 января 1934 года утром в женской гимназии прошёл фортепианный концерт Станислава Шпинальского. В 16 часов там же состоялся концерт для школьной молодёжи. Концерт проходил в целях пропаганды музыки и развития музыкальной культуры в городе Гродно. Концерт носил платный характер, но все собранные средства пошли на развитие гимназии и школы [6].

Центром отдыха гродненской молодёжи, проведения танцевальных вечеров в то время являлся отель Рояль, сборы средств от проведения которых шли на помощь зоосаду, сиротским приютам и т.д. [6].

Не оставляли пожилых людей и бывших сотрудников организации, где они работали. Театр оказывал помощь бывшим артистам, полиция помогала бывшим жандармам и т.д [7; 8; 9].

Городские власти поддерживали многочисленные благотворительные сборы и акции как на местном, так и региональном уровне. В этой деятельности участвовали как религиозные организации, так и городская общественность, как государственные, так и частные учреждения. Такие акции приказом магистрата города Гродно освобождались от налогов.

Вместе с тем, особому контролю подвергались благотворительные национальные организации и организации прокоммунистического толка, не отвечающие польским государственным интересам.

Во второй половине 1930-х годов происходит повсеместное закрытие литовских общественных организаций, в том числе и благотворительных. Под тщательным контролем находились и белорусские благотворительные организации. Деятельность Товарищества помощи населению белорусских земель, пострадавших от неурожая, которое было создано по инициативе членов Белорусского крестьянско-рабочего посольского клуба в 1929 году, расценивалась как «нелегальная, представляющая опасность и угрожающая общественному спокойствию» [4].

В сложной ситуации оказались русские благотворительные организации. Русскоязычное население II Речи Посполитой было представлено двумя различными по правовому положению группами: национальным меньшинством и эмиграцией. Формально государство признавало все международные документы, которые регламентировали права национальных меньшинств, что нашло отражение в польских конституциях. Здесь также действовали нормы международного права по проблемам беженцев. В реальности же имели место нарушения и ограничения прав национальных меньшинств. Так, Польское государство отказывало в финансировании русских школ, не был оформлен статус языка, существовал ряд ограничений при устройстве русских жителей Польши на работу. При этом необходимо отметить, что по отношению к русским эмигрантам со стороны польских властей открытой дискриминации не наблюдалось. Наоборот, оказывалась материальная помощь наиболее бедным из них, имело место взаимодействие государственных структур с эмигрантскими организациями в юридической и благотворительной областях.

Благотворительность традиционно занимала важное место в русской ментальности, и совершенно особое значение она имела для русских культурных и просветительских организаций в Польше, где очень остро стоял вопрос финансирования и материальной поддержки русских культурных учреждений. Кроме того, только благодаря благотворительной помощи в Речи Посполитой были сохранены многие области русской культуры (просвещение, театр, пресса).

Самой мощной и наиболее плодотворно работающей благотворительной организацией было Русское благотворительное общество (РБО), которое поддерживало и координировало русскую культурно-просветительскую деятельность практически во всех её проявлениях. Наиболее важным из них было попечительство над русскими школами и гимназиями, создание и финансирование русских просветительских центров и творческих организаций, библиотек и книгоиздательств, организация и финансирование культурных мероприятий. Отделение РБО работало и в г. Гродно [11].

Несколько иную направленность имела благотворительная деятельность русских эмигрантских организаций, для которых главной задачей было оказание помощи русским беженцам в процессе адаптации их к условиям жизни в чужой стране (материальная поддержка социально незащищенных слоёв, решение вопроса о трудоустройстве, оказание юридической помощи) [12].

Особое место в развитии благотворительности в рассматриваемый период занимали костёл и католическое духовенство. После подписания Рижского мирного договора на земли Западной Беларуси возвращается католическое духовенство. Костёл переживает второе рождение. Ремонтируются храмы, алтари. В этом костелу активно помогают прихожане, передают значительные средства на реставрацию. Костёл же и сам не оставался в долгу, обеспечивая питанием бездомных и детей-сирот.

Одной из крупнейших польских благотворительных миссий 1920 – 1930 годов в Польше являлся «Красный Крест в Польше», созданный в 1919 году. Международный комитет Красного Креста 24 июля 1919 года зарегистрировал и признал Польское Товарищество Красного Креста (ПТКК), как единую организацию Красного Креста по всей территории Польши.

Деятельность ПТКК была направлена на оказание помощи жертвам войн, открытию больниц, аптек. Оно занималось поиском пропавших, помогало при санитарных работах, проводило обучение медсестёр, спасателей. Организовывались курсы для учителей, в 1921 году была создана молодёжная организация ПТКК.

В 1927 году Польское Товарищество Красного Креста изменило своё название на «Польский Красный Крест», а президент Польши подписал указ, которым признавался статус товарищества высшего ранга, а также принял патронаж над организацией. ПТКК имело свой филиал и в городе Гродно [13].

Таким образом, благотворительная деятельность в г. Гродно в 1930-е годы явилась тем зеркалом, в котором нашли отражение как государственная политика II Речи Посполитой, так и общественные настроения того времени, невзирая на различия в социальной и этноконфессиональной принадлежности гродненцев. Система общественной благотворительности, которая сложилась в Гродно в исследуемый период, объединила усилия государственных, общественных организаций и частных лиц в деле благотворительности и милосердия.

В целом проблема благотворительности в западнобелорусском регионе может и должна быть исследована глубже для того, чтобы учесть исторический опыт для развития такой деятельности в наши дни.

The article is devoted to chritable organizations in Grodno In 1930-ies. The first steps to organize charity are investigated in detail. The article also shines the light on the activity of public organizations, such as, police departments, fire departments and other public structures. Special attention is paid to the activity of public initiative.

Список источников и литературы

1. Соколов, А. Российская благотворительность в XVIII – XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) / А. Соколов // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 147 – 158.
2. Пичета В., Западная Беларусь / В. Пичета, А. Смолич, А. Цвикевич. – Минск: Белгосиздат, 1927. – 123 с.
3. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 146. – Оп. 1. – Д. 142.
4. Пашкович, А. И. Становление законодательной базы деятельности благотворительных организаций во второй Речи Посполитой / А. И. Пашкович // Веснік ГрДУ імя Янкі Купалы. – 2006. – № 4.
5. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 302.
6. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Д. 313.
7. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Д. 280.
8. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Д. 201.
9. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Д. 406.
10. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 56. – Оп. 1. – Д. 164.
11. Большая интернет-энциклопедия Википедия [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/ – Дата доступа: 05.05.2009.
12. Швайко, В. Г. Деятельность русских организаций в Польше по сохранению русской культуры в 1921 – 1939 гг.: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Гродно, 2005 г.
13. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 111. – Оп. 1. – Д.1.

Научный руководитель – ***Н. Л. Улейчик***, кандидат исторических наук, доцент.

УДК 94 (476)

В. И. Кузьмич
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

СТРЕЛЕЦКИЙ СОЮЗ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В НОВОГРУДСКОМ ВОЕВОДСТВЕ В 1933 г.

Статья посвящена малоизученной части истории Западной Беларуси межвоенного периода – деятельности молодежных организаций польских политических партий. Освещены основные направления работы крупнейшей молодежной организации Новогрудского воеводства в начале 30-х гг. XX века – Стрелецкого союза. Анализируется активность молодежной организации в отдельных поветах воеводства, а также рассматриваются количественные характеристики его членства и мероприятия, имевшие место в исследуемый период.

Деятельность молодежных организаций польских политических партий на территории Западной Беларуси была затруднена ввиду близкого расположения «крессов восточных» к границе Советского Союза. К тому же достаточно сильно ощущалось коммунистическое влияние, что в значительной степени тормозило воплощение государственной молодежной политики в жизнь.

Стрелецкий союз (официальное название, а далее «Стрелец») на территории Новогрудского воеводства в начале 1930-х гг. представлял собой хорошо организованную структуру. Учитывая, что на 1933 год припадало празднование 25-летия создания «Стрельца», то именно в этот период постепенно наблюдалась активизация работы Союза в разных ее направлениях [1, л. 26 об.].

«Стрелец» разворачивал свою деятельность в двух направлениях: увеличения территории воздействия и распространения своего влияния, а также проведения чисток своих рядов от приверженцев коммунистов.

Вместе с тем необходимо отметить, что работа организации отличалась в разных регионах. Так, в Барановичском повете Союз ограничивал свою деятельность организацией нескольких представлений и развлекательных мероприятий, которые были достаточно популярными среди молодежи, а также принесли организации немалый доход.

В рамках развития организационной структуры на деньги Союза в д. Молчадь Барановичского повета начал действовать клуб, а 19 февраля 1933 г. там же состоялось открытие женского отдела «Стрельца».

На территории Слонимского и Новогрудского поветов в своей деятельности Союз ограничился лишь проведением нескольких мероприятий [2, л. 62 об.]. Среди новых отделений в этот период стоит отметить организацию ячейки в местечке Дворцы (12 человек). Комендантом был определен Беляк Виталий – канцелярист узкоколейной железной дороги в д. Новоельня.

Вместе с тем 15 июня 1933 г. в приходском доме в Новогрудке состоялось организационное собрание татар, на котором была создана первичная организация «Стрельца». В состав правления вошли: Ибрахим Мискевич – председатель, Александр Шахидевич –

заместитель председателя, Бехир Сафаревич – секретарь, Стэфан Корицкий – казначей.

Кроме того, на собрании были организованы курсы для лиц татарской национальности, желающих работать в качестве инструкторов организации. Так, комендантом женского курса была избрана Елена Алиевичувна, мужского – Александр Шахидевич. Инструктором женского курса стала Эмилия Гембицкая, мужского – Александр Александрович.

Следует отметить, что открытый татарский отдел «Стрельца» в Новогрудке является первым в своем роде на территории всей Речи Посполитой [1, л. 9 об.].

В Лидском повете, кроме традиционных мероприятий организации, проводились стрельбы из малокалиберного оружия по мишеням, полевые учения. Только в январе 1933 года «Стрельцом» в повете было организовано 9 представлений с танцевальными вечерами, в которых приняли участие 309 человек, а доход составил 174 злотых. К концу года в Лидском повете «Стрелец» провел еще порядка 10 мероприятий, участие в которых приняли 536 человек, доход от их проведения составил 230 злотых [3, л. 34 об.].

На съезде членов «Стрельца» Лидского повета 29 января в Лиде, в котором приняли участие 50 человек, после представления отчета о проведенной работе за предыдущий период был утвержден перспективный план проведения мероприятий и предложено помочь безработным членам Союза.

Провело «tydzien strzelecki» отделение «Стрельца» Столбцовского повета. В торжестве приняли участие 300 человек, доход от которого составил 123 злотых. Кроме того, организовали несколько других мероприятий в разных районах повета [2, л. 61 об.].

Среди других мероприятий также можно отметить проведение стрельб 13 командами. Мероприятие началось с богослужения, во время которого приходский ксендз Дуда-Девич призвал молодежь вступать в стрелецкие ряды, подчеркивая значение для Польши этой организации.

Стрелецкое отделение на территории повета действовало также в Мире (Столбцовский повет) [2, л. 166].

В Воложинском повете Стрелецкий союз проводил систематическую воспитательную работу во всех своих 27 отделах, организовывал ряд мероприятий.

В документах также зафиксировано создание отдела Стрелецкого союза в д. Пральники (Воложинский повет). В конце января 1933 года здесь состоялось собрание «Стрельца», на котором в члены правления выбрали Тадэуша Грабовского, Владислава Роткевича – православного, земледельца, и Грабовскую Ирину. Референтом стал Клидз Казимир – учитель начальной школы в Пральниках, комендантом – Тимохович Стэфан – православный, земледелец, сторонник КПЗБ, который и организовал данное собрание. Это свидетельствовало об усилении влияния коммунистов и проникновении их в Союз.

Кроме того, Стрелецкий союз провел в повете несколько мероприятий, принесших значительный доход [3, л. 8].

В Несвиже была организована работа поветового отделения Союза. К сожалению, в этом повете «Стрельцу» противостояли несколько крупных молодежных организаций – Союз сельской молодежи, Союз католической молодежи и др. В решениях местного отделения

«Стрельца» даже зафиксирован план противодействия акции католической молодежи по переманиванию членов «Стрельца» [3, л. 35].

В Несвиже 18 июня на ежегодном Всеобщем съезде делегатов Союза представителями отделов «Стрельца» повета были представлены отчеты и выбраны члены поветового правления, в который вошли: председатель – Антоний Блажевич – инспектор; члены: Адольф Чеконский, Ян Наронский, Франтишек Томашек, Якуб Каспжак, Иосиф Муслицкий, Станислав Капилевич, Игнатий Торчиньский, Евгения Крашевская [1, л. 9].

В Несвижском повете в 1933 году появились 2 новые ячейки. В конце февраля 1933 г. в д. Каменка (Несвижский повет) состоялось организационное собрание Стрелецкого союза. Из-за недостаточной осведомленности избирателей в состав управления был выбран Янушкевич, который в свое время карался за воровство, оказывал сопротивление властям и был неустойчив в политических взглядах. А поскольку Янушкевич был инициатором создания кружка в данной деревне и был выбран председателем, то местные власти запретили открытие им на территории повета данного кружка.

В д. Заостровечье (Несвижский повет) 4 июня состоялось первое организационное собрание женского отдела Стрелецкого союза.

Таким образом, мы видим, что в феврале 1933 года активность союза, безусловно, находилась на высоком уровне [1, л. 26].

Что же касается членства «Стрельца», то следует отметить, что в большинстве документов просматривается добровольческий характер вступления в его ряды. Однако оппозиционными союзу организациями отмечался факт подготовки так называемого «пушечного мяса» из стрельцов [4, л. 35].

«Стрелец» на протяжении рассматриваемого периода создавал новые отделы, пополнял ряды существующих. Территория его влияния постоянно расширялась, о чем свидетельствует открытие новых отделов в местах влияния оппозиционных организаций.

Оживленность данного Союза проявлялась в создании 3 пехотных и 1 конного отделов, а также 15 групп по сельхозподготовке. Члены «Стрельца» приняли участие в праздновании 25-летия со дня создания Союза, а также в общепольском байдарочном заплыве [1, л. 108 об.].

Таблица 1 – Деятельность Стрелецкого Союза в Новогрудском воеводстве (1933 г.)

Месяц	Собрания	Представления	Вечера	Лекции	Общее количество членов	Доход, злотые
Январь	3	15	18	2	1592	478
Февраль	5	21	17	3	2698	774
Март	4	1	1	-	1100	198,80
Апрель	3	9	4	-	970	119
Май	2	9	2	-	1050	280
Июнь	3	6	1	-	1200	-
Июль	-	4	1	-	465	97,4
Август	8	1	-	-	2860	-

Таким образом, можно констатировать, что «Стрелец» являлся одной из наиболее массовых молодежных организаций, проводящей активную работу в области военной подготовки, гражданского воспитания и культурно-просветительской деятельности.

The article is devoted to the little-studied part of history in interwar period of Western Belarus – to the activity of youth organizations of polish political parties. The author tells about the main work directions of the biggest youth organizations of Novogrudoskij pavet in the beginning of 1930th. He analyses the youth organizations' activity in certain pavets of province and also examines the quantitative characteristics of its memberships and events during the mentioned period.

Список источников и литературы

1. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 10. – 143 л. – Месячные отчеты об общественно-политическом движении и обеспечении государственной безопасности на территории Лидского повета (июль – декабрь 1933 г.). – Л. 9, 9 об., 26, 26 об., 108.
2. ГАГО. – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 12. – 320 л. – Оперативные сводки Новогрудского воеводского управления МВД об общественно-политическом движении на территории воеводства за 1-е полугодие 1933 г. (декабрь 1932 – июнь 1933). – Л. 61 об., 62 об., 166.
3. ГАГО. – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 9. – 87 л. – Месячные отчеты об общественно-политическом движении и обеспечении государственной безопасности на территории Лидского повета (январь – июнь 1933 г.). – Л. 8, 34 об.
4. ГАГО. – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 13. – 262 л. – Оперативные сводки Новогрудского воеводского управления МВД об общественно-политическом движении за II полугодие 1933 г. (6 июня – 29 декабря 1933 г.). – Л. 35.

Научный руководитель – ***А. К. Гецевич,*** кандидат исторических наук, старший преподаватель.

УДК 94 (476) "1941/45"

Т. М. Барысюк
(Брэст, БрДУ імя А. С. Пушкіна)

ПРУЖАНШЧЫНА Ў ГАДЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ (1941 – 1945 гг.)

Изучение истории Великой Отечественной войны было и есть одним из приоритетных направлений отечественной исторической науки. Статья посвящена одной из важных проблем в изучении истории Беларуси – Великой Отечественной войне. В частности, делается упор на положении г. Пружаны в этот период. На основе углубленного изучения многих источников автор делает попытку реконструировать историю Пружанщины в период Великой Отечественной войны, сохранить народную память о войне и о тех, кто отдал свои жизни за свободу и независимость родной земли.

Памяць аб вайне захоўваецца на генетычным узроўні нашага народа. Не проста ідыёмным выразам, а аб'ектыўным крытэрыем у сучасных беларусаў з'яўляецца выраз – «абы вайны не было». У гэтым пажаданні – і пакорлівы характар беларускай нацыі, і яе гісторыя.

Незлічонымі матэрыяльнымі стратамі, палаючымі гарадамі і вёскамі, неймавернымі людскімі пакутамі і мільёнамі заўчасна абарваных чалавечых жыццяў увайшла ў нашу гісторыю Вялікая Айчынная вайна. Асабліва цяжкім быў яе пачатак. Войскі Чырвонай Арміі вялі крывапралітныя абарончыя баі, але вымушаны былі адступаць пад націскам праціўніка, які перавышаў колькасцю і быў больш вопытны.

Зямля Пружаншчыны з першых гадзін вайны апынулася ў агні пажарышчаў і стала месцам жорсткіх баёў. У заваёўніцкіх планах гітлераўскага камандавання лічаныя гадзіны адводзіліся для ўзяцця прыгранічных рэгіёнаў, у тым ліку Шарашоўскага, Пружанскага і Ружанскага.

У той жудасны дзень 22 чэрвеня 1941 г., калі мірную цішыню ўскалыхнулі першыя залпы вайны, некалькі ўраджэнцаў Пружаншчыны ў ліку першых сутыкнуліся з лютым ворагам на заходнім рубяжы нашай краіны. І.Ф. Галавейка, А.Д. Засім, Я. Каламіец і іншыя былі ўдзельнікамі гераічнай абароны Брэсцкай крэпасці [1, с. 5]. Фашысты спадзяваліся адным ударам зламаць абарону на дзяржаўнай граніцы СССР. Але моцнымі былі не толькі сцены цытадэлі, яшчэ мацнейшымі аказаліся воля і мужнасць савецкіх воінаў.

Фашысты неслі вялікія страты ў жывой сіле і тэхніцы, але вырашылі ўплываць на нашых байцоў псіхічна. Радыёрэпрадуктары, устаноўленыя супраць нашых пазіцый, безупынна гарланілі, што супраціўленне дарэмнае, прапаноўвалі кідаць сваіх камандзіраў і пераходзіць на бок нямецкай арміі [2, с. 575]. І кожны раз у адказ байцы яшчэ больш узмацнялі кулямётны агонь па ворагу. Кожны даў клятву змагацца да апошняй кроплі крыві.

Першымі на Пружаншчыне ўступілі ў бой лётчыкі 33-га знішчальнага авіяпалка 10-й змешанай авіядывізіі. Варожы разведчык, які з'явіўся над аэрадромам 22 чэрвеня ў 4 гадзіны раніцы, быў збіты авіязвяном лейтэнанта Ф.І. Мачалава.

Праз кароткі час гітлераўскія самалёты бамбілі асноўны аэрадром, размешчаны ля в. Куплін.

У паветраным баі было збіта 9 самалётаў праціўніка. На аэрадром не вярнуліся і тры нашыя экіпажы, у тым ліку старшы лейтэнант С.М. Гудзімаў.

У паветраным баі ён знішчыў два фашысцкія самалёты: першы – кулямётным агнём, другі – таранным ударам. Гэта быў адзін з першых паветраных таранаў у гісторыі Вялікай Айчыннай вайны.

Шмат чырвонаармейцаў палягло на зямлі Пружаншчыны ў першыя ваенныя дні. Імёны большасці з іх, на жаль, невядомыя.

Вёска Чадзель, як і іншыя населеныя пункты Пружаншчыны, была занята падраздзяленнем гітлераўцаў. 29 чэрвеня 1941 г. фашыстаў нечакана атакавалі чырвонаармейцы. Адбыўся жорсткі бой, абодва бакі панеслі вялікія страты. Старажыла вёскі расказаў, што адзін нямецкі афіцэр з горыччу прызнаў, што ў гэтым баі іх часць страціла столькі сваіх салдат, колькі не траціла за ўвесь час вайны ў Еўропе.

Цуды храбрасці праявілі ў гэтым баі савецкія воіны, многія з іх навекі засталіся ў брацкіх магілах, раскіданых каля вёсак Папялёва і Роўбіцк. У памяць пра гэты бой у в. Чадзель устаноўлена мемарыяльная дошка. Яна паведамляе таксама аб тым, што ў 1941 г. вёска была поўнасцю спалена.

Ішоў другі дзень вайны... Многія яшчэ не верылі, не хацелі верыць, што здарылася самае страшнае, што ў Пружаны прыйшла вялікая бяда. Аднак калі счарнелыя ад гора людзі пачулі на вуліцах нарастаючы гул ваеннай тэхнікі, убачылі ўпэўненых гітлераўскіх салдат, якія не затрымліваючыся ішлі, абарвалася апошняя надзея. У гэты ж дзень, 23 чэрвеня 1941 г., на нелегальнае становішча перайшла група актывістаў Красненскага сельсавета на чале з яго старшынёй, былым членам КПЗБ М.Е. Крыштафовічам [3, с. 115].

Адразу ж у канцы чэрвеня – пачатку ліпеня акупанты правялі на Пружаншчыне карныя акцыі супраць партыйнага, савецкага і камсамольскага актыву, былых членаў КПЗБ, сем'яў камандзіраў і палітработнікаў Чырвонай Арміі, якія не паспелі эвакуіравацца. Мірныя жыхары, аказваючы садзеянне адступаючым і выходзячым з акружэння чырвонаармейцам, таксама падвяргаліся жорсткай расправе [4, с. 68].

24 чэрвеня ў в. Мурава, 29 чэрвеня ў вёсках Клятное, Папялёва, Чадзель акупанты ўчынілі масавыя расстрэлы жыхароў. Паўплывала на развіццё антыфашысцкага падполля і партызанскага руху на Пружаншчыне і актыўная дзейнасць былых членаў КПЗБ.

У канцы верасня 1941 г. была праведзена другая нарада прадстаўнікоў антыфашысцкіх сіл, на якой прынялі рашэнне аб стварэнні ў кожным раёне падпольных антыфашысцкіх камітэтаў з трох – пяці чалавек. Камітэты павінны былі забяспечыць кіраўніцтва антыфашысцкім рухам, аказваць дапамогу партызанскім групам у зборы зброі, боепрыпасаў. У антыфашысцкі камітэт Пружанскага раёна ўвайшлі А.І. Астапчук, А.С. Саханевіч, А.І. Дзенісевіч. Сакратаром камітэта стаў М.Е. Крыштафовіч [5, с. 147].

17 ліпеня 1942 г. партызаны атрада імя І.В. Сталіна знішчылі гарнізон жандармерыі ў в. Рудніке, забілі 35 гітлераўцаў і паліцэйскіх. У наступную ноч быў разгромлены і паліцэйскі ўчастак, які размяшчаўся ў маёнтку каля в. Новы Двор.

Да лета 1943 г. на тэрыторыі Пружанскага, Ружанскага і Шарашоўскага раёнаў самастойна дзейнічалі атрады імя Г. Дзмітрова, імя В.І. Чапаева, «Савецкая Беларусь», імя С.М. Кірава і імя В.П. Чкалава. У верасні 1943 г. атрады імя Г. Дзмітрова і імя М.Ф. Гастэлы сумесна з іншымі атрадамі

ўдзельнічалі ў другім этапе рэйкавай вайны – аперацыі «Канцэрт» [6, с. 55]. Было здзейснена больш за тысячу ўзрываў рэек, у выніку чаго варожыя перавозкі на галоўнай магістралі Брэст-Масква на мясцовым участку значна скараціліся.

Партызаны брыгады праводзілі баявыя дзеянні на ўсёй тэрыторыі Пружанскага раёна і сумежных з ім раёнах Брэсцкай вобласці. З набліжэннем Чырвонай Арміі гітлераўскія акупанты асабліва жорстка пачалі распраўляцца з мірным насельніцтвам.

Пружанскі падпольны райкам КП(б)Б, камандаванне атрадаў прынялі ўсе меры, каб сарваць акцыю, аб'яўленую гітлераўскімі ваеннымі ўладамі 10 сакавіка 1944 г., і выратаваць моладзь ад мабілізацыі ў Беларускую краявую абарону [7, с. 92].

У в. Бакуны каля сярэдняй школы ўзведзены мемарыяльны комплекс землякам, якія загінулі на франтах, і партызанам, закатаваным гітлераўцамі.

У апошнія дні чэрвеня 1941 г. групы байцоў і камандзіраў з розных часцей і падраздзяленняў 4-й і 10-й армій вялі жорсткія баі з нямецкімі войскамі, якія спрабавалі акружыць іх ва ўсходняй частцы Белавежскай пушчы каля вёсак Паняжкі-Папялёва. Але савецкія воіны праявілі бяспрыкладны гераізм, далі дастойны адпор, прымусілі акупантаў адступіць да вёсак Ляўкі і Роўбіцк. Мінулі дзесяцігоддзі, а зямля дагэтуль мае адмеціны на месцы былых баёў.

21 студзеня 1942 г. акупацыйныя ўлады арганізавалі напад на партызанскую групу. Карнікаў да месца знаходжання партызан прывёў здраднік з в. Нарутавічы. Прыйшлося прыняць бой, а потым перабазіравацца пад в. Новы Двор, дзе на астравах сярод балот размяшчалася шарашоўская група партызан. Тут партызаны знаходзіліся да красавіка 1942 г. У пачатку мая 1942 г. каля в. Клепачы, дзе цяпер на асушаных балотах пабудаваны пасёлак саўгаса «Савецкі», на агульным сходзе партызан было вырашана аб'яднаць групы ў асобны атрад імя І.В. Сталіна. Камандаванне атрада і прадстаўнікі антыфашысцкай арганізацыі распрацавалі сумесны план разгрому трох гарнізонаў праціўніка ў вёсках Руднікі, Магілёўцы і ў лясніцтве Войтаў Мост.

У маі 1942 г. атрад імя І.В. Сталіна вярнуўся ў Ружанскую пушчу. Партызаны прыступілі да выканання распрацаванага плана баявых аперацый. На дарозе Новы Двор-Бакуны каля хутара Юзафін спалілі нямецкую грузавую аўтамашыну, забілі чатырох гітлераўцаў і захапілі тапаграфічную карту, на якой былі адзначаны населеныя пункты, лёс якіх быў аднолькавы: іх павінны былі спаліць. На перагоне чыгункі Свіслач-Ваўкавыск разабралі рэйкі і пусцілі пад адхон варожы эшалон, знішчылі два вагоны з жывой сілай фашыстаў.

Акупанты ўсур'ёз занепакоіліся дзеяннямі народных мсціўцаў, разведалі месца партызанскага лагера ва ўрочышчы Сасновік. Самалёты на працягу трох сутак бамбілі лагер.

Акупанты, каб адпомсціць партызанам, расправіліся з мірным насельніцтвам. Раніцай 17 ліпеня 1942 г. яны наляцелі на в. Краснае. Фашысты сагналі ўсіх жыхароў вёскі ў цэнтр, раздзялілі на дзве групы. У адной былі жанчыны і дзеці, у другой – мужчыны ад 14 гадоў і старэй. Нямецкі афіцэр аб'явіў, што за дапамогу партызанам усе дамы і іншыя пабудовы ў вёсцы будуць спалены, а насельніцтва – выселена. Жанчынам загадалі сабрацца. Мужчын пастроілі ў шарэнгу і павялі на ўскрай вёскі. За вёскай ім загадалі легчы на зямлю. Гестапавец зачытаў загад, што ўсе мужчыны – партызаны, таму будуць расстраляны. Потым усіх па загаду паднялі і пагналі да лесу, дзе былі выкапаны ямы. Там адбыўся зладзейскі расстрэл.

У час карнай экспедыцыі супраць партызан (верасень – кастрычнік 1942 г.) атрад імя І.В. Сталіна знаходзіўся ў Гута-Міхалінскім лесе. Боепрыпасаў было мала. Адкрыты бой з фашыстамі весці было немагчыма. Партызанам прыйшлося пастаянна манеўраваць і наносіць акупантам удары з засад. Было знішчана шмат карнікаў, але і атрад панёс страты. У 1943 г. быў створаны новы атрад імя С.М. Кірава [8, с. 261].

У снежні 1943 г. быў узарваны мост на р. Вінец. Па дарозе Пружаны-Сялец каля в. Сасноўка падарвалі грузавую аўтамашыну. Па дарозе Пружаны-Ружаны каля хутара Кабылаўка знішчылі кіламетр сувязі, падбілі і спалілі дзве грузавыя аўтамашыны, дзе загінулі 30 фашыстаў.

У пачатку 1944 г. група нашых партызан атрымала з-за лініі фронту міны, толавыя шашкі. Іх замазвалі чорнай смалой і вугалем.

17 чэрвеня 1942 г. карнікі ўчынілі расправу ў сямі вёсках Пружаншчыны: Казлы, Сілічы, Краснае, Пасталова, Нямковічы, Чарналозы, Ліхачы. У той дзень мужчыны ва ўзросце ад 16 да 60 гадоў былі зверскі забіты. Усе пабудовы ў гэтых вёсках карнікі спалілі, жывёлу забралі з сабой, усю астатнюю жыўнасць знішчылі.

З устанаўленнем акупацыйнага рэжыму на тэрыторыі Пружаншчыны гітлераўцы стварылі ў раённым цэнтры дзве турмы – белую і чырвоную (так называлі іх па вонкавай абліцоўцы). Дарога адсюль была адна: на віселіцу ці ў пясчаныя кар'еры Белавежскай пушчы на расстрэл. І, здавалася, адсюль ніхто не зможа выратавацца. На самай жа справе патрыёты змагаліся з ненавісным ворагам і тут. І быў выпадак, калі вязні змаглі вырвацца на волю.

Гэта было 18 верасня 1943 г. Зняволеным стала вядома, што намячаецца чарговая адпраўка на расстрэл. «Трэба дзейнічаць», — такім было іх рашэнне. Уцячы ж было амаль немагчыма. Вакол трывалая цагляная сцяна вышынёй каля 10 метраў, узмоцненая варта.

Падзеі склаліся так, што сам турэмны наглядчык дапамог зняволеным. Ён, як і іншыя, не грэбаваў паслугамі вязняў. А тут сапсаваўся веласіпед. Украінец Ваня (прозвішча яго ніхто не памятае) прапанаваў хутка і надзейна адрамантаваць яго. Наглядчык вельмі быў рады і на другі дзень перадаў у камеру няспраўны веласіпед і стары ножык замест адвёрткі. Веласіпед быў адрамантаваны і пачышчаны. Задаволены наглядчык нават забыўся пра ножык, які яму не аддалі.

На прагулцы ў двары турмы вязні падабралі некалькі вострых каменьчыкаў. Непрыкметна прынеслі ў камеру. І вось кішэнны сцізорык ужо набыў выгляд пілачкі-нажоўкі. З вялікай цяжкасцю міліметр за міліметрам паддаваўся жалезны прут. Справа рухалася марудна, а ў вязняў заставаліся лічаныя дні.

І вось, нарэшце, жалеза паддалося. Яшчэ раз былі абмеркаваны ўсе дэталі дзеяння. Апоўначы з камеры ў турэмны двор выбраліся ініцыятары пабегу Іван Вашчук, браты Лявон і Фёдар Шавелі і яшчэ тры таварышы. Шасцёрка асцярожна накіравалася да брамы. Неабходна было мінуць вартавы пост. У адным пакоі быў наглядчык, а ў другім — нямецкі салдат. Уцекачы раздзяліліся на дзве групы, па тры чалавекі на кожны пакой. Неўзабаве вартаўнікі былі абяззброены і замкнуты ў асобную камеру. Уцекачы выпусцілі зняволеных і з астатніх камер. Захапіўшы трафейную зброю, яны пакінулі турэмны двор і накіраваліся ў бліжэйшы лес [9, с. 433].

Савецкія патрыёты, жыхары в. Шчарчова і іншых населеных пунктаў, што вызваліліся з кіпцюроў смерці, уліліся ў шэрагі народных мсціўцаў атрада імя В.П. Чкалава брыгады «Савецкая

Беларусь». І яшчэ дзесяць месяцаў, да самага вызвалення раёна, грамілі ворага.

У 2-й палове ліпеня 1944 г. фашысцкія войскі, абяскрыўленыя ў баях за Баранавічы, у беспарадку адыходзілі ў напрамку Брэста. Каб не даць праціўніку згрупавацца і заняць новыя, зручныя для яго рубяжы абароны, злучэнні 3-га гвардзейскага стралковага корпуса гналі ворага днём і ноччу. Перадавыя атрады ні на крок не адрываліся ад праціўніка, грамілі яго ар'ергарды. 50-я гвардзейская стралковая дывізія вызваліла вёскі Клепачы, Магілёўцы, Лыскава, Куклічы, Гута, выйшла да ракі Ясельда.

Адцясняючы ворага, перадавыя падраздзяленні 150-га гвардзейскага стралковага палка падышлі да в. Вялікае Сяло.

У раёне в. Арабнікі камандзір узвода разведкі В.Е. Чараднічэнка і група аўтаматчыкаў прабраліся да траншэй праціўніка, уварваліся ў яго размяшчэнне і закідалі гранатамі, знішчылі кулямётную кропку. Гэта дало магчымасць нашай пяхоце падняцца ў атаку і паспяхова рухацца ўперад. Разведчыкі першыя ўварваліся на заходнюю ўскраіну Пружан.

Упартае супраціўленне аказаў вораг і ў баі ля в. Шубічы. Наш 1-ы батальён вымушаны быў залегчы.

Цяжкія баі давялося вытрымаць гвардзейскаму стралковаму палку пад камандаваннем падпалкоўніка П.І. Сіненкі.

Наступаючы на Пружаны з боку в. Якавічы, полк хутка захапіў вышыню, але тут жа быў контратакаваны фашысцкімі аўтаматчыкамі, якіх падтрымалі танкі. Гвардзейцы заляглі і, падпусціўшы гітлераўцаў на блізкую адлегласць, адкрылі прыцэльны гарматна-кулямётны агонь. Вораг у паніцы замітусіўся, пачаў адступаць. У гэты момант у баявых парадках батальёна з'явіўся камандзір маёр Колач. З пісталетам у руцэ ён падняўся ва ўвесь рост і крыкнуў:

– Наперад, за Радзіму! За Беларусь!

– Ура! – пранеслася ў адказ.

Байцы кінуліся наперад на фашыстаў, якія спешна адыходзілі. Не даючы ворагам апамятацца, перадавыя падраздзяленні палка ўварваліся на паўночную ўскраіну Пружан. Разгарэліся ўпартыя баі, пасля якіх нашы войскі авалодалі райцэнтрам [10, с. 271]. Было гэта 16 ліпеня 1944 г.

Мая радзіма – Пружаншчына, дзе магутныя канцавыя марэны старажытных ледавікоў утварылі бедны глебамі, але такі маляўнічы ландшафт – з блакітнавата-шэрымі купамі бароў на высокіх пагорках і летнім золатам аржаных палеткаў, з прытуманенай на золку, няхай цяпер ужо і зняважанай меліярацыяй і альховымі пастацямі ўздоўж малых рачулак.

Жыхары нашага раёна свята захоўваюць памяць аб тых, хто аддаў жыццё за свабоду і незалежнасць роднай зямлі. Памяці загінуўшых у вогненнай віхуры вайны землякоў і воінаў-вызваліцеляў прысвечана значная частка экспазіцый мясцовага музея.

Героі не паміраюць, яны жывуць у сэрцах землякоў, штодзённых справах і здзяйсненнях.

The Great Patriotic War theme touched by the author in the article is actual nowadays. The main heroic events, the success of the Soviet soldiers against fascists are described here. There are names those who liberated Pruzhany region. The author touched on a question of the preservation nation's memory about the Great Patriotic War.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Феранц, В. Р. Памяць: Гіст.-дакум.хроніка Пружанск. Р-на / В. Р. Феранц. – Мінск: Ураджай, 1998. – 535 с.
2. Пашкоў, Г. П. Памяць Беларусі: Рэспубіканская кніга / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – 592 с.
3. Малашэвіч, Я. В. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне / Я. В. Малашэвіч. – Мінск : Беларусь, 2004. – 231 с.
4. Здановіч, У.В. Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941 – 1944) у адлюстраванні айчыннай гістарыяграфіі / У. В. Здановіч. – Брэст: БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2008. – 253 с.
5. Лемяшонак, У. Вызваленне – без грыфа сакрэтна! / У. Лемяшонак. – Мінск : Полымя, 1996. – 151 с.
6. Романовский, В.Ф. Забвению не подлежит : о преступлениях нем.-фашист. захватчиков на территории Белоруссии в годы Великой Отеч. войны / В.Ф. Романовский. – Минск : Беларусь, 1985. – 63 с.
7. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941 – 1945 : энцыклапедыя. – Мінск, 1990.
8. Беларусь у гады Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны (верасень 1939 г. – верасень 1945 г.) // Гісторыя Беларусі: у 2 ч. – Мінск, 2003. – 295 с.
9. Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 5: Беларусь у 1917 – 1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэдактар) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2006. – 613 с.; іл.
10. Рэспубліка Беларусь: Вобласці і раёны: энцыкл. давед. / аўт.-склад. Л.В. Календа. – Мінск: БелЭн, 2004. – 568 с.: іл.

Навуковы кіраўнік – ***Н. П. Галімава,*** кандыдат філасофскіх навук, дацэнт.

УДК 726:27 – 523.4(476)

Т. П. Варабей
(Мінск, БДУ)

ТВОРЧАЯ СПАДЧЫНА ІАГАНА КРЫШТАВА ГЛАЎБІЦА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Северная война причинила большие разрушения городам Беларуси, многие произведения архитектуры были уничтожены. После войны начался бурный процесс строительства храмов, огромную роль в котором сыграл Иоганн Криштоф Глаубиц. Личность Глаубица признана исключительной в формировании архитектуры ВКЛ XVIII в. Введенные им тенденции помогли сформироваться «виленскому барокко». Мастер проявлял творческую толерантность: он откликался на предложения всех основных религиозных конфессий ВКЛ.

Другая трэць XVIII ст. стала складаным часам для паўночна-ўсходніх зямель Вялікага Княства Літоўскага, якія панеслі найбольшыя страты падчас Паўночнай вайны 1700 – 1729 гг. Таму нядзіўна, што ў гэты перыяд тут назіраецца актывізацыя будаўніцтва і сюды едуць найперш са сталіцы княства – Вільні – архітэктары высокага ўзроўню. Сярод іх адным з найбольш запатрабаваных стаў Іаган Крыштаф Глаўбіц (1700 – 1767), які ў гэты час актыўна рэалізаваў праекты рэканструкцыі пацярпелых ад пажару будынкаў Вільні. У яшчэ адным буйным культурна-рэлігійным цэнтры княства Літоўскага – Полацку – найбольш магутным заказчыкам выступіў уніяцкі ордэн базыльянаў. Менавіта выдатны дзеяч ордэна, архіепіскап полацкі і пазней мітрапаліт кіеўскі Фларыян Грабніцкі, які шмат зрабіў для пашырэння уніі, фундаваў шэраг храмаў на паўночна-ўсходніх абшарах Беларусі, аўтарства якіх на сённяшні дзень варта прыпісваць І.К. Глаўбіцу.

Так, можна лічыць, што Глаўбіцам быў распрацаваны і ажыццёўлены праект барочнага аблічча Сафійскага сабора ў Полацку (іл. 1), які ў канцы XVI ст. перайшоў да уніятаў і падчас Паўночнай вайны быў разбураны выбухам [1, с. 51]. Гэта пацвярджаецца і высокім мастацкім узроўнем, і стылістычнай блізасцю да віленскіх касцёлаў Св. Кацярыны і Узнясення Дзевы Марыі. Акрамя таго, дакладна вядома, што па заказе архіепіскапа Грабніцкага І.К. Глаўбіц выканаў праект мітрапаліцкай рэзідэнцыі ў в. Струнь непадалёку ад Полацка. На працягу 1738 – 1750 гг., паралельна з аднаўленнем касцёла Св. Янаў у Вільні, на месцы зруйнаванай святыні быў узведзены новы велічны храм, які, па сутнасці, першы з сакральных пабудоў Вялікага Княства цалкам увасобіў стылістычныя і эстэтычныя прынцыпы віленскага барока. Як уніяцкі храм Сафійскі сабор пераарыентаваны алтаром на поўнач, пры гэтым даўжыня старажытнай царквы вызначыла шырыню новай трохнефавай аднаапсіднай базілікі з двухвежавым фасадам-нартэксам. Сіметрычна ўсходнім алтарным апсідам праваслаўнага храма XI ст. была ўзведзена заходняя група апсід, якія разам атрымалі барочнае завяршэнне ў выглядзе самкнутых купалоў са светлавымі ліхтарамі (іл. 2).

Мастацкі акцэнт тут зроблены на аб'ёмна-прасторавай структуры галоўнага фасада з дзвюма тэлескапічнымі пяціяруснымі вежамі. Тры верхнія скразныя ярусы рэзка скарачаюцца

ўгору па памерах, што стварае моцную аптычную перспектыву. Тарцы даху цэнтральнага нефа з двух бакоў закрываюць фігурныя атыкавыя франтоны. У аздабленні выкарыстаны звязкі пілястраў, валюты з «грабеньчыкамі», дэкаратыўныя вазоны-пінаклі, фігурныя нішы і пластычны ляпны дэкор. Архітэктурным чляненням храма ўласціва неакрэсленасць, яны шматразова дубліруюцца, разрываюцца, ствараючы тонкую гульню святла і ценю. Лініі карнізаў плаўна, хвалепадобна выгінаюцца. Контуры верхніх ярусаў вежаў і франтонаў ствараюць на фоне неба вытанчаны карункавы малюнак.

Храм быў асвечаны ў 1750 г., але афармленне яго ўнутранай прасторы працягвалася ажно да 1765 г. Прасторавыя ячэйкі перакрыты крыжастымі скляпеннямі і падзелены ў цэнтральным нефе адзінкавымі магутнымі падпружнымі аркамі, у астатніх частках – падвойнымі. У інтэр'еры складаная прафіліроўка слупоў і ордэрны дэкор утвараюць характэрную «цякучую» прастору. Бакавыя апсіды раскрыты ўнутр шырокімі арачнымі праёмамі. Найбольш важную эстэтычную і сакральную нагрузку ў інтэр'еры мусіла несці мураваная алтарная перагародка – кампрамісны варыянт паміж праваслаўным іканастасам у сэнсе функцыянальнага прызначэння і з пункту гледжання кампазіцыі і архітэктонікі – прысценным алтаром каталіцкага храма. Яна мае шматпланавую прасторава разгорнутую трох'ярусную будову з рытмічным спалучэннем ордэрных элементаў, а таксама аздоблена ляпнымі пазалочанымі гірляндамі, картушамі, капітэлямі і завершана барэльефнай кампазіцыяй «Тройца Новазапаветная» [2, с. 20]. Тое, што старажытны падмурак і рэшткі сцен былі ўключаны ў новую кампазіцыю храма, не толькі выратавала былую ўніяцкую святыню ад перабудовы ў сярэдзіне XIX ст., але ўзбудзіла неверагодны навуковы інтарэс і паспрыяла далейшаму вывучэнню і рэстаўрацыі будынка.

У ходзе будаўнічай кампаніі мітрапаліта Грабніцкага быў узведзены ў 1756 – 1764 гг. і мураваны кляштар ордэна базыльянаў у в. Беразвечча (зараз у межах г. Глыбокае Віцебскай вобл.), цэнтральная пабудова якога – царква Св. Пятра і Паўла (іл. 3) – можа лічыцца адным з найвыдатнейшых дасягненняў архітэктуры віленскага барока. Пакуль не знойдзена дакументальнае пацвярджэнне таго, што гэты помнік створаны Глаўбіцам, аднак даследчыкі бачаць у гэтым помніку працяг і развіццё барочных традыцый Полацкай Сафіі, улічваючы і высокія мастацкія якасці пабудовы.

Гэтая царква ўяўляла сабою трохнефавую базіліку з трансептам і дзвюхвежавым галоўным фасадам (іл. 4). Пры агульнай традыцыйнасці структуры архітэктурны вобраз збудавання смелы і наватарскі: шырокі цэнтральны неф з паўкруглым алтарным завяршэннем пасярэдзіне перасякаецца роўным з ім па вышыні трансептам з таксама закругленымі тарцамі. У беразвецкай царкве план у верхнім сячэнні (без алтарнай часткі) адпавядаў форме роўнаканцовага грэчаскага крыжа, чым падкрэслівалася сувязь з праваслаўнай традыцыяй.

Перакрыжаваныя двухсхільныя дахі над цэнтральным нефам і трансептам на закругленых тарцах завяршаліся выпуклымі франтонамі з пластычным трохпялёсткавым абрысам, якія нагадвалі дыядэму. Фігурны барочны франтон на тарцы цэнтральнага нефа, процілеглым галоўнаму фасаду, упершыню ўжыты Глаўбіцам у Сафійскім саборы, але там ён быў плоскі і аддзяляў больш нізкую алтарную апсіду. У беразвецкай царкве тры франтоны-«дыядэмы» вянчаюць кожны сваю частку і, як карона, будынак у цэлым, адпаведна важнаму прынцыпу барока – падпарадкаванню частак цэламу.

Галоўны паўднёвы фасад беразвецкай царквы быў вырашаны як хвалістая, струменістая, шматпланавая тэатральная куліса, што закрывала ад гледача агульную тэктоніку храма. Канструкцыйна структура фасада адпавядала плоскаму нартэксу, па шырыні роўнаму чацверыкам вежаў, сіметрычна размешчаных па баках. Надзвычайная маляўнічасць фасада, тонкая гульня святла і ценю на яго паверхні дасягалася даволі простымі, матэматычна разлічанымі сродкамі. Дэкаратыўныя вертыкальныя элементы – калоны і аб'ёмныя пілястры – разам з адпаведнымі гарызантальнымі часткамі ордэра – п'едэсталамі і антаблементамі – былі разгорнуты восямі пад вуглом 45 градусаў да рэальнай канструкцыйнай плоскасці фасада, што і надавала яму ілюзорную прасторавую выпукла-ўвагнутую будову. Групоўка вертыкальных элементаў падпарадкавалася строгай люстэркавай сіметрыі.

Трох'ярусныя вежы, што ўзбагачалі сілуэт будынка, мелі тэлескапічную структуру. Надзвычайная ўвага нададзена вытанчанаму малюнку франтонаў, завяршэнням вежаў, валют, капітэляў. Тут упершыню ўжыты на фасадзе ажурныя абрысы праёмаў, якія раней сустракаюцца толькі ў інтэр'еры Сафійскага сабора. Зусім маленькія бакавыя нефы кампазіцыйна падпарадкоўваліся кароткаму, але шырокаму цэнтральнаму нефу, які завяршаўся мураванай алтарнай перагародкай. Яна складалася з двух ярусаў дынамічна згрупаваных калон, злучаных раскрапаваным антаблементам. Прастора алтара ў глыбіні вялікіх скразных праёмаў паміж калонамі здавалася бясконцай і бяздоннай. Скульптурная пластычнасць архітэктуры храма спалучалася з канструкцыйнай логікай, дасканалым выкарыстаннем прыёмаў аптычнай карэкціроўкі мастацкага вобраза.

Не меншае значэнне храмаваму будаўніцтву надавалі і каталіцкія манаскія ордэны. Узвядзенне і аздабленне шэрагу касцёлаў на Беларусі дакладна можна прыпісаць Глаўбіцу на аснове архіўных матэрыялаў. Унікальным помнікам, да якога архітэктар меў дачыненне, з'яўляецца касцёл Св. Яна Хрысціцеля ў в. Сталовічы (цяпер царква Успення Прасвятой Багародзіцы, Баранавіцкі р-н Брэсцкай вобл.), які адзіны ў Вялікім Княстве Літоўскім належаў ордэну кавалераў мальтыйскіх, ці іанітаў (іл. 5). Будаўніцтва гэтага храма было распачата ў 1740 г. архітэктарам Іосіфам Фантанам III, які заклаў трохнефавую базіліку без трансепта з дзвюхвежавым фасадам і прамавугольным алтарным завяршэннем цэнтральнага нефа (іл. 6), да якога прылягае капліца XVII ст. [3, с. 27]. Верагодна, Фантана распрацаваў і сячэнне апорных слупоў базілікі, якія нагадваюць у плане латарынгскі крыж і, як і арытмічна згрупаваныя падпружныя аркі, нясуць у прасторы нераўнамерны, пульсуючы крок. І.К. Глаўбіц працягнуў будоўлю ў 1743 – 1746 гг. найперш як праектант узнёслага дэкаратыўнага аздаблення і складанай архітэктанічнай алтарнай кампазіцыі ва ўнутранай прасторы храма. На жаль, цяжка вызначыць сярод гэтых творцаў аўтара цікавага вырашэння галоўнага дзвюхвежавага фасада, які ўвасобіў эстэтыку віленскага барока. Вуглы шмат'ярусных вежаў узмоцнены звязкамі слаістых пілястраў, а ў ніжнім ярусе – невялікімі сіметрычнымі бакавымі вежамі накшталт контрфорсаў, якія надаюць кампазіцыі фасада пэўную пірамідальнасць. Акрамя таго, першапачаткова гарызантальныя ярусы фасада, вылучаныя за кошт моцных крапаваных антаблементаў на ўзроўні карнізаў бакавых і цэнтральнага нефаў, завяршаліся тэлескапічнымі ажурнымі вежамі і фігурным франтонам. Гэта страчана пры перабудове храма пад праваслаўную царкву ў 1863 – 1864 гг. [4, с. 219].

Адзін з вядучых даследчыкаў творчасці Глаўбіца С. Лоранц прыпісвае архітэктару фундаментальную перабудову касцёла Найсвяцейшай Дзевы Марыі кляштара кармелітаў у г. Мсціслаў (Магілёўская вобл.) у 1746 – 1750 гг. (іл. 7), пры гэтым бралася ва ўвагу стылістычная блізкасць да храмаў у Полацку і Забелах-Валынцах [5, с. 395]. Храм уяўляе сабой мураваную шасцістоўпную базіліку з дзвюхвежавым фасадам і пяціграннай апсідай, да якой далучана двухпавярховая сакрысція. Галоўны фасад фланкіраваны трох'яруснымі чатырохграннымі вежамі з паўсферычнымі купаламі і завершаны фігурным франтонам паміж імі. Магутныя сцены падзелены лучковымі аконнымі праёмамі і пілястрамі ў прасценках, апярэзаны карнізам [6, с. 396].

У 1749 г. абат кляштара яшчэ аднаго каталіцкага ордэна – дамініканцаў – у фальварку Забелы каля в. Валынцы Полацкага ваяводства (цяпер Верхнядзвінскі р-н Віцебскай вобл.) запрасіў Іагана Крыштафа Глаўбіца для праектавання мураванага касцёла Св. Юрыя (іл. 8). З Глаўбіцам супрацоўнічаў архітэктар-дамініканец Л. Грыневіч, які прымаў удзел ва ўнутраным аздабленні. Будаўніцтвам кіраваў мясцовы майстар Лаўбе, які заклаў касцёл у 1749 г. У выніку быў узведзены аднанефавы храм, накрыты высокім клінаватым дахам з фігурнымі франтонамі-«дыядэмамі» на абодвух тарцах: на галоўным фасадзе і над больш нізкай алтарнай апсідай. Пры гэтым вышынная пласціна дзвюхвежавага фасада выходзіла за межы нефа на шырыню чацверыкоў вежаў. Незалежная ад агульнай архітэктонікі храма структура галоўнага фасада, рытм яго вертыкальных і гарызантальных чляненняў, тэлескапічная будова вежавых ярусаў, малюнак абрысаў франтонаў, праёмаў, валютаў з «грабеньчыкамі», дэкаратыўных вазонаў, а таксама рафінаваная пластыка ўваходнага прытвора выяўляюцца ў дадзеным будынку як характэрныя рысы творчага почырку архітэктара Глаўбіца. У 1756 г. касцёл быў асвячоны, але ўзвядзенне дзвюх вежаў-званіц працягвалася яшчэ 10 гадоў. У 1759 – 1766 гг. віленскімі майстрамі было ажыццёўлена дэкаратыўнае аздабленне касцёла ў стылі ракако, пастаўлены алтары. Будынак кляштара часткова захаваўся да нашых дзён, аднак касцёл Св. Юрыя, пашкоджаны яшчэ ў часы Вялікай Айчыннай вайны, быў зруйнаваны ў канцы 40-х гг.

На працягу 1759 – 1764 гг. паводле праекта Іагана Крыштафа Глаўбіца стваралася багатае афармленне інтэр'еру касцёла бернардзінак у Слоніме. Тут Глаўбіц выступіў як аўтар агульнага мастацка-архітэктурнага вырашэння ўнутранай прасторы храма, а будаўніцтва алтароў, амбона, канфесіянала (спавядальні) асноўныя работы па ляпной дэкарыроўцы і скульптуры выканаў Іаган Хедэль, з якім Глаўбіц некалі сумесна працаваў над перабудовай віленскага касцёла Св. Янаў. У працэсе афармлення перад майстрамі стаяла нялёгкая задача – упрыгожыць будынак, які ўзнік у XVII ст., бо трэба было захаваць раннебарочную прастораву структуру, і ўсё ж арганізаваць інтэр'ер у адпаведнасці з густамі XVIII ст. Устаноўкай багата аздобленых алтароў Глаўбіц і Хедэль здолелі выявіць парадак, узаемасувязь прасторавых частак інтэр'еру.

Асноўны аб'ём храма, абмежаваны апсідай з усходу і хорамі з захаду, складаецца з дзвюх ячэек і ўяўляе сабой адкрыты зальны неф, які праз падпружную арку злучаны з прасторай алтара. Дзякуючы ўдаламу кампазіцыйнаму размяшчэнню алтароў, апсіда, напалову меншая за зальны неф, успрымаецца як роўная яму. Аб'ёму храма была нададзена паваротная і люстэркавая сіметрыя, што робіць магчымым ілюзіяністычнае ўспрыманне алтарнай і зальнай частак, правага і левага бакоў і стварае адзіны кругавы рытм аздаблення інтэр'еру.

Усяго ў храме былі створаны пяць алтароў, а таксама амбон і спавядальня. Галоўны алтар знаходзіцца ў цэнтры прэзбітэрыя, зліваецца з ім па дузе выкружкі і консе скляпення. Ён мае двух'ярусную канструкцыю. Першы ярус аддзелены ад другога раскрапаваным карнізам, які нагадвае бягучую хвалю і трымае на сабе фігуркі анёлаў, якія сядзяць на валютах; карніз трымаюць дзве калоны карынфскага ордэра. У інтэркалумніях знаходзяцца скульптуры Св. Банавентуры і Св. Францыска. Прапарцыянальнае дзяленне на ўзроўні, разгортванне руху фігур па планах надаюць маляўнічасць і манументальнасць агульнай кампазіцыі галоўнага алтара. Чатыры бакавыя алтары падобны адзін да аднаго: яны маюць высокі цокаль, адзін ярус і завяршэнне ў аблямоўцы валют, на якіх размешчаны сядзячыя анёлы. На алтарах Маці Боскай Шкаплернай і Іакіма і Ганны ёсць скульптура, на астатніх яна адсутнічае [7, с. 59]. Маштабна невялікія скульптуры стаяць на кансолях за калонамі, што візуальна закругляе вуглы алтара. Па-барочнаму эфектная скульптура задае той маштабны модуль, які аб'ядноўвае архітэктурныя формы алтароў і іх дэкарыроўку.

Інтэр'ер слонімскага касцёла стаў узорам цэласнага па мастацкай задуме і выкананні твора, прасторавая структура якога акцэнтуецца за кошт расстаўленых у асноўных вуглах крыжападобнага плана алтароў. У распрацоўцы элементаў аздаблення Глаўбіц прытрымліваўся барочных прынцыпаў пабудовы формы, перадачы руху, прасторава-тэатральных эфектаў. У той жа час у матэматычна вывераны барочны інтэр'ер уключаны лёгкія S-падобныя завіткі дэкору амбона і спавядальні – элементы ракако.

Адзначыўся Глаўбіц і ў праваслаўным храмавым будаўніцтве, прыкладам якога выступае Спаса-Праабражэнская царква ў Магілёве (іл. 9), зруйнаваная ў савецкі час [8, с. 229]. Мураваны храм на месцы святыні XV ст. будаваўся ў 1740 – 1754 гг. пры епіскапах Валчанскіх, аднак не быў завершаны. Вядомы па нататках ігумена як «немец» Глоб, Іаган Крыштаф Глаўбіц кіраваў будоўляй у 1755 – 1762 гг. пры архіепіскапе Георгіі Каніскім, які разгарнуў у Магілёве шырокую праграму праваслаўнага будаўніцтва. Верагодна, па праекце Глаўбіца ўзводзіліся архіерэйскі дом і семінарыя.

Верны сваёй стылістычнай скіраванасці, Глаўбіц падышоў да стварэння новай кампазіцыі храма з улікам традыцый і запатрабаванняў праваслаўнай канфесіі. Так, Спаскі сабор меў нетрадыцыйную для праваслаўя трохнефавую, і ўсё ж не базілікальную, крыжова-купальную кампазіцыю з планам у выглядзе выцягнутага лацінскага крыжа і дзвюхвежавым фасадам (іл. 10). Усе нефы былі роўныя па вышыні і накрытыя агульным двухсхільным дахам, таму будынак выглядаў як аднанефавы. Трансепт не адпавядаў па шырыні падкупальнаму квадрату, як звычайна, а плоскімі рызалітамі з трохвугольнымі франтонамі двухсхільных дахаў распасціраўся ўздоўж алтарнай часткі да невялікай паўкруглай апсіды, што візуальна парушала канструкцыйную логіку збудавання і ўзмацняла яго экспрэсію [9, с. 150].

У вырашэнні вянчаючых мас адчувалася неадпаведнасць першапачатковай задуме, абумоўленая двума этапамі будаўніцтва. Высокі дах прарэзваў моцна выцягнуты светлавы барабан, завершаны паўсферычным купалам, асветленым люкарнамі і ліхтарыкам з цыбулепадобнай галоўкай наверсе. Такія ж галоўкі мелі вытанчаныя ажурныя вежачкі абапал барабана па дыяганалях падкупальнага квадрата, у выніку чаго стваралася пяціглаўе, кананічнае для рускага праваслаўя, якое несла і значную дэкаратыўную нагрузку.

Асноўнае значэнне было нададзена галоўнаму фасаду, утворанаму дзвюма шмат'яруснымі

вежамі. Ніжні ярус адпавядаў па вышыні нефам, а верхнія чацверыкі вежаў, паміж якімі размяшчаўся карункавы атыкавы франтон, тэлескапічна скарачаліся па памерах. Тут рысы віленскага барока ў пластычнай распрацоўцы фасада выявіліся таксама ў вертыкалізме прапорцый піляストраў і прасценкаў.

Арганізацыя інтэр'еру Спаскай царквы вызначалася надзвычайнай дынамікай, нетрадыцыйнай для праваслаўных храмаў. Прасторава дамінаваў падобны да свецкай залы цэнтральны неф дзякуючы роўным з ім па вышыні вузкім бакавым нефам і невялікаму сячэнню апорных слупоў, раскрапаваных слаістымі пілястрамі. Чатырох'ярускае асвятленне падкупальнай прасторы ўражвала багаццем святлоценевых эфектаў. Дэкаратыўнаму аздабленню інтэр'еру былі ўласцівы рысы ракако: храм ўпрыгожвалі драўляныя пасярэбраныя двух'ярусны іканастас, амбон, ківоды, пакрытыя пазалочанай накладной разьбой, а таксама абразы магілёўскіх майстроў.

Такім чынам, архітэктурныя праекты, ажыццёўленыя Іаганам Крыштафам Глаўбіцам па-за Вільняй, на ўздыме храмабудаўніцтва задавольвалі запыты розных канфесій. Найбольш яскрава гэта ілюструюць уніяцкія храмы ў Полацку і Беразвеччы, дзе архітэктар не толькі яскрава ўвасобіў прынцыпы віленскага барока, але і здолеў перадаць сувязь са старадаўняй праваслаўнай традыцыяй. Важныя кананічныя моманты былі перададзены ў архітэктуры праваслаўнай Спаскай царквы ў Магілёве. Каталіцкія храмы ў Забелах і Мсціславе вызначыліся падабенствам да віленскіх, а слонімскі касцёл дае прыклад ілюзіяністычнай познебарочнага інтэр'еру з рысамі ракако. Так ці інакш, гэтыя пабудовы сталі асновай для пераймання і далейшага зацвярджэння віленскага барока як вядучага стылю ў архітэктуры Вялікага Княства Літоўскага.

Johann Christoph Glaubitz is generally considered to be the most prominent Baroque architect in the lands of the former Grand Duchy of Lithuania. He is credited for developing distinct Lithuanian school of Baroque architecture, known as Vilnian Baroque. Glaubitz works are often associated with the cityscape of the Old Town of Vilnius, but he also created much on the territory of Belarus. His Belarusian works can be described as further development of the Vilnian Baroque.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Lietuvos architektūros istorija = History of Lithuanian Architecture: 4 t. monografija / Architekturos ir enciklopedijų leidykla, 1994 – T. 2: Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. Vidurio / redkol. A. Jankevičienė (Red. Koleg. Pirm.) ir kt. – 1994. – 592 p.: iliustr. – C. 50 – 52.
2. Полацкі Сафійскі сабор / аўтар тэксту Т.А. Джумантаева, фота А.П. Дрыбаса, Дз.М. Раманюка, Э.Я. Цацярэўскага. – Мінск: УП «Выдавецтва «Беларусь», 2005.
3. Габрусь, Т.В. Стваральнікі віленскага барока / Т.В. Габрусь // Наша вера. – 2001. – № 4 (18).
4. Габрусь, Т. В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т. В. Габрусь. – Мінск: Ураджай, 2001. – 287 с.: іл. – С. 219 – 220.
5. Lorentz, S. Architekt kosciola w Berezweczu (w związku z artykułem Piotra Bohdzewicza) / S. Lorentz // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1984. – № 4. – S. 395.
6. Кулагін, А. М. Каталіцкія храмы Беларусі / А. М. Кулагін; фатограф А. Л. Дыбоўскі. – Мінск: Бел. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 488 с.: іл. – С. 396 – 397.
7. Гаршкавоз, В. Д. Інтэр'ер слонімскага храма бернардзінак – помнік віленскага барока / В. Д. Гаршкавоз // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даслед.: зб. арт. / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. С.В. Марцэлеў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 204 с. – С. 59 – 60.
8. Гісторыя беларускага мастацтва: у 6 т. Т. 2: Другая палова XVI – канец XVIII ст. / рэдкал.: С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]; рэд. тома Я. М. Сахута. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 384 с.

9. Габрусь, Т. В. Стылістычныя аспекты архітэктуры віленскага барока / Т. В. Габрусь // Барока ў беларускай культуры і мастацтве / пад рэд. В.Ф. Шматава. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 304 с.: 129 іл.

Навуковы кіраўнік – ***Н.Я. Трыфанава***, кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт.

Дадатак 1

Іл. 1.

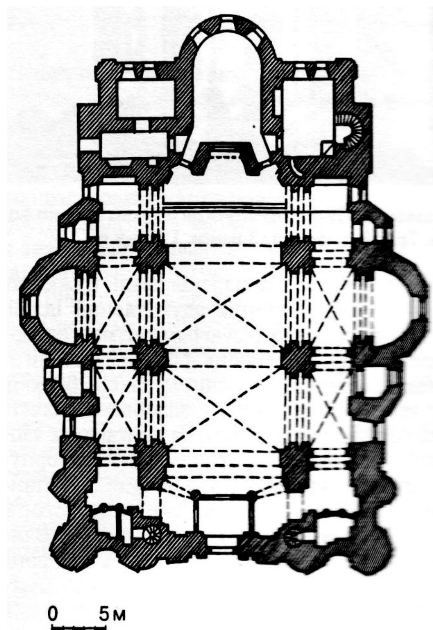

Іл. 2.

Іл. 3.

Іл. 4.

Іл. 5.

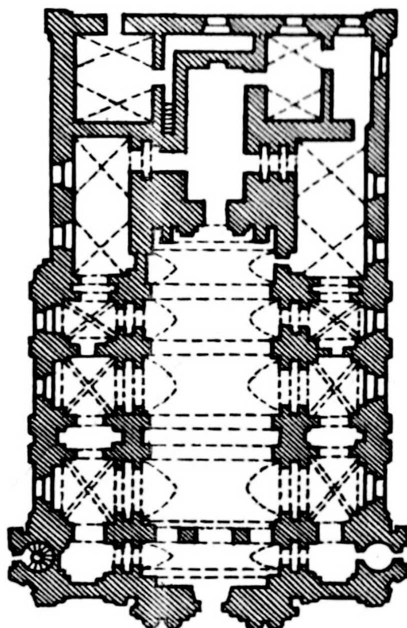

Іл. 6.

Іл. 7.

Іл. 8.

Іл. 9.

Іл. 10.

Спіс ілюстрацый:

Іл. 1. Сафійскі сабор у Полацку.1738 – 1750 гг. Галоўны фасад
http://radzima.org/images/pamatniki/5091/5091_b1256390810.jpg

Іл. 2. Сафійскі сабор у Полацку.1738 – 1750 гг. План. Габрусь Т. В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т. В. Габрусь. – Мн.: Ураджай, 2001. – 287 с.: іл. С.177.
http://radzima.org/images/pamatniki/5091/vipopola01-06.jpg

Іл. 3. Царква Св. Пятра і Паўла ў в. Беразвечча манастыра базыльянаў. 1756 – 1764 гг. Галоўны фасад. Фота 30-х гг. XX ст.
http://radzima.org/images/pamatniki/7406/vihlbier01-17.jpg

Іл. 4. Царква Св. Пятра і Паўла ў в. Беразвечча манастыра базыльянаў.1756 – 1764 гг. Бакавы фасад. Фота 30-х гг. XX ст.
http://radzima.org/images/pamatniki/7406/vihlbier01-11.jpg

Іл. 5. Касцёл Св. Яна Хрысціцеля (царква Успення Прасвятой Багародзіцы) ордэна іанітаў у в. Сталовічы.1743 – 1746 гг. Галоўны фасад.
http://radzima.org/images/pamatniki/276/brbastal01-24.jpg

Іл. 6. Касцёл Св. Яна Хрысціцеля (царква Успення Прасвятой Багародзіцы) ордэна іанітаў у в. Сталовічы.1743 – 1746 гг. План. Габрусь Т. В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т. В. Габрусь. – Мн.: Ураджай, 2001. – 287 с.: іл. С. 220.

Іл. 7. Касцёл Найсвяцейшай Дзевы Марыі кляштара кармелітаў у Мсціславе 1746 – 1750 гг. Галоўны фасад. Сучасны выгляд.
http://radzima.org/images/pamatniki/2742/mamsmsci04-06

Іл. 8. Касцёл Св. Юрыя кляштара дамініканцаў у Забелах. 1749 – 1756 гг. Агульны выгляд. Літаграфія Н. Орды.
http://i.io.ua/img_ss/large/0000/37/00003764_n6.jpg

Іл. 9. Спаса-Праабражэнская царква ў Магілёве.1755 – 1762 гг. Агульны выгляд. Фота пач. XX ст.
http://radzima.org/images/pamatniki/6811/6811_b1252315763.jpg

Іл. 10. Спаса-Праабражэнская царква ў Магілёве.1755 – 1762 гг. Галоўны і бакавы фасады. Габрусь Т. В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т. В. Габрусь. – Мн.: Ураджай, 2001. – 287 с.: іл. С.202.

УДК 008

М. А. Лойко
(Минск, БГУ)

НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

В статье рассматривается определение понятия «нематериальное культурное наследие», данное в Международной конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия 2003 года. Конвенция предполагает ведение двух списков: Репрезентативного списка и Списка нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране. В статье проанализированы критерии для включения объектов в оба списка, а также сами списки по количеству включенных объектов по годам, по странам. Рассмотрен объект, представляющий Республику Беларусь в Списке нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране обрядом «Колядные Цари», который проводится в деревне Семежево Копыльского района Минской области. Доказано, что данный объект соответствует всем критериям для включения в Список нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране.

В октябре 2003 года на 32-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО в Париже была принята Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Республика Беларусь ратифицировала Конвенцию в числе первых десяти государств. Конвенция вступила в действие 20 апреля 2006 года через 3 месяца после сдачи 30-й ратификационной

грамоты. Согласно Конвенции, «нематериальное культурное наследие» означает обычаи, формы представления и выражения, знания и навыки, а также связанные с ними инструменты, предметы, артефакты и культурные пространства, признанные сообществами, группами и, в некоторых случаях, отдельными лицами в качестве части их культурного наследия. Такое нематериальное культурное наследие, передаваемое от поколения к поколению, постоянно воссоздается сообществами и группами в зависимости от окружающей их среды, их взаимодействия с природой и их истории и формирует у них чувство самобытности и преемственности, содействуя тем самым уважению культурного разнообразия и творчеству человека.

Нематериальное культурное наследие проявляется, в частности, в следующих областях:

• устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия (например, свистящий язык острова Гомера на Канарских островах);

• исполнительские искусства (например, грузинское полифоническое пение);

• обычаи, обряды, празднества (например, фестиваль лодок-драконов в Китае);

• знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной (например, ритуалы, верования и практика целительства племени кальявая в Андах);

• знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами (например, изготовление лубяных тканей в Уганде) [1, ст. 2].

Целями Конвенции являются охрана нематериального культурного наследия; уважение нематериального культурного наследия соответствующих сообществ, групп и отдельных лиц; привлечение внимания на местном, национальном и международном уровнях к важности нематериального культурного наследия и его взаимное признание; международное сотрудничество и помощь [1, ст. 1].

Конвенция предусматривает создание Межправительственного комитета по охране нематериального культурного наследия, который по предложению соответствующих государств-участников составляет, обновляет и публикует Репрезентативный список нематериального культурного наследия и Список нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране.

Важное место в составлении списков и работе Конвенции в целом играют критерии для внесения элементов нематериального культурного наследия в Списки. Было выработано два пакета критериев: для Репрезентативного списка и Списка нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране. Критерии были приняты на первой внеочередной сессии Межправительственного комитета по охране нематериального культурного наследия в Чэнду (Китай) в мае 2007 года [2].

Для внесения элемента нематериального наследия в Репрезентативный список в документах на номинацию от государства-участника (государств-участников) требуется продемонстрировать, что элемент, предложенный для включения в Репрезентативный список, соответствует всем перечисленным критериям.

1. Данный элемент является нематериальным культурным наследием, как это определяется в статье 2 Конвенции.

2. Включение данного элемента будет способствовать обеспечению наглядности, пониманию значимости нематериального культурного наследия и диалога, отражая тем самым культурное разнообразие во всем мире и подтверждая творчество человека.

3. Разрабатываются меры по охране, которые могут обеспечить сохранность и повышение роли данного элемента.

4. Данный элемент включен с возможно более широким участием заинтересованных сообществ, групп или, в некоторых случаях, отдельных лиц и с их свободного, предварительного и информированного согласия.

5. Данный элемент включается в список нематериального культурного наследия, имеющегося на территории подавшего (подавших) заявку государства-участника (государств-участников) [2].

1. а) Данный элемент нуждается в срочной охране, т.к. его существование находится под угрозой, несмотря на усилия заинтересованных сообществ, групп или, в некоторых случаях, отдельных лиц и государства-участника (государств-участников). (или)

б) Данный элемент нуждается в чрезвычайно срочной охране, т.к. подвергается серьезной опасности и без немедленной охраны может не уцелеть.

2. Разрабатываются меры по охране, которые могут позволить заинтересованным сообществам, группам или, в некоторых случаях, отдельным лицам продолжать практически использовать и передавать данный элемент.

3. Данный элемент включен в заявку при возможно более широком участии заинтересованных сообществ, групп или, в некоторых случаях, отдельных лиц, а также с их свободного, предварительного и информированного согласия.

4. Данный элемент включен в список нематериального культурного наследия, имеющегося на территории подавшего (их) заявку государства-участника (государств-участников).

5. В случаях чрезвычайной срочности с заинтересованным(ми) государством-участником (государствами-участниками) проведены консультации относительно включения данного элемента в Список НКН, нуждающегося в срочной охране [2].

Два пакета критериев имеют большое сходство. В соответствии с 1-м критерием – общим для обоих списков – элемент, номинированный на включение, должен удовлетворять определению нематериального культурного наследия, данному в Конвенции. 3-й и 4-й критерии требуют разработки мер по охране элемента. 4-й критерий относится к участию и согласию сообществ, групп и в некоторых случаях отдельных лиц. Согласно Конвенции, каждое государство-участник обязано составить свой перечень нематериального культурного наследия, и согласно 5-му критерию номинированный элемент должен входить в этот перечень, что должно способствовать тому, что государства станут соблюдать это обязательство.

2-й и 6-й критерии Списка наследия, нуждающегося в срочной охране, относятся к случаям, когда требуется срочное вмешательство и к процедурам консультаций с заинтересованными государствами-участниками в срочных случаях. 2-й критерий Репрезентативного списка, напротив, предусматривает, что элементы, предложенные для включения, должны удовлетворять целям Репрезентативного списка.

Многие объекты Списка ЮНЕСКО были провозглашены шедеврами нематериального культурного наследия еще до вступления в силу Конвенции. В мае 2001 года Генеральный директор Коитиро Мацуура впервые объявил объектами мирового достояния 19 шедевров устного и нематериального наследия человечества, представляющих собой различные формы выражения образа жизни и культуры людей. В ноябре 2003 года состоялось второе провозглашение 28 шедевров. Следующее провозглашение состоялось в 2005 году, когда было провозглашено 43 шедевра [3]. Таким образом, шедеврами устного и нематериального наследия человечества было объявлено 90 форм культурного самовыражения из 70 стран мира.

Все шедевры устного и нематериального наследия, провозглашенные в 2001, 2003 и 2005 годах, после вступления Конвенции в силу автоматически включаются в Репрезентативный список [4].

Количество объектов, провозглашенных шедеврами устного и нематериального наследия человечества и внесенных в Списки, постоянно росло на протяжении 2001 – 2009 года. Больше всего объектов было внесено в Список ЮНЕСКО в 2009 году (76), что можно объяснить более планомерной и эффективной работой после вступления Конвенции об охране нематериального культурного наследия в действие.

Наибольшее количество объектов в Репрезентативном списке принадлежит Китаю (26), Японии (16), Корее (8). Республика Беларусь в этом списке не представлена [5]. Очевидно, что наибольшее число объектов в Списке принадлежит странам Юго-Восточной Азии. Это можно объяснить тем, что восточный менталитет более, чем другие, склонен к сохранению традиций. Восток обладает огромным наследием, в том числе и нематериальным, этот регион не так давно как, например, Европа подвергся глобализации. Однако это можно отнести и к другим регионам, таким как Океания, Африка, остальная часть Азии, однако нельзя не отметить большую работу стран именно Юго-Восточной Азии по участию в реализации Конвенции в жизнь.

В Списке НКН, нуждающегося в срочной охране, лидерство по количеству включенных в этот список объектов принадлежит Монголии и Китаю (по 3 объекта).

Республика Беларусь представлена в Списке нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране, одним объектом – обрядом «Колядные Цари» —

традиционным новогодним народным обрядом и праздником в деревне Семежево Копыльского района Минской области. Обряд проводится в канун Нового года по юлианскому календарю. В 2009 году обряд был включён в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО как объект, нуждающийся в срочной охране.

Праздник включает колядование, элементы народной пьесы «Царь Максимильян», известной с XIX века [6, с. 127], по другим данным – с начала XVIII века [7].

Согласно преданию, перед Новым годом солдаты и офицеры, расквартированные около деревни, ходили по домам местных жителей, показывали сценки и получали за это подарки. После передислокации солдат в другое место традицию продолжили местные молодые люди, которые одевались в костюмы, напоминающие военную форму. Таких ряженых стали называть «царями». Царей на празднике сопровождают комические персонажи Деда (исполняет девушка в оборванной мужской одежде) и Бабы (исполняет парень).

В первую очередь цари обходят дома незамужних девушек, в каждом доме исполняют сценки, а затем высказывают пожелания хозяевам и в ответ получают подарки. Вечером процессию освещают факелы.

Обряд зародился в деревне в конце XVII – XVIII веках и проводился до 1960-х годов. С конца 1960-х годов по 1980 год традиция праздника была нарушена, обряд проводился лишь эпизодически. В 1980 году группа энтузиастов восстановила празднование [7].

Этот объект полностью соответствует всем критериям для включения в Список нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране. Элемент является нематериальным культурным наследием, как это определено в статье 2 Конвенции, нуждается в срочной охране, т.к. его существование находится под угрозой из-за активного переселения жителей деревни в города и потери интереса к празднику у молодёжи [7]. Разрабатываются меры по охране элемента, например, установление ежегодной премии «За охрану традиций Семежево», создание программ по местному и национальному телевидению, проведение ярмарок ремесел в Семежеве [7]. Местные жители согласны с включением объекта в Список [8]. Данный элемент включен также в Список историко-культурных ценностей Республики Беларусь, как того требует Конвенция об охране нематериального культурного наследия.

This article is about the intangible cultural heritage. The Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage was accepted in 2003. The criteria for inscription on the Representative List and the Urgent Safeguarding List and these Lists were investigated in the article. The Kalyady Tsars, the element which presents The Republic of Belarus in the Urgent Safeguarding List, is described.

Список источников и литературы

1. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж, 17 октября 2003. Интернет-адрес: http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf.

2. Вестник нематериального наследия. Август 2007. № 7. Интернет-адрес: http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00244-RU.pdf.
3. Интернет-сайт, посвященный нематериальному культурному наследию: http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=EN&pg=home.
4. Вестник нематериального наследия. Октябрь 2007. № 8. Интернет-адрес: http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00256-RU.pdf.
5. The Intangible Heritage Lists. Интернет-адрес: http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011.
6. Стэльмах, Д.У. Народная драма «Цар Максімілян» і яе бытаванне на Беларусі / Д.У. Стэльмах // Беларуская літаратура. Вып. 8. – Мінск, 1980. – С. 126 – 135.
7. Convention for the Safeguarding of the Intengible Cultural Heritage. Abu Dhabi, 2009. Интернет-адрес: http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00308-Nomination%20form-EN.doc.
8. Письмо жителей деревни Семежево Межправительственному комитету по охране нематериального культурного наследия при ЮНЕСКО. Интернет-адрес: http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00308-Community%20consent-EN.pdf

Научный руководитель – ***А.И. Махнач***, кандидат исторических наук, доцент.

АРХЕАЛОГІЯ

УДК 27-312.8:902

В. С. Грышко
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ПАХАВАЛЬНЫ АБРАД ЯК ІНДЫКАТАР ХРЫСЦІЯНІЗАЦЫІ (НА ПРЫКЛАДЗЕ БЕЛАРУСКАГА ПАНЯМОННЯ)

В статье рассматриваются научные направления в археологии по отношению к влиянию христианства на погребальный обряд. Выделяются критерии, в соответствии с которыми обряд может быть идентифицирован как христианский. Дается обзор погребальных памятников Белорусского Понеманья (XI – XVI вв.) и влияния на них христианских традиций.

Пахавальны абрад – гэта сукупнасць строга акрэсленых дзеянняў, якімі суправаджалася пахаванне нябожчыка [1, с. 491]. Яны ўвасабляюцца ў структуры і змесце, чым ствараюць вялікую разнастайнасць пахавальных помнікаў па віду пахавальных збудаванняў (курган, грунтовая магіла, каменныя канструкцыі), віду пахавальнага абраду (трупаспаленне – поўнае або няпоўнае, на месцы або па-за межамі пахавання, трупапалажэнне), тыпу пахавальнага абраду (ямны і наземны), арыентыроўцы нябожчыка (галавой на захад, усход, поўнач, поўдзень, сядзячае або скурчанае становішча касцяка), па палажэнню рук нябожчыка (абедзве рукі ўздоўж тулава або на жываце ці на грудзях; адна рука ўздоўж тулава, другая на жываце ці на грудзях і інш.), па тым, ці сустракаюцца сляды агню (кальцыніраваныя косці, перадпахавальныя, пахавальныя і пасляпахавальныя вогнішчы, попел і вуголле ў насыпе або каля касцяка і інш.), ці прысутнічаюць якія-небудзь віды пахавальнага інвентара (керамічныя пасудзіны і іншыя прадметы побыта, упрыгожванні, узбраенне), па разнастайнасці трун (з дошак, плах, бярвён, выдзеўбаныя калоды) і г. д.

Структура і змест пахавання, а таксама дзеянні, якімі суправаджаўся абрад, фармаваліся і мяняліся пад уплывам рэлігійных ўяўленняў, этнічнай прыналежнасці, становішча ў грамадстве. Менавіта адначасовы ўплыў некалькіх фактараў перашкаджае даць канчатковы адказ, якім чынам структура і змест пахавальнага абраду мяняліся пад уплывам хрысціянства. Але несумненным з'яўляецца тое, што менавіта яно з новай канцэпцыяй разумення смерці радыкальна мяняла адносіны чалавека да яе і адлюстроўвалася ў спосабах пахавання нябожчыкаў.

Спрэчка аб тым, якія крытэрыі выдзяляюць пахаванне як хрысціянскае, пачаліся яшчэ ў XIX стагоддзі. Натуральна, што націск быў пастаўлены на тыя рысы, якімі характарызавалася тагачаснае хрысціянскае пахаванне: ямнае трупапалажэнне на спіне з перакрыжаванымі рукамі, арыентаванае на Захад, якое ўтрымлівала прадметы асабістага культу (крыжыкі і інш.). Аднак спрэчным стала тое, што гэтыя рысы ў Сярэднявеччы не былі распаўсюджаны цэлым комплексам, археолагі выяўляюць толькі яго элементы.

Менавіта з гэтага часу, як адзначыў сучасны расійскі даследчык працэсаў хрысціянізацыі Навагародскай зямлі Аляксандр Мусін, узнікаюць два навуковыя накірункі адносна

інтэрпрэтацыі рысаў пахавання: паганізуючы і хрысціянізуючы. Першыя на аснове этнаархеалагічных і этнаграфічных падыходаў сцвярджалі, што інгумацыі X – XI стст. у славянскім свеце былі адным з паганскіх абрадаў (А.А. Катлярэўскі, Л. Нідэрле і інш.). Другія ж аргументавалі іх уплывам новай рэлігіі- хрысціянства (Г.В. Салаўёва, М.В. Фехнер і інш.). Часам некаторыя разглядалі і такі варыянт: трупапалажэнне з паўднёвай арыенціроўкай характэрна паганскаму светапогляду, а з заходняй – хрысціянскаму (А.А. Спіцын).

Напрыклад, даследчык радзіміцкіх пахаванняў В.В. Багамольнікаў пярэчыў думцы аб прыпісванні поспехам хрысціянізацыі з'яўлення ямных пахаванняў, аднак не адмаўляў цалкам ролю хрысціянства ў зменах пахавальнага абраду. Лічыў, што з'яўленне курганоў – вынік насаджэння хрысціянства, але адваротны таму, да якога імкнулася хрысціянская царква [2, с. 100]. Ён таксама не лічыў хрысціянства прычынай пераходу да абраду трупапалажэння. Проста не было неабходнасці спальваць нябожчыка, бо курган сам па структуры абараняў ад паху тлена.

Наадварот, Якаў Рыер адзначаў, што менавіта хрысціянства прынесла новы пахавальны абрад, які не прымаў як надмагільных зямельных збудаванняў, так і звычаю класці ў магілу розныя рэчы [15, с. 35]. Ён адмаўляў канцэпцыю сацыяльна-эканамічных уплываў на змену пахавальнай абраднасці. Феадалізацыя грамадства і стварэнне адзінкавых сем'яў – працэс доўгі, які заняў не адно стагоддзе. Пераход жа да трупапалажэнняў адбыўся досыць хутка, менш чым за сто гадоў. Да таго ж пашырэнне хрысціянства і трупапалажэнняў супала па часу не толькі ва ўсходніх славян, але і ў заходніх (у Польшчы, чэхамараўскіх землях, Славакіі).

Валянцін Сядоў, напрыклад, выступаў супраць непасрэднай сувязі паміж зменамі пахавальнай абраднасці і прыняццем хрысціянства. Ён сцвярджаў, што для сур'ёзных зменаў пахавальнай абраднасці неабходна прызнанне хрысціянскага светапогляду шырокімі слаямі насельніцтва, альбо, па меншай меры, выданне дзяржаўных забаронаў накшталт капітулярыяў Карла Вялікага. Калі ж дапусціць, што абрад інгумацыі і заходняй арыентыроўкі пахаванняў звязаны з хрысціянствам, то кіеўскія дружынныя пахаванні мусілі б даць значную перавагу заходняй арыенціроўцы, паколькі новая рэлігія ў першую чаргу павінна была распаўсюдзіцца сярод верхніх слаёў гарадскога насельніцтва. У рэчаіснасці ж назіраецца адваротная карціна – трупапалажэнні з заходняй арыенціроўкай пануюць сярод вясковых пахаванняў і пахаванняў шэраговых гараджан [17, с. 104].

Сёння ж, калі пытанні археалагічнага вывучэння працэсаў хрысціянізацыі распрацоўваюцца на новым метадалагічным узроўні, праблема трансфармацыі пахавальнага абраду пад уплывам хрысціянства становіцца найбольш актуальнай, вылучаюцца дадатковыя крытэрыі ідэнтыфікацыі пахавання як хрысціянскага, распрацоўваецца сістэматызацыя саміх помнікаў.

Напрыклад, польскі даследчык Мар'ян Рэмбкоўскі, акрамя вышэйназваных крытэрыяў, увагу надае выпадкам знаходжання ў пахаваннях літургічных альбо свецкіх прадметаў, што пазначаны хрысціянскай сімволікай [20, с. 91].

Аркадзіўш Капяркевіч акцэнтуе, што раннесярэднявечнае пахаванне магло быць пэўным сакральным спектаклем, паўтарэннем жыцця Ісуса, дзе жалобніцы-акторкі выкарыстоўвалі шмат пахавальных дароў: напрыклад, бронзавыя місы як сімвал пачатку ўкрыжавання, калі Ісус наліў вады

і пачаў абмываць ногі вучням, альбо сімвал посуду, у якім Пілат вымыў рукі. Варта звяртаць увагу і на іншыя сімвалы: вагі – сімвал суда і смерці, меч – сімвал Слова Божага, верацяно – жаночы сімвал працягласці жыцця ці яшчэ, як яго называюць, «Марыін сімвал», бітая кераміка – гліна і прах, у які вернецца чалавек, і г. д. [19, с. 280 – 282].

На думку Таццяны Пановай, адмова ад крэмацыі не была выклікана выключна хрысціянскай рэлігіяй, таксама не абавязковым для хрысціянскага пахавання з'яўляецца наяўнасць нацельнага крыжыка [13, с. 7, 15].

Сяргей Піваварау акрэсліў тыпы хрысціянскіх пахаванняў для Букавінскага рэгіёну Украіны: пахаванні ў ямах, падплітавыя пахаванні, ямныя пахаванні з «каменнымі падушкамі», ямныя пахаванні ў каменных колах-кромлехах, ямныя пахаванні пад курганамі, пахаванні ў каменных кастніцах, пахаванні ў саркафагах [14, с. 35 – 43].

Крытэрыі выдзялення хрысціянскіх пахаванняў з шэрагаў іншых грунтоўна ахарактарызаваў Аляксандр Мусін:

- адсутнасць кургана,
- наяўнасць магільнай ямы,
- заходняя арыенціроўка пахаваных,
- скрыжаванае становішча рук,
- склад пахавальнага інвентара (воск, свечы, каменныя падушкі і інш.),
- прадметы хрысціянскага культу [10, с. 39 – 47].

Зыходзячы з вышэйсказанага, можна меркаваць, што пры вывучэнні ўплываў хрысціянства на пахавальны абрад недастаткова пэўнага набору крытэрыяў, згодна з якімі пахаванне аўтаматычна прылічваецца ці да паганскай супольнасці, ці да хрысціянскай. Тут неабходны базісныя веды аб этнічных традыцыях вывучаемага насельніцтва, сацыяльна-эканамічным жыцці, гандлёвых і культурных сувязях з іншымі землямі. І толькі з улікам гэтых дадзеных пачынаецца інтэрпрэтацыя пахавальных помнікаў па вышэйназваных крытэрыях.

Ускладніць задачу здольныя і іншыя аспекты. Напрыклад, пахавальны абрад можа адначасова адлюстроўваць як рэлігійную ідэнтыфікацыю самога нябожчыка, так і грамадства, што яго хавала, а часам – рэлігійную прыналежнасць толькі аднаго з бакоў. Такім чынам, хрысціянін мог быць пахаваны па паганскаму абраду.

Цікавым чынам працэсы хрысціянізацыі працякалі ў Беларускім Панямонні, дзе пражывала шматэтнічнае насельніцтва, а знаёмства з хрысціянствам ажыццяўлялася адначасова па двух узорах: лацінскаму і візантыйскаму. Гэта пазней і надало канфесійную асаблівасць рэгіёну. Па пахавальных помніках відавочна, што тут на паўночна-ўсходняй частцы пражывалі крывічы (славяне), на паўднёвай – дрыгавічы і валыняне (славяне), на паўночна-заходняй – насельніцтва ўсходне-літоўскіх курганоў (балты), на заходняй – яцьвягі (балты). Кожны з іх меў пэўны пахавальны абрад. Цяжка іх характарызаваць, бо вынікі раскопак большасці з іх неапублікаваны, па некаторых ёсць толькі сціплая інфармацыя. Аднак пэўныя тэндэнцыі па змене пахавальнага абраду можна адзначыць.

Славянскія пахаванні прадстаўлены ў асноўным курганамі, якія лакалізуюцца па ўсяму Панямонню, акрамя паўночна-заходняй часткі [7, с. 85]. Большасць з іх – па абраду

трупапалажэння, рэдка сустракаецца трупаспаленне. Часцей касцяк мае выцягнутае становішча, галава арыентавана на паўднёвы захад, рукі размешчаны ўздоўж тулава (ці адна сагнута ў локці і пакладзена на грудзях, ці сагнуты абедзве рукі і кісці на жываце) [7, с. 87]. Нячаста, але сустракаюцца пахаванні ў магільных ямах. Авальная ці прамавугольная форма ямы выцягнута з захаду на ўсход, касцяк мае выцягнутае становішча, арыентаваны галавой на захад, часам з адхіленнямі (Пдз-Пн). Нават ёсць прыклад пахавання XII – XIII стст. у дамавіне [12, с. 90].

Адзначаецца, што трупаспаленню Х ст. на змену ідзе трупапалажэнне XI – XII стст., а інвентар у славянскіх могільніках з трупапалажэннем багацейшы, чым з трупаспаленнем [7, с. 89 – 93]. Пры тым у пераходзе абрада назіраецца нераўнамернасць: змена ажыццяўляецца раней на Усходзе і Поўдні, чым на Захадзе і Паўночным Захадзе.

Асобным пунктам пахаванняў Беларускага Панямоння з'яўляецца гарадскі некропаль. У Навагрудку даследаваны могільнік з 30 пахаванняў: 8 – па абраду трупаспалення, 22 – трупапалажэння [7, с. 96]. Касцякі знаходзіліся ў выцягнутым становішчы, на спіне, галавой на захад (рэдка адхіленні), рукі выцягнуты ўздоўж тулава ці ляжаць на грудзях. Ва ўсіх пахаваннях прысутнічае праслойка попелу, каля ног – камяні і гаршкі. У Вакольным горадзе Навагрудка – 103 пахаванні ў неглыбокіх ямах, некаторыя нябожчыкі ў трунах без цвікоў, іншыя пакрыты толькі дошкамі, выцягнутае становішча на спіне, галавой на захад (з адхіленнямі), рукі складзены на грудзях ці на жываце, у рэдкіх выпадках выцягнуты ўздоўж тулава. Некалькі касцякоў ляжала ў скручаным становішчы на баку, галавой на поўнач ці паўднёвы ўсход, рукі сагнутыя ў лакцях, а кісці прыцягнуты да падбародку [5, с. 49].

Дзядзінец Ваўкавыска ўтрымліваў 6 ямных пахаванняў галавой на паўднёвы захад, касцякі мелі выцягнутае становішча, на спіне, рукі ўздоўж тулава, у аднаго нябожчыка рукі сагнутыя і падцягнутыя да галавы. У вакольным горадзе Ваўкавыска – 5 ямных пахаванняў, касцякі ляжалі на правым баку, рукі злёгку выцягнуты ўперад.

Цікавыя вынікі па праблематыцы хрысціянскіх пахаванняў прынеслі даследаванні ў 2005 годзе Генадзя Семенчука на безымянным пагорку на паўночны захад ад Ваўкавыскага замчышча [18, с. 202 – 204]. Было выяўлена 14 ямных пахаванняў. У двух пахаваннях удалося выявіць рэшткі драўляных трунаў, а яшчэ ў двух – вакол памерлага выкладзеныя невялікія камяні, якія маглі выконваць ролю каменнай абставы. Усе 14 пахаванняў па абраду трупапакладання, адзіночныя, размешчаныя на спіне ў выцягнутым стане. Усе шкілеты арыентаваныя галавой на захад, у некаторых выпадках назіраюцца некаторыя адхіленні на поўдзень. У размяшчэнні рук назіраецца пэўная разнастайнасць: ад скрыжаваных на жываце і грудзях да левая на жываце, а правая на плячы. Пахавальны інвентар вельмі малалікі. Выяўлены тры дротавыя пярсцёнкі і адзін пласцінкавы з пашырэннем, пасярэдзіне – з заходзячымі канцамі з выціснутым арнаментам.

Пахаванні ў дзядзінцы і вакольным горадзе Ваўкавыска, а таксама ў вакольным горадзе Наваградка абумоўлены ваеннымі падзеямі ці іншымі катастрофамі, але не адмаўляецца гіпотэза знаходжання могільніка ў Наваградскім вакольным горадзе, бо там быў храм [7, с. 97].

Да пахавальных помнікаў балцкага насельніцтва адносяцца ўсходнелітоўскія курганы і каменныя курганы і магілы. У II – IV стст. тут пануе змешаная абраднасць (трупапалажэнне-трупаспаленне), у IV – V стст. – трупаспаленне. Самыя познія трупаспаленні сустракаюцца на

мяжы I i II тысячагоддзяў (да XIII ст.) [16, с. 48]. Магчыма, з каменных курганоў і ўтварыліся каменныя магілы, якія пачатак свой бяруць з XII – XIII стст. [7, с. 106]. Менавіта пры іх шырока сустракаюцца выбітыя крыжы на камянях.

Цікавымі з'яўляюцца думкі па пытанні хрысціянізацыі пахавальнага абраду даследчыкаў, якія непасрэдна займаліся вывучэннем сярэднявечных гарадоў Панёмання.

Фрыда Гурэвіч адзначала, што хрысціянскі пахавальны абрад першапачаткова (у XI ст.) з'яўляецца толькі ў гарадах і прыналежных да іх тэрыторый, бо прыняцце хрысціянства пачалося з вярхушкі грамадства [3, с. 19, 41]. У сваім артыкуле, прысвечаным пахавальным помнікам жыхароў Наваградка (1983 г.), яна зрабіла высновы, што паганскі пахавальны абрад, які панаваў сярод гараджан да канца XI ст., у першай палове XII ст. змяняецца хрысціянскім у прывілеяванай часткі жыхароў. Адзначана, што нявысветленым застаецца пытанне, ці ўспрыняло ў гэты час шэраговае насельніцтва новую рэлігію і з ёю новы абрад пахавання [4, с. 54].

На думку Яраслава Звяругі, на Панямонні распаўсюджванне хрысціянства адлюстравана ў пераходзе ад абраду трупаспалення да абраду трупапалажэння ў славянскіх пахавальных помніках на мяжы XI – XII стст. Пры тым змена аднаго абрада іншым у розных частках рэгіёну ажыццяўлялася неаднначасова. На ўсходзе і поўдні гэта здзейснілася на некалькі дзесяцігоддзяў раней, чым на захадзе і асабліва на паўночным Захадзе. У паўночна-заходняй частцы Панямоння звычай узводзіць курганныя насыпы над пахаванымі захаваўся да пачатку XIV ст., у той час, як на астатняй тэрыторыі ўжо ў канцы XIII ст. цалкам скончыўся пераход да пахаванняў у грунтавых магілах [6, с. 196].

У працах Алы Квяткоўскай прасочваецца ідэя, што хрысціянскія ўплывы сярод яцвяжскага насельніцтва бачны толькі ў XVI ст., паколькі прымусовая хрысціянізацыя, што пачалася з хрышчэння Ягайлы ў 1386 годзе, дасягнула сваіх вынікаў толькі падчас Рэфармацыі і Контррэфармацыі. Гэта значыць, што на яцвяжскай тэрыторыі паганства існавала да XVI ст. і мела свае ўплывы і далей [9, с. 166]. Перыяд жа XI – XVI стст., калі панаваў абрад трупапалажэння ў грунтовых ямах, яна не звязвае з хрысціянствам. Асноўным паказчыкам хрысціянізацыі насельніцтва А.В. Квяткоўская лічыць знікненне металічных упрыгожванняў касцюма [9, с. 138]. Падвескі-крыжыкі, што сустракаюцца ў гэтых пахаваннях, яна залічвае да паганскіх. Дарэчы, савецкая даследчыца Н.Г. Нядошвіна характарызавала крыжыкі-падвескі як першыя крокі хрысціянства [11, с. 224].

Ала Квяткоўская таксама адзначае, што нават з прыняццем хрысціянства насельніцтва Панямоння доўгі час магло выкарыстоўваць паганскія звычаі ў пахаванні. Прычынай гэтага яна бачыць наступнае: людзі не маглі везці памерлых на царкоўныя ці прыкасцёльныя могілкі ў час веснавога ці восеньскага бездарожжа. Таксама за хрысціянскае пахаванне трэба было выплачваць грошы. Таму паганскія звычаі маглі захоўвацца і сярод хрысціян да XVI ст. Даследчыца таксама лічыць, што наяўнасць дамавіны ў пахаванні сведчыць аб яго хрысціянскім характары.

Агульная характарыстыка пахавальных помнікаў Беларускага Панямоння сведчыць пра складаную этнарэлігійную сітуацыю рэгіёну. Відавочна, што паступовая ўніфікацыя абраду сведчыла аб змене свядомасці насельніцтва на карысць хрысціянства: найперш у гарадах з'яўляюцца ямныя пахаванні з трупапалажэннем (вакольны горад і дзядзінец Ваўкавыска, вакольны горад Наваградка). Славянскія курганныя пахаванні ў XI ст. пачынаюць утрымліваць

трупапалажэнні. Балцкія ж пахавальныя помнікі характарызуюцца большай аднастайнасцю ў паганскіх звычаях (апошнія трупаспаленні – XIII ст.). Магчыма, працэсы шырокай хрысціянізацыі тут распачынаюцца з рэлігійнай рэформы Ягайлы XIV ст., а ў XVI ст. сягаюць кожнага жыхара. Пацвярджэннем гэтага можна лічыць каменныя магілы, якія ўтрымліваюць пахавальныя камяні з выбітымі крыжамі [9, с. 32].

The article contains information about archaeological schools connected with the influence of Christianity on sepulchral rites. Some criteria, helping to identify a sepulchral rite as a Christian one, are sorted out. The sepulchral monuments of the Belarusian Ponyemanye (XI – XVI cent.) and their influence on Christian traditions are observed.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Багамольнікаў, У.У. Пахавальны абрад / У. У. Багамольнікаў, Я. Р. Рыер // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Бел. энцыкл.; рэдкал.: В. В. Гетаў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1993. – 702 с.
2. Богомольников, В. В. Причины изменения погребального обряда радимичей / В. В. Богомольников // Древности Белоруссии и Литвы: сборник статей. – Ин-т истории АН БССР, Ин-т истории АН ЛитССР / науч. ред. Л. Д. Поболь, А. З. Таутавичюс. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 98 – 103.
3. Гуревич, Ф. Д. Древние города Белорусского Понеманья / Ф. Д. Гуревич. – Минск: Полымя, 1982. – 48 с.
4. Гуревич, Ф. Д. О длинных и удлиненных курганах в Западной Белоруссии / Ф. Д. Гуревич // Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР. – 1958. – Вып.72. – С. 54 – 65.
5. Гуревич, Ф. Д. Погребальные памятники жителей Новогрудка (конец X – 70-е годы XIII вв.) / Ф. Д. Гуревич // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1983. – Вып. 175. – С. 48 – 54.
6. Зверуго, Я. Г. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. / Я. Г. Зверуго. – Минск: Навука і тэхніка, 1989. – 207 с.
7. Звяруга, Я. Г. Насельніцтва Панямоння / Я. Г. Звяруга // Археалогія Беларусі: у 4 т. Т. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск: Беларуская навука, 2000.
8. Квятковская, А. В. Исследования каменного могильника у д. Вензовщина / А. В. Квятковская // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1989. – Вып. 198. – С. 90 – 95.
9. Квятковская, А. В. Ятвяжские могильники Беларуси к. XI – XVII вв. / А. В. Квятковская. – Вильнюс: Diemedzio leidykla, 1998. – 206 с.
10. Мусин, А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX – XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности / А.Е. Мусин. – СПб.: Центр «Петербургское востоковедение ... », 2002. – 272 с.
11. Недошвина, Н. Г. Средневековые крестовидные подвески из листового серебра / Н.Г. Недошвина // Советская археология. – 1983. – № 4. – С. 222 – 225.
12. Павлова, К. В. Раскопки курганов у деревень Селец и Ботаревка в Понеманье / К. В. Павлова // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1977. – Вып. 148. – С. 85 – 90.
13. Панова, Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI – XVI вв. / Т.Д. Панова // Электронное периодическое издание «Открытый текст» [Электронный ресурс]. – 2004 – 2007. – Режим доступа: http://opentextnn.ru/history/archaeology/library/panova. – Дата доступа: 30.09.2009.
14. Пивоваров, С. Християньскі старожітності в мижиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
15. Рыер, Я. Старажытнарускія курганы / Я. Рыер // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1985. – № 3. – С. 35 – 36.
16. Седов, В. В. Курганы ятвягов / В. В. Седов // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 36 – 51.
17. Седов, В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах древней Руси / В. В. Седов // Советская археология. – 1961. – № 2. – С. 103 – 121.
18. Семянчук, Г. Папярэднія вынікі даследавання сярэднявечнага могільніка ў г. Ваўкавыску Гродзенскай вобласці / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 21. – Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006. – С. 202 – 204.
19. Koperkiewicz, A. Wczesnośredniowieczne dary grobowe w kontekście symboliki chrześcijańskiej / A. Koperkiewicz

// Do, ut, des- dar, pochówek, tradycja. Funeralia lednickie, spotkanie 7 (red. Wojciech Dzieduszycki, Jacek Wrzesiński). – Poznań, 2005. – S. 269 – 291.
20. Rębkowski, M. Chrystijanizacyja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne / M. Rębkowski. – Szczecin, 2007. – 278 s.

Навуковы кіраўнік – ***Г. М. Семянчук***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 929.652(476.6)

А. В. Карач
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

ГРАШОВЫЯ СКАРБЫ НА ГРОДЗЕНШЧЫНЕ

Статья посвящена слабо изученной теме монетных кладов. Автор анализирует архивную информацию о монетных депозитах, открытых на Гродненщине до начала XX века и показывает определяющую роль Гродненского губернского статистического комитета в деле сохранения и описания находок монетных кладов.

Манетны скарб – гэта грашовая сума, выключаная з абарачэння і схаваная ў патаемным месцы (часцей за ўсё закапаная ў зямлі). У мінулым гэта звычайны спосаб захавання грошай, якім карысталіся найчасцей у неспакойныя часы.

Манетны скарб з'яўляецца гістарычным помнікам, які дае магчымасць вызначыць склад грашовага абарачэння, уяўленне пра грашовыя і вагавыя сістэмы ранейшых часоў. Даследаванне скарбу пачынаецца з вызначэння яго ўтрымання і даты схавання, якая прымаецца за дату эмісіі самай малодшай манеты ў скарбе. Далейшыя навуковыя даследаванні праводзяцца нават не на адным знойдзеным манетным скарбе, яны заснаваныя на навуковым вывучэнні і аналізе шматлікіх скарбаў у спалучэнні з тапаграфічнымі дадзенымі і пісьмовымі крыніцамі. Правільнае вывучэнне дазваляе ўзнавіць заканамернасць і інтэнсіўнасць грашовага абароту, узровень развіцця і асноўныя накірункі эканамічных, палітычных і культурных сувязяў розных дзяржаў.

Беларусам са скарбамі пашанцавала: наша краіна лічыцца адной з самых багатых на іх у Еўропе, бо тут праходзілі гандлёвыя шляхі – і з поўначы на поўдзень, і з захаду на ўсход. Згодна з энцыклапедыяй «Археалогія і нумізматыка Беларусі», на тэрыторыі Беларусі выяўлена больш за 1100 скарбаў з антычных часоў да XX ст. [1, с. 408 – 409]. Беларуская зямля – своеасаблівая схованка, якая, дарэчы, даволі шчодра адкрывае свае таямніцы.

Як правіла, схаваныя грошы выяўляюцца падчас правядзення палявых працаў, будаўніцтва, рамонта дарог. Аднак бываюць і «іншыя цікавыя выпадкі» знаходак скарбаў. Выдатнейшы беларускі нумізмат Валянцін Навумавіч Рабцэвіч узгадвае іх у сваёй працы [2, с. 42 – 43]: «1845 г. Каля Барысава была заўважана птушка, якая насіла незвычайныя бліскучыя рэчы ў сваё гняздо. У ім аказалася вельмі шмат літоўскіх, польскіх, прускіх і рускіх манет XVI ст. Хутчэй за ўсё, дзесьці

непадалёку быў выпаханы і не заўважаны людзьмі скарб. Увагу птушкі прыцягнула бліскучасць срэбра, і яна пачала пераносіць манеты ў гняздо.

1888 г. Каля вёскі Навасёлкі Баранавіцкага раёна Брэсцкай вобласці крот выкінуў на паверхню рымскія манеты I ст. н. э.

1921 г. Пад Слуцкам свіння вывернула з-пад зямлі гаршчок, напоўнены лівонскімі і нідэрландскімі манетамі XVII ст. Здавалася б, выпадак выключны і непаўторны, аднак яшчэ два разы свінні выступалі ў якасці паспяховых скарбашукальнікаў (у Старобінскім і Докшыцкім раёнах).

1964 г. Размытая праліўным дажджом лясная дарога, якая вяла да пасёлка Касалякі Кармянскага раёна Гомельскай вобласці, была заслана ўсходнімі манетамі IX ст.

1969 г. Каля вёскі Гірдоўка Навагрудскага раёна Гродзенскай вобласці хлопчык выпадкова капнуў зямлю палкай і натыкнуўся на скарб манет часоў ВКЛ XVII ст.» Гэты спіс можна працягваць і далей.

Як правіла, скарбы залягаюць на невялікай глыбіні (не болей за 40 см) і крайне рэдка – болей за 1 м. На думку В.Н. Рабцэвіча, «абсалютная большасць вядомых скарбаў – гэта даволі сціплыя для свайго часу сумы, якія былі назапашаны ніжэйшымі і сярэднімі, г. зн. самай шырокай праслойкай насельніцтва» [3, с. 99].

Тэма скарбаў трывала існуе і ў беларускім фальклоры. Так, скарбы дзеляцца на злыя (заклятыя) і добрыя. Нячыстая сіла заўсёды сачыла за непарушанасцю закапанага ў зямлі. Згодна з народным павер'ем, у залежнасці ад таго, дзе схаваны дэпазіт, такімі ахоўнікамі былі: палявік, лесавік, багнік і кладавік [4, с. 54].

На тэрыторыі Гродзнскай вобласці кожны год знаходзяць грашовыя скарбы, аднак зусім нязначная колькасць трапляе да даследчыкаў – у асноўным усё разрабоўваецца на месцы. Велізарны інтарэс для даследчыкаў уяўляе скарб разам з тарай – гэта можа быць збанок (гліняны, радзей металічны), тканіна, скура або бяроста. Сапраўды ўнікальнымі з'яўляюцца старажытныя скарбы ў капілках. На Гродзеншчыне выяўлена толькі два такія выпадкі: у 1969 годзе ў в. Дзераўная Слонімскага раёна і ў 1988 годзе – у в. Палаткова Гродзенскага раёна [5].

Таксама вельмі рэдка грашовыя скарбы выяўляюцца падчас стацыянарных археалагічных раскопак. Адзіным вядомым нам прыкладам з'яўляецца скарб, выяўлены Генадзем Семянчуком падчас раскопак у 2002 г. па вул. Вялікая Траецкая ў Гродне [6]. Знойдзена 100 манет і манетных кружкоў рознай ступені захаванасці, фрагменты 7 манет і 13 кавалкаў, якія засталіся ад манет у выніку пажара. Усе манеты і тое, што ад манет захавалася, пакрыты моцнай пацінай і іржой. Большасць знаходак нясе на сабе адзнакі ўздзеяння высокай тэмпературы – аплаўлены і пакрыты акалінай. Манеты, якія паддаюцца вызначэнню, датуюцца 1565 – 1632 гг. і выпушчаны ў ВКЛ, Рэчы Паспалітай, Аўстрыі, Прусіі (падчас праўлення Георга Вільгельма) і Шведскай Прыбалтыцы (падчас праўлення Густава Адольфа). Самай каштоўнай у гэтым скарбе з'яўляецца манета 2 гроша ВКЛ 1565 г. часоў Жыгімонта II Аўгуста (1544 – 1572). Рэдкім двуграшавік літоўскі быў ужо ў тыя часы, калі скарб хавалі.

На дадзены момант колькасць манет у скарбах, знойдзеных на тэрыторыі Гродзенскай вобласці, дасягае амаль 60 тысяч адзінак, аднак, па звестках В. Какарэкі, атрыбутавана не болей за 35 % ад іх агульнай колькасці. Геаграфія манет вельмі шырокая: ВКЛ, Польшча, Прусія, Расія, Чэхія,

Венгрыя, Германская імперыя, Іспанскія Нідэрланды, Рэспубліка Злучаных Нідэрландскіх Правінцый, Данія, Іспанія, Швейцарыя, Аўстрыя, Курляндыя, Волжская Булгарыя, краіны Усходу, Англія, Шатландыя [7, с. 223 – 238].

На жаль, грашовыя скарбы (як комплексы), выяўленыя да сярэдзіны XIX ст., амаль не захаваліся. Гэта вынік таго, што ў тыя часы не было структуры, якая б сачыла за гэтай справай. 27 ліпеня 1835 г. пачаў дзейнічаць Гродзенскі губернскі статыстычны камітэт (адзін з першых у Расійскай імперыі) [8, л. 1 – 79]. У задачы камітэта ўваходзілі збор, апрацоўка і аналіз інфармацыі аб народанасельніцтве, прамысловасці, сельскай гаспадарцы, гандлі, асвеце і рэлігіі. Акрамя абавязковай працы па зборы і апрацоўцы статыстычных звестак, камітэт займаўся апісаннем губерні і ўваходзячых у яе паветаў у гістарычным, эканамічным і тапаграфічнай дачыненні. Праз сваіх членаў-карэспандэнтаў (краязнаўцаў, настаўнікаў, чыноўнікаў) інфармацыя аб знаходках манет і скарбаў трапляла ў камітэт. Аднак за першую палову XIX ст. мы маем толькі адзін зафіксаваны факт нумізматычных знаходак на тэрыторыі Гродзенскай вобласці (знаходка манет з арабскімі надпісамі каля Ваўкавыска) [9, л. 12 – 14], а на тэрыторыі Гродзенскай губерні яшчэ адзін (скарб залатых турэцкіх манет каля Кобрына) [10, л. 1 – 12].

У 1852 годзе ствараецца новы Эрмітаж (упершыню адкрыты для публікі) як калекцыя двара яго імператарскай вялікасці. У 1859 годзе да фарміравання фондаў Эрмітажа прыступіла зноў створаная Імператарская Археалагічная Камісія (далей – ІАК) пад старшынствам графа Сяргея Рыгоравіча Строганава. Ёй у дапамогу ў зборы помнікаў старажытнасці з 1863 года па прапанове МУС былі прыцягнуты губернскія статыстычныя камітэты.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродне (далей НГАБ у г. Гродне) захавалася толькі некалькі спраў аб выяўленых грашовых скарбах на тэрыторыі Гродзенскай губерні ў першай палове XIX ст.:

– в. Быстрыца Залескай воласці Кобрынскага павета [11, л. 12];
– в. Свіраны Люгінеўскай воласці Слонімскага павета [12, л. 60];
– ур. Лозы Чарнякоўскай воласці Пружанскага павета [13, л. 67];
– в. Міневічы Лунненскай воласці Гродзенскага павета [14, л. 145] і ў іншых населеных пунктах [НГАБ у г. Гродне, ф. 14, воп. 1, спр. 362, л. 18; ф. 14, воп. 1, спр. 363, л. 177].

Мясцовыя ўлады не толькі фіксавалі факт знаходкі скарбу, але і актыўна займаліся зборам манет, якія разышліся па руках, і наказвалі раскрадальнікаў. У 1891 годзе Гродзенскі павятовы спраўнік дакладваў губернатару, што знойдзены сялянамі в. Жылічы Лунненскай воласці Гродзенскага павета Сцяпанам Стацкім і Аляксандрам Віжэнем у землях фальварка Жылічы, якія належаць да маёнтка Лунна, памешчыка Іосіфа фон Ромера скарб, які складаецца з 576 сярэбраных і медных старадаўніх манет, адпраўлены ў ІАК [15, л. 145]. А вінаватыя ў прысваенні знойдзенага скарбу ў чужой зямлі Стацкі і Віжэнь прыцягнуты да адказнасці па другой частцы 178 артыкула Статута аб пакараннях. Згодна з ім «за присвоение найденных денег или вещей, или же найденного в чужой земле клада виновные, когда им известен хозяин найденного, подвергается: денежному взысканию не свыше тройной суммы или цены денег или вещей.

За повторение сего поступка, равно в случае, когда виновным не только был известен хозяин найденного, но притом найденное было от них требовано или им было известно, что о сей

потере было объявлено установленным порядком, они могут быть подвергнуты заключению в тюрьму от двух недель до шести месяцев» [16, с. 36].

Першая спроба сістэматызацыі грашовых скарбаў на тэрыторыі Гродзенскай губерні належыць Фёдару Пакроўскаму, які напрыканцы XIX ст. склаў «Археалагічную карту Гродзенскай губерні». У гэтай працы адзначаны знаходкі больш за 50 скарбаў [17].

Таксама ў НГАБ у г. Гродне захоўваюцца справы аб знаходках грашовых скарбаў, якія праз Губернскі статыстычны камітэт адсылаліся ў Пецярбург. За прадастаўленне ў распараджэнне ІАК знойдзенага скарбу асобе, яго знайшоўшага, выплачвалася ўзнагароджанне, а таксама магла быць выдадзена дадатковая прэмія ў памеры, устаноўленым ІАК. Аднак, як правіла, манеты ў скарбах (за рэдкім выключэннем) не прадстаўлялі нумізматычнага інтарэса і пасля навуковай апрацоўкі і апісання вярталіся таму, хто знайшоў скарб. Самыя цікавыя і рэдкія манеты ІАК пакідала для калекцыі (напрыклад, талер г. Цволле 1642 г. [18, л. 1 – 12]).

3 кастрычніка 1908 г., селянін с. Люшнева Слонімскага павета Іван Чарнагрэбель, капаючы на сваёй сядзібе яму для бульбы, знайшоў 258 сярэбраных прускіх манет 1600-х гадоў і прадставіў іх у паліцыю, пры гэтым ён прасіў, у выпадку калі манеты гэтыя маюць якую-небудзь каштоўнасць, выдаць яму адпаведнае ўзнагароджанне. Праз некалькі месяцаў прыйшоў адказ з ІАК: «Возвращая при сем, за отсутствием выдающегося нумизматического значения, клад из 260 польских и прусских серебряных монет XVII – XVIII веков, (…) имеем честь уведомить (…), что ценность заключающихся в кладе монет лишь немногим превышает стоимость металла». Усе манеты былі вернуты. З яго ўзялі распіску аб атрыманні назад скарба з указаннем дакладнага месца знаходкі. Гэта распіска перасылалася ў ІАК [19, л. 1 – 10].

У лістападзе 1909 года селянінам в. Змееўцы Дзятлаўскай воласці Слонімскага павета Пятром Шымуком пры раскопках ямы была знойдзена надбітая бутэлька з сярэбранымі польскімі і прускімі манетамі XVII – XVIII стст. Пасля вывучэння ІАК вердыкт быў наступным: «Выдать находчику за отсутствием выдающегося нумизматического интереса» [20, л. 1 – 3].

11 мая 1912 года селянін в. Перки Прускаўскай воласці Кобрынскага павета Юльян Гозук падчас сельскагаспадарчых прац на сваім агародзе знайшоў гліняны гаршчок, а ў ім 1507 цэлых і 5 фрагментаў сярэбраных польскіх манет XVII ст. Разгледзеўшы скарб, ІАК пакінула адну манету «для Императорского Эрмитажа». Астатнія манеты і 1 рубель (як узнагарода) былі вернуты Гозуку [21, л. 1 – 4].

17 красавіка 1915 года жыхары вёсак Абухава і Коматава, якія працавалі на будоўлі пад'езда да маста праз Нёман, каля вёскі Коматава на ўгоддзях фальварка Пескі Горніцкай воласці Гродзенскага павета на глыбіні каля 1/2 аршына ў гліняным гаршчку знайшлі скарб, які складаўся з «старинных польских монет одинакового размера, каждая монета немного менее полтинника, числом 65». Дэпазіт быў адпраўлены для аналіза ў ІАК, аднак з-за пачатку Першай сусветнай вайны далейшы лёс яго невядомы [22, л. 1 – 4].

Шкада, што большасць старажытных багаццяў, якія сёння знаходзяць людзі, не даходзіць да даследчыкаў або трапляе да іх у няпоўным выглядзе. Інфармацыя аб тым, дзе быў знойдзены скарб, у якім стане ён знаходзіўся, з якіх манет і рэчаў ён складаўся, часам губляецца. Калі б у нас існавала правіла, што знойдзеныя скарбы напачатку апісваюцца, а пасля вяртаюцца таму, хто іх знайшоў (як у

Вялікабрытаніі), напэўна, мы атрымлівалі б больш каштоўнай гістарычнай інфармацыі.

This article is devoted almost unexplored subject of coin hoards. The author analyzes the archived information about the coin deposits discovered in the Grodno region before the beginning of XX century and shows the decisive role of Grodno provincial statistical committee in the conservation and descriptions of new coin hoards.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 1993.
2. Рябцевич, В. Н. О чём рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск: Народная асвета, 1974.
3. Рябцевич, В. Н. Нумизматика Беларуси / В. Н. Рябцевич. – Минск: Полымя, 1995.
4. Рябцевич, В. Клады: атрибуция, классификация, интерпретации / В. Рябцевич // Банкаўскі веснік. – 2005. – № 22. – С. 54 – 60.
5. Керамические копилки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://klads.org/keramicheskie-kopilki. – Дата доступа: 05.11.2010.
6. Семянчук, Г. Справаздача аб археалагічных палявых даследаваннях у Гродне ў 2002 г. / Г. Семянчук // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Мінск, 2005.
7. Rjabcevic, V.N. Skarby monet z XVI i XVII wieku na terenie obwodu Brzeskiego i Grodzienskiego Bialoruskiej SRR / V.H. Rjabcevic // Prace i materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi seria numizmatyczna i konserwatorska. – Lodz, 1986. – Nr. 6.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ). – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 1.
9. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1. – Воп. 19. – Спр. 1557.
10. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 1. – Воп. 10. – Спр. 673.
11. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 361.
12. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 362.
13. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 363.
14. Тамсама.
15. Тамсама.
16. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями издания 1885 года / сост. Н. С. Таганцев. – Изд. 14-е, доп. – СПб.: Государственная типография, 1902.
17. Покровский, Ф. В. Археологическая карта Гродненской губернии / Ф. В. Покровский. – Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1895.
18. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 79.
19. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 75.
20. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 76.
21. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 83.
22. НГАБ у г. Гродне. – Ф. 14. – Воп. 1. – Спр. 85.

Навуковы кіраўнік – ***Г. М. Семянчук***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 930(476.6)

П. Р. Гедройть
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

РАЗВИТИЕ ВОЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ В СТРАНАХ СНГ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ)

Военная археология представляет собой весьма интересное и перспективное направление исследований. Однако ее статус и специфика оцениваются специалистами неоднозначно. В странах Содружества Независимых Государств военная археология является одним из перспективнейших направлений археологической науки, поскольку очень много людей занимаются поиском артефактов на полях былых сражений. Для одних людей это профессиональное занятие, для других подобный поиск является чем-то вроде хобби. К сожалению, есть люди, которые занимаются этим для улучшения своего материального благосостояния. Как следствие, создан ряд интернет-ресурсов, которые посвящены деятельности как официальных поисковых объединений и организаций, так и нелегальных «черных» археологов. Деятельность интернет-ресурсов стран СНГ, посвященных военной археологии и истории, анализируется в данной статье.

Сегодня существует много различных мнений, касающихся дефиниции термина «военная археология». Несмотря на наличие собственного предмета исследования и других признаков науки, определить «военную археологию» как самостоятельную военно-историческую науку в настоящий момент нельзя. Это связано, прежде всего, с уровнем развития методологии данной дисциплины, существующим в настоящий момент. В свою очередь, методология «военной археологии» еще только формируется, и, следовательно, данная область знания пока находится на начальном этапе своего развития.

Мы можем определить «военную археологию» как сферу исследовательской деятельности, направленную на получение новых знаний о войнах и вооруженных конфликтах новейшего времени на основании материальных остатков военных действий, а также на обнаружение и идентификацию с помощью специальных методов, захоронение останков погибших участников военных действий и включающую в себя все условия и моменты этой деятельности, в том числе субъектов, оборудование, методы работы и, кроме того, всю систему научных знаний, выступающих в качестве либо предпосылки, либо средства, либо результата познания.

В настоящее время методология «военной археологии» находится в стадии становления, о чем свидетельствует и рост числа военно-археологических методических рекомендаций, размещенных в электронных ресурсах [1, с. 24].

Станет ли она самостоятельной наукой, во многом зависит от глубины и интенсивности взаимодействия «военной археологии» с другими науками. На сегодняшний день военная археология представляет собой весьма интересное и перспективное направление исследований, однако ее статус и специфика оцениваются специалистами неоднозначно. Мы можем заметить значительный рост людей в Беларуси и странах ближнего зарубежья, которые занимаются раскопками на местах былых сражений. И как следствие – создается большое количество сайтов, которые посвящены тематике военной археологии.

При рассмотрении истории становления и развития военной археологии в Беларуси следует отметить, что данная проблематика представлена различными по своему характеру и составу интернет-ресурсами. Так, можно выделить следующие группы сайтов, которые затрагивают тематику военной археологии:

1. Сайты поисковых отрядов и групп (сайт поисковой группы «Батьковщина»);

2. Сайты-форумы, предназначенные для лиц, занимающихся военной археологией («Форум военной археологии и истории Беларуси»);

3. Сайты, которые посвящены кладоискательству, затрагивающие тематику военной археологии лишь частично («Белорусский кладоискательский портал»).

Одним из наиболее популярных белорусских сайтов, посвященных военной археологии Беларуси, является сайт поисковой группы «Батьковщина». Основной своей задачей участники данной поисковой группы ставят поиск и захоронение бойцов и командиров Красной Армии, погибших в июне 1941 года на территории Слонимского района Гродненской области при прорыве из окружения, останки которых остались брошенными на местах боев и незахороненными.

Позже с учетом находок, сделанных в ходе поисковых работ, в задачи группы были включены дополнительные пункты: поиск и уведомление родственников воинов Красной Армии, имена которых были установлены по вкладышам в смертных медальонах; сбор, систематизация и анализ материалов о частях и соединениях Красной Армии, выходивших из окружения в Слонимском районе, в которых на начало войны служили найденные воины; воссоздание полной картины боев, которые проходили на территории Слонимского и граничащих с ним районов.

Хотелось бы отметить, что на данном ресурсе имеется более чем значительный объем информации, посвященный тематике военной археологии, истории боевых действий 1941 года на территории нынешнего Слонимского района. Значимость этой информации прежде всего видна в деятельности данного поискового объединения при сотрудничестве с 52-м отдельным поисковым батальоном в поиске и захоронении погибших солдат времен Великой Отечественной войны на территории Слонимщины, изучении военной истории 1941 года [2].

Интернет-ресурс «Военная археология и история Беларуси» содержит значительно меньший объем информации, посвященной военной археологии. Это связано прежде всего с тем, что «черные археологи» на данный момент предпочитают не афишировать свое хобби, так как поиск на местах бывших военных действий в Республике Беларусь запрещен и преследуется по закону. Единственной структурой, у которой есть разрешение на проведение поисковых работ на месте боев и на эксгумацию человеческих останков времен войны на территории Республики Беларусь, является 52-й отдельный специализированный поисковый батальон при Министерстве обороны Республики Беларусь [3].

Сайтом, который лишь частично затрагивает тематику военной археологии, является «Белорусский кладоискательский портал». Так как этот сайт посвящен в основном вопросам кладоискательства, то тут военная археология в подробно не изучается [4].

Основной проблемой развития военной археологии и посвященных ей интернет-ресурсов в Беларуси является тот факт, что проведение поисковой деятельности на местах боевых

действий официально запрещено законодательством. Согласно статье 19.7 Административного кодекса Республики Беларусь, «нарушение порядка вскрытия воинских захоронений либо проведение поисковых работ в местах, где велись боевые действия или совершались карательные акции, влечет наложение штрафа в размере от десяти до тридцати базовых величин», а также статье 295 Уголовного кодекса Республики Беларусь «Незаконные действия в отношении огнестрельного оружия, боеприпасов и взрывчатых веществ» наказываются исправительными работами на срок до двух лет, или арестом на срок до шести месяцев, или ограничением свободы на срок до пяти лет, или лишением свободы на срок до семи лет с конфискацией имущества или без конфискации» [5; 6]. Таким образом, в Беларуси все, кто интересуется поисковой деятельностью «по войне», нарушают законодательство и рискуют свободой. Проведение поисковых работ в Беларуси и эксгумация останков, согласно Указу Президента Республики Беларусь, разрешены лишь 52-му отдельному специализированному батальону при Министерстве обороны Республики Беларусь.

В свою очередь, проведение несанкционированных поисковых работ на местах боевых действий в Российской Федерации также преследуется по закону. Однако в России за определенный промежуток времени было создано значительное количество поисковых организаций, которым разрешено проведение раскопок на местах былых сражений. Можно заметить, что большинство российских интернет-ресурсов по военной археологии являются сайтами поисковых объединений и отрядов, на которых они выкладывают результаты проведенной ими поисковой работы, отчеты о проведенных экспедициях. Создание сайтов данными организациями, прежде всего, вызвано желанием обратить внимание общественности на нелегкий труд поисковиков: поиск и перезахоронение останков солдат, участников Второй мировой войны вне зависимости от их принадлежности, а также поиск их родственников.

Среди российских интернет-ресурсов поисковых объединений и организаций выделим сайт поискового объединения «Тризна». Главной задачей оно ставит сохранение памяти и детального знания событий Великой Отечественной войны. Как отмечается на сайте, это достигается путем всестороннего охвата – как поиском пропавших без вести, попытками вернуть из небытия хотя бы несколько имен из многих тысяч, безвозвратно утерянных, так и изучением истории того времени посредством книг, рассказов очевидцев, и вещей – тех мелочей, которые часто дают исторических сведений больше, чем люди. На данном интернет-ресурсе имеется значительная фотогалерея, а также исторические статьи, посвященные военной археологии. Ежегодно на сайт выкладывается информация о проведенных поисковых экспедициях по поиску солдат и военной техники, установленных именах ранее обнаруженных на полях сражений бойцов. Также здесь открыт форум, на котором все желающие могут обсуждать вопросы, связанные как с деятельностью поискового объединения «Тризна», так и с военной археологией в частности [7].

Одним из популярных ресурсов по военной археологии является сайт группы военной археологии «Искатель». Как отмечается на сайте, основным направлением деятельности группы «Искатель» является поиск и перезахоронение воинов, погибших в годы Великой Отечественной войны, изучение их судеб. Также отмечается, что вся работа проводится силами и средствами, в том числе и финансовыми, участников группы. На данном интернет-ресурсе имеется ряд статей,

посвященных методическим рекомендациям при проведении поисковых работ, по технологии самостоятельного поиска погибшего или пропавшего без вести солдата. Необходимо также отметить имеющуюся на сайте обширную базу данных, содержащую информацию о воинах, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. Ежегодно на сайт выкладываются отчеты о проведенной поисковой работе, Вахтах Памяти, поисковых экспедициях. Также на этом ресурсе имеется значительный объем фотографий, посвященных как поисковой деятельности группы военной археологии «Искатель», так и находкам, найденным в результате проведенной работы [8].

Следующим сайтом, затрагивающим тематику военной археологии, является сайт поисковой группы города Санкт-Петербурга «Карельский вал». На сайте представлены результаты проведенной поисковой работы, имеется богатая фотогалерея, раскрывающая поисковую деятельность отряда. Данный интернет-ресурс прежде всего освещает военную археологию группы «Карельский вал», поисковые интересы которой связаны с «Зимней войной», а также с местами боев Великой Отечественной войны на территории Ленинградской области. О значимости проводимой работы свидетельствуют значительное количество обнаруженных останков военнослужащих на Карельском перешейке, а также результаты работы по установлению личностей погибших бойцов [9].

Значительным ресурсом по военной археологии является сайт поискового отряда «Патриот» поселка Молодежный Наро-Фоминского района Московской области. Сайт интересен, прежде всего, наличием обширной фотогалереей, освещающей места экспедиций отряда «Патриот», многочисленных статей по военной истории периода Второй мировой войны, а также важным методическим указаниям по проведению поисковых работ на местности [10].

Российских сайтов военной археологии нелегальных археологов или так называемых «черных» значительно меньше по сравнению с сайтами поисковых отрядов. Они не ставят главной целью поисковую работу по обнаружению и перезахоронению останков военнослужащих. «Черные археологи» на своих сайтах выкладывают на обзор общественности свои находки, найденные на местах боев, в заплывших окопах и траншеях. Данные интернет-ресурсы характеризуются прежде всего обилием фотографий найденных артефактов, дискуссиями по вопросам истории Второй мировой войны, а также возможностью определить, а затем и продать найденную «военную» вещь на форуме сайта.

Хорошим ресурсом по военной археологии нелегальных археологов является сайт «RUSFRONT.com». Здесь находится отдельный раздел по военной археологии, на котором посетители могут обсуждать свои находки, результаты экспедиций, представлять отчеты о проведенных работах по поиску на местах боев. Также имеются и отдельные подразделы форума, раскрывающие различные аспекты военной археологии и истории [11].

Тематика военной археологии рассматривается и на некоторых сайтах российских коллекционеров. Однако на данных форумах представлены лишь темы с фотографиями находок нелегальных археологов, темы с оценкой, продажей, куплей предметов найденного военного антиквариата. Примерами таких интернет-ресурсов являются сайты «WW2» и «Лейбштандарт». На форумах данных ресурсов представлены темы с фотографиями находок нелегальных

археологов, с отчетами о проведенных экспедициях. Отличительной чертой данных сайтов является, прежде всего, то, что на них можно оценить, продать либо купить предметы военного антиквариата [12; 13].

Большое развитие военная археология получила и на территории Украины. Военная археология в этой стране представлена в основном сайтами нелегальных археологов, которые с помощью этих сайтов представляют найденные на местах боев артефакты, общаются между собой в различных профильных разделах форума. О развитии военной археологии на Украине свидетельствует большое количество пользователей, зарегистрированных на профильных сайтах. В качестве примера приведем сайт «Военная поисковая археология на Украине». На нем содержится значительное количество информации, посвященной военной археологии. Так, в подразделах «Видеогалерея» и «Фотогалерея» выложено много видеороликов и фотографий с материалами раскопок на местах былых боевых действий, сведения о поисковой работе. На сайте имеется подраздел «Экспедиции», где находятся фотоотчеты с результатами поисковой деятельности [14].

Не менее интересен с точки зрения военной археологии форум поисковиков Украины «Кладоискатель». Военная археология рассматривается, соответственно, в разделе «Военная археология». Данный раздел, в свою очередь, подразделяется на четыре подраздела: «Поговорим о войне», «Опасные находки», «Военные находки», «Поиск пропавших без вести». Так, подраздел «Военные находки» характерен тем, что в нем имеется большое количество тем с отчетами о проведенных экспедициях, много фотографий найденных артефактов, которые предлагаются для обсуждения. Особенностью подраздела «Поиск пропавших без вести» является то, что он направлен на поиск погибших в годы Великой Отечественной войны, а также пропавших без вести солдат [15].

Тематике военной археологии значительное место уделено и на форуме сайта «REIBERT.info». Здесь в отдельном разделе по военной археологии обсуждаются места, где можно производить поиск; техника для поиска артефактов, а также представлены различные полезные рекомендации начинающим исследователям. Сайт полезен тем, что на нем имеется энциклопедия Третьего Рейха, в которой можно найти много интересного по истории армии Германии в 1933 – 1945 гг. Необходимо отметить, что сайт пользуется большой популярностью как среди «черных археологов», так и среди исследователей истории Второй мировой войны, поскольку имеется большое количество информации, посвященной военной археологии и истории Второй мировой войны [16].

Таким образом, военная археология является одним из перспективнейших направлений археологической науки в странах Содружества Независимых Государств. Связано это прежде всего с большим интересом к событиям различных войн и, к сожалению, коммерциализацией поискового дела. Как следствие, большое количество людей, как профессионально занимающихся военной историей, так и и нелегальных «черных археологов-копателей», занимаются поиском артефактов на полях былых сражений. Все это способствует развитию, прежде всего, электронной военной археологии, представленной большим количеством интернет-ресурсов в России, Украине и Беларуси.

To date, the Commonwealth of Independent States military archaeology is one of the promising areas of archaeological science. As a consequence, many people, both official archaeologists and illegal diggers, are searching for artifacts in the fields of bygone battles. As a fact, a number of sites devoted to the activities of both official search associations and organizations, as well as illegal archaeologists. According to data from Internet resources can be very detailed examination of the development of military archeology in such CIS countries as Belarus, Russia and Ukraine.

Список источников и литературы

1. Садовников, Д. «Военная археология»: от энтузиазма к науке / Д. Садовников // Военная археология. – 2009. – № 2.
2. http://poisk.slonim.org/modules/news/
3. http://poiskby.mybb3.ru/index.php
4. http://belklad.by/forum
5. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях.
6. Уголовный кодекс Республики Беларусь.
7. http://trizna.ru
8. http://www.1942.ru/
9. http://karel-val.narod.ru/
10. http://westfront.su/
11. http://www.rusfront.com/forum/
12. http://ww2.ru/forum/index.php?showforum=5&s=2b18406e788eb440600a82cdb6a06ac5
13. http://forum-antikvariat.ru/index.php?s=5f42b98e90a4eccb14795e0a88c161de&showforum=5
14. http://www.rozkopku.at.ua/
15. http://forum.violity.kiev.ua/
16. http://reibert.info/forum/index.php

Научный руководитель – ***С.А. Пивоварчик***, доктор исторических наук, доцент.

ЭТНАГРАФІЯ

УДК 39 (=161.3)

Д. В. Скварчэўскі
(Мінск, БДУ)

ПЛАНЕТА ВЕНЕРА Ў ТРАДЫЦЫЙНЫХ УЯЎЛЕННЯХ БЕЛАРУСАЎ

В статье рассматриваются традиционные представления белорусов о планете Венера. Проанализированы наиболее распространённые народные названия планеты и связанный с ней комплекс поверий, суеверий и т.п. Особое внимание уделено роли, отводимой Венере в белорусских заговорах. Итогом является попытка реконструкции мифологических сюжетов, связанных с божествами планеты Венера. Обращает на себя внимание их близость с представлениями других индоевропейских народов.

Венера – планета, блізкая да Зямлі і бліжэйшая за яе да Сонца. З Зямлі яна выглядае як зорка. Яна ніколі не аддаляецца далёка ад Сонца, добра адбівае сонечнае святло, таму яе вельмі проста знайсці на небе і назіраць за ёю. Максімальнай яркасці Венера дасягае незадоўга да ўзыходу або заходу Сонца. Характэрнай асаблівасцю планеты з'яўляецца яе роўны белы колер. Паводле сваёй яркасці яна пераўзыходзіць самыя яркія зоркі. Усё гэта стварыла добрыя падставы для назірання, што знайшло адлюстраванне ў беларускім фальклоры. У дадзеным артыкуле мы разгледзім месца і ролю планеты Венера ў традыцыйных уяўленнях і міфалагічнай свядомасці беларусаў на падставе этнаграфічных крыніц.

Планета Венера мае шматлікія назвы – Зарніца, Зараніца, Заранка, Світальна Зорка, Вечарніца, Вечарнічка, Вечэрня зора, Звярыніца, Воўча Звязда і інш. Падобныя назвы сустракаюцца і ў іншых індаеўрапейскіх мовах, напрыклад: літ. Aušrinė, Vakarinė, Žvėrinė, Aušros žvaigždė, Vakarų žvaigždė, лат. Auseklis, пол. Wieczornica, Wilcza Gwiazda, Zwierzonka, Zwiernica, Zaranka, Zaraneczka, Zarannica, чэш. Zviretnice, Zornice, Zornička, Večernička, Večernice, слав. Večernica, Zvečernica, Večerca, харв. Zornica, балг. Зорница, Зуратъ, Деница, Утреница, Вечерница, рус. Утренняя зарница, Зарница, Заряница, Зарянка, Зурница, укр. Зірниця, Зарница і г.д. Трэба адзначыць, што ў асноўным назвы планеты паходзяць ад часу яе з'яўлення на небе. Відавочна, што астронімы супадаюць, а гэта можа сведчыць аб вельмі старажытных каранях паходжання назвы Венеры, да таго ж, назіраюцца і шматлікія падабенствы ўяўленняў аб гэтай планеце ў індаеўрапейцаў. Гэта дапамагае рэканструяваць беларускія традыцыйныя погляды на Венеру ў тых выпадках, калі не хапае ўласных звестак. Асобную групу складаюць шматлікія назвы і пазначэнні Венеры, якія сустракаюцца ў замовах.

У народнай свядомасці Венера ў сваёй ранішняй (Зарніца) і вячэрняй (Вечарніца) бачнасці не атаясамляецца [1, с. 81, 183], а ўспрымаецца як два розныя нябесныя аб'екты са сваімі функцыямі. Згодна з запісам А. Сержпутоўскага, Зарніца – гэта вельмі ясная зорка, што свеціць раненька, будзіць людзей і кліча іх на работу; Вечарніца – вячэрняя зорка, якую Бог пасылае агледзець зямлю перад надыходам начной цемры [2, с. 31]. Адсюль вынікае, што з'яўленне на небе гэтых зорак выкарыстоўвалася дзеля вызначэння часу – калі трэба ўставаць і пачынаць працу, а калі наступае ноч

(адпаведна – заканчэнне працы і час адпачынку). Таксама з запісу А. Сержпутоўскага вынікае, што гэтыя зоркі падпарадкоўваюцца Богу, дапамагаюць яму. У замовах яны паўсюдна называюцца «гасподнімі (ці божымі) памочніцамі». Лічым мэтазгодным прывесці літоўскае павер'е, згодна з якім Ранішняя і Вячэрняя зоркі з'яўляюцца дочкамі Сонца, якія яму служаць: Ранішняя зорка рыхтуе Сонцу сняданак, а Вячэрняя сцеле ложак [3, s. 173]. Імаверна, што і ў беларускай традыцыі існавала ўяўленне аб Зарніцы і Вечарніцы як аб дочках Бога. Аб гэтым сведчаць узгадванні ў замовах: «Дзве зары-зараніцы, родныя сястрыцы» [4, с. 123, № 338].

Назву Венеры «Заранка» прыводзіць у сваім слоўніку В. Ластоўскі [5, с. 58]. Яна паходзіць ад таго, што Венера добра бачная зранку. Назва «Світальна Зорка» тлумачыцца проста: ранняе ўзыходжанне зоркі над небакраем; яна сустракаецца ў паўночна-заходніх беларускіх гаворках [6, с. 398]. У палескіх гаворках Венера вядома пад назвай «Вечэрня зора» [7, с. 164].

Калі паходжанне назваў «Зарніца» і «Вечарніца» зразумелае – так Венера завецца ў залежнасці ад часу з'яўлення на небе і назірання за ёй – то назвы кшталту «Звярыніца» і «Воўча Звязда» не зусім зразумелыя. Гэтыя назвы прыводзіць А. Кіркор. Ён пісаў, што за ўзыходам «Воўчай Звязды» назіралі на Каляды. Раскрываючы змест калядных міфаў беларусаў, А. Кіркор лічыў, што Грамаўніца (Цёця) – жонка Перуна, якой адпавядае на небе Венера, у калядную ноч нараджае божыча – Дажбога (яму на небе адпавядае Сонца), а цёмныя сілы ў выглядзе дзікіх звяроў імкнуцца забіць маці з сынам [8, с. 253]. Менавіта таму людзі на Каляды назіраюць за гэтай зоркай, бо яе з'яўленне азначае багіню, якая здолела выратавацца. Неабходна заўважыць, што міф, узгаданы А. Кіркорам, наўрад ці можна лічыць аўтэнтычным, а таму трэба вельмі крытычна ставіцца да гэтых звестак, хаця назвы Венеры з'яўляюцца сапраўднымі. Пачатак Каляд звязваецца са з'яўленнем на небе першай зоркі. Калядная зорка, з якой ходзяць калядоўшчыкі, – сімвалічнае выяўленне сапраўднай зоркі, магчыма, Венеры. Калі ўлічваць тлумачэнні А. Кіркора, то назва «Воўча Звязда» («Звярыніца») утварылася ад звяроў (ваўкоў), якія пераследуюць багіню. Літоўцы тлумачылі падобныя назвы тым, што з моманту ўзыходу гэтай зоркі дзікія звяры выходзяць на начное паляванне [3, s. 172]. Магчыма, з гэтым звязана і такая назва Венеры, як «Мядзведзіца» [9, с. 177].

Планета Венера ў традыцыйных уяўленнях заўсёды выступае як жаночы персанаж. Гэта асабліва падкрэсліваецца ў замовах з дапамогай выразаў кшталту «родныя сястрыцы», «божыя памашніцы», «красныя дзявіцы». Падаецца невыпадковым, што А. Кіркор надзяляе Венеру функцыямі маці, бо ў замовах сустракаецца і такі зварот: «Матка Зорка!» [4, с. 36, № 14], які можа быць аднесены да Венеры. У доказ гэтага можна прывесці той факт, што ў славянскіх мовах Венера часта пазначалася проста як «зорка», а таксама некаторыя іншыя яе назвы ўтвараліся менавіта ад гэтага слова [10, с. 50]. Для беларускіх міфалагічных уяўленняў характэрны сюжэт, дзе Месяц і Сонца ці Месяц і Венера (Вечарніца, альбо Зарніца) утвараюць сямейную пару. Асабліва добра ён прасочваецца ў вясельных песнях. М. Доўнар-Запольскі вывучаў вобразы Месяца і Сонца ў беларускай вясельнай паэзіі і адзначаў: «Беларуская народная паэзія, пераважна вясельная, захавала рэшткі паданняў аб вяселлі Месяца з Сонейкам ці з зарой. Гэта боская шлюбная пара, прататып чалавечага шлюбу, з'яўляецца апякункай апошніх; да Месяца і Сонца звяртаюцца песні з надзеяй на іх блаславенне, асвячэнне шлюбу» [11, с. 352]. Яшчэ ён адзначаў, што нявеста часам называецца «зоранькай», параўноўваецца з ёй, так, што песні пяюць то аб вяселлі Месяца з

Сонцам, то Месяца з зоранькай, ранішняй зарой [11, с. 347]. Ч. Пяткевіч прыводзіць такія звесткі: «Венера – Зарніца і Вечарніца альбо Месяцова дружына ці таварышка; гэтая апошняя назва была запазычана ад засцянковай шляхты: «Тая зорачка, што так прыгожа свеціцца, гэта… таварышка месяца» [12, с. 282]. Такім чынам, Венера замест Сонца выступала як нявеста (ці жонка, сяброўка) Месяца. Пэўныя паралелі можна правесці з балцкім міфам «Нябеснае вяселле», змест якога ў наступным: Месяц, муж Сонца, заляцаецца да Ранішняй (ці Вячэрняй) зоркі, пасля чаго Пяркунас (ці Сонца) мячом рассякае твар здрадніка-Месяца, прычым гэта паўтараецца перыядычна і пастаянна (такім чынам тлумачыцца змена квадраў Месяца). Хутчэй за ўсё, Месяц у міфы заляцаецца да Вячэрняй зоркі, бо ў гэты час Сонца знікае з неба. Венера паўстае як саперніца Сонца, бо сваім бляскам яна пераўзыходзіць усе астатнія зоркі на небе.

Традыцыйна ў міфалогіі Венера – жаночы персанаж, аднак ёсць звесткі, якія ўказваюць на існаванне і мужчынскага персанажа. У Латвіі ён завецца Auseklis. У адным з варыянтаў міфа «Нябеснае вяселле» распавядаецца, як Сонца выдае сваю дачку замуж за Аўсэкліса, але Месяц адымае ў яго нявесту, з-за чаго Сонца разрубае яго мячом. Наяўны беларускі матэрыял сведчыць пра тое, што мужчынскі персанаж Венеры ў нас невядомы. Аднак не выключана, што беларускі міфалагічны персанаж Аўсень можа быць роднасным латышскаму Аўсэклісу. Вобраз першага звязаны з Новым годам, а вобраз другога – з Венерай у ранішняй бачнасці. Прычым імя Аўсень можа быць этымалагічна суаднесена з такімі персанажамі індаеўрапейскай міфалогіі, як лат. Усыньш, літ. Аўшра, лац. Аўрора, вед. Ушас, ст.-грэц. Эас [1, с. 29]. Усе тыя боствы з'яўляюцца ўвасабленнем світанку, зары, узыходу Сонца, а гэта як раз той час, калі на небе бачна Венера (Ранішняя зорка). Гэтае пытанне патрабуе далейшага грунтоўнага вывучэння.

Як ужо адзначалася, планета Венера даволі часта ўзгадваецца ў замовах, прычым у кожным з відаў (ад усіх хваробаў, любоўныя замовы, паляўнічыя і гаспадарчыя замовы і г.д.). Можна патлумачыць і прычыну такога частага і шырока распаўсюджанага згадвання Зарніцы і Вечарніцы, бо яны – «божыя памашніцы», самі маюць нябеснае паходжанне, а таму могуць дапамагчы людзям данесці іх просьбы да Бога. Перш чым прывесці прыклады назваў Венеры ў замовах, трэба адзначыць, што ў іх ранішняя і вячэрняя зоркі даволі часта атаясамляюцца з зарой – свячэннем неба перад узыходам або заходам Сонца. Аднак нярэдка ўдакладняюць: «Добрай парой, вячэрняй зарой, вячэрняй зараніцай, божай памашніцай, прыступі, памажы рабе божай… » [4, с. 309, № 1038]. З гэтага прыкладу бачна, што час ранняй (вячэрняй) зары, калі з'яўляецца на небе Зарніца (Вечарніца) – найбольш спрыяльны час сутак для «шаптання». Пра здольнасць Венеры дапамагаць людзям у знахарстве і чараўніцтве сведчыць яе назва «Ведзьмерагіна», якая захавалася на беларуска-літоўскім памежжы. Гэты астронім паходзіць ад спалучэння беларускага слова «ведзьма» і літоўскага ragana «ведзьма» [9, с. 177].

Таксама не трэба блытаць і атаясамляць боства зары з боствамі ранішняй і вячэрняй бачнасці Венеры, нягледзячы на падабенства іх функцый у замовах. Беларускаму боству зары будуць адпавядаць вед. Ушас, грэч. Эас, лац. Аўрора, літ. Аўшра, лат. Усыньш, а Зарніца і Вечарніца з'яўляюцца самастойнымі персанажамі, хаця назва «зара-зараніца» часам у замовах адносіцца і да зары, і да Венеры.

Зарніца і Вечарніца ў замовах узгадваюцца разам ці паасобку і маюць наступныя назвы і пазначэнні: «Вячэрняя зара-зараніца, усяму свету памашніца»; «Зоры-зараніцы, божы

памашніцы»; «Дзве зары-зараніцы, родныя сястрыцы»; «Зоры-заранічкі, божы памашнічкі»; «Ранішняя зараніца, божая памашніца»; «Вячэрняя зарніца, господняя памашніца»; «Зоры-зараніца, господні памашніцы»; «Зоры-заранічкі, Богу памашнічкі»; «Зарніцы, родныя сястрыцы»; «Зоры-зараніцы, красныя дзявіцы»; «Ранняя (Вячэрняя) зорачка» і інш. Зара ў сваю чаргу мае назвы: «Зара-зараніца, Господня памашніца»; «Зара-заранічка, божая памашнічка»; «Зара зарушчая»; «Святая господня, вялікая зара-зараніца, (рабы Дар'і) памашніца»; «Ранная зара»; «Ранняя зарыца, усяму свету памашніца»; «Зара-зараніца, божая памашніца»; «Зара-зараніца, спутняя памашніца» і інш. У замовах Зарніца і Вечарніца дапамагаюць людзям самі ці з'уляюцца пасярэднікамі паміж людзьмі і Богам, да якога звяртаюцца за дапамогай. Звычайна згадваюцца дзве зары, але ёсць і замовы, дзе іх тры, напрыклад: «На моры, акіяне ляжыць тры псы: адзін чорны, адзін рабы, трэці белы. Чорны выбрэхуе вячэрнюю зару, а рабы палуношную, а белы ранішнюю» [4, с. 88, № 204]. Магчыма, тут адбылося сумяшчэнне павер'яў аб дзвюх зарніцах (сёстрах), якія дапамагаюць людзям, і аб трох Долях (таксама сёстрах), якія вызначаюць лёс кожнага чалавека. Паданне аб трох Долях запісаў А. Сержпутоўскі [2, с. 283 – 285]. Можа ўзнікнуць пытанне: а чаму ў замовах Долі выступаюць як зоры (зоркі)? Адказ на гэтае пытанне лёгка адшукаць: сузор'е Арыёна (дакладней, яго частка – Пояс Арыёна) мае назву «Тры сястры» [1, с. 507] і складаецца з трох зорак, выцягнутых амаль у правільную простую лінію. Таму павер'і, якія адлюстраваны на зорным небе, маглі сумясціцца.

Падсумоўваючы, адзначым наступнае. Вобраз планеты Венера знайшоў адлюстраванне ў беларускім фальклоры і традыцыйных павер'ях. У народнай свядомасці Венера ўспрымалася як два асобныя нябесныя целы – Зарніца і Вечарніца, падзел якіх адбыўся ў адпаведнасці з часам, калі планета бачна на небе, прычым яны не атаясамляліся. Прасочваюцца два міфалагічныя сюжэты з удзелам Зарніцы і Вечарніцы:

1. Дзве сястры – служкі Бога («божыя памашніцы») і яго магчымыя дочкі, якія выконваюць даручэнні Бога, дапамагаюць людзям: адна абуджае раніцай, кліча на працу, а другая заклікае адпачываць і даглядае за зямлёй перад надыходам начной цемры;

2. Вечарніца (ці Зарніца) выступае як жаночая пара Месяца (нявеста, жонка). Гэтая сямейная пара ўдзельнічае ў фармаванні сусвету і спрыяе чалавечым шлюбам.

Венера адлюстроўвае ў міфалагічнай свядомасці жаночы, мацярынскі пачатак. Дзве яе бачнасці часта выступаюць як дзявіцы-сёстры. Таксама ў замовах часта зоры-зараніцы ўзгадваюцца побач з Багародзіцай, напрыклад: «Госпаду Богу памалюся, Прачыстай мамке пакланюся, я з словам, Бог з помаччу. Зоры-заранічкі, божыя памашнічкі, памагалі Богу, памажыце і нам ... » [4, с. 341. № 1170]. Да Венеры (Зарніца, Вечарніца) звяртаюцца ў замовах ад усіх хвароб і напасцяў, з практычнымі гаспадарчымі мэтамі, бо Венера – прадстаўнік нябеснай сферы, мае боскі характар, мае сувязь з Богам і з'яўляецца пасярэднікам паміж людзьмі і ім. Зарніца і Вечарніца таксама спрыяюць дабрабыту і дастатку.

Folk knowledge about Venus is described in this paper. There are also analyzed the meaning of Belarusian names of Venus and presented materials about the mythological interpretation of the origin of Venus. The ethnographic material shows that Venus played a significant role in Belarusian cosmology and mythology. In consciousness of Belarusians Venus divided into different celestial bodies with specifically functions.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – 599 с.
2. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі, навук. рэд. А. С. Фядосік; прадм. У.К. Касько. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
3. Vaiškūnas, J. Etnoastronomia litewska / J. Vaiškūnas // Etnolingwistika, T. 11, red. J. Bartmiński, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin, 1999. – S. 165 – 175.
4. Замовы / уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. А. Барташэвіча; рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 596 с.
5. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ластоўскі. – Коўна, 1924. – 832 с.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – Т. 4. – 616 с.
7. Тураўскі слоўнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – Т. 1. – 255 с.
8. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общей редакцией П.П. Семёнова: Т. 3. Ч. 1: Литовское Полесье; Ч. 2: Белорусское Полесье. – Спб., М., 1882. – 490 с.
9. Вайшкунас, Й. Народная астронимия белорусско-литовского пограничья / Й. Вайшкунас // Балто-славянские исследования. Вып. 15. – М.: Индрик, 2004. – С. 168 – 179.
10. Младенова, Д. Звездното небе над нас. Етнолингвистично изследване на балканските народни астроними / Д. Младенова. – София, 2006. – 421 с.
11. Довнар-Запольский, М. В. Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1909. – Том 1. – 487 с.
12. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч, уклад., прадм. У. Васілевіча; пер. з пол. Л. Салавей і У. Васілевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 672 с.

Навуковы кіраўнік – ***В. А. Варонін,*** кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

УДК 398.9 (=161.3)

І. Г. Бачыла
(Мінск, БДУ)

МЕСЦА ЭТНІЧНЫХ МЕНШАСЦЕЙ У БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ

Беларусь стала второй родиной для татар, евреев, цыган, литовцев, русских, украинцев, поляков и др. Фольклор является особым источником при исследовании этнических меньшинств в Беларуси, их положения, отношений с местным населением. Среди многочисленных жанров беларусского фольклора значительное место в осмыслении образа «инородца» занимают поговорки, пословицы, сказки. Основным способом их возникновения были многочисленные жизненные наблюдения, исторические ситуации. Причем чаще всего подобные наблюдения основывались на антиномии мы-они, свои-чужие. Всю совокупность названных фольклорных жанров, посвященных образу «чужого», условно можно разделить на два типа: те, что раскрывают наиболее специфические черты характера и поведения; и те, что характеризуют социальное положение представителей различных этнических групп.

Асаблівай крыніцай для вывучэння этнічных меншасцей на Беларусі, іх становішча, стасункаў з мясцовым насельніцтвам з'яўляецца фальклор. Часам ён можа даць не адразу бачную, але больш цікавую інфармацыю, чым, напрыклад, статыстыка. Даследчыкі вывучаюць этнічныя меншасці тут і цяпер. Па-за межамі ўвагі могуць заставацца многія характэрныя рысы іх культуры, асаблівасці паводзінаў і, што вельмі істотна, «гістарычны вобраз». Народны ж вопыт і назіранні, дзякуючы сувязі паміж пакаленнямі і традыцыйнасці фальклору, здольныя перадаць самае яркае і выбітнае ў характарыстыцы тых, хто жыў побач з беларусамі на працягу стагоддзяў.

Сучаснае чалавецтва атрымала ў спадчыну ад мінулага дзве-тры тысячы этнічных супольнасцей. Пры гэтым нераўнамернасць гістарычнага працэсу прывяла да значных адрозненняў паміж імі як па ўзроўню развіцця, так і па маштабах. Гэта абумовіла асаблівую стракасць этнічнай структуры ва ўсім свеце: зараз амаль адсутнічаюць этнічна гамагенныя дзяржавы. Да такіх умоўна можна аднесці толькі 12 краін (9 % дзяржаў) [1, с. 13]. Этнічная меншасць уяўляе сабой спецыфічны від этнічнай супольнасці. Часцей за ўсё гэты тэрмін выкарыстоўваецца ў дачыненні да групы людзей, якія ў сілу абставін адарваліся ад карэннага этнасу. У выніку гэтага яны вымушаны жыць і прыстасоўвацца да новых рэалій часу ўжо ў межах іншага этнасу. Этнічную меншасць характарызуе шэраг уласцівасцей. Па-першае, своеасаблівы культурны комплекс. Па-другое, яна ў значнай ступені саступае (як бачна з назвы) тытульнаму этнасу. Па-трэцяе, стратэгія пражывання: этнічныя меншасці рассяляюцца ўжо ва ўстойлівай этнасацыяльнай прасторы, і для таго, каб захаваць этнакультурную ідэнтыфікацыю, адначасова яе прадстаўнікі вымушаны выпрацоўваць лінію паводзінаў у межах мясцовага насельніцтва.

Сёння ў самых розных краінах пражывае больш за пяць тысяч этнічных меншасцей. Шэраг з іх знайшлі прытулак і ў нашай краіне, прычым адбылося гэта яшчэ ў часы Сярэднявечча. На працягу стагоддзяў Беларусь стала другой радзімай для татар, цыган, літоўцаў, рускіх, палякаў, украінцаў. Адносна тытульнага этнасу – беларусаў – іх колькасць была нязначнай, і рассяляліся яны часцей за ўсё дысперсна (за выключэннем старaабрадцаў). Адпаведна дадзеным перапісу 1897 г., на тэрыторыі Беларусі пражывала 156 тысяч палякаў, 280 тысяч рускіх, 910 тысяч яўрэяў і 311 тысяч украінцаў [2, с. 144 – 146]. Прадстаўнікі этнічных меншасцей, што пражывалі на Беларусі, адрозніваліся ад мясцовага насельніцтва не толькі культурай, але часам знешнім выглядам. Так, напрыклад, яўрэі насілі доўгі сюртук (лапсярдак), падпярэзаны шырокім поясам, а на галаве – цюбецейку (ярмолка). А пра палякаў гаварылі так: «Па чом пазнаць ляха? – па тым, што на чрэве бляха» [3, с. 139].

Узаемаадносіны беларусаў з прадстаўнікамі іншых этнічных груп у цэлым можна ахарактарызаваць як станоўчыя і бесканфліктныя. Аднак пры гэтым яны ўсё роўна будаваліся на ўяўленнях беларусаў аб тым, што гэта іншыя, у многім непадобныя да іх людзі. Менавіта таму асобныя этнічныя меншасці яшчэ ў XVIII – XIX стст. сталі цікавым аб'ектам для параўнальнага вывучэння. Даследчыкі звярталі ўвагу не толькі на матэрыяльную культуру этнічных меншасцей, але і на асаблівасці іх духоўнай культуры, чалавечыя якасці. Так, у 1867 г. у свет выйшла кніга «О происхождении и состоянии литовских татар» знакамітага даследчыка А.В. Мухлінскага. У межах дадзенай працы аўтар імкнуўся раскрыць сутнасць шырокага кола праблем: першае з'яўленне татар у Літве, межы іх рассялення, асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры. Крыху пазней, у 1883 г.,

была надрукавана праца «Литовские евреи» С.А. Бершадскага. Асноўная ўвага даследчыка была звернута на становішча яўрэяў у Вялікім Княстве Літоўскім.

Сярод шматлікіх жанраў беларускага фальклора значную ролю ў асэнсаванні вобраза іншародца адыгралі павучальныя і мудрыя сваёй маральна-практычнай філасофіяй прыказкі, прымаўкі і казкі [4, с. 13]. Яны з'яўляюцца ўдалай і змястоўнай крыніцай па вывучэнню стаўлення беларусаў да прадстаўнікоў іншых этнасаў. Так, напрыклад, прыказкі і прымаўкі, з'яўляючыся самымі кароткімі па форме, у той жа час найбольш трапна перадаюць інфармацыю. Адначасова казкі, нягледзячы на ўласцівыя ім элементы фантастыкі, грунтуюцца ў першую чаргу на сінтэзаванні рэальных з'яў, тыпізацыі канкрэтных фактаў з жыцця грамадства [4, с. 12]. Асноўным спосабам узнікнення прыказак, прымавак і казак былі разнастайныя жыццёвыя назіранні, гістарычныя сітуацыі, рысы характару людзей. Прычым падобныя назіранні вельмі часта вяліся на аснове антыноміі мы – яны, свае – чужыя. Мяжой у дадзенай антытэзе маглі быць роднасныя сувязі, сацыяльная няроўнасць, знешнія характарыстыкі: «Чужое сваім не заві», «Хто не шануе чужога, той свайго не мае» [5, с. 437 – 441], «Свой насоў цяплей чужога кожуха» [6, с. 481], «Свое лычко лучше чужого раменцу» [6, с. 482]. Кожны народ імкнецца асэнсаваць сябе, сваё месца ў гісторыі і культуры. Намаляваць для сябе партрэт чужога – суседа, іншаземца ці іншаверца – гэта значыць у пэўнай ступені асэнсаваць самога сябе, сваю ўнікальнасць і адметнасць. У народнай культуры адносіны да прадстаўнікоў іншых этнасаў вельмі часта вызначаюцца праз паняцце этнацэнтрызму, калі свае традыцыі, свая рэлігія, свае звычаі і свая мова ўспрымаюцца як адзіна сапраўдныя і правільныя: «Свой свайму паняволі брат», «Свой хоць над вадою патрасець, але ж у ваду не ўнясець», «Род, племя блізка, а свой род бліжэй» [5, с. 139].

Вобраз чужога фарміруецца як агульныя веды наконт рэлігіі і быта, абрадаў і рытуалаў, мовы і вераванняў этнічных суседзяў. У народнай свядомасці чужынец – гэта прадстаўнік іншаэтнічнай супольнасці, судатычны з катэгорыяй «іншасвету» і «варожага» ў адрозненне ад «карэнных», «мясцовых». Адна з галоўных рысаў чужынца – іншамоўнасць – з'яўлялася тоеснай немаце або прыроднай незразумелай мове. Чужынцам таксама вельмі часта прыпісваліся разнастайныя хібы фізічнага, разумовага і маральнага чыну. Лічылася, напрыклад, што ў адрозненне ад «людзей», у жыдоў няма душы, а толькі «пара», як у жывелаў, а рускія валодаюць невысокімі разумовымі здольнасцямі: «Не дуры Маскву, яна і так дурная» [7, с. 557].

«Інакшасць» чужынцаў палягае ў іх суаднясенні з «нячыстай сілай». У беларускім фальклоры чорт вельмі часта выступае ў вобразе, напрыклад, «чорнага маскаля». Чужынцу прыпісваліся і моцныя чарадзейскія здольнасці (пераважна дэструктыўнага кшталту). У беларускіх замовах як шкаданоснае фігуруе «вока цыганскае, жыдоўскае, татарскае, маскоўскае». Меркаваная сувязь чужынцаў з нячыстай сілай рабіла катэгарычна недапушчальным іх удзел у рытуалах каляндарнага і сямейнага цыклаў. Так, напрыклад, жыдоў і цыганоў ніколі не бралі ў кумы на радзіны. Такія ўяўленні пра іншародцаў былі характэрныя не толькі для беларусаў, а наогул для ўсіх славян. Прадстаўнікі іншых этнасаў маглі выступаць у выглядзе пэўнага міфічнага народа, веліканаў, людаедаў. Такімі, па ўяўленнях рускіх, былі «чудзь», «паны», «літва». Гэтыя іншародцы адрозніваліся сваёй сілай і ростам, валодалі скарбамі, забівалі і з'ядалі людзей, а потым таемна знікалі [8, с. 213].

У прыкметах, звязаных з іншародцамі, выяўляюцца і станоўчыя рысы, і функцыі. Шчаслівай

прыкметай лічыцца ў славян прыход у хату ў пэўныя каляндарныя святы іншародца-палазніка. Нованароджаны будзе здаровым, калі ў першы раз яго пакорміць цыганка (сербскае павер'е). У сем'і, дзе пастаянна паміралі дзеці, запрашалі да нованароджанага іншародца (у паўднёвых славян). Трактоўка вобраза чужога ў беларускім фальклоры дынамічна развіваецца паміж двума палюсамі – непрыняцця і талерантнасці [8, с. 215]. Менавіта ў гэтай палярнасці і заключаецца ўнікальнасць усяго комплекса ўяўленняў пра чужых, які адлюстроўвае і этнаканфесійную палеміку, і грамадскае супрацьстаянне, і культурны ўзаемаўплыў [9, с. 7].

На фарміраванне фальклорнага вобраза чужога ўплывала мадэль культурнага суседства, якая склалася ў тым ці іншым рэгіёне. Напрыклад, для станаўлення комплекса стэрэатыпных уяўленняў пра яўрэяў было немалаважным, у якім асяроддзі яны фарміраваліся – сярод жыхароў мястэчак з дамінуючым яўрэйскім насельніцтвам ці ў сельскай мясцовасці, дзе нешматлікія яўрэйскія сем'і жылі ў акружэнні суседзей-славян (Палессе) [9, с. 39]. З местачковага асяроддзя, дзе дагэтуль захаваліся матэрыяльныя рэшткі «яўрэйскай прысутнасці» (могілкі, сінагогі), можна атрымаць значны пласт расповедаў, выслоўяў, якія датычацца яўрэяў. Хаця местачковае яўрэйства складала дастаткова абасобленую групу насельніцтва, суседзі- славяне маглі назіраць за іх абрадавымі дзеяннямі, культурай.

На Палессі тып рэгіянальнай культуры быў іншым: нешматлікія яўрэйскія сем'і жылі ў акружэнні сельскага насельніцтва, у такіх жа, як і палешукі, хатах, бліжэйшае мястэчка знаходзілася за некалькі дзясяткаў кіламетраў. Мясцовыя жыхары амаль нічога не ведалі пра рэлігійнае жыццё яўрэяў, пра іх культавыя рытуалы. Пры такой адсутнасці матэрыяльных рэштак чужой культуры тут складвалася сваё бачанне іншародцаў: яўрэі ў многіх выпадках станавіліся сваімі чужымі, якія растваралiся ў мясцовай культуры.

Уяўленні пра чужую веру і чужы народ знаходзяць адлюстраванне ў фальклорных легендах і звязаных з імі павер'ях [9, с. 8], прычым прадстаўнікі кожнай з існуючых на Беларусі меншасцей надзяляліся асаблівым комплексам характарыстык. Усю сукупнасць такога роду прыказак, прымавак і казак умоўна можна падзяліць на два віды:

- Творы, што перадавалі найбольш спецыфічныя якасці характару і паводзінаў.

Дзякуючы працяглым назіранням, шчыльным стасункам, беларусы адзначалі асноўныя якасці тых, з кім ім прыходзілася мець справы. Найбольш яскравым і распаўсюджаным персанажам беларускага фальклору з'яўляецца яўрэй (жыд). Прадстаўнікі гэтай этнічнай групы, па ўяўленнях беларусаў, з'яўляліся асобамі дастаткова ненадзейнымі, хітрымі, якія імкнуцца выключна да асабістых выгод: «Рупь – не деньги, а жид – не брат» [10, с. 216], «Як бог да Шлемкі, гэтак і Шлемка да Бога» [10, с. 126]. Адзначаныя рысы характару жыдоў знаходзяць яскравае адлюстраванне і ў казках. Так, у казцы «Мужык Раман і жыды» яўрэі імкнуцца падмануць мужыка, купіць тавар танней або ўвогуле не заплаціць яму за яго. Аднак за сваю залішнюю сквапнасць ім урэшце прыйшлося паплаціцца: мужык Раман змог прадаць ім не толькі «цялешкі, якія куды захочуць – туды самі і едуць», але і «саламяны капялюш, які сам плаціць за гаспадара», а таксама «сякеру, якая ажыўляе пакойнікаў» [6, с. 300 – 304]. Адначасова праз дадзены сюжэт наскрозь праходзіць параўнанне і галоўная ідэя – адзін мужык (у дадзеным выпадку свой) разумнейшы за трох жыдоў (вобраз чужога).

Яшчэ з большай доляй упэўненасці беларусы характарызавалі яўрэяў як людзей лісліўых – «Ходзіць жыдок ходарэм перад панам Хведарам» [10, с. 217]; аматараў залішняга самахвальства – «Кожны жыдок хваліць свой крамок» [10, с. 55].

Беларусы нярэдка звязвалі з жыдамі і некаторыя з'явы надвор'я (дождж пры сонцы – жыдоўскі дождж). Падчас абраду выклікання дажджу на Палессі ў калодзеж кідалі гаршчок, украдзены ў суседзяў-яўрэяў, аблівалі жыдоў вадой (в. Барбараў Мазырскага раёна). Для народнай дэманалогіі характэрныя ўяўленні аб яўрэях – знахарах, уяўленні аб хапуне (чорт хапае жыда ў судную ноч) [7, с. 174].

Асаблівае месца ў беларускім фальклоры займаюць цыганы – вельмі самабытная і ахутаная таямнічасцю этнічная група, продкі якой паходзяць з паўночнай Індыі. У сярэдзіне XV ст. яны з'явіліся ў Вялікім Княстве Літоўскім і набылі тут прызнанне як кавалі, ювеліры, каняводы, музыкі, спевакі, танцоры і муштроўшчыкі жывёл, а жанчыны сталі вядомыя праз сваю варажбу і знахарства [7, с. 545]. Народны вопыт надзяляе цыганоў наступнымі якасцямі:

• гультайства – «Цыган да месяца: дарма ў Бога хлеб ясі – свеціш, а не грэеш» [3, с. 337]. Беларусы адначасова надзялялі цыганоў кемлівасцю і хітрасцю, якія дапамагалі нядрэнна жыць цыгану-абібоку. Аб гэтым выгадным сімбіёзе распавядае беларуская казка «Цыган і поп» [6, с. 332]. Згодна з сюжэтам, дамовіўся цыган выкасіць у папа траву. Аднак за цэлы дзень ён паспеў толькі выспацца і добра падсілкавацца, а трава засталася няскошанай. Калі ж цыган вечарам прыйшоў да папа за разлікам, той, не ведаючы, што трава засталася няскошанай, усе ж такі пашкадаваў цыгану сала і даў за працу толькі пірог. Кемлівы цыган не разгубіўся і пажадаў папу: «Не даў сала, каб табе трава стала!». На другі дзень паехаў поп на луг – трава стаіць няскошаная. Так цыган і працу не выканаў, дык яшчэ за гэта і плату атрымаў. У такой канцоўцы казкі адлюстравана спецыфіка ўспрыняцця цыганоў беларусамі.

- самахвальства – «Кожны цыган сваю кабылу хваліць» [10, с. 55];
- смеласць – «Цыган галее дык смялее» [10, с. 116];
- вынослівасць, стойкасць – «Гартоўны, як цыганскае дзіця» [3, с. 359].

Як і астатнія іншародцы, цыганы надзяляліся таксама звышнатуральнымі якасцямі. Напрыклад, у в. Кармазы Старадарожскага раёна, паводле падання, цыганка пракляла царкву, і тая праваліласа. Утварылася возера, якое пасля стала балотам [7, с. 545].

• Творы, што выяўлялі сацыльнае становішча, якое займалі ў грамадстве прадстаўнікі розных этнічных груп.

На працягу ўсёй сваёй гісторыі беларусы, як і астатнія славянскія народы, з павагай і адданасцю адносіліся да працы. Нездарма народная мудрасць павучае: «Праца не паганіць чалавека, а корміць, поіць і вучыць», «Без працы не есці пірагоў» [11, с. 20]. Пры гэтым традыцыйным заняткам на беларускай зямлі заўсёды лічылася земляробства: «Паміраць збірайся, а жыта сей», «Хто зямлі дае, таму і зямля дае» [11, с. 16 – 17]. Менавіта працавітасць і пашана да зямлі з'ўляліся найбольш важнымі крытэрыямі, праз якія беларусы ладзілі свае стасункі з іншародцамі. Адсюль спецыфічная, адрозная ад земляробства, дзейнасць цыганоў (крадзеж коней, варажба) і жыдоў (карчмарства, ліхвярства, гандаль) таксама набывалі для беларусаў знакавую форму. Такое супрацьпастаўленне ярка выражана ў некаторых казках, дзе ў якасці чужых выступалі жыды,

цыганы, палякі, татары, а ў якасці сваіх – мужык, селянін. Вось прыклады назваў некаторых такіх казак: «Цыган і поп» [6, с. 332], «Мужык і цыган» [6, с. 333], «Цыган и крестьянин» [6, с. 333], «Цыган і гаспадар» [6, с. 334]. У дадзеным выпадку агульны для беларусаў занятак – праца на зямлі – выступае як аб'яднаўчы фактар, прыкмета прыналежнасці да катэгорыі сваіх. Напрыклад, у назве казкі «Цыган і гаспадар» закладзена супрацьпастаўленне чужога – цыгана і працавітага чалавека, чалавека справы, свайго – гаспадара. У адрозненне ад апошняга, цыган выступае ў казцы як чалавек без уласнай справы. Адзінае, дзе ён добра спраўляецца, – гэта крадзеж. У якасці памочніка цыгана, па ўяўленнях беларусаў, выступае чорт.

Асноўны пласт прыказак, прымавак і казак, што распавядалі пра заняткі і палажэнне прадстаўнікоў этнічных груп у беларускім грамадстве, часцей за ўсё тычыўся яўрэяў. Гэта было абумоўлена іх асаблівым становішчам. Асноўным відам іх дзейнасці быў гандаль, у якім яны праяўлялі сябе як асобы здольныя. Канкураваць з імі ў гэтай сферы мясцовае насельніцтва не мела магчымасці: «Гандляваць лягчэй у краме, чым касіць у пана», «Крамар як камар: дзе сядзе, там і п'е» [3, с. 66]. Народная мудрасць таксама сцвярджае: «Карчмарова вока і праз лахманы грыўню бачыць» [3, с. 66] , «Шынкар п'яніцу любіць, ды дачкі за яго не аддасць» [3, с. 77]. Гандаль жа гарэлкай набліжаў жыдоў да нячыстай сілы (гарэлка як вынаходка чорта), рабіў іх паслугачамі «ліхога». Паказальна, што паводле фальклорнай традыцыі, пачатковым месцазнаходжаннем жыдоў з'яўлялася пекла, адкуль іх за пляшку гарэлкі выпусціў п'яніца, пасля чаго яны рассяліліся па ўсёй зямлі. Аднак і пасля смерці жыд (як і большасць іншых чужынцаў) не можа патрапіць у рай і зноў апынаецца ў пекле: «Пана гром забіў, жыда чорт ухапіў» [7, с. 557 – 559].

З канца XVIII ст. стаўленне ўлад да яўрэяў мяняецца, яны пазбаўляюцца шэрагу сваіх колішніх прывілеяў. Адпаведна закону аб мяжы яўрэйскай аселасці 1794 г. яўрэям забаранялася займацца сельскай гаспадаркай, а таксама прадпісвалася сяліцца выключна ў гарадах і мястэчках. Найбольш яскрава сэнс гэтага закона перадаецца ў наступнай беларускай прыказцы: «Нядобра, калі жыд пазнае грунт, а мужык пазнае хунт» (селянін павінен трымацца зямлі, а яўрэй – гандлю) [10, с. 73]. У цэлым жа ўсякія дачыненні катэгорыі чужынца да аграрнага цыкла ўсведамляліся карэнным насельніцтвам як вельмі небяспечны фактар. Так, калі пры выправе на раллю сустаракаўся жыд, працу трэба было перанесці на наступны дзень. У адваротным выпадку замест збожжа магло ўрадзіць адно зелле [7, с. 557 – 559].

Часцей героямі беларускіх прымавак, прыказак і казак станавіліся яўрэі, цыгане. Па-за межамі народнай увагі заставаліся рускія, украінцы. Для гэтага існавалі свае падставы. Па-першае, падобныя па культуры і ладу жыцця ўкраінцы, рускія нярэдка маглі ўваходзіць у катэгорыю сваіх. Па-другое, асноўным крытэрыем аднясення да катэгорыі сваіх на той час для беларусаў быў паказчык рэлігіі. Фактар канфесійнай прыналежнасці ўвогуле адыгрывае ў сістэме каштоўнасцей народнай культуры важную ролю. Прыналежнасць да дамінуючай канфесіі з'яўляецца для прадстаўнікоў любога этнаса галоўнай умовай таго, што ён – неад'емная частка свайго народа. Менавіта таму ў фальклорных уяўленнях пра сваю веру і свой народ прыкмета канфесійнасці вельмі часта атаясамліваецца з прыкметай этнічнасці [9, с. 76]. Так і для беларусаў усе, хто спавядаў адзіную з імі рэлігію, аўтаматычна станавіліся сваімі. Адпаведна яўрэі, што спавядалі іўдаізм, і «цыганы-атэісты» ў гэтыя шэрагі не траплялі. У былым Пінскім павеце блізу в. Кухоцкая Воля пра тры

курганы запісана паданне, што ў адным пахаваны татары, у другім – прыгнаныя аднекуль жыды і ў трэцім – хрысціяне [12, с. 174]. Адрозная рэлігія чужынцаў фармавала ў мясцовага насельніцтва перакананне, што, напрыклад, татары і жыды «моляцца чорту», «каб загубіць хрысціян». І варта даць грошай на тры жыдоўскія школы, як рабіны праз свае малітвы навядуць смерць на ворага замоўцы [7, с. 557 – 559]. Рускія ж фігуруюць у беларускім фальклоры як хрысціяне наогул. Па паданню, на гары Гарадзішча блізу праліва паміж азёрамі Снуды і Струста некалі жыў рускі баярын, у якога было дзве дачкі. Недзе тут у зямлі ляжыць вялікі праваслаўны крыж, і калі яго адкапаць, то ўсе «каталікі» (іншаверцы) навакольных вёсак павінны будуць перайсці ў праваслаўе [7, с. 435 – 436].

Жанры беларускага фальклора акрэсленых тыпаў маглі ўжывацца ў двух накірунках. З аднаго боку, з іх дапамогай выдзеленыя ўласцівасці пераносіліся на ўсіх прадстаўнікоў этнічнай меншасці, нават калі асобным яе членам яны не былі характэрныя. Так, вобраз хітруна-яўрэя і цыгана-абібока станавіўся збіральным. З другога боку, перанос мог адбывацца і ў дачыненні да сваіх, калі яны валодалі акрэсленымі спецыфічнымі якасцямі. Нездарма народны вопыт павучае: «Чужога добрага не гань, а свайго дрэннага не хвалі» [13, с. 85].

Прыказкі, прымаўкі, казкі, такім чынам, з'яўляюцца спецыфічнай гістарычнай крыніцай, якая можа даць каштоўную інфармацыю па многіх, здавалася б, ужо цалкам вывучаных пытаннях, у тым ліку па гісторыі этнічных меншасцей. Адначасова яны валодаюць важнымі асаблівасцямі: прыказкі і прымаўкі, напрыклад, не маюць канкрэтнага адрасату; казкі ж увабралі ў сябе ўвесь каларыт назіранняў за жыццём людзей на працягу цэлых эпох. Гэтыя асаблівасці забяспечваюць прыказкам, прымаўкам, выслоўям і казкам шырокае поле ўжывання.

During centuries Belarus became the second native land for the Tatarians, the Jewry, the Romany, the Lithuanians, the Russians, the Ukrainians, the Poles and others.Folklore is special source by reseach the ethnic minorities in Belarus, their position and attitude with local population. Among the numerous genres of belarussian folklore the sayings, proverbs, fairy tales have an important place in understanding of the charakter «outlander». All of the folklore genres, that are devoted to the charakter «foreign» , can be devided into 2 types: those, that uncover the most specific personality traits and behavior; and those, that charakterize social position of the representatives the ethnic groups.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Альтерматт, У. Этнонационализм в Европе / У. Альтерматт. – М.: Изд. центр РГГУ, 2000. – 366 с.
2. Терешкович, П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX вв. / П. В. Терешкович. – Минск: БГУ, 2004. – 221 с.
3. З вечнага: зборнік фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў Случчыны / Міністэрства культуры БССР, Рэспубліканскі навукова-метадычны цэнтр культуры; рэдкал.: Р. В. Родчанка [і інш.]. – Выд. 2-е, дап. – Мінск: РНМЦ культуры, 1990. – 62 с.
4. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1957. – 168 с.
5. Прыказкі і прымаўкі / АН БССР, І-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору / рэд.: А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.
6. Шейн, П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края: у 2 т. / П. В. Шейн. – СПб.: Типография императорской АН, 1893. – Т. 2: Сказки, анекдоты, легенды, предания, воспоминания, пословицы, загадки, приветствия, ворожба, проклятия, ругань, заговоры, духовные стихи и проч. – 715 с.
7. Беларуская міфалогія / склад. І. Клімковіч. – Мінск: Беларусь, 2004. – 591 с.
8. Славянская мифология / Ин-т славяноведения и балканистики Рос. АН. – М.: Эллис Лак, 1995. – 414 с.

9. Белова, О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – Москва: Индрик, 2005. – 287 с.
10. Аксамітаў, А.С. Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 319 с.
11. Мудрасць жыцця / складальнік А. І. Гурскі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2007. – 93 с.
12. Беларускі фальклор / рэдкалегія: Г. П. Пашкоў (галоўны рэдактар) [і інш.]. – Т. 1. – А – К. – 765 с.
13. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / АН БССР, І-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору / рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 560 с.

Навуковы кіраўнік – ***С.А. Захаркевіч***, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

ГЕНДЕРНАЯ ГІСТОРЫЯ

УДК 316.34.2

А. В. Пигулевская
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ (60-е гг. XX – НАЧАЛО XXI вв.)

В статье рассматривается развитие гендерных исследований в странах Западной Европы в 60-е гг. XX – начала XXI вв. Гендерные исследования – междисциплинарная исследовательская практика, использующая познавательные возможности теории социального пола (гендера) для анализа общественных явлений и их изменений. Особое внимание в статье уделяется этапам развития исследований, даётся их характеристика.

Гендерные исследования как самостоятельная область научных и образовательных интересов является собирательным понятием для современных гуманитарных теорий – экономических, социальных, политических, лингвистических и других, так или иначе интерпретирующих проблему взаимоотношений полов и использующих новейшее ее обозначение – «гендер».

Этнографы были первыми, кто обнаружил значительные различия в понимании представителями изучаемых ими народов и этносов социальных ролей, позиций, прав и обязанностей мужчин и женщин. Эти различия детерминируются множеством факторов, как социальных, так и внесоциальных (географических, климатических, биологических и др.). Но не этнографы, а социологи и философы – причём среди них преобладали женщины, явно разделяющие идеи современного феминизма – первыми предложили решительно «развести» понятия биологического пола, называемого в английской науке привычным термином sex, от пола социального, для которого был избран давно известный в лексикологии и ставший очень популярным в период постмодернистской языковой революции термин gender, дословно переводимый на русский язык тем же словом «пол».

В 1958 г. работавший в университете Калифорнии (Лос-Анджелес, США) психоаналитик Р. Столлер ввел в науку термин «гендер» (социальные проявления принадлежности к полу или «социальный пол»). В 1963 г. он выступил на конгрессе психоаналитиков в Стокгольме, сделав доклад о понятии социополового (или, как он назвал его, гендерного) самоосознания. Его концепция строилась на разделении «биологического» и «культурного»: изучение пола (англ. – sex), считал Р. Столер, является предметной областью биологии и физиологии, а анализ гендера (англ. – gender) – может быть рассмотрен как предметная область исследований психологов и социологов, анализа культурно-исторических явлений. Предложение Р. Столлера о разведении биологической и культурной составляющих в изучении вопросов, связанных с полом, и дало толчок формированию особого направления в современном гуманитарном знании – гендерным

исследованиям [1, с. 34].

Благодаря их появлению и развитию пол в социальной теории рассматривается как инструмент социальной детерминации и стратификации (наравне с классом, этносом, конфессией, культурой), а актуальные социальные проблемы – власть, насилие, самосознание, свобода – предстают как проблемы, связанные с принадлежностью к определенному полу.

В истории развития гендерных исследований можно выделить несколько этапов:

1) 60 – 70-е гг. XX в. – начальный этап гендерных исследований, получивших название «женские исследования» («women's studies»). Ощутимый рост интереса к «женской теме» в современном гуманитарном знании относится к концу 60-х гг. XX в. Социально-политический контекст появления женских исследований был создан идеями эмансипации, равенства, автономии, прогресса, нашедшими отражение в молодежных движениях конца 60-х гг. XX в. и революции «новых левых», сексуальной революции и «второй волной» феминизма.

Теоретический анализ отношений полов был востребован изменившимися (по сравнению с XIX в. и «первой волной» движения) целями феминисток: от борьбы за равенство прав, которое оказалось уже зафиксированным в законах многих стран, они перешли к борьбе за равенство возможностей для женщин, от «феминизма равенства» к «феминизму различий», требованию признать «особость» женского социального опыта. Вместе с возникновением в 1970 г. во Франции «Движения за освобождение женщины» там были основаны и первые феминистские журналы. Аналогичный процесс начался и в США, где в короткие сроки добились больших тиражей журналы «Signs», «Feminist Studies», «Women's Studies Quarterly». Взлет неофеминизма появлиял на интеллектуальную сферу: ученые в Европе и США стали избирать объектом своих изысканий женщину – в семье, на производстве, в системах права и образования, в науке, политике, литературе и искусстве. Первый спецкурс по истории «женского движения» был прочитан в Сиэтле в 1965 г. В конце 60-х гг. XX в. спецкурсы «о женщинах» читались также в Вашингтоне, Портлэнде, Ричмонде, Сакраменто и других городах США и Западной Европы. В 1969 г. Ш. Тобиас предложила обобщающее название для этих спцкурсов – Female Studies [2, с. 78].

Говоря о главных достижениях гендерных исследований на их первом, феминологическом этапе, нужно подчеркнуть, что они:

а) ввели фактор различия полов в традиционный социальный, в том числе социально-стратификационный анализ;

б) возвратили женские имена социальному знанию – истории, философии, литературоведению, психологии;

в) заставили признать, что социальное знание, ранее считавшееся «полным» и «универсальным» для всех без различия пола, таковым не является, поскольку традиционные теории познания приуменьшали значение главных в женском опыте и женских жизнях областей знания, были слишком рационалистическими;

г) обосновали историчность двух взаимодополняющих социальных сфер – публичной-«мужской» и частной-«женской» и равную значимость частной сферы для функционирования общества;

д) создали предпосылки для перехода от анализа больших структур и социальных

общностей к антропологически-ориентированным социальным наукам, интересующимся жизнью отдельных людей;

е) ввели гендерное измерение в социально-экономическую историю, пополнившуюся такими темами, как «феминизация бедности», «фемининность безработицы», «политэкономия домашнего труда», «история женского домашнего труда», заставив признать категорию «пол» одним из структурообразующих экономических принципов [2, с. 78 – 79];

2) 80-е гг. XX вв. Отличительной чертой этого этапа является признание «женских исследований» и возникновение «мужских» (андрологии).

Под непосредственным воздействием «женских исследований» возникли «мужские исследования» (Men's Studies) или социальная андрология. Андрология, или «мужские исследования», были, в известной степени, ответом на усиление феминистского движения и стремление приверженцев «исследований женщин» многосторонне (но с позиций женского опыта) изучить взаимоотношения полов. «Мужские исследования» пытались выявить основные этапы становления концепций мужественности, возможные кризисы и девиации, особенности способов, механизмов, каналов формирования института пола, в данном случае – пола мужского и предложить возможные варианты преодоления жесткости мужской гендерной роли (в частности, через так называемое «новое родительство», в рамках которого оба родителя активно участвуют в воспитании).

«Исследователи женщин» и «исследователи мужчин» на этом этапе развития гендерных исследований добились многого. Прежде всего, «исследователи женщин» сумели реабилитировать феминизм как политику, в основе которой лежит принцип свободы выбора; они заставили общество признать феминистскую идею личностного становления женщины как основы ее эмансипации и эмансипации общества от стереотипов. Благодаря «женским исследованиям» возникли «мужские исследования», и их приверженцы увидели общность своих целей с феминистками. Феминологи и андрологи сумели придать гендерный ракурс биографическому и автобиографическому методам, обратив внимание на несходство мужской и женской индивидуальной и коллективной памяти, особенностей фиксации и осмысления увиденного и замеченного [4, с. 97].

Размышляя о взаимодействии понятий «мужественность» и «женственность», андрологи и феминологи практически одновременно пришли к выводу о необходимости координации своих исследований и направлений работы. К концу 80-х гг. XX в. в науке появилась тенденция именовать все исследования, касающиеся вопросов пола, гендерными – какого бы содержания они ни были и с какой бы теоретической платформы они ни писались. Понятие «гендерные исследования» оказалось более конформным и приемлемым для научного сообщества, нежели термин «женские исследования»;

3) конец 80-х – 90-е гг. XX в. Для этого этапа развития гендерных исследований характерны:

а) переход к анализу гендерных систем (выявление и анализ разных аспектов социальности и культуры в их гендерном измерении). Новая концепция «гендера» перестала связывать его исключительно с женским опытом. Под гендером стала пониматься система отношений, которая является основой стратификации общества по признаку пола;

б) расширение содержания гендерных исследований за счёт включения проблемы маскулинности и сексуальности.

На этом этапе гендерные исследования, объединив «мужские исследования» и «женские исследования», стали признанной частью учебных программ в сотнях вузов Западной Европы и США.

Однако перспективы объединительных тенденций в гендерных исследованиях радовали далеко не всех их приверженцев. В частности, уже в конце 80-х гг. XX в. многие из работ, написанных на основе гендерного подхода к анализу социальных явлений, подверглись критике за нечувствительность к расовым различиям (поскольку исследователи обращались в основном к проблемам белых образованных европейских и американских женщин среднего класса). Эта тенденция была связана с усилением позиций «цветного феминизма».

Вместо попыток находить и анализировать социальные истоки гендерной асимметрии и дискриминации гендерологи задались задачей создания метатеории, раскрывающей отношения между Наукой, Властью и Гендером. Для этого им необходимо было убедить пересмотреть многие привычные представления и научно доказанные «истины», в частности, усомниться в возможности создания «абсолютно объективного», свободного от пристрастий и субъективной заинтересованности научного исследования. Обсуждая эти вопросы, гендерологи 80-х гг. XX в. так и не пришли к единому мнению о том, можно ли считать себя примкнувшими к данному направлению научного знания, не разделяя феминистских идей и феминистской идеологии. При этом убежденные феминистки выступали на этом этапе с резкой критикой так называемой «ложной теории гендера», а вместе с ним – многих примкнувших к гендерным исследованиям ученых, не разделявших и не разделяющих феминистских взглядов. Дискуссии и споры привели, во-первых, к большей поляризации позиций радикальных и либеральных феминисток. Во-вторых, расхождения между сторонницами «феминизма равенства» (сходства мужского и женского типов субъективности) и «феминизма различий» («различений» между мужским и женским типами субъективности и идентичности) развели по разным сторонам американскую науку и науку европейскую, особенно французскую. Среди американских гендерологов больше сторонников феминизма равенства (хотя в США можно отыскать представительниц всех течений в феминизме), а среди европейских больше сторонниц феминизма различий [3, с. 57];

4) конец 90-х гг. XX – начало XXI вв.

В последнее время гендерные исследования стали признанным направлением развития гуманитарного знания не только в США и Западной Европе, но и в странах Африки, Азии, Восточной Европы, России, на постсоветском пространстве. Это связано с ростом внимания к проблемам женщин, имеющим международный характер.

Принципы современных гендерных исследований основаны на открытом признании личной ангажированности ученого, его вовлеченности в движение за гендерное равенство. Основная и наиболее влиятельная часть гендерного сообщества начала XXI в. полагает, что причисление того или иного ученого к гендерологам означает его ясно выраженное согласие с феминистской перспективой. Среди задач, которые ставят те, кто использует гендерный подход к анализу социальных явлений, можно выделить:

а) специальное исследование всех видов социальных практик женских сообществ и позиционирование женщин как «ключевых информаторов»;

б) преодоление андроцентризма, категорический отказ от «смешения» мужских и женских нарративов при реконструкции жизни отдельных этносов;

в) неформальное внимание к гендерным различиям, раздельное изложение жизненных практик мужчин и женщин;

г) особое внимание – анализу женского/мужского опыта с точки зрения самих его носительниц/носителей, их жизненной перспективы, взгляд на респондентов «снизу» и «изнутри», а не «сверху», с позиций умудренного носителя высших истин;

д) концептуализация женского/мужского поведения как влияния разных социальных и исторических контекстов;

е) нацеленность на оптимистическую перспективу и преодоление практик виктимизации (попыток представить объекты своего изучения – например, немужественных мужчин или мужеподобных женщин – бессильными жертвами);

ж) обучение «изучаемых объектов» методам анализа их собственных жизней, формулированию целей и жизненных задач, связанных с устранением неполноправия [1, с. 39 – 40].

The article deals with the problem of gender studies. The author pays attention on the problem of the development of gender researches. The analysis of the stages of the development of gender studies is made in the article.

Список источников и литературы

1. Введение в гендерные исследования: учеб. пособие для студентов вузов / И.В. Костикова [и др.]; под общ. ред. И.В. Костиковой. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 255 с.
2. Пушкарёва, Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н.Л. Пушкарёва // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76 – 86.
3. Репина, Л.П. Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л.П. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41 – 58.
4. Теория и методология гендерных исследований: курс лекций / под общ. ред. О.А. Ворониной. — М.: МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. – 416 с.

Научный руководитель – ***И. О. Змитрович,*** кандидат философских наук, доцент.

УДК 94 (44).01

В. В. Панкевич
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ОБРАЗЫ ЖЕНЩИН-ПРАВИТЕЛЬНИЦ ЭПОХИ МЕРОВИНГОВ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Статья посвящена гендерной истории периода раннего средневековья. Изучая жизнь франкских королев Брунгильды и Фредегонды, установлено, что женщина-правительница эпохи Меровингов оказывала значительное влияние на политическое, экономическое, социальное, культурное развитие того времени. Несмотря на то, что женщины в целом были ограничены в правах, реальные их возможности были значительно шире. Общепризнанное мнение о том, что роль средневековой женщины ограничивалась бытом и семьей, является несостоятельным. Женщины-правительницы указанной эпохи, как подтвердили источники, значительно влияли на ход исторических событий.

В последние три десятилетия в мировой исторической науке появилось новое направление исследований, которое до сих пор именуют по-разному – либо гендерным подходом в исторической науке, либо специальной исторической дисциплиной – гендерной историей. Понятие «гендер» появляется и развивается благодаря женским исследованиям (women's studies), а прародительницей гендерной истории стала, соответственно, женская история. Настоящий интерес к «женской истории» и, в частности, к истории средневековой женщины проснулся лишь в последние два-три десятилетия.

Средневековая культура была важной ступенью в формировании современных представлений о женщине и женской природе. Именно в средневековье была дана наиболее развернутая и аргументированная концепция женского несовершенства, однако именно средневековая культура содержала и ростки другого, нового отношения к женщине. Положение женщины в средневековом социуме определялось и регулировалось существовавшим правом. В этот период уровень правовой регуляции социальной жизни был высок, «существование признавалось лишь за тем, что обладало правовым статусом» [1, с. 183]. Тем не менее, законодательство, особенно в эпоху раннего средневековья, не полностью отражало действительное положение женщины в обществе; реальные возможности наследовать имущество, заниматься экономической деятельностью, влиять на политическую ситуацию в стране были гораздо шире, чем это было установлено юридическими нормами.

Сословная иерархия, существовавшая в средневековом обществе, касалась и женщин. Социальный статус женщины, как и статус мужчины, определялся рождением.

Изучение экономического, юридического, социального статуса средневековой женщины, несомненно, позволяет лучше понять и положение женщины в современном обществе: в экономике и политике, образовании и семейной жизни. Переходя к вопросу о политической активности знатной женщины в жизни средневекового общества, необходимо отметить, что, несмотря на формальное ограничение участия женщин в органах публичной власти, в реальности влияние женщин на государственные дела ощущалось на всем протяжении средневековой

истории. Прежде всего, это утверждение справедливо в отношении королев.

Королева разделяла с мужем статус королевской персоны, этим обусловливались ее права, привилегии и обязанности. К ней относились с почтением и как к жене короля, и как к матери наследника престола. В подавляющем большинстве случаев роль реальных королев в раннем средневековье была столь незначительной, что их даже не упоминают в хрониках. Но были и такие королевы, которые сыграли важную роль в средневековой истории – это, прежде всего, франкские королевы Брунгильда и Фредегонда.

Все они жили в одну историческую эпоху, но отличались не только моделями поведения и тем, как они получили свой социальный статус, различалось также отношение к ним мужчин, современников, потомков.

Говоря о королевах Брунгильде и Фредегонде, а история их жизни тесно переплетена, отметим, что все началось со свадеб двух братьев Сигиберта и Хильперика, правивших двумя из четырех «герцогств», составлявших франкское королевство. Сигиберт остановил свой выбор на дочери короля вестготов Атанагильда — Брунгильде, а его брат женился на сестре Брунгильды – Галсвинте. Вот как характеризует Григорий Турский Брунгильду: «А была она девушкой тонкого воспитания, красивой, хорошего нрава, благородной, умной и приятной в разговоре» [2, с. 96].

Однако вскоре Хильперик возобновил связь с одной из своих бывших наложниц по имени Фредегонда. По её коварному замыслу Галсвинта была убита. После этих событий бывшая наложница Фредегонда становится супругой короля Хильперика. Личные качества Фредегонды Григорий Турский не характеризует. Однако, противопоставляя ее Брунгильде, можно предположить, что Фредегонде, бывшей служанке, он отказывает в тонком воспитании, хорошем нраве, благородстве и уме. Преследуя политические интересы, братья Хильперика Гунтрамн и Сигиберт решили не без участия Брунгильды отомстить за смерть Галсвинты. «Братья же, считая, что королева была убита по приказу Хильперика, изгнали его из королевства», – указывает Григорий Турский. Именно эти события положили начало междуусобным распрям. В результате был убит Сигиберт. « ... Когда он прибыл в виллу, называемую Витри, и когда все войско собралось вокруг него, его поставили на щит, подняли и сделали над собой королем. Тогда двое слуг по злодейскому умыслу королевы Фредегонды, вооруженные острыми ножами, называемыми в просторечии скрамасаксами, намазанными ядом, протиснулись к Сигиберту, как будто бы у них было какое-то к нему дело, и поразили его с двух сторон. Тут Сигиберт громко вскрикнул, упал и спустя немного времени скончался» [2, с. 112]. Герцог Гундовальд провозгласил Хильдеберта, сына Сигиберта и Брунгильды, королем, хотя ему едва минуло пять лет.

Началась серия продолжавшихся полвека династических войн Фредегонды и Брунгильды, в основе которой лежала кровная месть. Изолированная от государственных дел Брунгильда не оставалась в тени своего сына, а принимала активное участие в политической жизни Австразии. Об этом свидетельствуют инцидент 581 г. Григорий Турский, описывает эти события следующим образом: «Лупа, герцога Шампани, уже давно преследовали разного рода противники и постоянно его грабили, особенно Урсион и Бертефред. Наконец они договорились убить Лупа и выступили против него с войском. Видя это, королева Брунгильда огорчилась по поводу несправедливого преследования верного ей человека. Подпоясавшись по-мужски, она ворвалась в

середину строя врагов со словами: «Мужи, прошу вас, не совершайте этого зла, не преследуйте невиновного, не затевайте из-за одного человека сражения, которое может нарушить благополучие страны». В ответ на ее слова Урсион сказал: «Отойди от нас, женщина! С тебя достаточно того, что ты правила при жизни мужа. Теперь же правит твой сын, и королевство сохраняется не твоей защитой, а нашей. Ты же отойди от нас, чтобы копыта наших лошадей не смешали тебя с землей. Наконец, королева благодаря своей настойчивости удержала их от сражения» [2, с. 159].

Королева Фредегонда не уступала своей сопернице в политической активности. Ещё при жизни мужа она сумела убедить его в необходимости ввести новые тяжелые подати. Податями облагались любые земли и вся личная собственность. В 584 году, когда король Хильперик возвращался в Париж с охоты в окрестностях виллы Шелль, ему нанес смертельные удары неизвестный убийца. Навсегда останется тайной, кем был этот человек, кто вложил в его руку оружие.

Коварству и жестокости Фредегонды не было предела. Понимая, что власть ускользает из её рук, она решается на отчаянный поступок: « … Королева Фредегонда была сильно опечалена тем, что у нее частично была отнята власть, и, понимая, что Брунгильда сильнее ее, она тайно послала верного ей клирика, который мог бы, хитро обманув Брунгильду, убить ее. … спустя немного времени поняли, что он был подослан с умыслом. Его связали, избили, и когда он открыл тайный замысел, ему разрешили вернуться к своей покровительнице. И когда он поведал ей о том, что произошло, и сказал, что он не смог выполнить ее приказание, ему отрубили руки и ноги» [2, с. 200 – 201]. Она посылала убийц к королю Хильдеберту, сыну Брунгильды, правда, безуспешно. «Возьмите эти кинжалы, отправляйтесь как можно быстрее к королю Хильдеберту и притворитесь нищими. И когда вы падете ниц к его ногам, как будто бы прося подаяния, вы пронзите его с обеих сторон, чтобы наконец Брунгильда, которая взяла власть над ним, с его гибелью пала и покорилась мне. Если же юноша окружен такой стражей, что вы не сможете подойти к нему, то убейте самое врагиню» [2, с. 233].

На этот раз коварному плану королевы не суждено было осуществиться. В 596 – 597 гг. Фредегонда предприняла наступление на сыновей Хильдеберта, но война закончилась с её смертью. Умерла она спокойно в собственной постели. Со смертью коварной королевы закончилась и многолетняя война великих правительниц.

Брунгильда прожила более долгую жизнь, однако Хлотарь, один из сыновей Фредегонды, « … обвинил ее в смерти десяти франкских королей, а именно Сигиберта, Меровея, своего отца Хильперика, Теудеберта и его сыновей, Хлотаря, сына Хлотаря, другого Меровея, Теудериха и трех сыновей Теудериха, которые только что погибли. Ее мучили различными пытками в течение трех дней, затем по его приказу ее, в знак позора, посадили на верблюда. Наконец, ее привязали за волосы, за одну руку и за одну ногу к хвосту необъезженной кобылы, и она была разорвана в клочья ее копытами, и наступил мир» [2, с. 235].

Карьера Брунгильды – показатель того, что в раннем средневековье можно было долго находиться у власти. Однако для этого нужно было умело нейтрализовать своих противников среди родственников, добиться поддержки светской аристократии и церкви.

Таким образом, изучая жизнь и деятельность франкских королев, можно сделать вывод, что, несмотря на ограничение женщин в возможностях проявления своих способностей в политике, культуре, административной деятельности, история показала, что на этом поприще многие из них обладали политическим чутьем, мудростью в решении сложных государственных вопросов. Но первостепенную роль женщина играла в сфере приватной – в семье, в домашнем производстве; мать и жена, управительница дома и имения, она обладала реальной властью в доме, являлась эмоциональным центром семьи.

The article deals with the gender history of the Middle Ages. The research on life of the Frankish queens Brunhilda and Fredegunda revealed that a female ruler of Merovingian period had considerable influence on political, economic, social, and cultural development of the day. Despite the fact that women at large were restricted in their rights, indeed their possibilities were much wider. Current opinion that role of a medieval woman was limited only to family life is groundless. According to information sources, a female ruler of the stated period had considerable influence on the course of historical events.

Список источников и литературы

1. Гуревич, А.Я. Проблемы средневековой народной культуры / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 363 с.
2. Турский, Г. История Франков / Г. Турский. – М.: Наука, 1987. – 464 с.

Научный руководитель – ***Г. В. Васюк,*** кандидат исторических наук, доцент.

УДК 329.285 (092)

Е. К. Дорошкевич
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

М.А. БАКУНИН И «ЖЕНСКИЙ ВОПРОС»

В статье представлены взгляды анархиста Бакунина на гендерные проблемы и их связь с анархистским учением. Изложено представление Бакунина о положении женщин в свободном обществе. Проанализировано влияние психосоциальных факторов на складывание отношения анархиста к проблемам феминизма.

Как отдельное направление мысли феминизм зародился на рубеже XVIII – XIX веков одновременно с другими известными политическими теориями – анархизмом, коммунизмом и т. д.

В этот период общество уже в достаточной степени эмансипировалось (освободилось) для того, чтобы появилась значительная прослойка свободомыслящих людей, но еще недостаточно для того, чтобы воплощение идеалов свободы стало нормой жизни. Именно поэтому вслед за теориями распространяются и общественные движения – анархическое, коммунистическое, феминистское.

В отношении к женскому вопросу мнение общественных деятелей можно разделить на три

основные группы. Первая выступала с патриархальной позиции, за сохранение статус-кво в отношениях между мужчинами и женщинами. Вторая боролась за суверенитет человеческой личности, стоящей выше любых семейных, общественных, партийных и государственных интересов, за эмансипацию женщины. Третьи, напротив, считали необходимым подчинение решения женского вопроса решению более важных задач – будь то благополучие государства, успех дела революции, партийная доктрина или же интересы классовой борьбы [1, с. 26].

К сожалению, ещё господствует убеждение в том, что феминизм – это чисто женское движение за женские права, касающиеся только женщин и направленное против мужчин. Но в числе зачинателей феминистских идей и движений было немало мужчин: Генрих Ибсен и Джон Стюарт Милль, Уильям Годвин и Николай Чернышевский, Михаил Михайлов – этот ряд защитников феминизма может продолжить имя Михаила Бакунина. Философ создал революционное направление анархизма. Категория свободы занимала центральное место в политико-философских учениях М.А. Бакунина, но была практически неотделима от понятий бунта и социальной революции, с которыми он отождествлял реализацию индивидуальной свободы Отсюда и понимание социальной революции как основного метода в освобождении личности.

По мнению революционера, капитализм и бюрократизм, милитаризм и шовинизм точно так же уродуют мужчин, как и женщин – заставляя их включаться в гонку за прибылью и властью, сталкивая в кровопролитных войнах, отчуждая от природы и друг от друга. Анархическая революция была бы, разумеется, не полной и не подлинной без разрушения патриархата. Это подтверждает и другой известный анархист П.А. Кропоткин: «Мы же должны помнить, что революция, которая будет только наслаждаться красивыми фразами о Свободе, Равенстве и Братстве, но сохранит домашнее рабство женщин, не будет настоящей революцией. Целой половине человечества, находящейся в кухонном рабстве, пришлось бы впоследствии начать свою революцию, чтобы освободить себя от другой половины» [2, с. 156].

Гуманистический феминизм выступает за создание в обществе условий, дающих каждому человеку возможность найти себя без оглядки на общественные табу и государственные запреты. Радикальный гуманистический феминизм выступает за освобождение как мужчин, так и женщин, как взрослых, так и детей. И именно поэтому он не может одновременно не являться также и анархизмом.

Подобно тому, как не может быть свободен народ, угнетающий другой народ, не может быть свободен класс, угнетающий другой класс – освобождение мужчины невозможно без освобождения женщины, а освобождение женщины невозможно без освобождения мужчины. Свобода может быть или всеобщей, полной, тотальной, или ее нет, это уже не свобода, а привилегия. Корифей анархизма и борец за свободу Бакунин считал важным вести борьбу за освобождение женщины и, в частности, предлагал оплачивать труд матери по уходу за ребенком, чтобы избавить ее от экономической зависимости от мужчины.

Бакунин постулирует важность и взаимосвязь таких этических категорий, как «солидарность», «справедливость» и «равенство». Он неоднократно подчеркивает материалистическое основание своего этического учения, необходимость основать высокие

идеалы на конкретных интересах и призывает «снова провозгласить великий принцип французской Революции: каждый человек должен иметь материальные и нравственные средства для развития всей своей человечности» [3, с. 65]. А для этого надо «организовать общество таким образом, чтобы каждый индивидуум, мужчина или женщина, появляясь на свет, имел бы приблизительно равные возможности для развития различных способностей и для их применения в своей работе; создать такое устройство общества, которое сделало бы невозможным для всякого индивидуума, кто бы он ни был, эксплуатировать чужой труд» [3, с. 66]. Следовательно, «равенство исходного пункта в начале жизненного пути для каждого, при том, что это равенство будет зависеть от экономического и политического устройства общества, и с тем, чтобы каждый, независимо от разницы натуры, был бы дитя своих дел, – вот в чем состоит проблема справедливости» [3, с. 70]. Огромное значение, по Бакунину, имеет характер труда, выполняемого человеком. Необходимо, чтобы люди сочетали умственный и физический, рутинный и творческий труд и располагали досугом – без этого невозможно ни гармоничное развитие личности, ни общественная справедливость и равенство.

Женщина в понимании Бакунина – полноценная личность, ни в чем не уступающая мужчине, это для него естественно. Согласно учению анархиста личность детерминирована, обусловлена, подчинена и включена в поток социальной жизни, но она одновременно и самоценна, она имеет свои права, свою свободу, свои способности – мысль и бунт, она не слуга абстракций, не орган и не инструмент только, личность выше всех общих идей.

Но в то же время в своих трудах Бакунин акцентирует внимание на зависимом положении женщин, сравнивая их с рабами. Так, выступая против религии, он говорит об учениках Христа: «…Повсюду они были приняты с распростертыми объятиями рабами и женщинами, двумя категориями древнего мира, наиболее угнетенными, наиболее страждущими и, разумеется, наиболее невежественными. Если им и удалось создать нескольких последователей в среде привилегированных и образованных, то в значительной мере благодаря влиянию женщин. Самая усиленная пропаганда велась ими почти исключительно в народе, столь же несчастном, как и отупевшем вследствие рабства...» [4, с. 367]. Эти достаточно жёсткие формулировки объясняются, по Бакунину, далеко не совершенной системой образования, из которой, особенно в древности, женщины были практически исключены. Поэтому мыслитель говорит о коренном переломе в воспитании и образовании детей – здесь должна царить полная свобода, а «под свободой мы понимаем, с одной стороны, по возможности полное развитие всех естественных способностей каждого человека, а с другой — его независимость не по отношению законов естественных и социальных, а по отношению всех законов, налагаемых человеческой волей — коллективной или индивидуальной, все равно» [4 с. 369]. И ещё определение свободы в «Революционном катехизисе»: «Свобода есть абсолютное право всех взрослых мужчин и женщин не искать чьего-либо разрешения на свои деяния, кроме решения своей собственной совести и своего собственного разума, определяться в своих действиях только своей собственной волей и, следовательно, быть ответственными лишь ближайшим образом перед ними, затем перед обществом, к которому они принадлежат, но лишь постольку, поскольку они дают свое свободное согласие принадлежать к таковому» [4, с. 275]. Особое внимание в этом документе уделено

положению женщины в обществе: «Женщина, по своей природе отличная от мужчины, но не уступающая ему ни в чем, трудолюбивая и свободная, как мужчина, будет провозглашена равной во всех политических и социальных правах, а также во всех политических и социальных функциях и обязанностях» [4, с. 277]. Тут же Бакунин говорит о ликвидации церковного брака, вместо него – свободный брак с безусловной свободой, где всякое насилие рассматривается как преступление. Общество оплачивает матери расходы, связанные с беременностью и родами, но дети не принадлежат ни родителям, ни обществу, они принадлежат сами себе и своей будущей свободе. Воспитывать детей по желанию могут родители, но это обязанность общества (процесс воспитания осуществляется сначала в режиме авторитета, а по мере приближения детей к зрелому возрасту – согласно началу свободы). Уважение к человеку, этот зародыш свободы, должно оставаться даже при самых суровых и безусловных проявлениях авторитета.

В этих положениях мы видим довольно радикальные позиции Бакунина по отношению к положению женщин в новом обществе. Однако здесь же проявляется глубоко либертарная натура анархиста, ведь в этом обществе нет принуждения – все равны и свободны. Такое положение вещей представляется нам утопичным, но анархист Бакунин искренне желал установления такого свободного и самоорганизующегося общества.

Как же складывались личные отношения Михаила Бакунина с женщинами? Показательны в этом смысле слова Герцена: «Он был молод, красив, он любил создавать себе прозелитов среди женщин, многие были в восторге от него, и, однако, ни одна женщина не сыграла большой роли в жизни этого революционного аскета; его любовь, его страсть были устремлены к иному» [5, с. 354]. Бакунин мог говорить часами, спорить без устали с вечера до утра, не теряя страстной силы убеждения. Вся жизнь его была посвящена лишь пропаганде. Монах воинствующей церкви революции, он бродил по свету, проповедуя отрицание христианства, приближение страшного суда над феодальным и буржуазным миром, проповедуя социализм. Он не имел ни другого призвания в жизни, ни других интересов; к внешним условиям существования он был совершенно равнодушен. Только в ссылке, оказавшись в своеобразной интеллектуальной изоляции, Бакунин решил поступить на службу чиновником, жениться и зажить заурядной жизнью. Невестой 46-летнего Бакунина стала 18-летняя Антося Квятковская, дочь ссыльного польского офицера. В письме к Герцену анархист говорит о жене: «Я полюбил ее страстно, она меня также полюбила, – таким образом я женился и вот уже два года женат и вполне счастлив. Хорошо жить не для себя, а для другого, особенно если этот другой милая женщина … она же разделяет и сердцем, и мыслью все мои стремления. Она полька, но не католичка по убеждениям, поэтому свободна также и от политического фанатизма, она славянская патриотка» [4, с. 252]. Затем – побег из Сибири, продолжение революционной деятельности в Европе (жена приехала позже легально) – Бакунин снова неутомимый пропагандист. Однако с середины 60-х годов семья Бакуниных окончательно распалась. К тому моменту Антося уже жила с неким адвокатом, с которым они родили троих детей. Бакунин вполне миролюбиво относился и к своей бывшей жене, и к ее детям.

Действительно, Бакунин не в полной мере реализовал себя в семейной жизни, но его предназначение состояло в другом. Прежде всего, он был оратор, агитатор, восторженный инициатор революционных движений, заражавший своим энтузиазмом всех окружающих.

Бакунин был приверженцем прямого действия, посредством которого реализуется чрезвычайно важная для анархистов идея неразрывного единства целей и средств. Нельзя освободить человека через порабощение и диктатуру, нельзя прийти к ликвидации государства через его усиление. Поэтому анархия – это не только далёкий идеал, но и повседневное сопротивление: вегетарианство (гуманное отношение к природе), феминизм (отрицание патриархата), выстраивание собственного движения не по «вертикали», на началах представительства и централизма, а на основе горизонтальных связей и общих собраний.

Несмотря на некоторую радикальность взглядов Бакунина, мы можем утверждать, что в жизни и творчестве великий анархист проповедовал равенство мужчин и женщин, а именно равноправие разного, диалог и освобождение, дающее каждому человеку максимальные возможности самореализоваться и сбыться, как личность.

In article sights of anarchist Bakunin at gender problems and their communication with the anarchist doctrine are presented. Bakunin's representation about position of women in a free society is stated. Influence of psychosocial factors on folding of the relation of the anarchist to feminism problems is analyzed.

Список источников и литературы

1. Рябов, П. Феминизм: освобождение мужчин... или по ту сторону матри-/патриархата / П. Рябов // Жест. – 2002. – № 2. – С. 25 – 29.
2. Кропоткин, П.А. Анархия, ее философия, ее идеал: сочинения / П.А. Кропоткин. – М.: ЗАО Изд. ЭКСМО-Пресс, 1999. – 861 с.
3. Бакунин, М.А. Философия. Социология. Политика / М.А. Бакунин. – М.: Правда, 1989. – 621 с.
4. Бакунин, М. А. Избранные философские сочинения и письма / М. А. Бакунин. – М.: Мысль, 1987. – 573 с.
5. Герцен, А. И. Михаил Бакунин / А. И. Герцен // Герцен А. И. Собрание сочинений: в 30 т. – М., 1956. – Т. 7. – С. 351 – 362.

Научный руководитель – ***А. Н. Нечухрин,*** доктор исторических наук, профессор.

УДК 327 (73) – 055.2

Е.В. Бобровник
(Гродно, ГрГУ имени Янки Купалы)

ЖЕНСКИЙ ФАКТОР В ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ США 2008 года

Американским женщинам пришлось пройти долгий и нелегкий путь, чтобы завоевать то место в политическом процессе, которым они по праву обладают. В США «гендерный подход» стал азбучной истиной, усвоенной политиками обоих полов. Гендерный фактор в избирательной кампании США занимает одно из ключевых мест, кандидаты в президенты стремятся заручиться голосами женщин.

С тех пор, как женщины получили избирательное право, вопрос об их роли в избирательной кампании поднимался достаточно редко. Однако за последние десятилетия женщины стали активно участвовать в политической жизни государства. Свидетельство тому – изменения на политическом поле во многих странах мира.

Государственная политика определяет статус женщин в обществе, но, с другой стороны, именно под воздействием статуса женщин формируется характер политического режима, отражающий уровень цивилизации общества.

В настоящее время трудно организовать и провести результативную предвыборную кампанию без учета избирательной активности женщин. Несмотря на это, в программах многих политических лидеров гендерный подход отсутствует. Не учитывается социально-психологическое состояние, социальное самочувствие женского электората, отношение к политическим партиям и их лидерам, а также возможное поведение при том или ином варианте развития событий.

Хотя за последние сорок лет в Соединенных Штатах, благодаря активности женского движения, женщины добились значительных успехов на пути к равноправию, но до полного равенства с мужчинами в вопросах, касающихся профессиональной деятельности, зарплаты и политики, все еще далеко.

Президентская избирательная кампания 2008 г., без сомнения, вошла в политическую историю США как исключительная по многим параметрам.

Она проходила в острой, быстро меняющейся внутренней, социально-экономической и внешнеполитической ситуации, делая кандидатов заложниками событий, на осмысление которых и корректировку предвыборных платформ недостает времени. Обе ведущие партии, Республиканская и Демократическая, переживали период достаточно острой фракционной внутрипартийной борьбы. Два политика, которые традиционно имеют наилучшие шансы на победу – действующие президент и вице-президент – в избирательной кампании не принимали участия. Лидирующие кандидаты отказались от государственных (общественных) денег, чтобы не ограничивать себя в расходах, что произошло впервые с момента принятия закона. Продолжительность избирательного марафона беспрецедентна (обычно борьба начиналась за год до ноябрьского заключительного аккорда кампании, а данная избирательная кампания началась на два года раньше).

В президентской гонке 2008 г. впервые в истории США с такой силой проявился гендерный фактор: женщина-кандидат на пост президента страны в течение многих месяцев проводила жесткую избирательную кампанию, демонстрируя возможность избрания женщины-президента [1].

Предвыборная кампания 2008 года часто сопровождалась такими словами, как «феноменально» и «неизбежно». Энн Корнблат, политический обозреватель газеты «Вашингтон пост», пишет: «Все думали, что это вот-вот свершится, и женщина, наконец, займет высший политический пост в США – Хилари станет президентом ... » [2].

Исследователь Института по изучению женщин в политике при Американском

университете (Вашингтон) Сара Брюер справедливо отмечает: «Со времени возникновения всемирного женского движения и перемен в гендерных отношениях, начало которым было положено в середине 60 – 70-х гг., произошли кардинальные сдвиги во взглядах и представлениях людей во многих странах». Отвечая утвердительно на вопрос, готовы ли США избрать женщину на высший пост государства, Сара Брюер подчеркивает: «Одним из вызовов для женщины-политика является необходимость доказать, что она способна на многое … Думается, пришла пора отказываться от двойных стандартов и судить о женщинах в политике и на государственном поприще спокойно и по-деловому» [3].

Чрезвычайная значимость гендерного фактора как в качественном, так и в количественном его проявлении обусловлена тем, что, во-первых, с начала 90-х гг. XX в. в каждой президентской кампании явка избирателей-женщин была выше, чем мужчин, и, во-вторых, что в электоральном поведении женщин и мужчин на выборах существуют «гендерные разрывы» (существенные отличия) в определении своей партийной принадлежности, в оценках действий президентов и в отношении к актуальным проблемам государственной политики.

Четверть века назад «численное превосходство» женщин-избирательниц над мужчинами было минимальным. Перевес стал весьма заметным к 2004 г., когда для участия в выборах зарегистрировалось 70,5 % мужчин и 73,6 % женщин. Американки являются также более дисциплинированными избирательницами, чем американцы. В 2004 г. свои голоса отдали 60,1 % женщин и 56,3 % мужчин, в абсолютном выражении – 67,3 млн. женщин и 58,5 млн. мужчин, т.е. женских голосов было на 8,8 млн. больше, чем мужских. Нет сомнения в том, что это существенный перевес [1].

Согласно исследованиям Центра американских женщин и политики, который осуществлял проект «Наблюдение за женским голосованием», еженедельный анализ настроения женского электората (женских голосов) в отношении кандидатов на президентский пост 2008 г., а также национальные и штатные опросы показывают гендерные разрывы на 10 и 23 октября 2008 г. – в 5 – 13 процентных пунктов в первом случае и в 6 – 7 – во втором. Гендерный разрыв очевиден также в отношении к партиям и в оценке деятельности президентов и их администраций. Женщины в целом меньше склонны отдавать свое предпочтение президентам-республиканцам, они больше поддерживают демократов [3].

Многие аналитики утверждают, что в 2006 г. победой на выборах в конгресс Демократическая партия США в значительной степени была обязана женщинам. Именно избирательницы сыграли решающую роль в историческом поражении республиканцев, которые 12 лет удерживали большинство мест в конгрессе США.

Для 2006 г. даже использовали название «год женщин». На протяжении последних десятилетий Демократическая партия пользуется большей поддержкой женщин, в то время как Республиканская считается «мужской» партией [4].

Кандидаты стремятся заручиться голосами женщин. Данные службы «Гэллоп» показывают, что при оценке позиций политиков американки обращают внимание на те же проблемы, что и мужчины, но реагируют на них значительно более активно и принципиально [4].

Другие исследования показывают, что женщины обращают внимание на большее количество проблем, чем мужчины: если мужчины называли главными проблемами страны

«Ирак», «ситуацию в экономике» и «коррупцию во власти», то женщины добавляли к этому списку «здравоохранение и социальное страхование» [3].

Активно действуют и женские организации в США. Накануне выборов они призвали всех избирательниц тщательно ознакомиться с программами кандидатов в президенты, для того чтобы сделать осознанный выбор.

Между тем, позиции кандидатов в президенты содержат существенные отличия по тем блокам проблем, которые особенно интересуют женский электорат. Это экономическое равенство, которое включает вопросы равной оплаты труда, пенсионное обеспечение, малый бизнес, детские учреждения и т.д.; здравоохранение (вопросы свободы репродуктивного выбора, исследования в сфере здравоохранения, контроль за рождаемостью, уход за пожилыми); гражданские права (вопросы насилия в отношении женщин, политика позитивных действий, положение женщин-ветеранов).

В области экономического равенства Барак Обама выступал за равную оплату мужского и женского труда, обещал увеличить финансирование для Комиссии по равным возможностям при найме, бороться за увеличение минимальной зарплаты и ее индексацию в соответствии с инфляцией [5].

Республиканец Джон Маккейн уже на ранней стадии предвыборной борьбы признался, что сам он плохо разбирается в экономике, но в целом намерен продолжать экономическую политику Джорджа Буша. Вопрос об экономическом равенстве кандидатом не ставится [6].

В области здравоохранения оба кандидата поднимали вопрос об улучшении качества медицинских услуг. Джон Маккейн делал акцент на улучшение качества здравоохранения путем исследований и разработок новых моделей лечения, инвестиций в технологии и повышения информированности американцев о качестве и стоимости лечения. Он заявлял о том, что не видит необходимости во введении государственного медицинского страхования и выступал против закрепления в законе гарантий на получение медицинского полиса.

Барак Обама выступал за значительное увеличение медико-биологических исследований и усиление внимания к заболеваниям, в большей степени поражающими женщин, таким как сердечно-сосудистые, рак молочной железы и яичников. Он обещал работать над реформой финансирования длительного лечения, над улучшением качества лечения пожилых американцев и ухода за ними путем улучшения подготовки медсестер и работников здравоохранения [7, с. 90].

Что касается проблемы гражданских прав, позиция Барака Обамы выдержана в феминистском духе. В его активе «поправка о равенстве женщин»; объединенная резолюция, предлагающая поправку к Конституции о равных правах женщин и мужчин; поддержка программ, нацеленных на предотвращение домашнего насилия, включая создание консультационных служб по домашнему насилию в урбанистических районах; финансирование в полном объеме закона о насилии в отношении женщин; законодательство по борьбе с бездомностью среди ветеранов, со специальным акцентом на женщин, которые могли оказаться жертвами сексуального насилия. Барак Обама – сторонник ратификации Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, которая подтверждает репродуктивные права женщин, поддерживает женские политические и экономические права и подчеркивает значение искоренения фактов насилия в отношении женщин.

Республиканец Джон Маккейн не поддерживал прохождения «поправки о равных правах», но стал инициатором законодательной меры о возобновлении защиты женщин-индейцев, которая дополняет Федеральный криминальный кодекс и нацелена на борьбу с домашним насилием в индейских общинах [6].

Таким образом, позиция кандидата-демократа на пост президента США во многом повторяла программу сошедшей с дистанции Хиллари Клинтон и объективно отражала интересы женского населения страны.

Американское общество приняло интеграцию женщин как естественное вхождение женского населения в сферу активного участия в общественно-государственной деятельности общества, включая уровень принятия решений в государстве. Общество осознает под активным воздействием женского движения, что женская активная деятельность за рамками семьи – не прихоть личности, а объективная необходимость эволюционного развития цивилизации. Женское реформаторство в США идет снизу, что придает ему внушительный характер. Оно выросло, окрепло и закалилось в борьбе, представляет собой субъективный фактор современной американской истории.

Американским женщинам пришлось пройти долгий и нелегкий путь, чтобы завоевать то место в политическом процессе, которым они по праву обладают. В США «гендерный подход» стал азбучной истиной, усвоенной политиками обоих полов.

Женский фактор в избирательной кампании 2008 года не может быть недооценен. Барак Обама, сделав ставку на женский электорат, добился значительного количества дополнительных голосов. Вместе с тем и женское движение удовлетворено избранием президента, готового решать проблемы, волнующие женщин.

The American women had to pass a long and hard way to win that place in political process which they by right possess. In the USA "the gender approach" became alphabetical true, acquired by politicians of both floors. In presidential race of 2008 for the first time in history the USA with such force the gender factor was showed: the woman-candidate on a post of the president of the country within many months spent rigid election campaign, showing possibility of election of the woman-president.

Список источников и литературы

1. Шведова, Н. А. Женщины в политике: оптимистический взгляд / Н. А. Шведова // Россия и Америка в XXI веке. – 2008. – № 3 [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: http://www.rusus.ru/?act=read&id=91/. – Дата доступа: 04.03.2010.
2. Женщины у власти или еще нет? // Livejournal [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://community.livejournal.com/golos_ameriki/213448.html/. – Дата доступа: 20.10.2010.
3. Center for American Women and Politics // Official site [Electronic resource]. – 2010. – Mode of access: http://www.cawp.rutgers.edu/fast_facts/ elections/election_watch.php/. – Date of access: 10.04.2010.
4. Gallup // Official site [Electronic resource]. – 2009. – Mode of access: http://www.gallup.com/ home aspx/. – Date of access: 04.03.2010.
5. Сравнение кандидатов в президенты США [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: http://www.zakon.kz/141682-sravnenie-kandidatov-v-prezidenty-ssha.html/ – Дата доступа: 19.04.2010.
6. Президентские выборы в США [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3582005,00.html/ – Дата доступа: 20.10.2010.
7. Шведова, Н. А. Женское здравоохранение в США / Н. А. Шведова // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 12. – С. 85 – 98.

Научный руководитель – ***Г. М. Кривощекий,*** старший преподаватель.

ПЕРСАНАЛІІ

УДК 378.4(476.6):94(476.6)

В. В. Парманчук
(Гродна, ГрДУ імя Янкі Купалы)

АСОБЫ З ГІСТОРЫІ ГРОДЗЕНСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА: ПРАФЕСАР БАРЫС МАРКАВІЧ ФІХ

В статье сделана попытка показать личность Бориса Марковича Фиха, который стоял у истоков создания Гродненского государственного университета. Прослеживается его биография, несомненно, повлиявшая на характер и поступки этого человека. Особая значимость статьи – в использовании воспоминаний его друзей и коллег, позволяющих оценить талант и действия этого человека.

Ля вытокаў ГрДУ імя Янкі Купалы стаяла шмат выбітных асоб, многія з якіх былі гісторыкамі. Плённая праца такіх яго кіраўнікоў і выкладчыкаў як Малюкевіч І.Н., Маркоўскі Д.С., Крэнь І.П., Ваяхін В.А., Люлякоў П.К., Мараш Я.Н., Бадакоў А.В. і многіх інш., зрабілі імя нашай ВНУ і гістарычнаму факультэту.

Сярод першых выкладчыкаў факультэта асаблівае месца займае прафесар Фіх Б.М. У далёкім 1954 г. Барыс Маркавіч у складзе невялікага калектыву выкладчыкаў-гісторыкаў (В.І. Дзянісюк, Я.Н. Мараш і І.Н. Малюкевіч) распачаў працу на гістарычным аддзяленні філалагічнага факультэта [1, с. 4]. На гэты момант за плячыма Барыса Маркавіча быў багаты жыццёвы вопыт …

Нарадзіўся будучы прафесар 9 чэрвеня 1923 г. у сяле Грушка Каменскага раёна Малдаўскай ССР. Яго бацькі былі сялянамі-беднякамі і з 1931 г. працавалі ў калгасе [2, с. 529]. Наконт яго першапачатковай адукацыі нам, нажаль, нічога невядома. Дакладна вядома, што ён вучыўся ў Тыраспальскім педагагічным інстытуце імя Т. Шаўчэнкі (Малдаўская ССР) з 1939 па 1941 г. [2, с. 530].

З 1941 па 1942 г. вучыцца ў Ціхарэцкай авіяшколе і Бакінскім пяхотным вучылішчы (сакавік – жнівень 1942 г.). Падчас вайны Барыс Маркавіч быў перакладчыкам разведаддзела, перамогу сустрэў у Берліне [2, с. 530]. Службу ў Чырвонай Арміі скончыў ад'ютантам начальніка 9-га гвардзейскага стралковага корпуса ў званні гвардыі лэйтэнанта [3, с. 110]. Зараз можна толькі ўяўляць, сведкам якіх гістарычных падзей быў Барыс Маркавіч.

У 1946 г. Барыс Маркавіч Фіх паступае на гістарычны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута (зараз МДПУ імя М. Танка), скончыў аспірантуру пры кафедры гісторыі СССР (1948 – 1951 гг.). Быў накіраваны ў Пінскі настаўніцкі інстытут, дзе да 1954 г. выконваў абавязкі загадчыка кафедры гісторыі, намесніка дырэктара па навуковай і вучэбнай працы [2, с. 530]. За гэтыя восем гадоў Барыс Маркавіч канчаткова сфарміраваўся як навуковец. Канешне, гэта было б немагчыма без прыродных талентаў і педагагічных здольнасцяў гэтага чалавека. Люты 1954 г. – абарона кандыдацкай дысертацыі на тэму: «Роль комитетов бедноты Витебской губернии в развёртывании социальной революции в деревне» [2, с. 530].

Пасля закрыцця Пінскага настаўніцкага інстытута Барыс Маркавіч пачынае працу ў нашай alma mater. Спачатку старшым выкладчыкам, а ўжо праз два гады – загадчыкам кафедры. Барыс Маркавіч плённа працуе, распрацоўвае шэраг курсаў і спецкурсаў па гісторыі СССР і БССР, першым пачаў чытаць курс «Историография истории СССР» [4]. Асаблівым поспехам сярод студэнтаў карыстаўся курс «История движения декабристов». Дзякуючы асабліваму педагагічнаму таленту «прапускаць праз сябе» гісторыю, адчуваць сябе жыхаром далёкай эпохі, Барыс Маркавіч як выдатны аратар «гіпнатызаваў» студэнтаў, пераносячы іх у эпіцэнтр падзей. Захапіўшыся аповедам, слухачы нават не заўважалі некаторых фактагагічных памылак лектара, якія ён, сам таго не ведаючы, знаходзячыся ў стане «апантанасці», дапускаў [4]. У 1961 г. атрымаў званне дацэнта. Барыс Маркавіч Фіх шмат зрабіў для арганізацыі навуковага працэсу на гістарычным факультэце, і, улічваючы яго папярэдні стаж працы на пасадзе намесніка дырэктара Пінскага настаўніцкага інстытута, у 1964 г. яго прызначаюць на пасаду прарэктара па навучальнай і навуковай працы. Гэта былі гады плённага развіцця гродзенскага інстытута. Барыса Маркавіча Фіха памятаюць як выдатнага адміністратара і кіраўніка [3, с. 111]. З-за свайго невысокага росту (каля 150 см) ён меў цікавую звычку падкладваць пад сябе нагу, калі сядаў за стол, мабыць, каб выглядаць вышэйшым [4]. Фіх быў адным з самых актыўных прыхільнікаў пераўтварэння інстытута ва ўніверсітэт. У той час гэтую ідэю таксама падтрымала партыйнае кіраўніцтва Гродзеншчыны, і разам з мясцовай інтэлігенцыяй у 1974 г. яны дабіліся прыняцця пастановы пленума ЦК КПБ аб адкрыцці трэцяга на Беларусі дзяржаўнага ўніверсітэта [5, с. 151].

Шмат было зроблена дзеля дасягнення гэтай мэты. Па ініцыятыве Барыса Маркавіча Фіха ў 1969 г. была адкрыта аспірантура, разам з рэктарам А.В. Бадаковым было праведзена ўкараненне ўніверсітэцкай сістэмы арганізацыі навукова-даследчай працы выкладчыкаў і студэнтаў і многае інш. [3]. Фіх асабіста кіраваў аспірантурай па гісторыі. Яго аспірантамі былі такія знакамітыя асобы як У.М. Міхнюк, Т.А. Ульяновіч (Сукрысцік), А.Н. Кумко (Несцярэнка), В.М. Чарапіца. Як навуковы кіраўнік ён не быў надакучлівым: даваў парады, дапамагаў з падборам літаратуры і з неабходнымі выездамі ў архівы Беларусі і суседніх краін і рэспублік [4].

Нягледзячы на вялікую нагрузку, Барыс Маркавіч Фіх не забываў пра навуковую дзейнасць. У студзені 1968 г. ён паспяхова абараніў доктарскую дысертацыю «Аграрная революция в Белоруссии (1917 – 1920 гг.)», а ў ліпені таго ж года атрымаў званне прафесара. Такім чынам, Барыс Маркавіч стаў першым прафесарам Гродзенскага педагагічнага інстытута. Ён з'яўляецца аўтарам манаграфіі, напісанай па тэме доктарскай дысертацыі і сааўтарам першага і другога выданняў кнігі «Гродно. Исторический очерк» і шмат іншых [2, с. 530]. У сваіх працах Барыс Маркавіч упершыню разглядзеў працэс рэарганізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі ў першыя гады савецкай улады і увёў тэрмін «аграрная рэвалюцыя», які доўгі час выкарыстоўваўся ў айчыннай гістарычнай навуцы.

Апошнія гады жыцця Барыс Маркавіч Фіх быў загадчыкам кафедры гісторыі СССР і БССР. Памёр 6 ліпеня 1977 года. Пахаваны на цэнтральных могілках г. Гродна [3, с. 111]. Барыс Маркавіч унёс бясспрэчны ўклад у пераўтварэнне Гродзенскага педагагічнага інстытута ў дзяржаўны ўніверсітэт, яго станаўленне і развіццё. Памяць аб ім калектыў будзе захоўваць вечна.

In the article author made an attempt to describe B. M. Fich's personal attitudes and features of the character. Furthermore author shows main pages of professor's biography. B. M. Fich colleagues' memories were used in the article. Thus enclosed memories representing a particular importance for readers.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Крень, И. П. Факультет истории и социологии УО «ГрГУ имени Янки Купалы»: 55 лет созидания / И. П. Крень, Э. С. Ярмусик // Веснік ГрДУ імя Янкі Купалы. Серыя 1, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2009. – № 3. – С. 4 – 7.
2. Выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: бібліяграфічны даведнік / пад рэдакцыяй В. М. Чарапіцы. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 595 с.
3. Прафесары Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. 1940 – 2010: бібліяграфічны слоўнік / рэд. кал.: Я. А. Роўба, І.П. Крэнь, С. А. Габрусевіч (адказныя рэдактары) [і інш.]. – Баранавічы: Ф-л № 1 ААТ «Чырвоная зорка», 2010. – 128 с.
4. Успаміны прафесара В. М. Чарапіцы – аспіранта Б.М. Фіха (з уласнага архіва аўтара).
5. Постаці ў гісторыі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы: гістарычны нарыс / аўтар і складальнік прафесар В. П. Таранцей. – Гродна: ГрДУ, 2005. – 203 с.

Навуковы кіраўнік – ***І. П. Крэнь,*** кандыдат гістарычных навук, прафесар.

ЗМЕСТ